

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолиддин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Гайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

3.1998

МУНДАРИЖА

НАСР

ВАСИЛЬ БИКОВ. <i>Сариқ қум. Ҳикоя</i>	3
ХУАН РУЛЬФО. <i>Педро Парамо. Қисса. Охири</i>	24
ЯШПАЛ. <i>Рақдоса. Роман</i>	63

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Қирғиз шеърияти. <i>Тансиқ табассумлар</i>	54
ОЙДИН ҲОЖИЕВА. <i>Сунбуладан элчи келар</i>	113

ЁЗУВЧИНИНГ ҚАЛБ ДАФТАРИ

ЎТКИР ҲОШИМОВ. <i>Дафтар ҳошиясидаги битиклар</i>	117
---	-----

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

БОЙБУТА ДЎСТҚОРАЕВ. <i>Туркистон жадидларининг йирик сиймоси</i> ...	145
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

ИСМОИЛ ПОРЛАТИР. <i>Янги турк шеърияти</i>	151
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ТУРҒУН ФАЙЗИЕВ. <i>“Зафарнома”нинг иккинчи умри</i>	167
---	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

АЙЗЕК АЗИМОВ. <i>Коинот оқимлари. Роман</i>	170
---	-----

ЖАҲОН КУЛАДИ

ИЛЬЯ ИЛЬФ, ЕВГЕНИЙ ПЕТРОВ. <i>Ҳажвий ҳикоялар</i>	198
---	-----

СОЛНОМА

Қурия республикаси	206
--------------------------	-----

Василь БИКОВ

Сарик қум

Ҳикоя

Уларни кечаси турмадан олиб чиқиб, шаҳарнинг зим-зиё кўчалари бўйлаб, аллақайққа олиб кетишяпти. Аммо Автух қайси томонга кетишяётганини биллолмай хуноб. Усти ёпиқ машинада дераза деган нарса йўқ, бирор жойида йилт этган ёруғ тушадиган тешиги ҳам кўринмайди, на ташқарида, на ичкарида бирор нарсани ажратиб бўлади. Аввалига Автух “қора қарға”га тушиб қолдим деб ўйлади. “Қора қарға”нинг нималигини турмада ўтириб роса билиб олган, қолаверса, унинг тўғрисидаги гаплар қишлоқда ҳам қулоғига чалинганди. Автух бир оз мулоҳаза юритиб, бу фикрдан қайтди — йўқ. Уларни олиб кетаётган машина “қора қарға” эмас. Кечаси уларни турма ҳовлисига олиб чиқишяётганда Автух машинанинг қора эмас, кулранроқ эканлигини пайқаганди. Биқинига ҳам нима бало деган калтагина бир сўз ёзилган экан. Фақат Автух бу сўзни ўқиб улгуролмади. Маҳбусларни тўртта-тўрттадан шошилинич равишда машинанинг қора қаърига тиқиштиришди. Автухнинг оёғидаги чиғта ковушнинг ипи ечилиб кетди, уни боғламоқчи бўлиб энгашган эди, орқасидан тепки еб қолди — маҳбусларни машинага ортишга кўз-қулоқ бўлиб турган ҳарбий йигит жаҳлини шу тариқа намойиш қилди. У соқчимиди, ё бошқа бирон баломиди — ким билсин. Фақат тарашадай озгин, бир чимдим мўйлови ҳам бор. Автух шоша-пиша машинанинг темир кузовига тармашиб чиқиб олди. У ерда олтитача маҳбус бир-бирининг пинжига кириб олишганди. Автух чиқиб олиши билан кузовнинг эшиги тарақлаб ёпиди. Машина бир-икки силкиниб, ҳовлининг адоғига йўл олди ва дарвозадан чиқиб, кўчадан гоҳ бир томонга, гоҳ бошқа томонга бурилиб юриб кетди. Автухнинг чап томонида чарм камзул кийган нотаниш эркак ўтирипти. Автух уни бир марта терговчининг хонасида кўрган. Энди тушуниб бўлмапти — у бу ерда нима қилиб ўтирипти? Ёки у ҳам қамалганмикин? Уни бирон-бир бошқа турмага олиб кетишяётганмикин? Балки уни қўйиб юборишар? Ўзи

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Василь Биков — 1924 йилда туғилган. Беларус халқ ёзувчиси. Уруш ва Беларусияда партизанлар ҳаракати мавзудаги қиссалар муаллифи. Унинг “Турна қичқириги”, “Учинчи ракета”, “Альп балладаси”, “Бўрилар галаси”, “Ўлганлар оғриқни сезмайди”, “Кругляк кўприги”, “Сотников”, “Ёдгорлик”, “Тонггача яшай олсак”, “Бориш ва қайтмаслик”, “Кулфат белгиси” қиссалари айниқса машҳур. «Сарик қум» ҳикояси «Дружба народов» журнаlining 1997 йил, 11-сонидан олиб, таржима қилинди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

ҳам роса тўрт ой турманинг нонини еди-да! Энди чиқариб юборишса хўб яхши бўларди! Сирасини айтганда, Автухнинг нима гуноҳи борки, уни жазолашади? Автух қанақасига поляк жосуи бўлсин? Польшага бирон марта ҳам бориб келган бўлмаса? Бор-йўқ айби чегарада яшаганими? Хуторда... Якка хўжалик бўлиб...

Ҳа, албатта-да! Автухнинг энг катта гуноҳи ана шунда — унинг якка хўжалик бўлиб яшаганида бўлса керак. Уч йил мобайнида якка хўжалик бўлгани учун бошига шунақа савдолар тушдики, қўяверасиз. Бошқа одам бутун умри давомида бунча мушкулотлар кўрмасдан ўтиб кетиши ҳам мумкин.

— Ўртоқ... Ҳой, ўртоқ, — деб чарм камзул кийиб олган қўшнисини астагина туртиб сўради. — Бизни қаёққа олиб кетишаётганини билмайсизми?

— Кудикин адрига, — деб зарда билан жавоб берди қўшниси бир оз дам сақлаб тургач.

Бу қўшнининг фамилияси Сурвила эди. У ўтиб бораётган йўлларини қоронғида кўзини юмиб туриб айтиб бераоларди — шаҳар марказидан унинг чеккасига боришади, сўнг шаҳар ёнбошидаги қишлоқлардан ўтиб, унча олис бўлмаган ўрмонга боришади. У ерда наркомат ўқчиларининг милтиқ отиб машқ қиладиган майдони бор. Бир вақтлар маҳбусларни у ерга Сурвиланинг ўзи олиб борарди. Айниқса, у комендатурада хизмат қилган кезларда бундай воқеалар тез-тез рўй бериб турарди. Кейин тергов бўлимига ўтгандан сўнг у ерга икки-уч марта бориб, ТТ тўппончасидан, яъни шахсий қуролидан отиб машқ қилган эди. Авваллари бошқармадаги ҳамма чекистларга наган берилар эди, ўтган йили биринчи бўлиб терговчиларнинг ҳаммасига янги ТТ тўппончасини беришди — улар жуда қулай, қўлга яхши тушадиган, дасталари қоп-қора эди. Шу тўппончадан отиб машқ қилишган. Ўшанда Сурвила машқда “яхши” баҳо олганди. Энди эса бу машқларни бошқалар бажаради. Амалда, манавиларнинг бўйнига отиб машқ қилади.

Машина юрган йўлида гоҳ у томон, гоҳ бу томонга чайқала бошлади. Сурвила, машина шаҳардан чиқа бошлаганини фаҳмлади. Яқин ўртада чоғроқ бир қишлоқ бор, улар чапга бурилишлари керак. Кейин... манзилгача, яъни улар етиб бориши керак бўлган жойгача жуда яқин қолади. Бор-йўғи ярим соатча вақт қолди, кейин тамом. Ҳаммаси мангуга тамом бўлади.

Лекин ҳамма нарсанинг тез орада тамом бўлиши Сурвилани унча безовта қилаётгани ҳам йўқ. Бунга у бир ой аввал, ҳатто суд бўлмасдан аввал тайёр эди. У, унинг гуноҳидан ўтишмаслигини билар эди. Отиб ташлашади. Унинг бўйнига қўйишган айблари, умуман айтганда, ҳақиқатга тўғри келарди: у ҳуқуқини суиистеъмол қилган, ман этилган усулларни қўллаган, қийнаган, суякларини синдирган. Бироқ бунақа қилган унинг бир ўзими? Уларнинг бошқармасидаги ҳамма ходимлар шунақа ишлаган — жонини жабборга беришган, тун билан мижжа қоқилган эмас, ҳар бир халқ душманидан мумкин бўлган маълумотнинг ҳаммасини суғуриб олишган. Бу маълун душманлар эса роса уларнинг асабига тегишган, гуноҳларини тан олишни сира-сира исташган эмас, ёлғон-яшиқларни уйиб ташлашган, ўзларини ошпоқ қилиб кўрсатмоқчи бўлишган, энг майда масалаларда ҳам терговчининг кўзига чўп солишган. Баъзилар эса ҳатто қўл қўйиб қўйганларидан кейин ҳам суд вақтида ҳаммасидан тонишган. Судда ҳам ўз билганларидан қолмай, ҳеч нарсдан хабаримиз йўқ, ҳеч қанақа гуноҳ иш қилмаганмиз, зараркунандалик билан шуғуланмаганмиз, жосуслик қилмаганмиз, ҳеч кимни ёлламаганмиз деб оёқ тираб туриб олишган. Иш жуда оғир эди — шаррос терга чўмиб, уларни тан олишга мажбур қилиш, фамилияларини, хуфия уйларини, учрашадиган вақтларини билиб олиш керак эди. Баъзан ҳаддан ошириб юборган. Бу — тўғри. Бироқ шундай қилган бўлса, буни ўзи учун эмас, ишнинг фойдасини кўзлаб қилган-ку! Анави Семух деганлари сўроқ вақтида унинг хонасида ўлиб қолди, ўлгани-ку майили-я, садқан сар, ҳамма гапни ўзи билан олиб кетгани ёмон бўлди. Ундан умид катта эди. Дурустроқ дағдаға қилинган эди, мулойимгина бўлиб кўрсатма бера бошлади. Унинг ёрдамида уларнинг разил ташкилотини таг-туғигача фoш қилмоқчи эди. Ишнинг бориши шунақа эди. У бўлса, жонини жабборга топшириб ўтирипти. Купцовни у ўша янги ТТ тўппончасидан отиб ташловди. Ахир, Купцовнинг ўзи мушт-

ларини ўқталиб унга ташланган эди-да... Бўйи икки метр келадиган бу темир-чининг муштлари шунақа эдики, ҳар қандай одамни ҳам икки зарб билан белигача ерга киргизиб юборар эди. Яхши ҳамки, Сурвила қуролини ишлатишга улгурди. Шу билан у ўзини ҳам, шеригини ҳам қутқариб қолди. Ана шунақа! Қани, ҳўш, холисанлилло қараганда, унинг нима айби бор? Энг сўнгги қонунга мувофиқ ҳеч нарсага риоя қилмай, қаттиқ тергайдиган бўлса, эҳтимол тўғридир: айби бор, албатта. Аммо инқилобий пролетарча шуур асосида ҳукм қилса-чи?.. Сирасини айтганда, у ўзини унчалик ҳимоя қилиб ҳам ўтирмади, ҳаммасини тан олиб қўя қолди. Бироқ ич-ичида унча қаттиқ жазо беришмас-ов деган умид бор эди. Нима бўлганда ҳам, у бирон-бир аксилинқилобчи бўлмаса, миллатчи бўлмаса, ўзларининг одами-ку — чекист-ку! Буни инобатга олмақлари керак-ку, ахир. Инобатга олишмади. У билан ашаддий халқ душманлари орасидаги тафовутга қарашмади. Улар билан бир машинага тиқилиб ўтиришипти-я! Ҳали бир чуқурга тиқишмаса гўрга эди. Шуниси алам қилади-да!

Машинанинг ичида сукунат ҳоким эди. Филдиракларнинг тошларга тегиб шитирлаши эшитилади. Машина ҳар гал чуқурга тушганида кузовнинг бир бурчагида нимадир гижирлайди.

— Шунақами? Кудикинга кетяпмизми? — деб сўради Автух хавотир билан. У ниманидир тушуниб етмаган эди. Алланечук ёмон нарсани сезиб, кайфияти бутунлай тушиб кетди.

Автух кайфиятини созлашга ҳарчанд уннаб эшлаёлмади. Қайтага бадтар бўлди. У қоронғида бесаранжомланиб, безовта бўла бошлади, бурнини тортди, йўталди. Унинг ўнг томонидами, чапидами машинада таниши кетяпти. Ҳатто ҳамқишлоқ деса ҳам бўлади. Адаш. Унинг ҳам фамилияси Козел. У Автухдан икки баравар ёш. Минскда педтехникумда ўқийди. Шеърлари Минскда чиқадиган газеталарда босилган. Шеърларининг тагига Феликс Яшин деб чиройли имзо қўяди. Автухнинг ўзи бу шеърларни ўқиган эмас, улар тўғрисида одамлардан эшитган. Сўроқ вақтида терговчи ҳам бир-икки оғиз очгандай бўлганди. Лекин терговда шеърлар тўғрисида ундан кўп сўрашгани йўқ. Кўпроқ бошқа нарсани сўрашган. Бу Козел-Яшин Автухни аксилинқилобий, аксилшўравий, кўпорувчи-айғоқчилар тўдасига қандай ёллаганини суриштирди.

Автух паст овозда чақирди:

— Фэля! Ҳов, Фэля!

— Нима, — деган овоз эшитилди машинанинг бир чеккасидан.

— Бизни қаёққа олиб кетишаётганикин?

— Ҳукми ижро этгани, — деб хуноб оҳангда жавоб берди Феликс. Унинг оҳангида аниқ сезилиб турган тушқунлик Автухни бадтар ташвишга солди.

— Наҳотки отгани...

— Бўлмаса-чи! Сен нима деб ўйловдинг!

— Менми?.. Анақа деб ўйловдим...

— Ўчир овозингни ундан кўра... — деб гапни қисқа қилди ҳамқишлоғи. Афтидан, кўнглига қил сифмасди.

Ҳақиқатан ҳам, Феликс Яшиннинг гаплашадиган ҳоли йўқ эди, сўроқлардан, калтаклашлардан кейин кўкраги қаттиқ санчиб оғриқда, нафас олишнинг имкони бўлмапти. У Автух амакининг болалардай гўллигик ҳайрон қолди — у қаерга олиб кетишаётганини чиндан ҳам билмайдими ё кушлаг битганини англашни истамайдими? Ўтган куни суд бўлди — аввалдан тайёрлаб қўйилган қоғозларни ўн дақиқа давомида ўқиб беришди. Бу қоғозлардан ҳукм эълон қилинишидан аввалоқ ҳамма нарса равшан бўлиб қолганди. Афтидан, унинг ҳамқишлоғи, хуторда яшаган Автух Козелгина ҳеч нарсани англамаган кўринади. У бу гал ҳам ҳар доимдагидек ўзининг оиласи-ю, якка хўжалигини ўйлашдан бўшамаган бўлса керак.

Феликс Яшин турмада ўтириб, жонажон қишлоғи ҳақида ҳам, ўзи ўқиётган педтехникум тўғрисида ҳам, ҳатто ўзининг шеърлари ҳақида ҳам ўйламай қўйди. У шеърларини тартиблаб битта тўплам ҳам қилган ва қамалиши арафасида уни нашриётга топширган эди. Аммо муаллифдан аввал тўшамни қатл қилишди. Тергов вақтида, сўроқларда терговчилар бир-бирига гал бермай, унинг ҳибсга олинган шеърларидан парчалар келтиришар, уларни хоҳлаганларича бузиб

ўқишар, сатрлар орасига яширинган хуфия маъноларни хушёрлик билан топишга ҳаракат қилишарди. “Саҳар чоғи тиниқ осмонда Сузиб юрар оппоқ булутлар”. Хўш, бу оппоқ булутлар нимани билдиради? Нимани билдирарди? Булут булутни билдиради-да... Бошқа нимани билдирсин. Э, йўқ, бекорларни айтибсиз. Шёриятда булут шунчаки булут эмас, унинг бошқа маъноси ҳам бор деб эътироз билдиради биқинига тўппонча осиб олган “адабиётшунослар”. Қани, хўш, саҳарги булутлар деганда қандай маънони кўзда тутасиз?

У ҳеч нарсани назарда тутмоқчи эмас эди, унинг ўрнига улар ниманидир назарда тутишади, лекин нималигини айтишмайди. Уларнинг фикрларида пинҳон бўлган нарсани Феликснинг ўзи фаҳмлаб олмоғи ва ўзи уларга айтиб бермоғи керак эди. Афтидан, шундай қилса, айбини бўйнига олган бўларди. Терговчиларга айни шу керак эди. Аммо у фаҳмламади ва айбига иқроор бўлмади. Шунда уни роса калтаклашди — таёқ билан оёқларига уришди, этик билан кўкрагига тепишди, уч кечаю уч кундуз ухлагани қўйишмади.

Кейин уни оқ панлар Польшаси фойдасига жосусликда айблай бошладилар. Унинг ёнига қишлоқда колхозга киришдан бўйин товлаб, якка хўжалик бўлиб яшаган Автух амакини тиркашди. Ҳолбуки, Феликс ўша Автух билан бөр-йўғи бир марта — ўтган йили Минскдан бемор отасини кўргани келганида гаплашган, холос. Доктор олиб келиш учун от сўраб борган эди. Автух амаки отини бермади, колхоздан ол деди, от ўзимга керак, ёмғир ёғиб юбормасдан пичанни келтириб олишим керак, деди. Гаплари бөр-йўғи беш дақиқагина давом этди, холос. Мана энди ўша дақиқаларнинг ҳақини тўлашяпти. Икковларига ҳам — олий жазо.

— Бирпас тек ўтирсанг бўлмайдами? Ичида қурти бор одамдай типирчилайсан-а! — деди қоронғида кимдир зардали оҳангда.

— Бирор нарса кўринармикин дегандим. Менинг қишлоғим шу ўртада-да... — жавоб берди типирчилаётган одам.

— Сен шаҳарлик эмасмисан? — деб гап қўшди эшик ёнида ўтирган Сурвила. — Сўроқда Комаровкаданман дегандинг.

— Комаровкада яшаганман-да. Дездемона ишлай бошлаганимдан кейин. Аслида Кўк Яйловда туғилганман.

— Ижтимоий келиб чиқишинг энди аниқ бўлди! — деди Сурвила жиндай сукутдан кейин. — Сўроқда нуқул ишчиман, темирйўлчиман дердинг. Туллаклик қиялпсан-ов, Шестак.

— Ҳеч қанақа туллаклик қилаётганим йўқ. Қишлоқда туғилганман, тўғри. Лекин ишчиман. Буни эътиборга олмоқ керак. Ҳали партия аъзосиман.

— Аъзоси эдинг! — деб гапни мухтасар қилди Сурвила.

Чекистнинг бу луқмаси, афтидан, Шестакка қаттиқ тегди — унинг юрагидаги оғир дардни кўзгатиб юборди.

— Партия аъзоси эдим ва шундай бўлиб қоламан. Баъзи бировларга ўхшаб партиядан юз ўгирмайман. Партия олдида виждоним тоза!

Машина катгароқ чуқурга тушиб кетиб, қаттиқ силкинди. Шоир Феликс Яшин кўкрагидаги оғриқдан инграб юборди. Олдинда ўтирганлардан бири сўкинди.

— Аблаҳлар! Кунинг битаётганда ҳам одамга ўхшаб муомала қилай дейишмайди. Ҳе онангни, сенинг...

— Секинроқ сўқинишни иложи йўқми? — деди Сурвила.

— Нима секинроқ? Секинроқ-секинроқ! Бор, йўлинган қолма...

— Сен кимсан? Фамилиянг нима?

— Сенга нима? Терговчимисан?

— Ҳа, терговчиман. Фамилиянг нима деб сўраяпман?

— Нима қилардинг? Зайковскийман. Ҳаммаси дафтарларингга ёзиглиқ бўлса керак. Ҳе ўша сенларни туққан оналарингни... Ўзингни тутиб ўтирсанг-чи, буржуйнинг думи! Ўлигингни ортиб олдинг-ку! — деб тўсатдан бақирди у қоронғида кимгадир. — Ахир, менинг қўлим синган.

Соғ қўли билан Зайковский ёнидаги одамнинг орқасига туртди. Машина бурилганида у ҳам Зайковский томон оғиб кетиб, унга анча азият етказганди. Унинг елкасидаги суяги дарз кетган эди. Бу воқеа бир ҳафта аввал сўроқда рўй

берди. Уни ўша куни икки терговчи ўртага олди. Уларнинг бири ёш, чувалчангдай ингичка, иккинчиси эса кексароқ, мўйловдор, гимнастеркасига орден тақиб олганди. Уни “Польша жосусиман, айғоқчиман, фамилиям Млинец” деб тан олдиришмоқчи бўлишди. Лекин Зайковский жосус эмас эди, унинг фамилияси ҳам Млинец эмас, сабабки, у москвалик хашаки бир ўғри эди. Москвада унинг бўйнига саккизта талончиликни осийшганди. Тўғриси айтганда, Зайковскийнинг талончиликлари кўпроқ эди (ўн учта эди, шекилли), лекин у бир бало қилиб сувдан қуруқ чиқар, на жиноят қидирув бўлимининг, на ГПУ, на милициянинг қўлига тушар эди. Унинг ҳаётига Ванда суқилиб қирмагунча шундай бўлиб юрди. Бу разил чақимчи аёл аввал қўйнига олди, кейин сотди. У таваккалчи, довиорак ва эпчил эди, шу сабабдан бу гал ҳам милициянинг қўлидан чиқиб кетишга муваффақ бўлди. Рост, қочаётганда навбатчи милиционерни у дунёга жўнатишга тўғри келди. Ўша кезлардаёқ у Москвада куни битганини тушуниб олганди, Москвадан тўёқни шиқиллатиш фурсати келганди. Шу аснода у Минскда истиқомат қиладиган амакисини эслади. НЭП замонларидан бери у билан кўришмаган эди. Минскка келиб, керакли уйни аллақандай Заславская деб номланадиган пасқам кўчадан роса қидирди, ниҳоят топди, топди-ю, дарров иш пачава эканини тушунди — амакиси аллақачон аллақасерга гум бўлишти. Олдида ям-яшил боғи бор уйда бутунлай бошқа одамлар истиқомат қилишар экан. Улар амакисини билиш эмас, ҳатто унинг номини ҳам эшитишмаган экан. Уни қаердан излаш керак? Қаерда тунаса бўлади? Вокзалга йўл олди. Ҳалбуки биларди — унга ўхшаган учарлар учун вокзал энг ноқулай жой. Аммо нима иложи бор — роса чарчаган, кун бўйи оёқда юрганди. Бунинг устига ёмғир ёғиб юборди. Бирор жойда ўтириб, жиндай ҳордиқ олмоғи, уст-бошини қуритиб олмоғи керак-ку! Ўйлаганидек, уни вокзалда қўлга олишди. Жўнгина қўлга тушди. Иккита милиционер истеҳзоли кулиб, ўзлари билан олиб кетди. Шу тарзда ўзининг бемаъни тақдир йўлини босиб ўтди — вокзалдаги курсидан айбдорнинг қора курсисигача. Натижа маълум — олий жазо!

Агар елкаси лат емаганида, у, албатта, таваккал қилиб кўрарди. Ҳали кучи бор — анави суяксиндирар сўроқларда бор кучини қоқиб олганларича йўқ. Аммо бунақа лат елка билан бир қўли йўқ деса ҳам бўлаверади. Бир қўл билан эса ҳеч нарсани эшлаб бўлмайди. Шунинг учун Зайковский аламдан ва ночорликдан лабини тишлашдан бошқа илож тополмади. Ахир, у бемаъни тақдирини ўзгартиришга ожизлик қиляпти-да!

Бу орада ундан “буржуйнинг думи” деган сўкиш эшитган Валерьянов инжиқ қўшнисининг ёнидан нари сурилиб ўтирди. У бир оғиз ҳам гап айтмади. Умуман у теварагида содир бўлаётган воқеаларга кам эътибор берад, одатига кўра қобигига ўралиб олганча, у ерга бошқа бирон бегонани йўлатмас эди. Ҳатто турмада ҳам. Хоҳ ёмон, хоҳ яхшини. Бу лаънати зоманда “яхши” деганлари ҳам бир зумда чаппа тескарасига айланиб қолиши ҳеч гап эмасди. Инсоннинг энг оддий яхшилиги ҳам. Ҳатто ҳамдардлик ҳам. Валерьяновнинг жиян сингли урушдан кейин Краковга бориб қолганди. Тақдир тақозоси билан Минскка келиб қолган акасининг оғир қисмати ҳақида тасодифан хабардор бўлиб қолади. Табиийки, акасига раҳми келади. Баҳорда мавлуд кунлари арафасида Валерьянов почтадан хорижий муҳрлар босилган бир халтача олади. Унинг ичида иккита болалар кўйлаги, оқ пайпоқ, ўзига хавфсиз устара ва ялтироқ қоғозларга ўралган конфетлар бўлади. Унинг ҳали мактаб ёшига етмаган қизалоқлари учун бу конфетлар олам-жаҳон шодлик келтиради. Валерьяновнинг ўзи ҳам жуда хурсанд бўлади. Чунки гимназияда ўқийдиган синглисидан ўн беш йилдан бери биринчи марта хабар топиши эди. Улар ўн тўққизинчи йилда Киевда ажралишган ва шундан бери Валерьянов жиянимдан бутунлай ажраб қолдим деб ҳисобларди. Лекин унинг хурсандчилиги узоқ давом этмади. Орадан бир ой ҳам ўтмасдан, саҳар чоғи эшик тақиллаб қолди. Хотини Дуся тўшакдан сапчиб туриб, дарҳол йиғи-сиғисини бошлади. Саҳарлаб эшик тақилласа нима бўлишини фаҳмлаган эди. Буни Валерьянов ҳам шу дамдаёқ фаҳмлади — у эшикни очди, очди-ю, қайтиб ёпмади. Унинг ўрнига эшикни бошқалар ёпди. Чекистлар хонани бошдан-оёқ ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Хотини жон-жаҳди билан уларга ташланди. Аммо аёл кишининг қўлидан нима ҳам келарди. Эртаси

куниёқ қўйлақлар ва пайпоқлар Валерьяновнинг поляк разведкаси билан жинояткорона алоқасини исботловчи ашёвий далилга айланди.

Бу унинг инқилобдан кейин олтинчи қамалиши эди. Валерьянов ўзини оқлай-вериб, қўйилган айбларнинг ўта даражада бемаънилигини рад қилавериб, жони ҳалқумига келганди. Шунинг учун сўроқларда ҳар қандай таҳқирлар ва калтакларга чидаб, уларни қандайдир табиий нарса деб ҳисоблар, кўпинча индамай ўтирарди. Сўроқлар оралиғида эса ўзининг урушдан аввалги узоқ ўтмишдаги ҳаётини эслаб, унинг тафсилотларини хотирасига келтириб вақт ўтказарди. Унинг у ҳаёти кейингисига мутлақо ўхшамасди. Тўғри, ўтмишдаги ҳаёти ҳам бир текисда ўтган эмас — унда яхши воқеалар ҳам, унча яхши бўлмаганлари ҳам тикилиб ётарди. Аммо у пайтларда талаба бўлган эди, ҳарбий хизматни ўтаган эди ва ҳатто икки марта сайёҳ бўлиб, Болгарияга ва Австриядаги Альп тоғига ҳам саёҳат қилган эди. Краковда эса ҳеч қачон бўлмаган ва бу нотаниш шаҳар унинг тақдирига шу қадар фожиона таъсир қилишини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Кечаси камерада одамларнинг шовқин-сурони жиндай тинган кезларда Валерьянов ибодат қилар, яъни Худо билан тиллашарди. У худодан ўзи учун эмас, ҳозир аллақадарда қолиб кетган икки фарзанди учун илтижо қиларди. Унинг бошқа илтижо қиладиган яқини йўқ эди. Хотини учун худодан шафқат сўрашнинг фойдаси йўқ эди. Чунки Валерьянов хотинининг феълини яхши биларди. Бунақа феъл-атвор учун уни сийлаб ўтиришмайди. Бировнинг ёмонлигига эса жиртаки аёлларга хос қизиққонлик билан жавоб берар, қаршисида турган одам терговчими, соқчими ё турма бошлиғими эканига қараб ўтирмасди. Валерьянов ўз тажрибасидан билардики, бунақа одамлар турмада кун кўролмайди — ё уларни ўлдириб юборишади, ё улар ўзларининг жонига ўзлари қасд қилади.

Унинг биринчи хотини дворянлардан эди. Ундан инқилоб кезлари айрилиб қолди. Кейин у фаррошнинг қизи Дусяга уйланди — энди фаррошларнинг даври келди деб ўйлаганди у. Адашган экан. Афтидан, янги ҳаёт на уларга, на бошқаларга мос келарди. Дуся билан бирга турмуш кечиршига қўйишмади, Дусянинг ўзига ҳам яшашга имкон беришмайди. Мактаб ёшига етмаган қизалоқлари қолиб кетди — уларнинг аҳволи нима кечаркин?

Ҳадемай бошига тушадиган мусибат тўғрисида Антон Аркадьевич унчалик ўйламайди, чунки биладики, унинг устидан ҳукм ўтган куни чиқарилгани йўқ, балки бу ҳукм ўн еттинчи йилдаёқ чиқариб қўйилган. Яна шунча йиллардан бери тирик яшаб юргани қизиқ — назарий жиҳатдан булар ақл бовар қилмас гаплар бўлиб туюлади, лекин амалда шундай бўлиб чиқди. Шунча йил фақат бир куни отилсин учун яшайдими? Юрак ҳовучлаб яшаган бу йиллар нима берди унга? Хотини учун, ўзи учун, ундан туғилган фарзандлар учун битмас-туганмас қўрқув, ададсиз ташвиш берди, холос. Ҳар ҳолда, оила қилиб яхши иш қилмаган кўринади — ундан ватангадо, юпун, етим-есирлар қолмоқда. Энди ким ёрдам беради уларга? Яхши одамларми? Қани ўша яхши одамлар? Ҳаммаси қирилиб битди-ку! Фақат яккаю-ягона Илоҳ, пақкаи Парвардигор қолди, холос. Фақат Парвардигоргина бу бокира гўдакларни пушти-паноҳига олмоғи мумкин.

Шаҳардан чиққандан кейин машина катта йўлдан кичикроғига бурилганга ўхшайди, унинг ҳаракати секинлашди, ўнқир-чўнқирларда баҳайбат кузов чайқалиб борарди. Уқтин-ўқтин машинанинг мотори кучайиб, зўр-базўр ишлаётгандан, маъна — ҳозир тўхтаб қоладигандай туюларди. Партия аъзоси — большевик Шестак ҳам бу йўлни жуда яхши билар ва ҳозир қаердан кетиб боришаётганини беҳато аниқлай биларди. Турмадан олислаганлари сари ғам ичини кучлироқ кемириб борарди. Турмага тушганига олти ой бўлди. Бу муддат давомида у тақдири учун куйиб ўзини ўзи адо қилди деб айтиб бўлмас — турмада унинг худди хизматдагига ўхшаш вазифалари бор эди. Шестакнинг ВКП(б) аъзоси бўлганига икки йилдан ошиб қолганди — у ишчилар синфи ва унинг илғор отряди большевиклар партиясининг етакчилик ролини жуда яхши тушунарди. Модомики, у ҳозир турмага тушиб қолган экан, бу ерда ҳам у ўзини большевикчасига тутмоғи керак, яъни органларга халқ душманларини фош қилишда ёрдам бермоғи зарур.

Маълумки, душманлар жуда маккор одамлар, усталик билан ниқобланишади, айёрлик қилишади, алдашади, уларни фош қилмоқ учун жуда катта куч сарфлаш керак. Шестак кучини аямади, ўзини жўн одам қилиб кўрсатди, одамларни гапга солди, улар гапирган гапларни тинглаб, эслаб қолди. Баъзан у одамларга маслаҳатлар берарди. Якка хўжаликчи Козелга донолик билан маслаҳат бериб, ҳамма айбига иқрор бўлиши ва терговчи талаб қилганда ҳаммасига имзо чекиши кераклигини айтди. Шундоқ қилса, камроққа кесилиши мумкин экан, омади келиб қолса, бўшагиб юборишлари ҳам ҳеч гап эмас. Ўжарлик қиладиган бўлсанг, бадтар бўласан. Отиб ташлашлари ҳам мумкин. Козел бу гапларга чиппа-чин ишонди, шекилли, кўп пайсалга солмай, ҳаммасига кўл кўйиб берди. Терговчи Кутасов мамнун бўлди, якка хўжалик тарафдорини терговга чақирмай кўйишди, у шўрлик анча хотиржам бўлиб қолди, кўйиб юборишларини кутабошлади. Шестак бадният одам эмас эди, ўзи ҳам Козелни кўйиб юборишларига ишонишга тайёр эди. Рост-да, Козел ҳам халқ душмани бўлди-ю... Онги етишмайди, холос. Аммо айни ана шу Козел воқеасидан кейин Шестакнинг ҳам ҳамма илинжлари чиппакка чиққандай бўлди, нима сабабдандир унинг ўзидан ҳам шубҳалана бошлагандай бўлишди. Албатта, шубҳаланишлари беҳуда эди, унинг ҳеч қанақа гуноҳи йўқ эди, унга нима дейишса ҳаммасини бекаму кўст адо этар эди. Ундан темир йўлдаги зараркунандалик ҳақидаги кўрсатмага имзо чекишни талаб қилишди. Бу унга учига чиққан адолатсизликдай кўринди. Бироқ терговчи Кутасов унга тушунтирди: ВКП(б) аъзоси сифатида у органларга гап қайтармаслиги керак, балки махфий ва фахрли ишларида уларга ёрдам бермоғи даркор. Шу нарса эсида бўлмоғи керакки, органлар адашмайди. Майли, аввалига шундай туюлмоғи мумкинки, кимнидир ноўрин айблашяпти, унга нисбатан адолатсизлик қилишяпти. Аммо ўта хавфли жосусларни фош қилмоқ учун шундай қилмоқ керак. Бундан ташқари, кимдир ўзини фидо қилмоғи ҳам керак-ку! Ўтмишда оташин инқилобчилар ишчилар синфининг манфаатлари учун, Ленин-Сталиннинг улуғ ғоялари учун шундай қилишган. Вақти келади — партия ҳамма нарсага адолат уюмидан баҳо беради, ҳеч кимнинг хизмати нутилмайдми. Ишнинг бунақа тус олиши Шестакка унчалик ёқинқирамади. Албатгаинки, Шестак партияга ва унинг органларига ёрдам беришга ҳамиша тайёр эди. Аммо ҳозир терговчи жон-жаҳди билан уриниб, уни шунақа йўлга бошлашяптики, бу йўлда муайян хавф-хатар бор. Бирдан-бир таскин берадиган жойи шундаки, партия чуқурроқ кўради ва органлар адашмайди. Шундай ўйга бориб, юраги зириллаб турса-да, кўнди. Қогозга имзо чекди. Унда гўёки Пантелей Иванович Шестак “Эркинлик учун олға” (ЭУО) деган номдаги зараркунандалар гуруҳининг аъзоси бўлган, бу гуруҳга темир йўллар халқ комиссарининг муовини Булеш раҳбарлик қилган дейилган эди. Терговчилар унга сиз бу гуруҳда органларнинг хуфия одами сифатида қатнашган бўлишингиз мумкин дейишди. Бу гап ҳам унга анча тасалли берди. Энг муҳими — ҳозир кўниб, имзо чекиш, кейинчалик судда ҳамма нарсадан тонади, шу билан уни оқлаб юборишади. Судялар — малакали чекистлар, улар органга хизмат қиладиган одамларни хафа қилдириб кўйишмайди.

Ҳозирга қадар Шестакнинг ишлари анча силлиқ кетаётгандай эди. Сўроқларда унга хушмуомалада бўлишар, баъзан эса ҳатто чой-пой ҳам кўйиб беришарди. Лекин сўнгги кунларда нимадир рўй берди! Бир ҳафта мобайнида уни бутундай терговга чақиринмади — гўё унинг шу ердалигини нутиб кўйишгандай. Кейин судга олиб боришди. Шестак шунчаки хўжақўрсинга суд бўлади, деб ўйлаган эди. Йўқ, унақа эмас экан, хўжақўрсинга бўлиб чиқмади. Соқчилар унга жуда дағал муомала қилишди, судялар қаҳр билан қарши олишди. Қисқагина савол-жавоблар унга жуда бемаъни туюлди — судялари тушмагурлар унинг органлар билан яширин ҳамкорлик қилганидан беҳабарга ўхшашади. Терговчи Кутасов уларга бор гапни тўла-тўқис айтмаганми, нима бало? “Олий жазога!” деб унга ҳукми эълон қилишганда, у чин юракдан ҳайрон қолди. Лекин шу лаҳзадаёқ бир фикр калласига келди: афтидан, шундай бўлмоғи керак. Ҳар нима деганда унинг ўзи ёлғиз суд бўлаётгани йўқ, қора курсида ўтирган халқ душманлари бисёргина. Демак, улар билиб қолмасликлари учун ниқоб остида иш олиб бормоқ керак. Лоақал анави Автух Козелни олайлик. У ҳам олий

жазога ҳукм қилинди. Кейин Шестакнинг жавобини бериб юборишади. Ахир, нима гуноҳи борки, уни отиб ташлашин? Олти ой мобайнида турмада ўтириб тортган азоблари учун ва органларга кўрсатган хизматлари учун уни мукофотлаш даркор. Бир неча кун давомида у камерада сабр-тоқат билан кутди. Лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Кейин терговчи келишини талаб қила бошлади. Бир куни у қаттиқ ташвишланганидан эшикни тақиллатишга тушди, шунда иккита назоратчи кириб, уни ўлгидай дўппослашди. Ўшанда у биринчи марта ишлари жуда чатоқ эканини тушунди. Бироқ ҳамма нарсанинг пачаваси чиқишига ишонгиси келмасди. У Кутасовнинг келиб қолишини кутарди. Кутасов келса, ишлар юришиб кетади, ҳамма нарса жой-жойига тушади. Балки бу Кутасов деганлари турмада эмасдир, балки бирор ёққа сафарга кетгандир. Масалан, Москвага. Ахир, турмада органларнинг садоқатли ёрдамчиси, партия аъзоси Шестак уни пойлаб ўтирганини эсидан чиқариб қўймайди-ку!

Тунда уларни машинага ўтқазиш учун олиб чиқишганда, у терговчини излади. Аммо бу ерда Кутасов йўқ эди. Худди ер ёрилган-у, Кутасовни ер ютган. Шу лаҳзада яна бир фикр Шестакнинг жонига ора кирди: ҳа, Кутасов отиш олдидан пайдо бўлади-ю, энг сўнгги дақиқада уни бошқалардан ажратиб олади. Эндиликда унинг учун энг муҳими худди аввалгидек сирини фош қилиб қўймаслик, қатъиятли бўлиш, охиригача ўзининг яширин бурчини адо этиш. Шунда ҳамма нарса жойида бўлади. Жойида бўлмоғи керак.

Бирдан машина кескин оғиб кетди, унинг ичидагилар бир силкиниб тушди, мотор ўкириб юборгандай бўлди, улар тўхтаб қолгандек эдилар. Сурвила фаҳмлади — машина лойга тикилиб қолди. Йўлнинг дабдаласи чиқиб кетган, ҳатто ёнғингарчилик бўлмаган вақтларда ҳам бу ерда кўлмак бўлиб ётарди. Кеча ёмғир бошланган, кўлмаклар яна ҳам кўпайган бўлса керак. Эшикнинг ёнида ўтирган кўйи Сурвила лойга тикилиб қолган филдираклар остида сувнинг шалоплаётганини эшитди. Филдираклар турган жойда айланар эдилар. Кабинанинг эшиги тарақлаб очилди, ён томондан эркак кишининг сержаҳл овози эшитилди — улар билан бирга ҳукми ижро этишга кетаётган комендант ёрдамчиси Костиков кабинадан йўлга тушган эди.

— Чапроққа бур, чапдан ол, аблаҳ! — деб газаб билан бақирди у шофёрга. Шофёр эса устма-уст газни босар, мотор ўкирар, машина турган жойида силкинар эди-ю, юрмас эди. Филдирак айланиб, лойни беҳуда қорарди.

— Қани, менга бер-чи...

Костиков газни боса бошлади — у бир оз қаттиқроқ босар, кейин камайтирарди. Лекин буларнинг бари беҳуда эди — машина борган сари лойга чуқуроқ ботиб борарди.

... Бир замонлар ана шу Костиковни райондан турма бошқармасига ўтқазишган эди. У пайтларда у эндигина органларда хизмат қила бошлаган ёшгина йигитча эди. Ўша оқшом навбатчилик қилаётган Сурвила уни биринчи бўлиб қарши олди. Озғин, тортинчоқ Костиков унинг турма тартиблари ҳақидаги, маҳбуслар билан пачакилашиб ўтириш мумкин эмаслиги тўғрисидаги гапларини индамай тинглади. Албатта, бу гапларнинг ҳаммаси унинг учун янгилик эди, Сурвила эса чекистлик ишида бирмунча тажриба тўплаган, ҳозир эса шу тажрибасини янги одам билан баҳам кўришга тайёр эди. Ўша куни у ёш ходимга ижарага оладиган уйни қардан излаш ҳақида ҳам яхши йўл-йўриқ берди. Ҳақиқатан ҳам, Костиков кўп ўтмай Кальвари қабристонининг орқа томонидан бежиримгина бир уйни ижарага олди. Кейин у Сурвилани уйига чақирди. Икковлари роса тўйиб ичишди. Бир неча муддат ўтгандан сўнг Сурвила кўтарилиб кетди — уни тергов бўлимига ўтқазишди. Костиков эса комендатурада аввалги мансабида — комендант ёрдамчиси бўлиб қолди. Эндиликда Сурвиланинг чекистлик фаолияти фожиона тарзда хотималанадиган бўлганда шу Костиков тергов бўлимида унинг ўрнини эгалламаса гўрга эди. Эгалласа нима — Сурвиланинг эътирози йўқ — Костиков ёмон йигит эмас, ёшлигига қарамай, ҳақиқий чекист деса бўлади.

Ниҳоят, комендант ёрдамчиси машинани ботқоқдан фақат моторнинг кучи билан чиқариб олиш мумкин эмаслигини тушунди, шекилли, газни камайти-

риб, кабинадан пастга тушди. Темирнинг темирга урилиб жаранлагани эшитилди.

— Қани, итарамиз. Сен — Николай ва сен — Козел, тушларинг бу ёққа.

Улар эшикка яқин ўтиришарди. Дарров ўринларидан туришди. Сурвила ўйлаб ўтирмай, тўғри лойга сакради. Автух оёқ кўйгани жой тополмай, бир оз тайсалланди. Аммо Костиков яна бир нўписа қилган эди, Автух оёғида чориғи билан бесўнақай бир тарзда кўлмакка тушди.

— Қани, бўлларинг! Мен айтишим билан баравар итарасанлар, — деб буйруқ берди Костиков йўлнинг чеккасида туриб. — Бўлақол, шофёр, газ бер-чи! Ҳа, бир-икки, олдик...

Улар анча ботиб қолган машинани орқа томондан бор кучлари билан итара бошлашди. Бир томонда Сурвила, яна бир томонда Автух. Ҳали қоронғи эди. Йўлдан нарироқда кичикроқ бир ўрмон, осмондан майда ёмғир уриб турипти. Автомобиль гилдираклари чир айланиб, уларнинг уст-бошини лойга ботирди. Кўп ўтмай Сурвиланинг чарм камзули ҳам, Автухнинг мовут чопони ҳам шалаббо бўлди. Улар кўлмак тағидаги сирпанчиқ ерга оёқларини тираб, жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишар, лекин машина жойидан силжimas эди, аксинча, у бадтар ботди. Буни кўриб, Костиков шоферга: “Ҳадеб газ бераверма, бензинни адо қиласан” деб бақирди. Сурвила билан Автух ҳансираб қадларини ростладилар. Сукунат ичида машинанинг кузовидан илтижоли бўғиқ овоз эшитилди:

— Қани, менга ҳам беринглар-чи... “Ҳа” деган туяга мадад.

Овоз Шестакники эди, комендантнинг ёрдамчиси бир зум дудмалланди.

— Бўпти. Қани...

Костиков бир оёғи билан кўлмакда турганича кузовнинг эшигини очди, у ердан кўринган Шестак шалоп этиб лойга тушди.

Уч кишилашиб улар яна машинани итаришга тушишди, аммо уларнинг бу ҳаракатлари ҳам зое кетди. Мотор чўзиб увиллар, машина силкинар ва чайқаларди, лекин жойидан қимирламас эди. Кузовда машина билан бирга Феликс Яшин ҳам силкинарди. Унинг хаёлидан “мен ҳам машинадан чиқиб, қолганларга ёрдам берсам бўлармиди, одамлар жонини жабборга бериб ишлаётганида кўл қовуштириб ўтиравериш яхши эмас” деган ўй ўтди. Аммо уни чақиримасди. Энди чақиримасалар ҳам керак. У душман, душман бўлганда ҳам, албатта, ҳамқишлоғи Автухга ёки анави ишчи — партия аъзоси Шестакка қараганда ўн чандон бадтарроқ душман. Чекист Сурвила тўғрисида гапирмай кўяқолса ҳам бўлади. Сурвила бу ерда нима қилиб юрганини Феликс сира тушунмай гаранг эди. Унинг иши бошқаларникидан алоҳида кўрилди. Тўғриси айтганда, бу шоирнинг парвойига ҳам келмайди. Бор гап ҳам шу: бошқаларнинг ишига бурун тикишни ёмон кўради. Фақат Автух Козелнинг тақдиригина уни жиндай ташвишлантиради, холос. Лекин бир нарса галати эди — нечук комсомол шоирнинг ишини якка хўжалик тарафдорининг гуноҳи билан боғлашдийкин? Уларнинг ҳеч қанақа қариндош-уруғчилиги тугул, ошна-оғайнигарчилиги бўлмаса? Феликс Яшин адабиётда кўзга ташланиб қолган эди, Козел Автух эса ўзининг чаласаводлиги важдан газета ҳам ўқимаган бўлса керак. Шунга қарамай, икковларини бир арқон билан тушовлашди. Дарҳол эмас, турмада анчагина ўтирганидан кейингина Феликс англадики, у умуман, шеърлари туфайли қопқонга тушиб қолгани йўқ, балки белорус тилида ёзгани учун ҳибсга олинди. Русча шеърлар сиёсий жиҳатдан белорусча шеърлардан хавфсизроқ эди. Нима жин уриб у белорус шеърляти билан шуғулланиб юрипти? Очигини айтганда, унга рус шеърляти ўн чандон ортиқроқ ёқарди. Пушкин, Лермонтов, айниқса, Фетни айтмай-сизми? Аммо бир вақтлар Фет ёзганига ўхшатиб ёзмоқнинг имкони йўқ — комсомол дўстларининг масхарасига қолади. Маяковскийдан ўрнак олмак керак. Аммо Феликс Яшин Маяковскийни кўп ҳам ёқтиравермас эди. У “Ёш авлод” уюшмасига кўшилди. Бошқа ёш шоирлар ҳам шу уюшмага киришган эди. Шундан кейин Феликс ҳамма жойда урф бўлганидек, баландпарвоз, жўшқин шеърлар ёза бошлади. Вужудига сингишиб кетган туғма диддан, мешчанликдан қутулишга ҳаракат қилди. Ўрмонни кўрганда ийиб

кетиш, қарағайга муҳаббат изҳор қилиш кимга ҳам керак дейсиз! Буларнинг ҳаммаси сийқаси чиқиб кетган. Кундалик ҳаёт ҳодисаларига юз ўгирмоқ керак. Бошқа эстетикани ўзлаштирмоқ лозим. Бу эстетика завод цехларининг гулдуросига, фабрика мўриларида чикқан тутушлар дудига, коммунизм қурувчиларининг коллектив меҳнатига тўлиғидир. Унинг ижодида нималардир энди-энди қовушиб келабошлаган эди. “Совет Белоруссияси” поэзия обзорида ёш пролетар шоирлари қаторида унинг ҳам номини санаб ўтган ва “Май оҳанглари” деган энг яхши шеърдан бир бандни мисол келтиришганди. Истеъдодининг расман тан олинганидан қаноатланган Феликс бунақа шеърлардан яна бир дюжинасини шариллатиб ёзиб ташлади ва ўзини пихини ёрган инқилоб куйчиси деб ҳис қила бошлади.

Унинг ҳамма ишлари юришиб кетди. Шундай пайтда қамалиб қолди-да... Биров чақув қилдими, кайф устида айтиб юборган бирор гапини еткиздими? Турмада аввалига фақат шеърлар масаласида сўроқ қилишди, кейин эса шеърлар масаласида пичоққа илинадиган гап чикмаслигини тушунишди, шекилли, уни Автух амакига боғлашди — поляк жосуси эканингни тан оласан деб туриб олишди. Афтидан, Автухдан ҳам шуни талаб қилишган кўринади. Ва мақсадларига етишди ҳам. Автух амаки деҳқон-да — онги етишмайди. Шунинг учун бўлса керак, сўроқларга дош беролмади — Феликс мени поляк разведкасига айғоқчи қилиб ёллади, мен уни чегарадан ўтказиб қўйишим керак эди деб кўрсатма берди.

Ташқарида машинанинг силкиниши ва итарувчиларнинг инқилаб-синқиллашлари бирдан тиниб қолди. Фақат мотор секин гувиллаб турарди. Комендант ёрдамчиси тушкун оҳангда деди:

— Узил-кесил ботдикми?

— Ўқига ўтириб қолди, — деб ҳорғин жавоб берди Шестак.

Феликс Яшин астагина эшикни тақиллатди:

— Мен ҳам ёрдамлашиб юборайми? Ҳар ҳолда, тўрт киши бўлсак...

Ташқаридан ҳеч ким жавоб бермади, лекин эшик гижирлаб ланг очилди.

— Қани, чиқ ҳамманг. Ҳаммаларинг чиқ, ҳе оналарингнинг оёғидан осиб... Итарларинг. Ҳамжихатлик билан. Биргаликда! — деб пўписа қилди комендант ёрдамчиси.

Аммо бу гал пўписасининг кўрқувлик жойи йўқ эди — унинг номигагина дағдаға қилаётгани шундоққина кўриниб турарди. Энди унинг буйруғи гўё эркалаётгандай эшитилди. Буни кўриб, Феликс унчалик ёмон одамга ўхшамайди деб ўйлади. Икки ой турмада ўтириб, сўроқлар бериб, у анча-мунча хўрликлар тортган эди. Шунинг вазидан уларнинг ўртасида биронта ҳам инсонга ўхшагани йўқ, ҳаммаси йиртқиқдан бадтар деган тўхтамга келган эди. У лоақал сўнгги нафаси олдидан биронта рисоладаги одамга рўпара келишга зор эди. Қани энди бу одам уларнинг кулфатига жиндакқина ҳамдардлик кўрсатса, уларнинг ҳолини тушуниб, зигирдек ачинса... Шунда Феликс гарчи энг олий социалистик жазога ҳукм қилинган бўлса ҳам, ўзини бир қадар одам деб ҳисоблаган бўларди.

Феликс Яшин кузовдан қоронғилик қўйнига сакради ва тиззасига лойга кириб кетди. Аммо ундан кейин қолган икки киши кўпда ошиқавермади. Комендант ёрдамчиси яна дағдағага тушди:

— Ҳой аблаҳлар! Кутиб ўтираманми сенларни? Ҳе оналарингни...

— Э, тошингни терсанг-чи! — Кузовдан Зайковскийнинг бўғиқ овози эшитилди. — Мен маҳкумман. Менга машина итариш мумкин эмас.

— Мумкин эмас? Нега энди? — деди ҳанг-манг бўлган Костиков.

— Шунақа! РСФСР Жиноят мажмуаси. Бир юзу йигирма етти — прим моддаси. Ўқиганмисан?

Нима дейишини билмай қолган Костиков йўлнинг чеккасида оёқларини кенг қўйганича бир дақиқага индамай қолди. Бошқалар ҳам ҳансираганча тек туришарди. Феликс Яшин машинани итариш қулайроқ бўлсин деб ўзини мосламоқда. Кўкрагидаги санчиғи бу ишни осон бажаришга қўймас эди.

— Алдаяпти! Бу тўғрида модда йўқ, — деди Сурвила.

— Йўқ бўлса нима? Барибир, чиқмайман. Менга деса, ёрилиб ўлларинг. Отишга ҳукм қилганларингдан кейин, марҳамат қилиб, қатл жойига соғ-омон етказиб қўйинглар. Тушунарлими? — деди Зайковский машинада хуноб бўлиб.

— Ҳозир сенга қатл жойини кўрсатиб қўяман,— деди дарғазаб бўлиб Костиков. Шундай деб у қинидан тўппончасини ола бошлади.— Сени итдай лойга беламасамми ҳали! Ҳе сенинг ўша безори башарангдан ўргилдим.— Лекин у эшикни очишга жазм қилмади — ботқоқнинг энг чуқур жойига тушиб қолишдан қўрқди, шекилли.

— Катталарингга нима жавоб берасан?— деган овоз эшитилди машина ичидан.— Олиб кетишга олиб кетиб, етказиб боролмадингми, дейишмайдими?

Вазият тобора чалкаш тус олмоқда эди. Чуқур кўлмакнинг нариги томонидаги Зайковский ҳозирча дахлсиз бир аҳволда эди.

— Ҳа аблаҳ! Ҳали шошмай тур! Бир бошлай сени! Бир эмас, бешта ўқни жойлай гавданга! Бирин-кетин!

Зайковскийнинг сўнгги гапларини Костиков безътибор қолдирди — уни бошқа нарса безовта қилмоқда эди. Маҳкумларнинг букик қадди-қоматларини индамай кўздан ўтказиб чиққан Костиковга кимдир етишмаётгандай кўринди.

— Кузовда анави буржуй ҳам қолган,— деб гап қўшди Шестак.

— Оқгвардиячи,— деб аниқлик киритди Костиков ва дарғазаб қичқирди:— Қани, чиқ бу ёққа, гражданин Валерьянов! Ҳе сенинг дворянлигингга ўйнаб қўяй!

Кузовдан Валерьяновнинг шапкасиз кал боши кўринди. Аввал у кузовнинг бир четига ўтирди, оёғи билан пайпаслаб таянадиган бирор нарса излади, дуд-маллик билан қўлларини силкитди.

— Қани, сакра! Қўрқма! — деб унга далда берди Сурвила.

Аммо оқгвардиячи сакрамади, у Автухнинг елкасига таяниб, аста сирганиб кўлмакка тушди.

— Қани, олдик! Ҳа, бир-икки — олдик! — деб буйруқ берарди Костиков. У бир чеккага чиқиб, нукул тўппончасини ўйнатарди.

Улар яна машинани итаришга киришишди. Машинани гилдираклар ҳосил қилган чуқурдан чиқариб олиш ниятида шофер бот-бот газни кучайтириб, уни силкитарди. Зайковскийни ўз ҳолига қолдиришди. Энди кузовдан унинг бўғиқ овози олис-олислардан келаётгандай эшитиларди:

— Итаринглар, ҳа-а, итаринглар, социализмнинг шўрпешона куллари. Аҳил-роқ! Кучлироқ! Бақувватроқ! Юксакроқ! Ўлимингиз сари олға!

— Буни қара-я! — деди жон-жаҳди билан машинани итаришмаётган Шестак.— Бунда ичакларинг узилиб кетай деяпти-ю, бу аблаҳ ўтириб олиб масхара қилди-я! Вой лаънати қизигар-ей!..

— Бўлақолларинг, йўқсулдан тарқаганлар...

— Ўчир овозингни! Буюраман — унингни ўчир. Отаман! — деб таҳдид қилди Костиков йўл четида у ён-ён югурар экан.

Зайковский парво қилмай, яна нимадир деб қичқирди.— Бу гал анча шалоқ ва таҳқирли гапларни айтди. Сурвила чидаёлмади шекилли, Костиковга маслаҳат берди:

— Отиб ташласанг-чи! Уни ўчарди. Қанча чидаш мумкин?

— Учгача санайман. Кейин ҳамма ўқни бўшатаман.

— Отақол! Давлатнинг машинасига ичинг ачимаса, майли, от! — деган овоз эшитилди кузовдан.

Аммо Костиков ўзининг қўрқинчли таҳдидини амалга оширишга улгурмай, мотор “пақ” этган овоз чиқарди-ю, ўчиб қолди. Бирдан ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, машинанинг тагидан кўкиш кўланса тутун буралиб чиқа бошлади.

— Нима бўлди? — деб сўради Костиков сергакланиб.

— Тамом. Бензин адо бўлди, ўртоқ комендант ёрдамчиси,— деб жавоб берди шофёр кабинадан. Костиков сўкинди.

Ҳамма нимадандир ҳафсаласи пир бўлгандай ёхуд биров алдаб кетгандай индамай турарди. Рост-да, шунча ҳаракат қилишди, қанча куч сарфлашди — ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Энди яна ҳаммасини бошидан бошлаш керак.

— Хўп, бундай қиламиз,— деди Костиков бир зум индамай тургач.— Шофёр, сен гаражга югур. Бензин юборишсин.

— Чистяковга айт,— дея огоҳ қилди Сурвила.— Чистяковнинг хабари бор.

Ёш қизил аскар — шофёр ҳорғингина шаҳар томон йўрғалади. Маҳқумлар бирин-кетин лойдан йўл четига чиқишди. Йўл чеккаси унчалик шилта эмас эди. Ҳаммалари бошлиқ яна қандай буйруқ бераркин деб кутиб турарди. Бошлиқ бўлса бир қўли билан шинелининг тутмаларини ечди. Иккинчи қўлидан эса ҳамон тўшпончани қўймаган эди.

— Ҳа, нима? Энди бекор ўтироқчимисизлар? Бекорларни айтибсиз! Қани, ишга киришинглар! Шунча одам битта машинани чиқара олмайдими?

Тепилавериб суюлиб кетган бўтқа ичига қайтадан лойдан киришга ҳеч кимнинг иштиёқи йўқ эди, шундай бўлса-да, машинанинг лой босган орқасига қўллари билан тармашдилар. Сурвила билан Шестак икки бурчақдан, Автух билан Феликс ёнма-ён. Машина гилдиракларнинг тўхтовсиз айланишидан ҳосил бўлган сув тўла чуқурга узил-кесил ботиб бўлганди — унга қараган одам машина ҳозир йўл бўйлаб сузиб кетади деб ўйлаши мумкин эди. Лекин у сузиб кетмади, у жойидан қўзғалишни ҳам истамас эди. Костиков йўл чеккасида у ёқ-бу ёққа юриб, тўшпончасини силкитганча қўмондонлик қилар, одамлар эса оёқлари билан лойни топтаб, кучаниб-зўриқиб машинани итаришарди.

Аммо бу гал ҳам ҳамма ҳаракат зое кетди. Машина яна ҳам чуқурроқ ботди. Энди ҳеч қандай куч уни ботқоқдан тортиб чиқара олмайдигандек кўринарди. Бир неча фурсат ўтгандан кейин комендант ёрдамчисининг ҳам попуги пасайиб, дами чиқмай қолди. Маҳқумлар бир оз нафасларини ростладилар.

— Бу тарзда бўлмайди,— деб гап бошлади Шестак ўксиниб.— Итарадиган бўлсак, ҳаммамиз биргаликда итарайлик-да! Биз бўлсак... Худди колхоз бригадасидагидек — битта одам ишлайди, бошқаси тишлайди...

— Қани, ким у ишдан бўйин товлаётган? — деб сўради Сурвила сергакланиб.

— Кимлигини билмагандай гапирасиз-а! Ана, анави буржуй-да. Номигагина қўлини теккизиб турипти.

Валерьянов бесўнақай тарзда елка учирди.

— Мен ушлаётганим йўқ...

— Шунақа дегин? Нима, менинг кўзим йўқми? Яна ўзини оқлайди-я!

— Яна ким кўрди? — қовоғини уюб сўради Костиков. Лекин қолганлар индамай туришарди. Комендант ёрдамчиси ҳаммани бир-бир сўроққа тутди.— Яккаҳўжалик, кўрдингми?

— Йўқ. Ҳеч нарса кўрмадим.

— Сен-чи, шоир?

Феликс Яшин кўлмак ичидаги оёқларини бир-бир босди, енгил бир тужуркада бадани совуқдан дилдираб қолганди.

— Нима десам экан? Анақа... Ҳар нима деганда ҳам, ёши ўтинқираб қолганда...

— Э-э, ўтинқираб қолган, дегин! Демак, кучи йўқ! Совет ҳокимиятига зарар етказишга кучи етадими? Ҳар биттангни ўзим кузатаман. Ишёқмасларни огоҳлантормасдан жойида отаман. Жасадини гилдиракнинг тагига ташлайман. Шунда чуқурдан тезроқ чиқамиз.

Феликс Яшиннинг ўзи ҳам бир қўллаб итаряпти ҳисоб, кўкрагига босиб олган иккинчи қўлини оғриқнинг зўридан кўтаролмай қолган. У хавотир ичида ўйлади — унинг ожизлигини хушёрдан хушёр Шестак ёки бўлмаса комендант ёрдамчиси Костиковнинг ўзи пайқаб қолмаса гўрга эди. У таҳдидини амалга ошираман деса, биров унга халақит берармиди? Отади — ташлайди-да... Кейин манави суюқ бўтқага улоқтиради. Ёлғиз шу ўйнинг ўзидаёқ унинг аъзойи-баданида қалтироқ турди. У хавотир ичида ёнида қорайиб кўринган гавдага қараб кўйди.

Улар яна итара бошлашди. Бор кучлари билан, командага риоя қилиб... Феликс Яшин оғриқнинг зўридан энтикиб кетди. Унинг ёнида оқгвардиячи буржуй Валерьянов жон-жаҳди билан тиришмоқда. Афтидан, чекистнинг пўписасидан у ҳам кўрқади, шекилли. Лекин ўйлаб қараса, нимасидан кўрқади? Бироқ ҳамма гап шунда эдики, ҳар бир маҳқум иккидан бирини танлаш зару-

рияи қаршисида қолган эди — унинг жасади қаерга кўмилади — қуруқ сарғиш кумлоққаи ёхуд аталадай ботқоқ ичида қолиб кетадими? Бу ботқоқни кўрган-да тирик одамнинг оёғида томири тортишади-ю... Бу аҳволда шамоллаб қолиш ҳам ҳеч гап эмас деб ўйлади маҳзун киноя билан Феликс Яшин.

Дафн жойига ўз тобуғларини улар ўзлари кўтариб боришмоқда — бу қадимги маросимда алланечук янгилик эди. Ёки қатлининг янгича нозик усулими? Қани энди шу тўғрида шеърми, балладами ёзсанг! Лекин кенг тарқаган вазнда эмас, оғир, залворли вазнда ёзмоқ жоиз. Ҳомерга ўхшаб. Ҳа, бу машъум давр учун Ҳомер энг мос келадиган шоир бўлса керак. “Ёш авлод” дагиларнинг бари Маяковский!

— Бир-икки — олдик! Ҳа, қани бос! Яна бир! Ҳа-а: яна! — деб бўғиларди ёнида чинқироқ овозда Костиков. — Ишёқмаслик қилма! Кучлироқ! Яна ҳам. Куч борми ўзи, ҳе сенларни туққан онангни...

Икки-уч марта у орқа томонда туриб тўшпончасини бўшатди. Ўқ овозидан ҳамма зир титради. Одамлар терлаб кетган, ҳаммаёғи шалаббо, буткул кучдан қолган эди.

— Бўларинг! Бўлақолларинг! Бўлмаса, ҳаммангни итдай отиб ташлайман, совет халқининг малъун душманлари! — деган ҳайқириқ янграрди йўл устида тунда.

Кейин бирдан мўъжиза рўй берди — машина бир силжигандай бўлди, улар бундан хурсанд бўлишиб, яна бир зўр беришди, қўллари ва оёқларини тираб яна итаришди. Шунда машина чиндан ҳам лой ичида бир қадамча сурилди. Ўрталикда турган Яшин билан Валерьянов энг чуқур жойга тушиб қолишди, лекин чекинишмади, қўллари машинанинг темир бортидан узишмади. Ниҳоят, ҳаммалари бир бўлиб бир амаллаб ҳамма ёғи лой бўлиб кетган машинани чуқурдан чиқариб олишди. Йўлнинг энг ярамас жойи ортда қолди, маҳқумлар мамнуният билан қаддиларини ростладилар.

— Ана, бўларкан-ку, ҳе оналарингни сенларнинг! — деярли эркалагандек оҳангда сўкинди комендант ёрдамчиси. — Мохирона раҳбарлик қанақа бўлишини кўрдиларингми? Кучдан қолдик, чарчадик эмиш... Мажбур қилмоқ керак. Ўн минут чекиб олинглар! — деб мамнуният билан танаффус эълон қилди у ва ариқча бўйидаги қуруқроқ жойга ўтди. Унинг кетидан дудмалланиб маҳқумлар битта-биттадан лойдан чиқишди ва нима бўлишини кутиб қарши томонда тизилишди. Костиков тўшпончасини шинелининг ичига — қинига солиб қўйди, чўнтагидан бир қути “Беломор” чиқарди.

— Олинглар, чекинглар... — Биринчи навбатда опшачилик қилиб папиросни Сурвилага тутди. У лой чапланган бармоқлари билан эҳтиёт қилиб қутидан бир дона папирос олди ва ҳақирона бир тарзда ҳовучда тутиб турилган гугуртдан тутатиб олди. Йўл узра хушбўй тутун таралди. Ҳамма таранг бир сукут ичида эди.

— Топшириқни бажариш вақтида рўй берган фавқулодда воқеани тутатишдаги зарбдорона меҳнат учун миннатдорлик эълон қиламан, — деди Костиков юмшаган оҳангда.

Бу сўзлар аллақачон маҳбусларнинг хотирасидан ўчиб кетган эди. Уларни эшитиб сесканиб кетишди. Уларнинг тортиб олинган ҳаёти шу сўзлар орқали юракни орзиқтирувчи садо бермоқда эди. Улар бу сўзларни ҳазил ўрнида қабул қилдилар. Энди эса шу ҳазил ҳам улар учун ҳаётдан бир нишона эди. Фақат анави чекист ҳазили билан маҳқумларнинг гашига тегмоқчидай эди. Бу эса уларнинг ҳар бирининг дардини яна ҳам чуқурлаштиради.

Ёлғиз Шестакина комендант ёрдамчисининг сўзларига жиддий қарашга тайёрдай эди.

— Раҳмат, ўртоқ... Гражданин бошлиқ. Қани энди, шу миннатдорлик инobatта олинса...

— Олинади, олинади, — деб мужмал ваъда берди Костиков.

— Нариги дунёда, — деб истехзо қилди Сурвила.

— Нега нариги дунёда? — деб эътироз билдирди Костиков. — Бу дунёда ҳам инobatта олинади. Мен сизга энг яхши чуқурни ваъда қиламан. Қуп-қуруқ, сарик қуми билан.

У жиддий гапиряптими ёки уларни беҳаёлик билан мазаҳ қиялптимми, англаб бўлмади — тонгги ғира-ширада унинг навқирон чехрасидаги ифодани ажратиб олиш қийин эди. Аммо овозида ҳақоратомуз оҳанг йўқ эди, бу эса беихтиёр равишда чекистга нисбатан бир илиқлик уйғотди.

— Мен ахир айбдор эмасман, — деди Шестак олдинга қадам ташлаб. — Терговчи Кутасов билади. Мен зараркунанда эмасман.

Костиков мириқиб папиросини тортди-да, хаёлчан бир қиёфада оғзи-бурнидан буруқситиб тутун чиқарди.

— Албатта, айбдор эмассан. Агар айбдор бўлганингда сени қийма-қийма қилиб ташлашарди, биронта қовурганг соғ қолмаган бўларди. Хотинингни кўз ўнгингга... Айбдор бўлсанг шунақа бўларди. Ҳозир эса тепаликдаги қайинзорда хотиржамгина отиб ташлаймиз, вассалом. Тўғримми, буржуй? — қўққисдан у Валерьяновга мурожаат қилди. У бошқалардан нарироқда турарди.

Комендантнинг ёрдамчиси нима қилиб бўлса ҳам Валерьяновнинг жигига тегишга, уни жавоб беришга мажбур қилишга ҳаракат қиларди. Аммо у жавоб бермади. Балки у ёш чекистнинг гапларини эшитмагандир ҳам. Ўзининг ҳаётида ўн тўққизинчи йилдан бери — уни Алуштада отиб ташламоқчи бўлишгандан буён бунақа чекистлардан озмунчасини кўрдими? Албатта, ўшанда отиб ташлашганда кейинчалик бошига тушган жуда кўп савдолардан уни озод қилган бўлишарди. Аммо Алуштада қўйиб юборишди. Ўшанда кўнгиллилар армиясининг элликтача зобитлари қаторида шароб сақланадиган ертўлада сувсиз, оққатсиз, ҳатто ҳожатга ҳам чиқармай уч ҳафта ушлаб туришган эди. Валерьянов очлик ва ташналиқдан кўра ҳам ҳожатга чиқармаганларидан кўпроқ азоб чекди, у нотаниш одамларнинг кўз ўнгида анча вақтгача “катта” сини ҳам, “кичиги” ни ҳам қилолмай юрди — ана ўшанда чекистларнинг ғайри инсоний қиёфасини англаб олди. Улар одам эмас. Агар уларни рисоладаги ақл билан идрок этишнинг иложи бўлса, фақат шундай деб таърифлаш мумкин. Валерьяновнинг туғишган укаси поручик Аркадий Аркадьевич қанақа одамлар билан мулоқотда бўлаётганини тушуниб етмади, шекилли — қизиққонлик қилди, норози бўлди, баҳслашди. Охир-оқибатда эсидан оғиб қолди. Уни итдай отиб ташлашди ва йўл бўйида ўсган сассиқ алафлар ичига улоқтиришди. У эса ҳеч қаерда қаршилиқ кўрсатмади, норозилик билдирмади, ҳеч ким билан талашиб-тортишмади, имкони борича ўзини ўтдан паст, сувдан тинч тутишга ҳаракат қилди. Асосан шу сабабдан мана — ўлмай тирик қолди. Хўш, оқибатда нимага эришди? Укасининг қисмати унинг ҳам бошига тушди-ку! Фақат, орадан ўн беш йил ўтгандан кейин... Шунақа экан, арзирмиди шунча уринишлар?

Бу орада осмон ёриша бошлади. Йўлнинг икки чеккасида ғира-шира адирлик бағридан дала ва унинг этагидаги бутазор сузиб чиқди. Осмондан майда куз ёмғири гоҳ ёғар, гоҳ тинарди, дала томондан ғарбнинг намхуш шабадаси эса бошлади. Дала йўли адирга олиб боради. Машиналар юравериб, йўлда иккита чуқур ариқча ясаган. Ҳозир улар лойқа сувга тўлиб ётипти. Шаҳарликлар бу йўлдан кўп қатнамайди. Ариқлар ички ишлар халқ комиссарлиги машиналарининг ғилдиракларидан ҳосил бўлган, йўлнинг ўзини ҳам шулар солган. Кўпроқ кечаси қатнашган. Баъзан, кундуз кунлари ҳам юришга тўғри келган. Айниқса, Москвадан текширувчилар босганда... Шаҳар турмасини ошиғич равишда енгиллатиш талаб қилинарди.

Костиковнинг гапларига Валерьянов пинагини бузмагани унга ёқмади.

— Ҳой буржуй! Сенга гапиряпман!

— Эшитяпман, — деди Валерьянов паст овозда.

— Менинг яхшилигим учун қуллук қил. Отиб ташламоқчи бўлувдим...

— Раҳмат.

— Шунақа-да! Раҳматни ҳам ўзинг тилаб олишинг керак. Тарбия кўрмаган бир буржуйсан-да!

— Ўзларининг буржуйлари билан муомала қилишганда жуда ҳам боадаб бўлиб қолишади, — деб гапни илиб кетди Шестак, — оғизларидан “миннатдорман” тушмай қолади.

— Ўзлариникига шунақа қилишади, йўқсулларга қилишмайди, — деб гап кўшди Сурвила. — Йўқсуллар уларнинг душмани.

— Кам отишган-да уларни,— деди Шестак.

— Анчасини отиб ташлашган. Лекин ҳаммасини отиб битириб бўлармиди? Кўпроқ айбларини излашган. Далил-исбот қидиришган. Ўзлари иқроф бўлишини кутишган. Қанча қоғоз исроф бўлди-ю...— деди алам билан Сурвила гўё йиғилиб қолган дардини айтиб йиғлаётгандай.

— Ёзиб нима қилишаркин?..— хайрон бўлди Шестак.— Ахир, аксилинқи-лобчи “мана ман” деб кўриниб турмайдами? Мана костюми, мана кўйлаги, мана — шапкаси...

— Балки бўйинбоғи ҳам бордир? — деб жилмайди Костиков.

— Ҳа, бор, албатта,— деб паст овозда жавоб берди Валерьянов,— ҳар бир зиёли одамда бўйинбоғ бўлади.

— Отилиши муқаррар бўлса-ю, яна бўйинбоғ боғласа... Бўйинбоғ нима қилиб берарди? Ё турмада ўзини осишга яраб қолармикин?

— Шу билан жазодан қутулиб қоламан дейди-да, — дея луқма ташлади Сурвила.— Бизда бунақа номер ўтмайди. Бизда тартиб қаттиқ!

Ҳе ўша тартибларинг бошларингни есин, деган фикр ўтди Автухнинг кўнглидан. Унинг усти-боши шалаббо, изғириндан суякларигача сирқираб кетганди. Автух уларнинг турли-туман тартиблари билан сўнгги йилларда қишлоқда ҳўб танишиб улгурган эди. Чаласи билан турмада танишди. Совет ҳокимиятига унинг қаршилиги йўқ эди — у сиёсатга кам қизиқарди. Лекин унинг ери бор ва у ўзининг нонини ўзи топиб ейишни истар эди. Ҳолбуки, унинг ёқасидан олиб, қолхозга кирасан дейишади. Қолхозга кирса кириб ҳам қўяқоларди. Лекин қолхозда қандай хўжалик юритишларини ва бунинг оқибатида нималарга эга бўлишларини хўпам тўйиб кўрди. Қолхоздаги тартиблар кўз кўриб, қулоқ эшитмаган тартиблар эди. Бунақа тартиблар дунёнинг ҳеч қайси бурчагида бўлмаса керак. Картошка ер бағрида совуқ тушгунича чириб ётаверади. Ёғингарчилик вақтида ўриб олинган ғалла янчилмасдан хирмонда қолиб кетади ва турган жойида қизиб тамом бўлади. Асбоб-аслаҳалар уч йил мобайнида шалағи чиқиб йўқ бўлиб кетишга келди. Аравани тузатадиган, эгар-жабдуқни созлайдиган одам йўқ. Ҳамма ҳосилни давлатга топширишади, ўзларига лоақал уруғликка олиб қолишмайди, апрелдан бошлаб кўк ейишади. Ўрмон ёқасидаги бир шапалоқ ерининг орқасидан у зўр-базўр кунини кўриб келарди, тузукроқ яшашига йўл қўйишмас эдилар. Баҳорда унинг ерини қирқишарди, унга сассиқ алафлар билан қопланган ноқулай бўлакни қолдиришарди ва яна “қолхозга кирасан” деб тикқилинч қилишарди. У кирмайман дейди. Шунда ўтлоқни олиб қўйишади, сигирни боқадиган жой қолмайди. Кейин унинг гарамларини тортиб олишади. Сабабки, қолхоз молхона қура бошлаган эмиш, шунга усқуна керак бўлиб қолипти. Буюмларининг ҳаммасини қолхоз олиб бориб бир жойга тахлаб қўйди, қолхозчилар уларни киши билан олиб кетиб ўтин қилишди. Яна бошлиқлар келиб дағдага қилишди — энди ҳам кирмайсанми қолхозга? Шунда улар хутордан катта ерга олиб борадиган йўлни трактор солиб кавлаб ташлашди. Ҳайдалган ердан юриб ўрмондан айланиб, бир-икки чақирим йўл босиб бориладиган бўлиб қолди. Гўё у Польшага қатнаб туради деган мишмишлар шу сабабдан тарқаган бўлса, ажаб эмас. Ҳе-е, сенларнинг гўрларингни шунақа олисдан берсин-а— деб ўйлади алам билан Автух Козел.

Ҳамма нарсасини олиб, шипшийдам қилишди, қирқадиганнинг ҳаммасини қирқиб олишди, хулас, хонавайрон қилишди. Кейин унинг тойига кўз олайтира бошлашди. Қолхоз отлари аллақачон қирчанғига айланиб бўлган эди, уларни роса ишлатишар, лекин ёлчителиб боқинмасди. Автухнинг тойчоғи эса худди сувратдагидек, гижинглаб турар эди. Ўзининг байталидан бўлган бу тойни Автух жуда меҳрини қўйиб парвариш қилар, ҳаттоки уни бўй етиб қолган қизларидан ҳам аъло кўрарди. Баъзан шундай бўлардики, Автух ўтлоқдан аравага ўт босиб келарди, кечгача у шу даражада толиқиб қолардики, тўшагига чиқиб ётишга ҳам ҳоли қолмас эди. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ — ҳар қайси тепалиқда елкаси билан аравани суяйди, уни итариб, гўё отига ёрдам берган бўлади. Рост, тойчоғи ҳам эгасининг аҳволини яхши фаҳмлаётганга ўхшарди, у ҳаракат қилар, ҳали камқувват оёқларининг томирлари кўпчиб кетгудек бўлар, ўтни қанча ортса ҳам аравани тортаверарди. Шунақа отни қолхозга топшириб,

хамманинг мулкига айлантриб бўларканми? Бир ёзнинг ўзида уни ишдан чиқариб, ҳаром ўлдиришарди. Йўқ, тойни ўғирлаб кетишди. Кечқурун уни отхонасига олиб бориб, оёқларига арқон солди, лекин кишан урмади — кун бўйи ҳаракат қилиб ҳориган оёқларга раҳми келди. Ким ўғирлаганини Автух дарҳол фаҳмлади. Нимаси бор, буни қишлоқ аҳлининг ҳаммаси биларди. Қишлоқда фақат битта ўғри бор эди. У Автухдан олдин ҳам одамларнинг молларини ўғирлаб юрган. Автух районга югурди, милицияга, прокурорга учради. Ҳеч нарса чиқмади. Ҳаммалари индамай кулоқ солишди, дардига ҳамдард бўлгандай бўлишди, лекин қидиришни хаёлларига ҳам келтиришмади. Автухнинг ўзи ўғри ким эканини кўрсатиб берганини ҳам инобатга олишмади. Асосли далил керак дейишди, далил эса йўқ. Аммо Болозев отларни ўғирлаб, полесьелик лўлиларга пуллаб юриши кўпдан бери одамларга маълум бўлса, яна қанақа исботу далил керак? Йўқ, бу гап кетмас экан. Далил-исбот бўлиши керак экан. Тартиб шунақа экан.

Унда жуда асосли далиллар зарур бўлганди, бу ишда эса, умуман, ҳеч қанақа далил-исботсиз ҳам бўлаверар экан. Автух ҳеч қачон чегарадан ўтишни хаёлига ҳам келтирган эмас. Польшада нима қилади у? Пишириб қўйиптими? Булар бўлса боргансан дейишади. Гўё бирор марта уни Польшада ушлаб олишгандай. Ёки уни биров кўргани бордай. Шундоқ бўлса ҳам, боргансан деб ёзишди, вассалом. Бўйинига оласан!

У аҳмоқ ҳам анави партия аъзосининг гапига кириб, бўйнига олиб ўтирипти-я! Айтган қоғозларига қўл қўйиб берди. Шундай қилса, яхши бўлади деб ўйловди. Йўқ, бундай бўлмади, аксинча, тескариси бўлди. Энди узил-кесил ишнинг пачаваси чиқди, шекилли, Поляк жосуси бўлиб қолди. Ўзига ҳам, қизларига ҳам яхши совға бўлди. Бир умрларига татийди.

— Ҳа, большевикча тартиб! — дея маъқуллади Шестак. — Сичқон ҳам ўтолмайди.

— Сен унингни ўчириб ўтирсанг-чи! — дея кўкқисдан унинг гапини чўрт кесди Костиков. — Сенга тушиб қолган гап борми, сотқин?

— Менми? — деб бўзариб кетди Шестак.

— Ҳа, сен, сен, — дея равон оҳангда такрорлади комендант ёрдамчиси ва Валерьянов томонга бош ирғади. — Манави сотқин эмас, чунки у ошкора душман. Оқ офицер. Яна нима бало. Сен бўлсанг, ваъдани бизга бериб, ишратни бошқалар билан қиласан.

— Мен бошқалар билан ишрат қилмаганман. Мен ўзимизникилар билан... — деб қизишди Шестак. — Мен партияга хизмат қилганман. Мен большевикман. Мени бу ерга қамаганлари... хатолик бўлган...

— Бўпти, — деб қўл силқди Костиков. — Тагига етишади.

Қандай қилиб тагига етишаркин — Шестак буни тушуна олмади. Ким тагига етади? Қачон? Умуман, бу нима дегани? Чекистнинг гапи жуда-жуда мужмал эди, аммо шу мужмалликда чўқаётган одамга хизмат қиладиган сомон парчадек алланечук халос этувчи маъно бор эди. Борди-ю ҳали чинданам бирор илинж бўлса-я? Шестак шуни ўйлаб, бир кайфиятда, бироқ юрагида жиндай умид пайдо қилиб, яширин алам билан бир чеккага чиқди. Комендант ёрдамчисининг ёнига Сурвила келди.

— Ҳой, менга қара, — деди у яқин турганлар эшитмасин учун овозини пастлатиб. — Мени ҳамми?

— Сени ҳам, — деди Костиков унга чақнаган кўзларини тикиб. Сурвиланинг гўштдор башарасида таажжуб ифодаси пайдо бўлди.

— Манавилар билан бирга-я?

— Бу ёғини кўрамиз, — деди чекист бир неча муддат индамай тургач. Кейин собиқ ҳамкасабасининг бўғриқиб кетган юзига папирос тутунини пуфлади.

Костиковнинг бу мужмал гапи Сурвиланинг юрагида ҳам ночоргина умид учқунини ёқди. Албатта, яқин-яқинларда ҳамкасаба бўлиб юрган одам ҳукми ижро этмасликка журъат қилади деган ўйни Сурвила хаёлига ҳам келтира олмас эди. Буни қўйинг, у ҳатто буйруқни бажаришда жиндай енгилликка ҳам йўл қўя олмайди. Лекин шундоқ бўлса ҳам — у жиндай юмшаши мумкин-ку? Ҳукми сал юмшоқроқ ижро этса ҳам бўлади-ку! Ахир, ўзининг одамига —

чекистга имкони борича бир оз ён босса ҳеч нарса қилмас. У маҳкум бўлса-да, барибир одам-ку? Ахир, унинг гуноҳи ҳар қанча оғир бўлмасин, манави халқ душманларининг гуноҳи билан қийслаб бўладими? Ахир, Сурвила отиб ташлаганларидан кейин ҳам Дзержинский армиясининг садоқатли солдати бўлиб қолаверади. Ори рост, у ҳам анча-мунча хатоликларга йўл қўйган. Уларнинг кўпчилиги тажрибасининг камлиги ва ўқимаган бир оми бўлгани учун рўй берган. Бир ёш толиба қиз билан шунақа бўлганди. Уни отиб ташлашга тўғри келганди. Ушанда у ҳали ёш эди. Қизалоқ ҳам бир қарашда жонни олар даражада дилбар эди — нимжонгина, келишгангина, истараси иссиқ, бетининг ярми кўздан иборат. Шу кўзларга қаради-ю, Сурвиланинг ихтиёри кўздан кетди, қизни отишга юраги бетламади. У тегмайдиган қилиб олди. Ўқ қулогининг ёнидан ўтиб кетди. Лекин қиз, бари бир, ҳандаққа қулаб тушди — афтидан, кўрққанидан хушидан кетиб қолган бўлса керак. Қиз йиқилганича шу хандақда бошқа жасадларнинг тагида қолди. Буни ҳеч ким пайқагани йўқ. Кейин ҳам ҳеч ким ҳеч қачон унинг қилғилиғидан хабар топгани йўқ. Лекин барибир Сурвила анча вақтгача ўзини гуноҳкор ҳис қилиб юрди, чунки тушундики, қиз боланинг жозибасига дош беролмади, қаршисида фош қилинган маккор душман турганини унутиб қўйди. У ўзининг бу хатосини бир умрга эслаб қолди, эҳтимолки, шунинг учундир, бутун умри давомида бўйнидаги юмушларни керагидан ортиқ ўринлатиб бажаришга ҳаракат қилди. Унинг ҳаракати самарасини берди. Анча вақт ўтгач, тергов бўлимида ишлаб юрган кезларида ярам йил учун энг юксак кўрсаткичга эришди — 127 кишига олий жазони ёпиштирди. Ушанда унинг суврати йил охиригача бошқарманинг Ҳурмат тахтасида осиглиқ турган эди.

Энди бўлса, мана — унинг ўзини...

Улар ҳордиқ чиқариб, нафасларини ростлаб улгурмай, шаҳардан келадиган йўлда машина пайдо бўлди — у ҳам усти ёпилган, каттакон юк машинаси бўлиб, ўйдим-чукурларда сакраб-сакраб чайқалиб келарди. Машина яқин келиб тўхтади. Ундан шинел кийган учта ўқчи аскар тушди ва қўлларидаги милтиқни ўқталиб, маҳкумлар гуруҳига ёпирилишди.

— Остлавть! — деб хотиржам команда берди Костиков. — Ҳаммаси жойида.

Шофёрлар туноқа идишдаги бензинни машинага қуя бошлашди, маҳкумларни эса Костиков яна кузовга жойлади. Кузовда уларни уйқусираган Зайковский ранжиб қарши олди.

— Ухлагани ҳам қўймадинглар...

— Ҳали кўп ухлайсан, — деди Сурвила, — зах ер бағрида...

— Ҳе-е, жин урсин. Бунақа ҳаётдан кўра, — деб сўқинди безори ва кузов устига узун гавдаси билан кўндаланг чўзилди.

Улар яна ўйдим-чукур лой йўлдан ўрмалагандай кетиб боришар, орқаларидан эса иккинчи машина секин келарди. Лекин ҳаммалари чўзилиб кетган бу саёҳатлари охирида бораётганини ҳис қилишарди. Уларнинг ҳар қайсиси сафар охирида рўй берадиган мудҳиш воқеа ҳақида унча ўйламасликка ҳаракат қилар, лекин ўйламасликнинг иложи йўқ эди. Феликс Яшин суд бўлган кундан бери уни қанақа қилиб отиб ташлашларини кўз олдига келтиришга уринарди. Отишнинг аниқ тартиб-қоидаларини у, албатта, билмас эди, аммо эслайди. Ўқчилар қатор саф тартиб туришади, найзали милтиқлар гишт девор тагидаги қурбонларга ўқталинган. Қурбонлар оқ кўйлақда, ҳар бирининг кўкси ифтихор билан тоғдай кўтарилган. Ўқчилар баравар ўқ узади. Милтиқларнинг оғзидан энгилгина кўкиш тутун кўтарилади, қурбонлар Тьер жаллодларига лаънатлар ёғдиради. Чиройлик! Хўш, бу ерда-чи? Қани улар учун саф тортган ўқчилар? Анави машинада ўтирган аскар йигитларнинг учта милтиғи-ю, комендант ёрдамчисининг битта тўпсончаси чиройли қилиб бирваракай ўқ чиқариш учун камлик қилса керак, албатта. “Лаънат!” деб кимлар ҳайқираркин? Феликсга қолса, у сира ҳам қичқирмайди, унга деса жаллодлари ҳам, қурбонлари ҳам кўшмозор бўлмайдами! У ерда — турмада ва терговда Автухдан деҳқонча фаҳмсизлиги учун қаттиқ ўпкалаган эди. Бироқ кейин маълум бўлдики, унинг ҳамқишлоғидан юз чандон ўтиб кетадиган нусхалар ҳам бор экан. Лоақал анави Шестакни олайлик. У билан Феликс камерада бир неча марта суҳбатлашган, адабиёт ҳақида

унга нималардир деб гапирган. Шестакка ўхшаганлар камерада биттамиди? Яхши ҳамки, улар билан бирга Сурвила ўтиргани йўқ. Уни алоҳида камерада сақлашган бўлишса керак-да. Чекистларнинг камералари ҳам бошқа. Ҳаётда ҳам уларнинг ҳамма нарсаси бошқа-ку! Фақат у — шоиргина оддий халқ билан бирга, шодликсиз ғам-ғуссалари билан бирга. Феликс Яшин неча марталаб пушмон еди — нега энди адабиётга меҳр кўйди? Нега ўқиди? Нега шоир бўлмоқни ҳавас қилди? Ундан кўра саводсиз ўтгани минг бор яхши эмасмиди? Унинг укаси тўрт синфни битирган. Колхозда ишлайди. Китобсиз, шеърсиз ҳам кунини кўриб юрибди-ку! Китобсиз ўлиб қолаётгани йўқ.

Ундоқ деса Автух амаки ҳам шеър ёзган эмас, ёзиш бир ёқда турсин, умрида шеър ўқимаган ҳам бўлса керак. Шундай бўлса-да, энди уларнинг жасади бир чуқурда ёнма-ён. Шунақа бўлгандан кейин ҳаётда нима қилганингни ўзинг топиб олавер.

Бу пайтда Автухнинг фикрлари машинадан, ўнқир-чўнқир йўлдан ва ҳатто орадан кўп ўтмай шаҳар ёнидаги ўрмон даҳанасида уни муқаррар тарзда қарши оладиган қисматдан ҳам олисда эди. Автух ҳозир ҳам ўзига одат бўлиб қолганидек бугун фикри-зикрини ҳамиша — эркин юрганида ҳам, турмада ҳам ва ҳатто ўлим сари олиб кетаётган сўнгги йўлда ҳам банд қилиб келган энг муҳим нарса тўғрисида ўйларди. Афсуслар бўлсинки, булар бефойда ўйлар эди, чунки бу ўйлар ўтмишга қаратилган эди. Ўтмишни эса на қайтариб бўлади, на ундаги бирон нарсани ўзгартириш имкони бор. Ўрмон ёқасидаги жилға бўйида бир неча ариқ картошка қавланмай қолиб кетди. Куз ёмғирлари босиб ёғиб берса борми! Унда у ерларга кириб бўлмай қолади. Хотини уловсиз фақат белкурак билан қандай эшлайди? Кеч қолса, совуқ уриб кетади, картошка нобуд бўлади. Қишда нима ейсан? Рост, ҳозир ейдиган оғизлар камайиб қолган, лекин ишлайдиган азаматлар ҳам камайган-да! Энг муҳими эса, хўжалик эгасиз қолди — унинг ўрнини бешта ишлайдиган азамат ҳам босолмайди.

Машинанинг кузови бир ёнга оғди, кейин кабина кўтарилиб кетди. Машина аллақандай дўнгликдан ошиб ўтиб, тўхтади. Зайковский гаши келиб ним қоронғиликда ўрнидан турди-да, кейин яна ўтирди. Афтидан, қандайдир янги бир нарсани ҳис қилди, шекилли, сўкинмади. Бошқалар ҳам индамай ғуж бўлиб олишди — улар ниманидир кутишарди. Эшикни ҳали очишганича йўқ, уларни ташқарига чиқаришмаяпти. Ташқарида соқчилар ғўнғир-ғўнғир ниманидир гаплашишяпти, кимдир қайгадир югуриб кетди. Афтидан тайёргарлик кўришмоқда эди.

Ниҳоят, тақир-тукур қилиб эшик ланг очилди. Машина бир ёнга анча-мунча оғганича қарағай ниҳоллари ўсган жойда турарди.

— Қани, чиқ! Биттадан!

Лекин ҳеч ким ўрнидан кўзғолмади, бир лаҳза гўё ҳамма гунг бўлиб қолганди. Бироқ орадан кўп ўтмай Костиковнинг табассумли башараси кўринди. У гапни таҳдидли тарзда сўқинишдан бошлади.

— Нима, алоҳида таклифни кутяпсанларми? Ҳой, сен! — деб кузовда биринчи кўзи тушган одамга ўқрайди. Бу Автух эди. — Қани, туш бу ёққа!

Автухнинг юраги аламдан ўртаниб кетди — нега энди у биринчи бўлар экан? Нима, бу ердагиларнинг ичида энг катта душманми? Ундан каттароқ душманлар ҳам бордир?.. Аммо илож қанча? Комендант ёрдамчиси кутиб туришти. У бесўнақай тарзда машинадан тушди.

Рўпарасида тонгги енгил туман ичида қарағай ниҳоллари мудраётгандай сокин турарди. Уларнинг орасида эса диққат-эътиборини бир нуктага жамлаб, навқирон қизил аскарлар қотиб туришипти. Бир оз чеккароқда пастликда қумлоқ адир саргайиб кўриняпти. Ҳаммаси равшан эди...

— Қани! Олга!

Тушуниб бўлмайдиган қаҳру-ғазаб билан Костиков Автухнинг елкасига туртди. Автух эса, оёғи ҳўл майсага чалишиб қолиб, йиқилиб тушли. Кўкрагида юраги қинидан чиқиб кетай деб гурс-гурс урарди. Ўзининг беўхшов, фақирона қиёфаси учун жуда хўрлиги келиб кетди, қаттиқ алам қилди — айниқса, ундан кўзини олмай тикилиб турган ҳарбий кийимдаги навқирон, саришта йигитлар

қаршисида хижолатдан ерга кириб кетай деди. Каловланиб ўрнидан турди-да, тўсатдан қалбини ўртай бошлаган аламни енга-енга, чуқур томон ночоргина қадам ташлади.

— Бўпти, чўқиниб ол,— деди Костиков паст овозда, деярлик дўстона оҳангда.

Улгурмай қолишдан кўрққан Автух православларга хос тарзда ўндан чапга қараб шоша-пиша чўқинди. Чориги юмшоқ тупроққа тегди. Тупроқ шувиллаб чуқурга тўкилди. Автух вақтидан олдин чуқурга қулаб тушмай деб кўрқиб кетди. Боши айланди, кўнгли беҳузур бўлди. У кўзларини юмганича кута бошлади. Тезроқ бўлақолса гўрга эди...

— Кўрқадиган жойи йўқ,— деди аввалгидек дўстона оҳангда чекист. Тўппончасининг затворини шиқирлатиб, ўқдонга биринчи ўқни жойлади. Автух эндигина қазилган чуқурга қарашга улгурган ҳам эдики, орқасида боши устида ўқ пақиллади. Чуқурнинг ўзи Автух сари ташланди — унга бағрини тутди.

— Ана! Биттаси бўлди! — деди комендант ёрдамчиси бардам овозда. У машинага ўгирилди. Унинг чекистлик иши бошланган эди. У бу ишни эпчиллик билан ўрнига қўйиб бажарарди. Ҳар доимгидек яна машинада ҳамма тахта бўлиб қолди. Гўё энди кимни чақирар экан дея кутиб, биқиниб олишгандай. Комендант ёрдамчиси кўриб қолдими ё эсладими — машинанинг орқа томонига қапишиб, индамай турган Зайковскийни чорлади.

— Ҳой сен, безори!

Зайковский бир лаҳза кутиб, ўрнидан турди, қатъият билан эшик томон юрди-да, машинадан сакраб тушди.

— Қўлингни орқага! Орқага!

— Қандай орқага қиламан. Мана, синган, кўрмаяпсанми?

— Ҳозир иккинчи қўлингни ҳам синдираман! — деб унинг енгига ёпишди Костиков. Аммо Зайковский чап бериб қолди.

— Тегма! Сенга отиш буюрилганми — отавер. Лекин қўлингни теккизма!

— Вой сен безори-ей!

— Мен безори эмасман. Мен сиёсийман. Ҳамманг қўшилиб ҳам менчалик бўлолмайсан.

— Шунақами?

— Шунақа.

— Хўп, кетдик, бўлмаса! — деди хотиржамгина Костиков тўппончаси билан чуқур томонга ишора қилиб. Яқин ўртада турган жангчилар найзаларини кўтаришди. Афтидан, бунақа даҳанаки жангни улар бу ерда камдан-кам кўришарди.

— Менга қара, билиб қўй,— деб бирдан тўхтади Зайковский. Костиков ҳам тўхтади. — Агар сенинг ўзингни отадиган бўлишса, бу чуқурда отишмасин. Ҳамма ёқни саситиб юборасан.

— Вой ифлос-ей! — ғазабланди комендант ёрдамчиси ва Зайковскийнинг кўкрагига қараб ўқ узди — бир эмас, уч марта отди. У чуқурга етиб ормай, қулади, унинг гавдаси тагида бир зумда қонли кўлмак ҳосил бўлди.

— Менга дўқ қилади-я! Кўрсатиб қўяман дўқингни! — Костиков сира ўзини босиб ололмади.

Афтидан, отиб ташланган маҳбуснинг заҳарли гаплари чекистга қаттиқ ботганди. У жиноятчининг гавдаси жон талвасасида силкинаётганини кузатиб, яна бир неча дақиқа тўппончасини ўқталиб турди. Бир ёнга ташланган соғ қўли билан Зайковский хўл майсани чангаллаб олган, аммо уни узиб олишга ҳоли йўқ эди. Бармоқлар кучдан қолиб бўшади.

Аввалига Костиков хотиржам эди, буткул ишчанлик кайфиятида эди. Энди сезиларли даражада кайфияти бузила бошлади. Ҳукмларни ижро этишнинг одатдаги жараёни издан чиқа бошлади. Бунга асосий айбдор москвалик безори эди. Ўзларининг, яъни белорус халқ душманлари билан ҳеч қачон ортиқча чалкашликлар чиқмас эди. Белоруслар ҳамма вақт итоаткор бўлишган, хандақ олдида ўзларини осойишта тутганлар, ингиломга бўйсунганлар. Турма, узоқ давом этган тергов, суд уларни узил-кесил синдирган. Ана шунақаларни отсанг маза қиласан-да! Рост, баъзи бирлар (айниқса, партия аъзолари) ўлим олдидан ўзлари кўниккан шиорларни айтиб қичқирашади: “Яшасин ўртоқ Сталин!” Ё “комунизм”... Баъзилар ҳатто “Яшасин жаҳон инқилоби!” дейди. Костиков

бунақа хитобларга ўрганиб қолган, индамайди. Майли, яшаса яшайверсин. Шундай дерди-да, навбатдаги эгилган бошга қараб ўқини узаверар эди. Унинг кўз ўнгидан қанчадан-қанча бўйинлар ўтмади — уларнинг баъзилари қора ё малла, силлиқ ё сержун, туклари оқарган ёхуд тақир. Лекин уларнинг биронтаси Костиковни ҳақорат қилган ёхуд ҳадди сиғиб сўккан эмас. Сиёсий жиҳатдан онгли бўлишган-да, азаматлар. Манави зоти паст ҳаромзода бўлса...

— Бир йўла икки кишидан чиқларинг! — деб гижиниб буйруқ берди Костиков машина ёнида. — Сен — оқгвардиячи ва сен — икки пуллик шоир! Тезроқ!

Феликс Яшин итоаткорлик билан машинадан сакраб тушиб, шеригини кутиб турди. Валерьянов кучдан қолгани учун кузовдан бесўнақай тушди — қорнига ўгирилиб, оёқларини ерга чўзди. Кейин бармоқларининг асабий ҳаракатлари билан пальтосининг тугмаларини қадай бошлади. Дуся бир амаллаб тиррик қолиши мумкин деган ўй келди унга қўққисдан. Хотинининг йўқсуллар табақасидан экани наҳотки асқотиб қолмаса? Болалари ҳам тиррик қолишса ажаб эмас. Майли, етим-есир бўлишса ҳам. Бекорга ўлиб кетгандан кўра яхши-ку!.. Ҳар нима бўлганда ҳам, барибир, ҳаёт ширин-да!..

Қизил аскар Зайковскийнинг тинчиб қолган жасадини чуқурга судраб туширди. Адир устидаги юмшоқ қумлоқни уларнинг этиклари анча топтаб қўйган, шу ваздан хандақнинг лаби олдидаги энсизгина майдонча анча қулай бўлиб қолганди. Валерьянов тиз чўкиб, уч бора чўқинди-да, қимир этмай қотиб қолди. У ўзининг мудҳиш қисматини — кўпдан кутилган интиҳосини қарши олишга тайёр эди. Ибодат қилиб олмоқчи бўлди-ю, лекин улгурмайман деб ўйлади. Феликс Яшин паришонхотирлик билан унинг ёнига ўрнашди. Унга нимадир ҳалақит бермоқда эди, Валерьянов пастга қараб, хандақнинг унча чуқур эмаслигини кўнглидан ўтказган ҳам эдики, орқа томондан кетма-кет янграган икки ўқ уларнинг икковини хандаққа қулатди.

Машинада икки киши — Шестак билан Сурвила қолган эди.

— Сотқин, қани чиқ!

Машина кузовининг эшигида Шестакнинг бўзарган юзи кўринди. Соқоли бир неча кундан бери қирилмаганидан патакланиб кетганди.

— Менга айтяпсанми?

— Ҳа, сенга. Сенга! Қани, туш.

— Мен сотқин эмасман. Боя айтувдим-ку! Бу — англашмовчилик. Хато!

— Қанақасига хато бўларкан? — дея жон-пони чиқиб кетди Костиковнинг. — Ҳаммаси хатга тушган, имзолар чекилган. Қани, қадамлаб марш!

Ранги ўчган, ўзини йўқотиб қўйган Шестак машинадан сакраб тушди-да, оғзини капша-каппа очиб, қурт еган, ярми синган тишларини кўрсатиб эснай бошлади.

— Мен, ахир... Мен, ахир... Мени отиб бўлмайди! Мен партия аъзосиман!

Бундай гапларни ёки шунга ўхшаш илтижоларни Костиков хандақ тепасида кўп эшитган эди. Айниқса, партия аъзолари отилиш олдидан кўп тавалло қилишарди. Бундай ҳолларда Костиков синалган далилини ишга солар ва бу далил ҳаминша беҳато амал қиларди.

— Агар сен партия аъзоси бўлсанг, нима бўқ еб органларга қаршилиқ кўрсатяпсан?

— Менми? Мен... кўрсатаётганим йўқ...

— Марш ундоқ бўлса! Хандаққа жўна! Ёрдам берайми?

Шестак худди мастга ўхшаб гандираклаб хандаққа жўнади. Аммо топталган қумлоққа етиб боргач, яна тўхтади:

— Тўғри иш бўлмапти-да...

— Ҳаммаси тўғри! — деди комендант ёрдамчиси ва унинг бўйнига ўқ узди. Шестакнинг қоқ суяк гавдаси хандаққа — ундан аввал қулаган жасадлар ёнига йиқилди.

Костиков машинанинг ёнига қайтиб келганида Сурвила қисматига тан берган ҳолда уни кутиб турарди. Маҳқумнинг шишинқираган башараси буткул кўкариб кетган эди — бунақа кечинмаларга дош беролмагани шундоқ сезилиб турарди.

— Нима, мени ҳам шу ёққами? — деб сўради у нигоҳини қумлоқ адирга тикиб.

— Қаёққа бўлмаса? Менинг алоҳида хандақим йўқ.

— Кавла.

— Бир камим шу қолган эди.

— Ўзим кавлай қолай, бўлмаса.

— Майли, кавлай қол! — деб рози бўлди Костиков бир оз ўйланиб.

— Қаердан кавлай?

— Қаердан бўларди? Манави ердан кавлай қол. Бўла қол, тезроқ.

Сурвила шоша-пиша, асабий бир ҳолатда майса аралаш юмшоқ қумни тева-рагига сочиб кавлай бошлади. У кавлаётган чуқурининг бежирим бўлишини хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Шунинг учун хандақ тўрт бурчак бўлиш ўрнига деярлик доира шаклида чиқди. Қарағайзор ичи унчалик совуқ эмас эди. Сурвила бир қақиқа кавлашдан тўхтаб, уринқираниб қолган жигарранг чарм камзулини ечди-да, Костиковнинг оёғи остига ташлади.

— Ма, ол. Бекор кетмасин.

Комендант ёрдамчиси лой чаплаган хром этиги билан тепиб, чарм камзулни нарироққа улоқтирди. Сурвила ялиниб ўтирмади, хоҳламаса-хоҳламас. Унинг ўзига ҳам ҳеч нарса керак эмас. Манави алоҳида гўрдан бошқа. Органлар томонидан фош қилинган душманлар билан бирга ётгандан кўра бу ерда бир ўзи ётгани маъқулроқ бўлар. Лекин шундоқ бўлса-да...

— Нима вайдан-а? Органнинг ҳалол ходимини-а? Нима жиноят қилдим? Бегуноҳ душманни маҳв этдимми? Э-э, уларни минглаб ўлдирсанг ҳам оз. Зарбдор ишим учун мени тўрт марта мукофотлашган. Ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди-ми? Душманни аяшади-ю, ўзиникини, садоқатли одамни аяшмайди.

— Бўпти, бас қил, — деб қичқирди хуноб бўлиб Костиков. — Жим турсанг-чи, бир пас.

— Мен жим турганман. Бутун умрим мобайнида жим турганман. Сенга ўхшаб.

— Жим бўлиб, чуқурингни кавласанг-чи...

— Йўқ, бекорларни айтибсан. Энди гапираман. Мана, сени олайлик. Соғ қоламан деб ўйлайсанми? Садоқатингни пеш қилиб қутулиб қолмоқчимисан? Йўқ! Сенга ҳам навбат келади.

— Жим бўл!!!

— Йўқ! Гапираман. Биз бир банкага солинган ўргумчаклармиз. Ўртоқ Сталин хабар топиб қолса борми?..

Ана шу гап ортиқча бўлди. Уларнинг ён-верида соқчи қизил аскарлар милтиқларини ўқталиб, қулоқларини динг қилиб туришипти. Ҳамма гапни эшитяпти улар. Юраги така-пука бўлиб, машина олдида шофёр ҳам индамай тик турипти. Ҳаммалари лол қолиб таниш чекистга тикилиб қараб туришипти. У ўзига гўр қазиб, қаёқдаги гапларни гапиряпти. Костиков тўппончасини кўтариб, мўлжаллаб ўтирмай, икки марта ўқ узди. Сурвила белкуракни қўлидан чиқариб юбориб икки букилди-да, кавланган чуқурга ёнбоши билан тушди.

— От яна... Кутулай...— дея зўрга сўради у.

Костиков бунақа илтимосни рад этолмасди. Бир қадам ташлади-да, Сурвиланинг бошига ўқ узди. Майсага ва қум устига миянинг қатиғи сачради.

— Олиб бориб бошқаларнинг ёнига ташланг, — деб буюрди Костиков қизил аскарларга.

Узун милтиқларини елкага илиб қизил аскарлар собиқ чекистнинг иккала қўлидан ушлаб, хандаққа судрашди. Костиков машинадан нари кетди. Қарағайзорда сукунат ҳукм сурарди. Ҳаво ёришиб кетди, қарағайларнинг устида паға-паға оқ булутлар қаёққадир аста сузиб кетяпти.

Бу лаънати тун Костиковнинг бор кучини сугуриб олди. У ҳар доим отишларга бамайлихотир қарашга, ўзини бир текис тутишга ҳаракат қиларди. Бир қараганда, ишнинг оғирлиги йўқ, лекин ҳар куни бир хил, бир хил, бир хил. Маҳкумларни қўйдайд босиб келаверишади, босиб келаверишади... Ахир, қачон тамом бўлади бу? Костиков яланглик билан адирдаги қарағайзор орасига нигоҳ ташлади — кузда бу ерлар ҳам хандаққа тўлиб кетади, албатта. Ҳеч ажаб эмаски, уларнинг орасида унинг ҳам гўри бўлса...

Бу ҳаётда ҳамма нарса жуда осон...

Хуан Рульфо

Педро Паромо

Қисса

* * *

...**М**ен бундан талай йиллар илгари онамнинг жони узилган каравотда ётибман. Тагимдаги тўшак ҳам, бизга ёпинчиқ бўлган жун кўрпа ҳам ўша-ўша. Мен ҳамшиша энг фароғатли жойни топиб, онамнинг нақ пинжига кириб ётардим.

Онамнинг бир текис нафас олиши, юрагининг гурсиллаб уриши ҳамда орасира хўрсиниб қўйишлари ҳали ҳам эшитилиб тургандек ва мени ҳузур-ҳаловатга фарқ этиб аллалаётгандек туюлади...

Назаримда ҳали ҳам онамнинг ўлимини ўйлаб, қаттиқ изтироб чекаётгандекман.

Лекин бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон.

Мен юзгубан тушиб ётганимча бу дунёда яккаю-ёлғизлигимни унутиш учун ўша ёруғ кунларимни эслаяпман. Бирпасгина дам олиш учун чўзилганим ҳам йўқ. Онамнинг каравотида эмас, ўлик солинадиган узун қора сандиқда ётибман. Сабаби мен ўлганман.

Қаерда ётганимни билиб турибман, энди ўтган кунларимни эсга олишдан ўзга чорам йўқ...

Богимиздаги лимонлар фарқ пишган кунлар ёдимга тушади. Февраль шамолли ҳали иссиқдан қовжираб улгурмаган қирққулоқ баргларини тортқилаб ўйнаганлари кўз олдимга келади. Ҳовлимизни лимоннинг димоқни қитиқловчи хушбўй иси тутиб кетарди.

Йилнинг бу фаслида эрталаблари тоғ томондан муздек шамол эсарди. Бироқ булутлар водий узра қўйилиш учун кунларнинг исишини кутиб юксакда, чўққилар устида муаллақ турар эди; осмон кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ, шамол ҳаммаёқни алғов-далғов қиларди: йўлларнинг чангини тўзитар, апельсинларнинг йилтираган баргларини юлқилар, гирдоб кўтариб, ув тортарди.

Фақат чумчуқларнинг чирқиллаши сира тинмас, улар шамол узиб кетган япроқларни чўқилаб, хуш-хандон кулишаётганга ўхшарди. Чивин кувиб, тумшугини буталарнинг тиканига артаркан, яна шодон чуввос солишарди. Ҳозир йилнинг айни шунақа палласи эди.

Февраль ойининг тонглагида ҳаво мусаффо, кунлар зангори нурга йўғрилган, ҳаммаёқни чумчуқларнинг чуғур-чуғури тутиб кетади.

Мана шундай эсдан чиқмайдиган кунларнинг бирида онам оламдан ўтди.

Таомилга биноан мен сочимни юлиб, аюҳаннос солишим, аламзадалиқдан қўлларимни эзишим керак эди. Сен шундай қилишимни истардинг. Бироқ ёришиб келаётган тонг қалбимни қувончларга фарқ этган бўлса, нима қилай? Очик эшиқдан чирмовиқнинг шохларини айқаш-уйқаш қилганча шамол ёпирилиб кирди. Сону билақларимни, човимни майин тук босиб, эндигина бўрта бошла-

(Давоми. Боши ўтган сонда.)

ган кўкракларимга қўлим тегиб кетса, эгим жимирлайдиган пайтим. Чумчуқлар ҳеч нарсанинг ғамини емай, ўйнаб юришар, қирларнинг ёнбагридаги экинзорлар шамолда оҳиста чайқалар эди. Онамнинг кўзлари абадул-абад юмилганини, у энди ҳеч қачон шамолнинг ясимин шоҳларида арғимчоқ солиб учишини, куннинг ёруғини кўролмаслигини ўйлаб эзилиб кетдим. Йиғлашим керак. Лекин нима кераги бор?

Эсингдами, Хустина, сен онам билан рози-ризолик тилашгани келган хотинлар навбат кутиб, тик оёқда туриб қолмаслиги учун айвонга девор ёқалатиб курси қўйиб чиққан эдинг. Бироқ куни бўйи бу курсиларда ўтирадиган одам топилмади. Онам лип-лип ёнган шамлар қуршовида ёлғиз ўзи ётарди: ранги докадек оппоқ, кўкариб, тош қотган лаблар орасидан кўзга чалинган тишлар ҳам оқариб кўринади. Киприklar абадул-абад жуфтлашган, юрак ҳам абадул-абад уришдан тўхтаган. Кутсиз ўлим ҳокими мутлоқ. Иккаламиз тобутнинг бош томонида туриб, ҳеч адо бўлмайдиган дуолар ўқирдик, бироқ бу оятларни на онам, на ўзимиз тинглардик; қоронғи кечада ваҳимали ув тортган шамол бизнинг овозимизни босиб кетарди.

Сен онамнинг қора қўйлагини дазмоллаб, ёқаси билан енгларини оҳорладдинг. Унинг бир пайлари менга овқат едирган, аллалаб ухлатган, меҳри товлаиб эркалатган қўллари кўкси узра жонсиз қовушиб туриши жуда ғалати туюлар эди.

Онам билан рози-ризолик тилашгани ҳеч ким келмади. Аслида келмай қўя қолишгани ҳам яхши. Ўлим биров билан баҳам кўриладиган неъмат эмас. Мусибат дориган уйга биров қадам босиши маҳол.

Эшик тақиллади.

— Қара-чи, — дедим сенинг эшик томон юрганингни кўриб. — Ким келганини билиб турибман. Бир амаллаб жўнагиб юбор. Нима? Жаноза ўқишганига ҳақ сўраб келишибдими? Марҳуманинг бир тийини ҳам йўқ экан, дегин. Жаноза маросимини бекаму кўст адо этиб, марҳумани гуноҳлардан фориғ этишмагунча бу ердан жилишмас эмишми? Ўлганларнинг устидан ҳукм чиқарадиган қандай одамлар экан булар, Хустина? Нима, жинни бўпсан, дейсанми? Бу айни муддао-ку.

Девор ёқалатиб қўйилган курсиларда ўтирадиган бирон кимса топилмади. Кейин ҳеч нарсага пинак бузмайдиган ёлланма кишилар келишди-да, тобутни қабристонга олиб жўнашди, улар қаро терга тушиб қадам ташлашаркан, ўзлари кўтариб кетаётган одамнинг кимлиги билан мутлақо қизиқишмасди. Улар касб-кори тақозо этган йўсинда тобутни қабрга оҳиста туширишди-да, устига нам кум ташлашди. Муздек шамол уларнинг бўртган юзини сийпалар, бу одамлар бўлиб ўтаётган ишларга бефарқ, лоқайд боқишарди. Шундан кейингина улар: “Хизмат ҳақимиз...” — дейишди. Сен худди бозорда харид қилинган нарсага ҳақ тўлагандек айтган пулларини бердинг. Дафн маросимига аталган пулни сен кўз ёшидан жиққа хўл бўлиб, қайта-қайта сиқиб ташланган дастрўмолга туғиб олган эдинг. Мана шу рўмолчага туғилган пулларни гўрковларга тутқаздинг...

Гўрковлар кетгач, сен қабрнинг бош томонига тиз чўқдинг-да, марҳуманинг юзини босиб турган намхуш тушроқни ўқдинг. Агар бирпас ўз майлинга қўйиб берганимда қўлларинг билан гўрни ковлаб очишдан ҳам тоймасдинг. “Юр, кетайлик, Хустина. Бу ерда онамизнинг фақат қуруқ танаси ётибди, жони аллақачон узоққа учиб кетган”, дедим.

* * *

— Сен гапиряпсанми, Доротеа?

— Менми? Йўқ. Кўзим илинибди. Сенга ҳали ҳам ҳар хил овозлар тинчлик бермаяпти, шекилли, а?

— Биров гапиргандек бўлди. Қандайдир бир хотин ўзи тўғрисида сўзлаб берди. Бу сен бўлсанг керак, деб ўйловдим.

— Хотин кишимми? Демак, бу ўзи билан ўзи гаплашадиган хотин. У бизнинг ёнимиздаги сағанага қўйилган. Оти донья Сусанита. Зах уриб безовта қиялпти шекилли, уйқуси нотинч бўляпти.

— Ким ўзи у?

— Педро Парамонинг кичик хотини. Бироқ эси пастроқ деса, биров соппасоғ эди, дейди. Лекин, ростини айтиш керак, у ўлмасидан олдин ҳам ўзи билан ўзи гаплашарди.

— Ўлганига анча бўлгандир?

— Ҳа, кўп бўлди. Нималар деди?

— Онаси тўғрисида алланималарни айтди.

— Унинг онаси бўлмаган...

— У ҳам шунақа деди.

— ... Ким билади, дейсан, балки бу ёққа онасини бирга олиб келмагандир. Бўлди, эсимга тушди, у шу ерда туғилган, лекин сал кунда қасққадир кўчиб кетишди. Ҳа, шунақа. Онаси сил бўлиб ўлган. Ўзи ҳам антиқа хотин эди, қачон қарасанг касал, умрида бировнинг эшигидан бош суқмаган.

— Бу хотин ҳам онам ўлганда рози-ризолик сўрагани ҳеч ким келмаган, деяпти.

— Қайси даврини эслаяпти ўзи? Уларникига касал илашишидан қўрқиб, ҳеч ким қадам босмасди. Шунини айтаётгандир-да, у бечора.

— Шунақа шекилли.

— Яна унинг овози эшитилса, менга ҳам айт. Эшитиб кўрайлик-чи, тагин нималарни гапирар экан.

— Ана, яна нимадир деди шекилли. Шивирлаганини эшитгандек бўлдим.

— Йўқ, бу унинг овози эмас, ҳов нарёқдан эшитиляпти. Эркак кишининг овози. Бир вақтлари кўмилганлар зах таъсир қилиши билан у ёқдан-бу ёққа гимирлаб, уйғониб кетиши ёмон.

“Оллонинг даргоҳи кенг, марҳамати ҳадсиз. Ўша кунни кечаси мени худойим ўз паноҳида асради. Акс ҳолда, ким билади, нималар бўларди. Кўзимни очганимда қош қорайиб қолган экан...”

— Эшитяпсанми? Овоз жуда ҳам тиниқ эшитиляпти.

— Ҳа.

“...Қонимга фарқ бўлиб ётган эканман. Тошга тиралиб, қаддимни ростладим, кўлларим қонга ботиб турарди. Бармоқларим пилч-пилч қилади. Бу ҳаммаси менинг қоним. Роса бир хум қон оққанга ўхшайди. Шу аҳволда ҳам тирик қолибман-а. Балки дон Педро мени ўлдирмоқчи эмас, шунчаки қўрқитиб қўймоқчи бўлгандир. Аслида нияти икки ой бурун авлиё Христофорнинг туғилган кунини Вильмайлодаги тўйга борган-бормаганимни билиш экан. “Ҳеч қанақа тўйдан хабарим йўқ. Авлиё Христофорингизни ҳам билмайман”. Қонимга беланиб ётибман-ку, ҳадеб биргина гапни такрорлайман: “Қанақа тўй, дон Педро? Борганим йўқ! Ҳеч қасқққа борганим йўқ! Бор-йўғи бирров кириб ўтдим, холос. Тасодифан бориб қолдим...” Унинг мақсади мени ўлдиришмиди! Йўғ-э. Нега ўлдирсин. Фақат ўшандан кейин ўнганмадим, яширишнинг нима кераги бор, кўриб турганингиздек кўлларим шол бўлиб қолди. Фақат уриб ўлдиргани йўқ. Мени ҳар хил инс-жинсларга йўлиқиб, шу аҳволга тушган ҳам дейишади. Ростини айтсам, ўша қоронғи кечадан буён ҳеч нарсадан тап тортмайдиган довюррак бўлиб кетдим. Оллонинг карами кенг. Бунга шак келтириб бўлмайди”.

— Ким бу гапирётган?

— Ким билади дейсан. Гапирадигандан кўпи борми? Отасини ўлдиришгандан кейин Педро Парамо кўп одамнинг ёстигини қуритди. Ўша кунни кимки тўйга борган бўлса, биттасини ҳам соғ қўймади, дейишади. Лукас Парамо бу тўйга вакил ота сифатида таклиф қилинган эди. Аслида қув болани отишмоқчи экан, фалокат босиб ўқ Лукасга келиб тегибди. Ким отганини ҳеч ким биллолмади. Педро Парамо уларнинг ҳаммасидан бирваракайига ўч олди. Вильмайо тоғи ёнбағирларида илгари қанақа қишлоқлар бўларди, энди уларнинг ном-нишони ҳам қолмади... Эшитяпсанми, яна кимдир гапиряпти. Бояги сен айтган хотин шекилли. Ёшсан-ку, яхшилаб қулоқ сол, кейин менга айтиб берасан.

— Ҳеч нарсани англаб бўлмаяпти. Менингча у гапирётгани йўқ, фақат инграяпти.

— Нега инграяпти экан-а?

— Ким билади.
— Бир сабаби бордир-да. Бекордан-бекорга ким ҳам оҳ урарди. Сен яхши-лаб кулоқ сол.

— Эҳтимол, гапларини биров эшитиб қолмаслиги учун атай инграётгандир. Балки Педро Парамога аламзадалиқдан шундай қилаётгандир.

— Нималар деяпсан. Дон Педро уни астойдил яхши кўрарди. Очигини айтганда, у биронта хотинга бунчалик кўнгил қўймаган. Бу хотин уникага келгунча кўп ташвиш тортган, ҳатто ақлу ҳушидан ҳам айрилган. Унга шунчалик кўнгил қўйган эканки, ўла-ўлгунча дарвоза тагидаги чивикдан тўқилган курсисида хотинини қабристонга олиб кетишган йўлга термилиб ўтирди. Ҳамма нарсадан кўнгли совида. Ер-суви қаровсиз қолди. Уйдаги бор буд-шудини опчиқиб ёқди. Биров яшаш жонига теккан, деса, бошқа биров ҳаётда кўп азият чекди, дейди. Шундайми, йўқми, ишқилиб, хизматкорларнинг ҳаммасини ҳайдаб юборди-да, қабристонга элтувчи йўлдан кўз узмай ўтираверди.

Шу кундан эътиборан Медиа-Лунанинг ерларидан барака кўтарилиб, ҳаммаёқ ташландиқ ҳолга келди. Дала-туз ўт-ўлан босиб, чангалзор бўлиб кетди. Қараб туриб, юрагинг туз сепгандек ачишади. Одамлар ҳам бирин-кетин кўчиб кета бошлашди, ҳар ким боши оққан томонга йўл олди; балиқ сувнинг чуқури-ни, одам ўзининг ҳузурини кўзлайди, деган гап бор-ку. Ҳаш-паш дегунча ҳаммаёқ хувиллаб қолди. Бориб-бориб Комалада фақат: “Хўп, хайр!”, “Яхши қолинг!” деган гапгина эшитиладиган бўлди. Олдинига одамларнинг кетишаётганидан қувондик. Бугундай бош олиб кетишаётгани йўқ-ку, ҳали қайтиб келишади-ку, деб ўйладик. Баъзи бировлар лаш-лушини, баъзилар бола-чақасини ташлаб кетарди. Кейинроқ бола-чақасини олиб кетгани бировларни юборишарди-ю, бироқ лаш-лушини суриштириш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Бора-бора униб-ўсган жойларини ҳам, бу ерда қолиб кетган кадрдонларини ҳам, не ҳасратда тошган қақир-куқурларини ҳам эсдан чиқариб юборишди. Менинг борар жойим йўқлиги учун шу ерда қолиб кетдим. Мендан бошқалар Педро Парамонинг ўлимини кутарди. У ўз бойлигини одамларга бўлиб беришни насалят қилганмиш, деган овозалар юрарди. Бу гапга ишонганлар бирон нарсалик бўлиб қолиш илинжида ҳеч қаёққа жилолмасди. Одамлар куннинг ҳисобидан адашиб кетишди, ҳатто ою йиллар бир-бирини қувиб ўтар, фақат Педро Парамо бояги-боягидек бирон мўйи ҳам тўкилмай, соғ-омон ўтирар, ўлимни хаёлига ҳам келтирмас эди.

Унинг ўлимидан сал олдин крестерослар¹ гавго кўтаргач, ҳукумат кўшини келиб, қолган-қутган одамларни қатли ом қилди. Ўша пайтда мен очликдан силлам қуриб йиқилдим.

Буларнинг ҳаммасига дон Педронинг мияси айниб, виждони азоб бераётгани сабаб эди. Суюмли хотини, ҳалиги мен сенга айтган Сусанита ўлганидан кейин бирданига эси кирди-чиқди бўлиб қолди. Мана энди унинг хотинини яхши кўрган-кўрмаганига ўзинг инсофан баҳо бер.

* * *

Улар келишгани ҳақида хўжайинига Фульгор Седано хабар берди.

- Ким келганини биласизми, дон Педро?
- Ким келибди?
- Бартоломе Сан—Хуан.
- Унга нима керак экан?
- Мен ҳам шунисини билолмай доғдаман.
- Сўраб билмадингми?
- Сўраганим йўқ. Мени ҳайрон қолдирган жойи шундаки, у қаердан қўналга топсам экан, деб бош қотирмай худди олдиндан келишиб қўйгандек тўппа-

¹ Ижтимоий ўзгаришлар бўлишини талаб қилиб кўтарилган Крестерослар кўзғолони (1927 й.) шафқатсизларгача бостирилиб, аҳоли ўртасида кўз кўриб, кулоқ эшитмаган қирғинбарот ўтказилган.

тўғри илгари сиз яшаган уй олдида аравадан юкларини тушираверди; нима қилаётганини яхши биладиган одамдек хотиржам.

— Сен нима қилиб турувдинг, Фульгор. Кўзинг қаёқда эди? Унинг нега келганини, мақсади нималигини нега суриштириб билмадинг?

— Айтяпман-ку, унинг юкларини бемалол тушираётганини кўриб, довдираб қолдим. Суриштириб билишим керак бўлса, эртагаёқ ҳаммасини аниқлайман.

— Эртага ўзим ҳам суриштираман. Икки киши келишибдими?

— Ҳа, эр-хотин. Сиз қаердан билдингиз?

— Хотини эмас, балки қизидир?

— Муомаласига қараганда хотинига ўхшайди.

— Бор, каллангни пишириб кел, Фульгор.

— Ҳўп бўлади.

“Сенинг қайтиб келишингни ўттиз йил кутдим, Сусанна. Муродим ҳосил бўладиган сонияни зориқиб кутдим. Менга бундан бошқа ҳеч нарса керак эмас эди. Мен одам боласи орзу қилиши ва етишишни исташи мумкин бўлган нарсадан ортиқ бирон нимани тиламаган эдим. Ўртамизда сенинг хоҳиш-ироданг-у, менинг муродимдан бўлак ҳеч нарса бўлмайдиган кунларга етишни орзу қилдим, Сусанна. Сенинг васлингга етишдан бошқа орзуйим йўқ.

Неча марта отангдан бу ерга қайтиб келиб яшанглар, деб ўгиндим. Унинг кўмагига муҳтожлигимни айтиб, ишонтирмоқчи бўлдим. Унга иш бошқарувчилик лавозимини таклиф ҳам қилдим. Ҳатто алдаб-сулдаб қайтариб келмоқчи ҳам бўлдим. Сен билан яна бирга бўлиш учун қўлимдан келган ҳамма нарсани қилишга тайёр эдим. Бироқ уринишларим зое кетаверди. Юборган одамим ҳар сафар: “Жавобини кутманг, Дон Бартоломе бу гал ҳам хатингизни олди-ю, ўқимасданоқ йиртиб ташлади”, дер эди.

Орадан бирмунча вақт ўтгач, ўша хабарчимдан турмушга чиққанингни, бироқ кўп ўтмай бева қолиб, яна отангникига қайтиб келганингни эшитдим.

У яна шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, сизларни дараклашга тушди, бироқ ҳар гал менинг юрагимни ўртовчи биттагина гап топиб келарди: “Уларни илгари турган жойидан тополмадим, дон Педро. Маскотидан кўчиб кетишган, дейишди. Биров у ёққа кетган деса, биров бу ёққа дейди”.

“Қидириб топ, — деб тайинлардим унга. — Уларни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келасан. Харажатнинг ташвишини қилма”.

Ниҳоят бир куни у сенинг дарагингни топиб келди:

“Бутун тоғ-тошни изғиб чиқдим, бошимни суқмаган ковак қолмади, десам ҳам бўлади. Охири топдим. Ҳеч кишининг эс-хаёлига келмаган жойга бориб олишган экан. Эски Андрамеда кони бор эди-ку, ўша ердан топсам-а. Икки тоғнинг ўртасидаги дарада кичкинагина ёғоч кулба бор. Бартоломе Сан-Хуаннинг шу ерда истиқомат қилаётган экан.

Худди ўша кунларда ҳар хил ваҳимали овозалар тарқалди. Қаердадир шу атрофда аллақандай кўзғолончиларнинг қуроолланган тўдалари изғиб юргани ҳақидаги гаплар одамларнинг оғзидан тушмасди. Бунақа гаплар бизнинг ҳам кулоғимизга чалиниб қоларди. Отангни ташвишга солиб, бу ерга кўчиб келишга мажбур қилган нарса мана шу исёнчилар тўдаси ҳақидаги овозалар. Менга йўллаган хатида у ўзидан эмас, сендан хавотирдалигини, бу нотинч кунларда ўрмоннинг овлоқ бир бурчагидан кўра одамлар орасида яшаши яхшилигини ўйлаб, Комалага кўчиб келмоқчилигини ёзган эди.

Мен қувонганимдан ўзимни аршга чиқиб кетгандек сездим. Шу заҳоти отга миниб, истиқболингга учиб боришга тайёр эдим. Сен хурсанд бўлишинг, ўзингни бахтиёр ҳис этишинг учун нимаики истасанг бажо келтиришга рози эдим. Шодликдан кўзларимга дувиллаб ёш қуйилди. Ниҳоят, сен қайтиб келаётганингни эшитиб, қувончимдан йиғлаб ҳам олдим, Сусанна”.

* * *

— Баъзи қишлоқларнинг кўринишиданоқ кулфат ёғилиб туради. Улардан уфуриб турган рутубат исидан, ҳар қадамда кўзга ташланадиган чорасизликни,

йўқчиликни ва вайронагарчиликни кўриб, юрагинг увишади. Биз сен билан шундай қишлоқлардан бирига кириб келяпмиз, Сусанна.

Илгари яшаган жойимизда сен ҳеч бўлмаса оҳиста сузиб юрган булутларни, қанот қоққан қушларни, кўм-кўк пўпанакларни, хуллас, ён-верингда жўш ураётган ҳаётни томоша қилишинг мумкин эди. Ўшалар эсингдадир? Бу ерда эса бадбўй ҳид анқиб турган совуқ рутубатдан бўлак ҳеч нарса йўқ. Бу қишлоқ шундай бедаво кулфатга маҳкум этилган. Бу ердаги ҳамма нарсадан мусибат ёғилиб туради.

У бизни шу қишлоққа кўчириб келди-да, илгари ўзи яшаган уйга жойлаштирди. Рўзгор учун зарур ҳамма нарсани муҳайё қилиб қўйди. Бироқ ундан тарихча миннатдор бўлганимиз йўқ. Бу харобазорда кун кечирриш — турган-битгани азоб-укубат. Кўнглим сезиб турибди, бирон кор-ҳол юз берса, жон сақлашимиз амримаҳол.

Буларнинг эвазига Педро Парамо мендан нима талаб қилганини биласанми? У бировга бекорга яхшилик қиладиган анойи эмас. Қўлимдан келганча ишлаб, узилишиб кетармиз, деб ўйлаган эдим, эртами-кечми ҳисоб-китоб қилишимиз турган гап. Унга Андромеда кони ҳақида гапириб бердим, қаловини топиб, ундан фойдаланиш мумкинлигини, сарф-харажатлар бемалол қошланишини айтдим. У менга нима деганини биласанми? “Менга кон-понингизни қизиги йўқ, Бартолом Сан-Хуан. Умрингизда қилган энг ажойиб ишингиз — қизингиз. Менга ишлаб бермай кўя қолинг, қизингизни берсангиз бўлгани”.

Гап сенга бориб тақалди, Сусанна; унинг муддаоси сени кўлга қиритиш. Эсимизни таниганимиздан бери бир-биримизни биламиз, бирга ўйнаб катта бўлганмиз, ҳатто дарёда бирга чўмилардик, дейди. Бу нарсдан менинг хабарим йўқ экан. Билганимда ўша пайтда сени камар билан ўласи қилиб савалардим.

— Шундай бўлиши турган гап эди.

— Нима? Нима дединг?

— Шундай бўлиши турган гап эди, деяпман.

— Шунақами? Демак, сен у билан бир тўшакка ётишга ҳам розисан?

— Розиман, Бартоломэ.

— Унинг уйланганидан, бир талай ўйнаши ҳам борлигидан хабаринг йўқми?

— Хабарим бор, Бартоломэ.

— Мени Бартоломэ дема. Мен сенга отаман.

Унинг қулоқлари остида: “Бартоломэ Сан-Хуанми? Бу ҳалиги “Андромеда” конида ҳалок бўлган киши-да, а? Сусанна Сан-Хуанми? Ўлиб кетган кончининг қизи-да”, деган овозлар эшитилгандек туюлди. У тоққа қайтиб бориши зарурлигини ва ўша ерда кунни битажагини англади.

— Сен бева қолган бўлсанг ҳам ҳалигача бу жудоликка кўниколмаганингни, ўзингни худди боши боғлиқ аёлдек тутишингни унга айтдим, — дея яна гап бошлади Бартоломэ Сан-Хуан бир оз жимликдан кейин. — Мен уни фикридан қайтаришга уриндим. Бироқ у гапларимни эшитиб, ғазабдан тутақиб кетар, сенинг номингни тилга олишим билан кўзларини юмиб оларди. Шундагина унинг ҳеч нарсдан тап тортмайдиган одам эканини тушундим. Педро Парамо ёвузликнинг тимсоли экан.

— Мен-чи? Мен ниманинг тимсолиман?

— Сен менинг қизимсан, холос. Тушундингми, менинг қизим. Бартоломэ Сан-Хуаннинг қизисан.

Сусанна Сан-Хуаннинг мияси ғоят сусткашлик билан ишлай бошлади, бора-бора ҳатто ҳеч нарсани идрок этмай қўйди, бироқ тўсатдан туғилган пайдарпай фикрлар бир-бирига қоришиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетди.

— Йўқ, ёлғон, ёлғон! — дея олди холос.

— Биз ов пайтда изига тушиб, нишонга олинган жониворларга ўхшаймиз. Бу оламнинг таомили шу, — деди Бартоломэ Сан-Хуан. — Ҳаёт бизни чилпарчин этиб ташламоқчи бўлиб, оёқларимиз остидаги тупроқни қонимиз билан суғоради, фоний ҳаётимизда кутилмаган ҳодисалар юз беради. Нега бизлар тўғри йўлдан тойиб кетдик? Нега имонимиз заифлик қилиб, қалбимизни шайтони лаиннинг илкига топшириб қўйдик? Онанг раҳматли нима бўлса ҳам яратган

эгамнинг марҳаматидан умид қилишимиз керак, дер эди. Афсуски, сен оллонинг карамига ишонмайсан. Нега мени ота демайсан? Эсингни еб қўймаган-мисан, мабодо?

- Аллақачон еб қўйганман. Шуни ҳам билмасмидинг?
- Ҳа, ростдан ҳам телба бўлиб қолибсан.
- Фирт телбанинг ўзиман, Бартоломэ. Шуни ҳам билмасмидинг?

* * *

— Бу жувон шу пайтгача ер юзида яшаган сулувларнинг сулуви эканини биласанми, Фульгор? Мен ундан бутунлай айрилиб қолдим деб ўйлаган эдим. Уни яна қўлдан чиқариб юборишни истамайман. Нима демоқчилигимни тушундингми, Фульгор? Унинг отасига айт, конга қайтиб борсин. У ерда... ким-сасиз чангалзорлар орасида уни бир ёқли қилиш осон. Нима дединг?

- Эҳтимол...
- Биласан-ку, мен мужмал гапни ёмон кўраман. Бу жувон етим қолиши керак. Биз эса ҳеч кими йўқ етимлар ҳақида қайғуришимиз лозим, тўғрими?
- Бу ишни ҳаш-паш дегунча қойил қиламиз.
- Ундай бўлса дарров ишга кириш, Фульгор, дарров ишга кириш.
- Қизи билиб қолса-чи?
- Қандай қилиб билади? Бу гапни унга етказишга ким ботинади? Қани айт-чи, ким?
- Ҳеч ким ботинолмаса керак, деб ўйлайман.
- Бунақа шубҳаларинг ичингда қолсин, қайтиб хаёлингга келтирма, тилингга эрк берма. Билиб қўй — ҳеч ким! Қараб тур, ҳамма нарса худди хамирдан қил суғургандек силлиққина битади. Уни “андромед”дан излаб топишнинг ўзи бўлгани йўқ. Не ҳасратда излаб топдик. Сен Бартоломэни тоққа қайтиб боришга кўндир; ахир, конни ўз ҳолига ташлаб қўйиш инсофдан эмас. У ўша ерда ишлайди, вақти-вақти билан келиб-кейтиб туради. Қатнаб ишласа ҳам майли, ишқилиб, қизини бирга олиб кетмаса бўлгани. Унинг ҳолидан ўзимиз хабар олиб туришимизни айтиб, кўнглини тинчит. Ҳамма гапни яхшилаб тушунтир, Фульгор.
- Бир пайтлардагидай мана шу чапдастлигингиз менга жуда ёқади-да, хўжайин. Ёшликдаги ғайрат-шижоатингиз қайтиб келганга ўхшайди.

* * *

Комала водийсининг далаларига шивалаб ёмғир ёғяпти. Майдалаб, эзиб ёғяпти. Водийда бундай ёгин камдан-кам бўлади, ёгса бира тўла шаррос қуяди.

Бугун яқшанба. Апанго тоғларидан тушган ҳиндулар хушбўй цефалофо, даста-даста размарин ҳамда исирик олиб келишди. Бироқ улар ёмғирда намиқиб қолишидан кўрқиб, окоте — қарагай тарашаларини, ҳатто антиль эманининг пўстлогини ҳам ташлаб келишган. Бугун бисотидаги хушбўй ҳид таратиб турган нарсаларини шундоққина ерга ёйиб, харидор кутишади.

Ёмғир ҳамон бир меъёрда майдалаб, қўлмаклар устини жимирлатади.

Жўхориюяларни сув босган. Бугун бозор-ўчар қилинадиган кунлиги одамларнинг эсига ҳам келмайди. Улар уч-тўрт киши бўлиб, дала кезишади, бўкиб кетган шудгорда лой кечиб, қатта-қатта кесақларни майдалашади; сувнинг йўли очиб юборилмаса, ҳали тузукроқ иддиз отиб улгурмаган ниҳолларни ювиб кетиши мумкин. Улар дам-бадам энгашиб, эндигина сабза урган ниҳолларнинг тагига тупроқ тортишади.

Ҳиндулар бугун бозорнинг мазаси бўлмаслигига кўзи етса-да, барибир, сабр-тоқат билан харидор кутишади. Ивиган похол ёпинчиқлари уларни совуқдан пана қилишга қодир эмас; балки улар совуқдан эмас, бозори касодлигидан асабийлашиб, қалтирашаётган бўлиши ҳам мумкин. Ҳиндулар чувалган ипдек ёмғир томчиларига, кулранг булут босган осмонга хомуш боқишади.

Худди бу жойларда аллақачон одам изи ўчиб кетгандек биронта ҳам харидор кўринмайди. Қандайдир бир аёл кейинги сафар питамагея толасидан йитирил-

ган ип, озгина шакарқамиш, агар топилса атоле¹ни сузишга элак олиб келиш-ни тайинлади. Вақт тушга яқинлашгани сайин намиққан похол ёпинчиқлар оғир тортади. Цефолофораларнинг куббадек бошларига иниб қолган ёмғир томчилари йилтирайди. Ҳиндулар бир-бирларига гап ташлаб кулишади, ҳар хил олди-қочди ҳангомаларни айтиб, ўзларини овутишади ҳамда эрмак қилиш учун пулька²ларини олиб келмаганларига ачинишади. “Пулькани олиб келганимизда ҳам бир нави эди. Бу ерда топилмайди, ҳаммаёқни сув босиб, магейлар ўзларидан ортмай қолишибди. Афсус...”

Медиа-Лунадан бошланган ўқдек тўғри йўлдан Хустина Диас келяпти. У катта кўчага сиғмай, йўлкаларга ҳам тошиб оқаётган сувни кечмаслик учун эҳтиёткорлик билан қадам ташлайди. Бошига шамсия тутган. У майдон ўртасида қад ростлаган бутхона олдидан ўтатуриб, чўқиниб олгач, бозор оралаб кетади. У энг чеккадаги Ҳиндудан ўн сентаволик розмарин навдаси олди-да, орқасидан кузатиб турган нигоҳларни ҳис этганча дарров изига қайтди.

“Қимматчилик бўлиб кетди-я, — дея хаёлидан кечирди у Медиа-Лунага қайтаркан. — Бир боғлам розмарин ўн сентаво турса. Пулига арзимамайди, ҳиди ҳам аранг бир уйга етади”.

Қош қорайгач, Ҳиндулар олиб келган нарсаларини йиғиштиришади ва ўт-ўланларни ортмоқлаганча ёмғирга қарамай йўлга тушишади. Бироқ майдондан ўта туриб ҳаммалари черковга киришади ва Биби Марям пойига исирик боғламларини қўйиб, астойдил чўқинишади. “Ҳечқиси йўқ, бир ҳафтадан кейин яна яқшанба келади”, дея ўзларига тасалли беришади улар. Масканларига қараб йўл олишаркан, қизиқ-қизиқ гаплардан гаплашиб, хуш-хандон кулишади.

* * *

Хустина Диас Сусанна Сан-Хуан ётган уйга кириб, розмарин боғламини столга қўйди. Пардалар ёпиқлиги учун у қоронғида уй ичидаги нарсаларни зўрга иллаганча пайпаслаб юрар эди. Назарида Сусанна ҳали ҳам ухлаётгандек эди. Кейинги пайтларда у Сусаннанинг бош кўтармай ухлашини истар, агар бекасини ўринда кўрса, қувониб кетар эди.

Тусатдан уйнинг аллақайси қоронғи бурчагидан бировнинг хўрсингани ва:
— Хустина! — дея чақиргани эшитилди.

У орқасига ўгирилди-ю, бироқ ҳеч кимни кўрмади. Бу пайт кимдир елкасидан тутди, қулоғининг остида бировнинг нафасини ҳис этди. “Бу ердан кет, Хустина, — деди кимдир шивирлаб. — Лаш-лушингни йиғиштириб тезроқ кет. Энди бизга керагинг йўқ”.

— Мен Сусаннага керакман, — деди Хустина гисариларкан. — У касал, мен-сиз қийналиб қолади.

— Ташвиш қилма, Хустина. Энди мен шу ердан, унга ўзим қараб тураман.

— Дон Бартоломэ, бу сизми? — Хустина қўрқанидан чинқириб юборди. Даладан қайта туриб бу бақирикни эшитган одамлар: “Биров бақиргандек бўлди-ми? Лекин одам бунақа чинқирмаса керак?” — дейишди.

Ёмғир овозларни ютиб юборар эди. Ҳар қандай сас-садо тиниб, оламга сукунат чўккан пайтда ҳам унинг бир меъёрдаги шивири тинмайди, ёмғир томчилари ер юзига худди боқий ҳаёт ришталари бўлиб ёғилади.

— Нима бўлди, Хустина? Нега бақирдинг? — деб сўради Сусанна.

— Бақирганим йўқ. Балки туш кўргандирсан?

— Туш кўрмай қўйдим деганман-ку. Сен менинг гапимни эшитармидинг. Бугун киприк қоққанам йўқ. Кечкурун мушукни кўчага чиқариб юбормабсан, тонг отгунча уйку бермади.

— Нималар деяпсан? Мушук менинг хонамда ётибди-ку. Оёғимнинг учида кулала бўлиб ухлаётган экан, кўчага ҳайдаб чиқаришга кўзим қиймади. Тонг отгунча кўрпанинг ичида қимир этмай ухлади.

¹ Атоле — жўхоридан тайёрланадиган ичимлик.

² Пулька — давра қуриб ўйналадиган ўйин асбоби.

— Мен ҳам жонимдан безор қилди деяётганим йўқ. Фақат кечаси билан роса ҳунар кўрсатди. Оёғимга чиқиб олади-да, бирдан юзимга сапчийди, худди оч қолгандек зорланиб миёвлайди.

— Кечқурун тўйгунча овқат еган, тонг отгунча менинг ёнимда ётган бўлса, қандай қилиб сенинг юзингга сапчийди? Сусанна, яна кўзингга ҳар хил нарсалар кўриняпти, шекилли.

— Нега ишонмайсан-а, айтяпман-ку, юзимга сакрайвериб, бир зум ҳам ухлатгани йўқ. Минг ювош бўлса ҳам бундан кейин мен ухлаётганимда мушугингни яқинимга йўлатма.

— Сенга шундай туюлган деяпман-ку, Сусанна. Майли, Педро Парамо келса айтаман, билганини қилсин, жуда ҳам қийнаб юбординг мени. Бошқа биронтасини топинг, мен кета қолай, дейман. Дунёда яхши одам камми, амаллаб бир кунимни кўрарман. Сенинг фикри-ёдинг бировга азоб бериш. Ҳаммани ўзингга ўхшаб васвас бўлиб қолган деб ўйлайсанми, нима бало? Мушугимни олиб эртагаёқ кетаман, кейин сени ҳеч ким безовта қилмайди.

— Мунча одам иси ёқмайдиган олабўжи, заҳар бўлмасанг, Хустина. Кетиб бўпсан, бошқа биров сени менчалик яхши кўрарканми.

— Кетиб қаёққа ҳам борардим, Сусанна. Сендан айрилиб чидолмайман. Баъзан жаҳим чиқиб ҳар балони гапириб юборсам ранжима. Сени ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман.

У Сусаннага туғилган кунидан бери қарайди; кўлидан кўймай боққан, юришни ўргатиб, биринчи қадамни ташлашга кўмаклашган ҳам ўзи. Унинг назарида Сусаннанинг бутун ҳаёти болалик чоғида қийнала-қийнала ташлаган дастлабки қадамидек серташвиш эди. Унинг ангишвонадек оғзи бора-бора очилаётган гунчага ўхшаб кетди — “менинг болдек ширин забоним!” Кўзлари шаҳло, боқишлари мулойимлашди. “О менинг боқишлари ялпиз таъмли ложувард конфетдек ёқимли, нурланиб турган, яшнаб турган кўм-кўк кўзларим. Боғда битган ялпизим, чўлда унган ялпизим!” Хустина унинг дўмбоқ оёқчаларини тишлаб-тишлаб ўпарди. Эмизиш учун эмас, шунчаки эрмак учун унга ҳеч қачон иймаган кўксини тутарди. “Ма, ўйна, — дерди у. — Ўйинчоғингни ўйна”. Имкон топса у кичкинагина бу вужудни кечгача кўлидан кўймай қийнаб ўйнатарди.

Ёмғир бананнинг япалоқ баргларига тарсиллаб урилар, кўлмакларда вақирлаб чучвара қайнагани баралла эшитилар эди.

Чойшаблар намиқиб муздек бўлиб қолди. Икки кундан бери тинимсиз заҳмат чекаётган тарновлардан кўпириб кетган сув шовуллаб оқар, кўкдан ҳамон тинмай ёмғир қуяр, ҳаммаёқни гарқ қилгудек тўлиб-тошган сув ерга сингиб улгурмас эди.

* * *

Вақт ярим кечадан ошди, ёмғирнинг шовуллаши кўчадаги ҳамма овозларни босиб кетарди.

Сусанна Сан-Хуан аста қаддини ростлаб, оёғини пастга туширди ва ўрнидан туриб, каравотдан узоқлашди.

Сал олдин худди кечагидек оёқлари оғирлашиб, қақшаб оғрий бошлади. Назарида биров баданини пайпаслаб, юзини топишга уринаётгандек туюлди.

— Бу сенмисан, Бартоломэ? — деб сўради у.

Эшик ғийқ этиб, биров киргандайми, чиққандайми бўлди. Кейин яна ёмғирнинг дам зўрайиб, дам пасаювчи шовуллаши, банан япроқларидан сувнинг чакиллаб томиши, уларга ҳамоҳанг чулдираш ва биқирлаш, пировардида буларнинг ҳаммасини босиб сувнинг қайнаётгандек вақирлаши эшитилади.

У яна уйқуга чўмди ва қуёшнинг нуқрадек ёмғир томчиларига чайинган илк нурлари бинонинг қизғиш ғиштларини ёритган палладагина кўзини очди.

— Хустина! — деб чақирди у.

Елкасига ёпинчиқ ташлаб олган Хустина худди унинг чақиринини кутиб эшикнинг панасида тургандек шу заҳоти остонада пайдо бўлди.

— Нима дейсан, Сусанна.

— Мушугинг яна бу ёққа кириб олибди.

— Вой бечора-ей!

Хустина унинг кўксига бош қўйиб, қаттиқ кучоқлаб олди.

— Нега йиғлаясан? — ажабланиб сўради у бир амаллаб Хустинанинг бошини кўтариб, кўзига боқаркан. — Мушугинг қўрқитгани учунми? Қўрқма, Педро Парамога айтмайман. Менга яхши қараяпти дейман. Қўй, хафа бўлма, Йиғлама.

— Отанг ўлибди, Сусанна. Ўтган куни кечаси ўлган экан, бугун у ёққа бориб келган одамлар айтишди. Уни ўша ернинг ўзига кўмишибди. Хабар тошганимизда ҳам барибир дафнга етиб боролмас эканмиз. Бу ёққа олиб келиш қийин — йўл йироқ. Бу дунёда ёлғиз қолдинг, Сусанна.

— Демак бу сен экансан-да, а? — деди Сусанна кулимсираб. — Видолашгани келган экансан-да, — дея яна кулимсираб қўйди у.

* * *

Талай йиллар муқаддам, у ҳали ёшгина қизалоқ пайтида отаси:

— Пастга тушиб, нимани кўрсанг менга айтасан, — деган эди.

У белидан сирилганча осилиб турар, баданига ботиб, қўлларини шилиб юборгудек бўлиб оғритган арқонга жон-жаҳди билан ёпишарди; ҳозир уни фақат мана шу арқонгина юқорида қолган ёруғ оламга боғлаб турар, уни кўлдан чиқариб юбориш ўлим билан баробар эди.

— Ҳеч нарса кўринмаяпти, дада.

— Яхшилаб қара, Сусанна. Албатта бир нарса топасан.

У қизига чироқнинг ёруғини туширди.

— Ҳеч нарса кўрмаяпман, дада.

— Сени яна ҳам пастроқ тушираман. Оёғинг ерга тегса, айтасан.

У тахталар орасидаги торгина ёриққа зўрға сиғди, зах уриб пилчиллаган, чириб қулаб тушай-тушай деб турган яккачўпдан юрагини ҳовучлаб ўтди.

— Яна ҳам пастроқ туш, Сусанна, мен айтган нарсани, албатта, топасан.

У худди даҳшатли сиртмоқ домига илингандек йўқлик қаърида муаллақ осилиб турар, бирон таянч топиш илинжида оёқларини типирчилатганча тобора пастлаб борарди.

— Оёғимни қўядиган жой йўқ-ку.

— Пастроқ туш, Сусанна! Энди бирон нарса кўриняптими?

У ниҳоят товони ерга текканини сезди-да, қўрқанидан оғзини очишга ҳам мажоли етмай, меровсираб туриб қолди. Чироқнинг нури чир айланиб унинг ён-верини ёритарди. Тепадан отасининг овози келди.

— Бор нарсани менга узат, Сусанна.

У чўчиб кетди ва отасининг амрига итоат этиб, оёғи остида ётган калла суягини икки қўллаб ушлади. Шу пайт чироқнинг нури тўғри тушди-ю, қиз жон ҳолатда қўлидаги нарсани ташлаб юборди.

— Бу ўлган одамнинг боши экан! — деб қичқирди у.

— Унинг ёнида бир нарсалар бўлиши керак. Ўша нарсаларни бу ёққа узат.

У чўзилиб ётган одамнинг суягига тегиб кетиши билан, сўнгалар сочилиб кетди, худди шакардан ясалгандек пастки жағ ажралиб тушди. Сусанна бармоқлардан бошқа ҳамма суякларни бирма-бир тепага узатди. Худди коптокдек думалоқ бош чаноғини эса бошдаёқ тепага чиқариб юборган эди.

— Яна у ёқ-бу ёғингга қара, Сусанна. Пул бўлиши керак. Думалоқ, тилла тангалар кўринмаяптими? Яхшилаб қара, Сусанна.

Кейин нима бўлганини у эслолмайди. Фақат бир неча кундан кейингина ўзига келгач, дастлаб ҳис этган нарсаси отасининг муздек совуқ нигоҳи бўлди.

Ҳозир шу нарса ёдига тушиб кулаётган эди.

— Бу сенлигингни билган эдим, Бартоломэ.

Унинг кўксига бошини қўйиб йиғлаётган Хустина кулги овозини эшитиб, сесканиб кетди; бир неча дақиқадан кейин Сусаннанинг кулгиси асабий қаҳқаҳага айланди.

Ташқарида эса ҳамон ёмғир қуярди. Бозор бўм-бўш, ҳиндулар кечаёқ ўз масканларига жўнаворишган. Бугун эса душанба. Тўхтовсиз қуяётган ёмғир Комала водийсини фарқ этишга қасд қилганга ўхшарди.

* * *

Шу кунлар мобайнида ёмғирни бошлаб келган қаттиқ шамол эсиб турди. Ёмғир аллақачон тинган бўлса-да, шамол пасаядиганга ўхшамасди. Намиққан баргларини аллақачон қуритиб улгурган жўхори ниҳоллари шамолнинг зарбидан қийшайиб, пушталарга ётиб қолди. Кундузлари вақти-вақти билан шамол тинганга ўхшарди-ю, бироқ сал ўтмай томдаги черепицалар яна шарақлай бошлар, қора қуюн дераза ойналарини зириллатарди. Туни билан инграган, увиллаган овозлар тинмасди. Шамол қувиб юрган булутларнинг кўпчиган қорни нақ ерга теккудек бўлиб судраларди.

* * *

Сусанна қўлини боши остига қўйганча зич ёпилган деразанинг тақиллашини эшитиб ётаркан, тунги овозларга қулоқ тутиб, хаёл суради. Кутурган шамол ҳаловатини бузган тун гоҳ қаттиқ сиқилганидан ўзини қасққа уришини билмаётганга ўхшайди, гоҳ тинка-мадори қуригандек жим қотиб қолади.

Тўсатдан шарақлаб эшик очилади. Ёпирилиб кирган шамол чироқни ўчириб қўяди. Зулмат Сусаннанинг фикрларини айқаш-уйқаш қилиб юборади. Қулоғига билинар-билиномас шитирлаган овоз чалинади. Юраги ҳаприқиб, беҳаловат ура бошлайди. Кўзларини босиб турган қовоқлари орасидан йилтираган нур кўринади.

Сусанна кўзини очмай ётаверади. Барибир юзини тўсиб турган соч толалари орасидан ҳеч нарса кўринмайди. Устки лабини реза-реза тер босади.

— Бу сенми, ота? — деб сўрайди у.

— Ҳа, қизим, бу мен, отангман. Исойи Масиҳо қиёфасидаги отангман.

У аста кўзларини очади ва соч толалари орасидан шифтга тушиб турган сояними ёхуд тепасига энгашган бировнинг юзиними кўргандек бўлади. Киприклари қорачиғини тўсиб тургани учунми қорайиб турган гавдани худди туман орасида қолгандек ғира-шира илғайди. Бироқ бу зулмат қаъридан нур таралаётганга ўхшайди; гоҳ пасайиб, гоҳ алангаланувчи ажабтовур шуъла. Ёғду унинг кўксидан, нақ юракнинг ўзидан таралади. Ёруғликнинг ўзи ҳам юракнинг хатти-ҳаракатига, сўнаётган шамнинг липиллашига ўхшайди. “Сенинг юрагинг дарду ҳасратдан адо бўляпти, — дея хаёлидан кечиради у. — Сен Флоренсио дунёдан ўтганини айтгани келганингни билиб турибман. Бу гандан аллақачон хабар топганман. Бировларни ўйлайвериш ўзингни қийнама; менинг ҳам ғамимни ема. Менинг бардошим тошдан қаттиқ. Сен ҳам юрагингга қулф ур, токи бировлар учун азият чекавериш адо бўлмасин”.

У ўрнидан туриб, падре Рентерианинг олдига зўрға етиб борди.

— Ке, мендай ҳаловатини йўқотган кимса сенга таскин-тасалли берай, — деди у шамнинг ёруғини қўллари билан тўсар экан.

Падре Рентерия унинг шамни қафтлари орасига олиб, пана қилишига, оловга юзини туттишига халал бермай қараб турди. Бирдан қуюнди иси келди, у кескин бир ҳаракат билан Сусаннани итариб юборди. Шам ўчиб қолди.

Қоронғиликдан кўрқиб кетган Сусанна ўзини каравотга ташлаб, кўрпага бурканиб олди.

— Мен сенга руҳи бардамлик ато этгани келдим, қизим, — деди падре Рентерия.

— Шунақами? Ундай бўлса, йўлингдан қолма, — деди у. — Бу ерга қайтиб келганингни кўрмай. Менга сенинг керагинг йўқ.

Унинг қулоғига узоқлашиб бораётган қадам товуши чалинди; бундай қадам овозидан у ҳамиша ваҳимага тушиб, япроқдек қалтирар эди.

— Ўлган одам нега ҳадеб бу ерга келаверасан?

Падре Рентерия эшикни зичлаб ёпаркан, муздек ҳавони симириб, чуқур тин олди.

Водийни алғов-далғов қилган шамол ҳали-вери тинадиганга ўхшамасди.

* * *

Медиа-Лунага "Дудук" лақабли қарол от чоштириб келди ва дарров Педро Парамого учраштиринглар, деб туриб олди.

— Хўжайинни нима қиласан?

— И-ишим бор.

— Хўжайин чиқиб кетган.

— Б-бўлмаса келиши билан айтиб қўй, м-мени дон Фульгор юборди.

— Бўпти, уни қидириб топишга уриниб кўраман. Бир-икки соат кутиб туришингга тўғри келади-да.

— Ж-жуда ҳам и-иши зарур экан, дегин.

— Хўп, айтаман.

Дудук умрида кўрмаган Педро Парамонинг келишини отдан тушмасданоқ кутди.

— Ҳа, нима дейсан?

— М-менга х-хўжайиннинг ўзлари керак.

— Мен хўжайинман. Нима керак сенга?

— Ҳ-ҳеч нарса. Ф-фақат д-дон Фульгор С-седанони ўлдириб кетишганини айтгани келдим. Иккаламиз н-новларни қ-қараб чиққани б-борган эдик, сув ж-жудаям камайиб кетувди. Б-бирга йўлга чиқдик. Т-тўсатдан қ-қаердандир отлиқлар пайдо б-бўлиб қолди, кўпчилик. Яқин келишганда б-биттаси: "М-манавини т-таныйман. М-медиа-Лунада иш б-бошқарувчи", деб қолди.

М-менга тегишмади, лоақал қ-қараб ҳам қўйишмади. Д-дон Фульгорни отдан туширишди. "Б-биз инқилобчилармиз", дейишди, б-бизнинг ерларимизни тортиб олгани к-келишадиганмиш. "Чопиб бориб, х-хўжайинингга айт, уникига м-меҳмонга кетяпмиз", дейишди. Қўрққанидан д-дон Фульгорнинг иштони ҳўл бўлиб кетди. К-кейин югуришга т-тушди, семизлигидан унча тез бўлмасаям, ҳ-ҳар ҳолда лўкиллаб чопди. Ю-югуриб кетаётган ж-жойида орқасидан отишди. Битта оёғи тепага к-кўтарилиб, биттаси ерга тиралиб ў-ўлди-қўйди.

Мен т-тош қотиб туравердим. Шу бўйи қош қорайишини к-кутиб энди н-нима бўлганини айтгани к-келяпман.

— Нима қилиб анқайиб турибсан? Тез бўл! Ҳозироқ бориб, хўжайин сизларни кутяпти, қўлидан келган ёрдамани аямас экан, деб айт. Бориб меҳмонимиз бўлинглар, хўжайин сизлар билан, албатта, тил топишади, де. Фақат сал айлланиш бўлса ҳам олдин Консаграсьон қовоқхонасига кириб ўт. Тилькуате¹ни танийсанми? Ҳозир ўша ердадир. Хўжайиннинг сиз билан гаплашадиган зарур гапи бор экан, дегин. Ановиларга айт, имкон топиб келишсин, кутиб ўтираман. Бу қанақа инқилоб экан ўзи?

— К-ким билади дейсиз. "Инқилоб, инқилоб", деб бақириб юришиби. Қанақа инқилоблигини билмасам.

— Тилькуатега айт, ҳаялламай дарров бу ёққа келсин, зарур ишим бор.

— Хўп бўлади, х-хўжайин, айтаман.

* * *

Педро Парамо яна ўз хонасига кириб кетди, у бирданига ўзини қартайиб, кучдан қолгандек ҳис этди. Йўқ, иш бошқарувчисининг ўлимини ўйлаб эзилмасди, нафсиламбрини айтганда чолнинг бир оёғи алақачон гўрга осилиб қолган, Фульгорнинг обдон илиги сўриб бўлинган эди. Лекин инсофан айтганда у қўрққанидан эмас, виждонан ишлади. "Шошмай туришсин, Тилькуате бу ҳов-

¹ Тилькуате — қора илон.

лиқмаларнинг ўпкасини босиб қўяди, — дея ўз хаёлларидан хулоса чиқарди Педро Парамо. — Бир таъзирини бериб қўйсин”.

Унинг фикри-ёди фақатгина Сусанна билан банд эди. Сусанна ҳалигача ўз хонасидан чиқмай ухлар, бордию ухламаса ҳам эси офган одамдек карахт бўлиб ётарди. Кеча тонг отгунча у деворга суяниб, Сусаннанинг тунги чироқ хира ёритиб турган ўринда ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб тўлганишига қараб турди; жувоннинг юзини жиққа тер босган, қўллари тинимсиз тимирскиланиб, ёстиқни мижиғлар эди, фақатгина эрталабга яқин ҳолдан тойиб жимиб қолди.

Бу ерга олиб келганидан буён жувон ҳар куни шу зайил қийналиб бетоқатланар, жони битмас-туганмас азоб-уқубатларга гирифтор эди. Бу қийноқлар қачон ниҳоясига етаркин, дея ўзини-ўзи сўроққа тутарди.

У охир-оқибат шундай кун келишига ишонарди. Ўла-ўлгунча бу аҳволда яшамас. Дунёда турғун нарса йўқ-ку. Хотиралар ҳар қанча жон ўртагучи бўлмасин, аста-секин унутилади.

Кошки эди, унинг қалбини алғов-далғов қилаётган безовталиқ сабабини англаб етса. Нега у туни билан киприк қоқмай тўлганиб чиқади? Унга қандай бадбин ўйлар азоб беряпти экан, уни оламдан узиб қўйган қандай бедаво дард экан бу?

Бу жувон ҳар жиҳатдан кўнглига яқин, суюмли эди. Агар бутунлай бегоналашиб кетган тақдирда ҳам, барибир, дунёда энг қадрдон кишиси бўлиб қолавериши аниқ. Бу аёл чиндан ҳам унга зарур эди — гапнинг индалюси ҳам шу — у ҳаётга видо айтиши, йўқлик манзилига йўл олганида ўтмиш хотираларини осонгина унутиши учун ҳам керак.

Афсуски, Сусанна руҳан маскан тутган тилсимга кириш Педро Парамога ҳеч қачон насиб этмайдди.

* * *

“Денгиз қирғоғидаги қумнинг иссиғи баданга хўп ёқади. Мен кўзларимни юмганча оёқ-қўлимни кериб ётардим, денгиздан эсган шамол аъзойи-баданимни сийпалаб ўтарди. То уфққача туташган денгиз гувиллаб шовқин солар, оқбош тўлқинлар югурганча келиб товонимни яламоқчи бўларди...”

— Яна бояғи аёл гапиряпти. Яхшилаб қулоқ сол, Хуан Пресиано, эшитганларингни менга гапириб бериш эсингдан чиқмасин.

“Бу воқеа эрталабга яқин юз берди. Денгиз суви дам-бадам соҳилга интилар, тўлқинлиниб гувиллар, оппоқ кўпик сачратиб шаштидан тушар ва янгила-ниб тинган сув итоаткорона изига қайтарди.

“Мен яланғоч чўмиламан”, дедим. Ўша биринчи кеча у ҳам менга тақлид қилди: ечиниб сувга тушди, соҳилга қайтиб чиққанида баданидаги томчилар нуқрадек йилтирар эди. Чағалайлар ҳали маст уйкуда. Тепамиздан тумшуғи беўхшов катта қушлар учиб ўтди. Уларнинг овози ҳам хирқирашга ўхшаш ёқимсиз эди. Куёш мўралаган заҳоти улар учиб кетишди.

Дастлабки оқшом у чўмилгани бирга борди-ю, бироқ соҳилга етганда гарчанд мен ёнида турсам-да, ўзини ёлғиз, ғариб ҳис этди.

“Назаримда сен ўша тўдадан ажраб чиққан қушлардан бирига ўхшайсан, — деди у. — Мен кечаси сен билан бу ерда тентираб юришни эмас, ўринга кириб, бир ёстиққа бош қўйиб ётишни истайман”.

У кетиб қолди.

Мен эртасига кечкурун яна келдим. Ёлғиз келдим. Иложи бўлса, умр бўйи ҳар куни кечаси бу ерга келиб, чўмилишга тайёр эдим. Ана, сув тўпиғимга чиқди, болдирларимдан ўтиб сонимга етди, белимга чирмашганча кўксимга ёпишди, бўйнимдан ўпиб, елкаларимдан аваёлаб кучди. Мен унинг оғушида бутунлай ғарқ бўлиб кетдим. Ўзимни бутунлай ҳукмига бўйсундириб олган ёқимли ҳислар илкига топширдим.

“Денгизда чўмилаётган пайтимда ўзимни бахтли ҳис этаман”, деган эдим унга.

Афсуски, у менинг муддаоимни англаб етмади.

Эртасига мен яна чўмилгани денгиз бўйига келдим-да, ўзимни тўлқинлар кучоғига отдим, сув мени барча гард-губорлардан фориг этиб поклади”.

Отлиқлар кечга яқин кириб келишди. Улар елкасига калта милтиқ, белига ўқ-дори солинган халта оспан йигирма чоқли одам эди.

Педро Парамо уларни овқатга таклиф қилди. Меҳмонлар бош кийимларини ечмасданок дастурхонга ўтиришди-да, егулик келтиришларини жимгина кута бошлашди; таомни ҳам гап-сўзсиз тановул қилишди, фақат бежирим идишларда тортилган шоколадни хўриллатиб ичишди, ловия билан тортильяни чапиллатиб ейишга тушишди.

Педро Парамо уларни синчиклаб кўздан кечирди: бутунлай нотаниш одамлар. Унинг орқа томонидаги қоронғи бурчақда Гилькуате яшириниб турарди.

— Хўш, азиз дўстлар, — дея меҳмонларга мурожаат қилди у идиш-товоқ йиғиштириб олингач. — Яна қандай хизмат буюрасизлар?

— Демак, бу ерларнинг эгаси сиз экансиз-да, — деди кўзғолончилардан бири кўли билан ён-верига ишора қилиб.

— Тилингни тийиб ўтир! — дея унинг оғзига урди бошқаси. — Савол-жавобни мен қиламан.

— Бўпти. Мақсадинглар нима ўзи?

— Кўриб турибсиз, биз кўлимизга қурол олдик.

— Нима бўпти?

— Нима бўларди, исён кўтардик. Сизга бу ишимиз арзимас бир нарса бўлиб туюляптими?

— Исён кўтаришга сизларни нима мажбур қилди?

— Бизнинг бошқалардан нимамиз кам? Бошқалар исён кўтаришган экан, биз ҳам кўзғалдик. Биз ҳақимизда ҳеч нарса эшитмаганга ўхшайсиз-ку, а? Шошмай тулинг, яқинда бизга қоғоз юборишади, ана ўшанда ҳамма нарсани миридан-сиригача тушунтириб берамиз. Ҳозирча бу ерларни кўриб қўяйлик деб келдик...

— Мен нима гап бўлаётганини ҳеч қанақа қоғозсизок тушунтириб қўя қоламан, — дея гапга аралашди меҳмонларнинг яна бири. — Биз ҳукуматга қарши бош кўтардик, сизга ўхшаганларни йўқотиш учун кўлимизга қурол олдик. Шунча вақтдан бери устимизга чиқиб минганларнинг етар! Ҳукумат қилган ҳамма ярамасликлари учун жавоб беради, сизга ўхшаган бировларнинг қонини ичиб, қорнини қаппайтириб юрган, одамларни талаб зўравонлик қилаётган қонхўрлар билан ҳам орани очди қиладиган пайт келди. Ҳукумат тўғрисида гап чувалаштирмай қўя қолай, у билан фақат ўқ орқали гаплашамиз, тамом-вассалом.

— Инқилобинглар учун пул-мул керакдир? — дея ўсоқчилади Педро Парамо. — Қанча керак бўлса айтинглар. Балки жонингларга асқотиб қоларман.

— Яхши гап одамнинг қулоғига мойдек ёқади, а? Нима дединг, Персеверансио? Сен бекорга кекирдагингни чўзяпсан. Бизга энгил-бошимиздан хабар олиб турадиган, ўқ-дори олиб берадиган бирон давлатманд ҳам керак-ку. Бу кишидан ҳимматлироқ одамни топишимиз қийин. Касильдо, бизга қанча пул керак?

— Хўжайин қанча беришни лозим топса, шунисига қаноат қилаверамиз.

— Лозим топса?! Э, бу қиш чилласида қор сўраб чиқсанг қизғонадиган одамку. Ҳамонки, шу ишга киришдикми, бу текинхўрларнинг кўпчиган қорнидаги охириги жўхори донигача қоқиштириб олиш керак.

— Ўзингни бос, Персеверансио, ўзингни бос. Сабр қилган муродига етади, деганлар. Бу ишни яхшиликча ҳал қилганимиз тузук. Гапир, Касильдо.

— Мен ўзимча хомчўт қилиб кўрсам, бизга ҳозирга йигирма минг атрофида пул керак экан. Тўғрими? Агар бу ақча хўжайинга камдек туюлса, у ёғини ўзи биледи. Кўриб турибсизлар, бу киши чин юракдан марҳамат қилмоқчи бўляпти, борди-ю саховати тутиб, эллик минг берса ҳам йўқ демаймиз, албатта. Демак, эллик минг керак экан-да, а? Қалай, розимисиз?

— Керак бўлса, сизларга юз минг беришга ҳам розиман, — деди Педро Парамо. — Неча кишисизлар ўзи?

— Уч юз.

— Жуда соз. Мен сизларга ёрдамга уч юз одам ҳам бераман. Бунча кишилик аскари билан истаган ишни қилиш мумкин. Бир ҳафтадан кейин пул ҳам, одамлар ҳам етиб боради. Пул мендан ҳадея, лекин одамларимдан вақтинча фойдаланиб турасизлар. Хизматларини ўтаб бўлиши билан дарров изига қайтариб юборасизлар. Келишдикми?

— Келишдик, — деди ҳаммадан кейин эшиқдан чиқаётган меҳмон. — Лекин эсингизда бўлсин, мабодо бизни лақиллатсангиз, Персеверансио сиз билан бошқача гаплашиб кўяди. Персеверансио деганлари мен бўламан.

Педро Парамо унинг кўлини қаттиқ қисиб хайрлашди.

* * *

— Уларнинг бошлиғи ким деб ўйлайсан? — деб сўради у меҳмонларни кузатгач, Тилькуатедан.

— Менимча ҳеч кимга қарамай ўртада бошини солинтириб ўтирган қоринбой бўлса керак. Ишончим комил — ўша... Биласиз-ку, дон Педро, мен бир қарашдаёқ кимнинг қанақа одамлигини билиб оламан.

— Йўқ, Дамасио, уларга сен бошлиқсан. Ё кўзғолончиларга қўшилгинг келмаяптими?

— Нима энди, ҳозироқ қўшилиб кетишга розиман. Мана шу тўс-тўполонда ўйнаб қолмасам, қачон яйрайман.

— Бўлмаса қулоқ сол, гап-сўзларни ўзинг эшитдинг, йўл-йўриқ кўрсатиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Ишончли йигитлардан уч юзтасини йиғиб, уларга бориб қўшил. Ваъда қилинган одамларни олиб келдим, дейсан. Кейин шароитга қараб иш қилаверамиз.

— Пулни-чи? Пулни ҳам мен олиб бораманми?

— Зарур бўлиб қолганда ишлатиб туришинг учун ҳар бир одамга ўн песодан бераман. Пулнинг қолгани ҳозирча Педро Парамода турар экан, қачон керак бўлиб қолса, шу заҳоти берар экан, дейсан. Уруш пайтида шунча пулни ёнда олиб юриб бўладими? Айтмоқчи, Пуэрта-де-Пьедра қишлоғи қалай, сенга ёқадими? Бугундан бошлаб бу қишлоқ сеники. Мана бу хатни олиб Комаладаги Херардо Трухильо деган нотариусга учрашсанг, қишлоқни дарров сенинг номинга хатлаб беради. Қалай, энди хурсандмисан, Дамасио?

— Хурсанд бўлиш ҳам гапми, хўжайин. Мен бу ишни ҳеч қанақанги қишлоқ-пишлоқсиз ҳам, шунчаки кўнгил хуши учуноқ қойиллатиб ташлардим. Ҳимматингиз учун қуллуқ. Мен каллакесарлар билан изғиб юрган пайтимда кампиримга ҳам эрмак топилиб қолди энди.

— Менга қара, сен улар билан бекордан-бекорга сандирақлаб юраверма, бирорта сигир-пигир кўришиб қолса, секингина қишлоғинга қараб ҳайда. Қишлоқ жойда мол бўлмаса, кўлингни қаёққа қўйишни билмай зерикиб қоласан.

— Зебу бўлса ҳам майлими?

— Ўзингни таъбинга қараб танлайвер. Сен ўғирлаб оборишни бил, қолганини хотининг эплаштиради. Сенга яна бир топшириқ шуки, менинг ерларимдан жуда ҳам олислаб кетма. Фалокат босиб бошқа бировлар келиб қолса, бу жойлар эгаллик эканини билишсин. Менга тез-тез учрашиб туришни эсингдан чиқарма. Бирон-бир янгилик чиқиб қолар, ҳеч бўлмаса шунчаки айланиб келиб кет.

— Хўп бўлади, хўжайин.

* * *

— Бояги хотин нималар деяпти, Хуан Пресиадо?

— У оёқларини эркакнинг оёқлари орасига суқиб олганини гапиряпти. Унинг ях қотган муздек оёқларига худди лангиллаб ўт ёниб турган тандирга тиқилгандек бирдан иссиқ ўтибди. Эркак унинг оёқларини тишлаб ўйнашни яхши кўрар, улардан ҳозиргина тандирдан узилган пўрсилдоқ ноннинг иси келади, дер экан. Аёл унинг вужудига сингиб кетгундек бўлиб кучоқлаганча кўзларини юмаркан, ўзини бу оламдан фоний бўлгандек ҳис этаркан. Бироқ қиздирилган темирдек

қаттиқ нарсанинг ҳисларини жунбушга келтириб, ҳузурбахш лаззатдан бушашган танасига кетма-кет урилиб, борган сари чуқур ботишидан оҳ деб юборар экан. Бироқ эркакнинг ўлими унинг қалбига бундан ҳам чуқурроқ жароҳат етказибди.

— Ким экан бу одам?

— Билмадим. Ундан илгарироқ ўлиб кетган одам бўлса керак.

— Ким экан-а, бу?

— Бунисини айтмаяпти. Бир куни кечаси уни жуда узоқ кутибди, бироқ ҳадеганда ундан дарак бўлавермабди. Фақат вақт ярим кечадан ошгандан кейингина унинг келганини сезибди. Аёл бу нарсани муздек ўринда ёлғизликдан совқотиб ётган оёқлари бирданига иссиқ кўрнага ўраб қўйилгандек илиганидан билибди. Бироқ эрталаб уйғонганида кечаси уни кута-кута ўқиб ётган газетани оёғига ёпиб қўйилганини кўрибди. Аёл оёқларини ким газета билан ёпиб қўйган бўлиши мумкинлигини ўйлаб ўйига етолмай турганида унинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни етказишибди.

— Аёл солинган тобут синиб кетди-ёв. Эшитдингми, тахталари қисирлади.

— Ҳа, менга ҳам шундай туюлди.

* * *

У яна боши-кети йўқ тушлар кўра бошлайди. Чидаб бўлмайдиган хотиралар бунча азоб бермаса? Наҳотки ўтмишдан бошқа ўзини овунтирадиган таскин-тасалли тополмаса? Бундан кўра тезроқ ўлиб қўя қолгани яхши эди.

— Сеньора, Флоренсио ҳалок бўлибди.

Бу одам мунча найнов, мунча аммамнинг бузоғи бўлмаса. Овози худди тош қотган ердек ҳиссиз, қўпол. Юзига чиммат тугилгандек ғира-шира кўринади. Эҳтимол бу губор кейин пайдо бўлгандир. Юзини худди ёмғир пардаси тўсиб қўйгандек хира тортди. У нима деяпти? Флоренсио дейдими? Қанақа Флоренсио? Менинг эримми? Бўлмаса мен нега дод солиб йиғламаяпман? Нега ўшанда кўз ёши тўқолмадим? Йиғласам сал бўлса-да, энгил тортардим-ку. Йўқ, худо йўқ экан! Ё, парвардигор, уни ўзинг хибзу ҳимоятингга олиб асрагин, деб қанчалар ёлворган эдим-а. Менинг бундан бошқа ўтинчим йўқ эди-ку. Сен фақат бизнинг жонимизни олишнигина ўйлар экансан. Менга унинг руҳи эмас, муҳаббатга тўлиб-тошган, эҳтиросли, яланғоч вужуди керак эди — елкаларимдан кучиб, кўкракларимни сийпалаб ётишидан лаззатланардим. Мен худди оҳанрабо ўзи тортган игнадек бўшлиқ қаърида муаллақ осилиб туришни, унинг хоҳиш ва иродасига қараб чайқалувчи итоаткор қайиқ бўлишни истардим. Эҳтиросли бўсалар олувчи лаблар бўлмаса, менга бу дудоқларнинг нима кераги бор? Ҳасратдан сўла бошлаган лабларни нима қиламан энди?

Сусанна алаҳсиниб ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлар, Педро Парамо эшик раҳига суянганча унинг жонини қийнаётган бу азоб поёнига етишини кутарди. У аллақачон вақтнинг ҳисобини йўқотиб қўйган, ёғи тугаган чироқ хиралашиб, пилиги чирсиллар эди.

Агар бу жувонни бирон жисмоний дард қийнаганда аллақачон шифосини топарди. Бироқ алаҳсираш ва босинқирашга... сира адо бўлмай унинг тинкаматорини қуритаётган қўрқинчли тушларга бирон чора топишдан ожиз эди. Педро Парамо Сусаннанинг ҳар бир хатти-ҳаракатини диққат билан кузатарди. Хонани зўр-базўр ёритиб турган хира шуъла билан бирга у ҳам тинчиб қолса нима қилади?

У эшикни авайлаб ёпганча ташқарига чиқди, тунги салқин кўз олдидан Сусанна Сан-Хуаннинг қиёфасини нари суриб кетди.

Сусанна эрталабга яқин уйғонди.

У устидаги кўрпани ҳам, қизиб кетган чойшабларни ҳам ерга олиб урди-да, яланғоч ҳолича ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлай бошлади; тонги мусаффо ҳаво унинг вужудига салқин уфуриб, ором бағишларди. У чуқур тин олиб, яна уй-кута кетди.

Бир неча соатдан кейин падре Рентериа уни худди шундай яланғоч ҳолича ухлаётган аҳволда кўрди.

* * *

— Дон Педро Телькуатенинг отряди тор-мор қилинганини эшитдингизми?

— Йўқ, Херардо, кеча кечқурун қандайдир тўқнашув юз берганини эшитдим, холос. Уқ овозлари бу ергача эшитилиб турди, лекин нима бўлганидан хабарим йўқ. Бу гапни сенга ким айтди?

— Комалага ярадорларни олиб келишди. Хотиним уларнинг ярасини боғлашга латта-путта берди. Улар Дамасионинг отрядида жанг қилишган экан, кўнчилиги ўлиб кетибди. Айтишларича, аллақаяқдан келган одамлар билан олишишибди, улар ўзларини “вильистлар” деб аташарканми-ей.

— Ишлар пачава, Херардо. Замонанинг зайли шу бўлса, бу ёғига тирикчилик оғирлашаверади. Ўзинг нима қилмоқчисан энди?

— Кўчиб кетмоқчиман, дон Педро. Сайўлга. Яна ўша ерда макон тутмоқчиман.

— Сиз адвокат, нотариусларга маза. Бир гап бўлса, бизга ўхшаб қачон келиб бўйнимизни қайириб ташлашаркин, деб кутиб ўтирмай, шартта лаш-лущингларни йиғиштириб, жўнаб қоласизлар.

— Жуда ҳам унчалик эмас, дон Педро, унчалик эмас. Ишимиз анчагина нозик, сал эҳтиётсизлик қилсанг, доғда қолишинг ҳеч гап эмас. Сизга ўхшаган мижоздан айрилиш алам қилади, бунинг устига обрў-эътибор келтирадиган имкониятлардан ҳам бирваракайига маҳрум бўласан. Фақатгина қорин қайғусида бошқа жойга кўчиб ўтиш, одам ўзи ўтирган шохни кесишдек гап. Манави хужжатларни нима қил дейсиз? Қаерга кўяй?

— Ҳеч қаерда қолдирмай олиб кетавер. Ё Сайулда менинг вакилим бўлиб ишламоқчи эмасмисан?

— Раҳмат сизга, дон Педро. Ишончингиз учун чин юракдан миннатдорчилик билдираман. Лекин очиғини айтишга мажбурман: энди сизнинг ишларингиз билан шуғулланолмайман. Баъзан жорий этилган тартиб-қоидаларга риоя қилинмайди дегандек... Айрим ишлар тўғрисидаги хужжатлар сиздан бошқа одамнинг кўзига чалинмагани тузук. Бундай қоғозлар бировнинг қўлига тушса, бирон шумлик қилиши ҳеч гап эмас. Уларни ўзингиз эҳтиёт қилганингиз яхши.

— Рост айтасан, Херардо. Мана бу ерга кўя қол. Уларни ёқворақоламан; боридан йўғи яхши. Бу жойларни менинг мулким эмас дейишга кимнинг ҳадди сизгари.

— Албатта, ҳеч кимнинг ҳадди сизгамайди, дон Педро. Бўпти, яхши қолинг.

— Сафаринг бехатар бўлсин, Херардо.

— Лаббай?

— Худо сени ўз паноҳида асрасин, деяпман.

Нотариус бир-бир босиб эшик томон йўл олди. Унинг ёши ўтиб қолган бўлса-да, ҳали оёқларини судраб босадиган даражада қари эмасди. Очиғини айтганда, истар-истамас қадам ташлаб изига қайтаётганининг бошқа сабаби бор — у хизмат ҳақи олишдан умидвор эди. Ахир, у дон Педронинг отаси Лукас Педрога, узоқ йиллар то шу бугунги кунгача эса Педро Парамога, бундан ташқари ўғли Мигельга сидқидилдан хизмат қилди. Очиғини айтганда хизматлари эвазига бахиллик қилмай, саховат билан ҳақ тўлашади, деб ўйлаган эди.

— Дон Педро билан хайрлашиб келгани кетяпман, — деган эди у хотинига уйдан чиқаётиб. — Қилган хизматларим учун яхшигина ҳақ тўлайди, деб ўйлайман. Бу пул Сайулга бориб жойлашимизга, қолган умримизни муҳтожлик нималигини билмай тинчгина ўтказишга бемалол етиб ортади.

Аёллардаги бундай сезгирлик қайдан пайдо бўлганига ақл бовар қилмайди. Уларнинг кўнглига доим шубҳа, гумон ғулғула солиб туради. Аёлларга ғойибдан сирли хабар етиб турса ҳам ажаб эмас. Нотариуснинг хотини эрининг умид қилган иш ҳақини ундириб олишига сира ишонгиси келмасди.

— Хомтама бўлма. Сайулга бориб, тирикчиликни йўлга қўйиб олгунимизча яна ўлиб-тирилиб ишлашимизга тўғри келади. Ундан бир тийин ҳам ололмайсан.

— Бу гапни қаердан топдинг?

— Топдим-да.

У эшик томон юриб бораркан, орқадан: “Тўхта, Херардо! Ишим кўплигидан бошим ғовлаб, сени эсдан чиқариб қўйибман. Сен менга ҳеч қанақанги пул билан узиб бўлмайдиган яхшилиқлар қилдинг. Мана бу арзимас ҳадяни кўп ўрнида қабул эт”, деган хитоб эшитилишини кутарди.

Бироқ уни ҳеч ким тўхтатмади. У бўсагадан шошилмай ҳатлаб ўтди, отни имиллаб ечиб, ўзини эгарга олди-да, мабодо биров чақирса, эшитмай қолмай деган илинжда аста йўлга тушди. У Комалага элтувчи йўлга чиққач, ҳеч қасққа бурилмай юриб кетди. Медиа-Лунанинг қораси бутунлай кўздан йўқолгач, афсус билан хаёлидан кечирди: “Ундан қарз сўрашим мумкин эди-ю, лекин бу қадр-қимматимни тупроққа тенг қилиш билан баробар бўларди”.

* * *

— Унчалик тўғри иш қилмаганга ўхшайман, деган хаёлда қайтиб келдим, дон Педро. Бундан кейин ҳам жон-жон деб сизнинг ишларингизни юритаман.

Нотариус бу гапларни орадан ярим соат ўтгач, Педро Парамонинг хонасида ўтириб айтди.

— Жуда яхши, Херардо. Қоғозлар ўзинг қўйган жойда турибди.

— Биласизми мен... Янги жойга кўчиш муносабати билан... Майда-чуйда харажатлар учун... Иш ҳақим ҳисобидан озгина пул олиб турсам дегандим... Кутилмаган шарт-шароитларни ҳисобга олиб... лозим топсангиз албатта.

— Беш юзми?

— Сал кўпроқ, лоақал... тагин билмадим...

— Минг сўм етадимми?

— Менга беш минг керак эди.

— Нима? Беш минг песоми? Бунча пулни қаердан оламан? Биласан-ку, мен бор пулимни хўжаликка сарфлаб юборганман. Менинг бойлигим — ер-сув, мол-ҳол. Бу нарсани ўзинг ҳам яхши биласан-ку. Бунча пулни нима қиласан?

Нотариус индамади; у бошини ҳам қилганча хаёл сурарди. Ёзув столида эса дон Педро санаётган тангалар жирингларди. Шу тобда дон Лукас тегишли ҳақини бермагани, дон Педро эса янгидан ҳисоб-китоб дафтари очгани эсига тушди. Мигель учун у озмунча слиб-югурдимми? Бу болани камида ўн беш марта қамоқдан олиб қолди. Қотилликни босди-босди қилиш учун қанча пул сарфлади. Ўлиб кетган одамнинг оти нима эди? Бўлди, эсига тушди: Рентериа. Уни қўлига тўппонча тутқизиб қўйилган ҳолда топишди. Мигель олдинига кулиб, кеккайиб юрди-ю, кейин тиззалари қалтираб қолди. У бир амаллаб бу ишни ҳам тинчитди. Агар бу иш суд эмас, лоақал терговга ошганда дон Педро озмунча чиқимдор бўлмасди? Бировларнинг қизини зўрлашлар-чи? Жабрдийдаларни муросага келтириб, оғзига уриш учун у ўз ҳаменидан сарфлаб юборганлари-чи? “Вой, эси паст-эй, хурсанд бўлиш ўрнига бу нимаси, оппоққина бола туғиб олсанг ёмонми”, дея тасалли берарди у навбатдаги жабрдийдага.

— Ма, ол, Херардо. Эҳтиёт қилиб сақла, пул ўз-ўзидан кўпаймайди.

— Тўғри. Лекин ўлганлар ҳам ўзидан кўпаймайди, — деди у ҳамон ўз ўйлари таъсирида ва бўшашганча қўшиб қўйди. — Афсуски, шундай...

* * *

Тонг отишига ҳали анча бор эди. Тун қоронғилигидан хира тортган юлдузлар ожизгина милтиллашарди. Ой кўринди. Салгина кўтарилди-да, ҳеч ким унга маҳлиё бўлиб боқмаётганидан ранжигандек яна ғойиб бўлди. Ранги-кути ўчган кўйи кўкда бир соатча муаллақ турди; на тузук-куруқ нур сочмай, на кўнгишларга қувонч бахш этмай тоғ орқасига яширинди.

Қаердадир олисда тунги сукунатни парчалаб Медиа-Лунага қайтаётган буқаларнинг бўкиргани эшитилди.

— Уйку ҳам элитмайди-я, бу махлуқларни, — дея пўнғилларди Дамиана Сиснерос. На кундузи чакаги тинади, на кечаси. Мол эмас, иблисдан тарқаган ба-лои-қазо. Иблис ҳам худди буларга ўхшаб кўз юммайди; кимнинг жонини жаханнам қаърига олиб кетсам экан, деб изғигани-изғиган.

У нариги ёнбошига ағдарилиб, девор томонга ўгирилиб ётди.

Шу пайт тақиллаган овоз эшитилди.

У кўзларини катта-катта очганча нафасини ичига ютди. Овоз тақрорланди. Кимдир букланган бармоғи билан деворга уч марта ургандек туюлди. Йўқ, у ётган жойни эмас, анча нарироқни бўлса-да, барибир, шу деворни тақиллатарди.

“Ўзинг паноҳингда асрагайсан, парвардигор! Уч марта тақиллаган овоз! Бу ўз ихлосмандларидан бирига паймонаси тўлганидан хабар бергани келган авлиё Паскуаль Байлон¹ эмасмикин?”

Бу ўй Дамиана Сиснеросни унчалик ваҳимага солгани йўқ, у ўзини авлиё Паскуаль ихлосманди деб билмас, суяклари сирқираб оғрий бошлаганидан бери черковга ҳам қатнамай кўйганди. Лекин барибир, юрагини ваҳм босар, аynи вақтда унинг қизиқувчанлиги ортиб борарди.

У укувсизлик билан ясалган каравотдан секингина туриб, деразани очди.

Дала-тузга қуюқ тун чўккан бўлса-да, Дамиана ўзига керакли нарсани дарров излаб топди: Педро Парамонинг азамат гавдаси қоронғида ҳам яққол кўзга ташланиб турарди. У энгашган кўйи митти маргаританинг пастак деразасини тақиллатарди.

— Вой, дон Педроси тушмагур-эй, — дея чуқур тин олди Дамиана. — Сочига оқ оралаганда ҳам гуноҳга ботиб, қилиб юрган ишини қаранглар. Фақат бир нарсага тушунолмайман; нега у бунақа ишларни яширинча, қисиниб-қимтиниб қилади. Менга шундай-шундай деб бир оғиз шипшитиб кўйса бўлади-ку. Шу заҳоти Маргаритага бугун хўжайиннинг олдига кир, сенда иши бор экан, деб кўярдим. У ҳатто ўзини уринтириб, ўрнидан туриб ҳам юрмасди.

Яна буқаларнинг қулоқни қоматга келтирадиган овози эшитилди. Дамиана Сиснерос шоша-пиша деразани ёпиб кўйди. У ўринга кириб, кўрпасига ўраларкан, шу тобда митти Маргарита қай аҳволга тушаётганини кўз олдига келтирди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, у иссиқдан нафаси қайтиб, кўрпани очди-да, энгил-бошини ечиб ташлади...

— Дамиана! — дея кимдир уни чақирди.

У кезларда Дамиана расида бўлган қиз эди.

— Эшикни оч, Дамиана!

Унинг юраги матрабга тушган беданадек типирчилаб, худди қовурғалари орасидан чиқиб, учиб кетгудек потирлай бошлади.

— Нима дейсиз, хўжайин?

— Эшигингни оч, Дамиана!

— Мен ухлаётувдим, хўжайин.

У шартта орқасига бурилиб, қайтиб кетди. Тош ётқизилган узун айвонда унинг гурсиллаган қадам товуши гумбирлаб эшитилди; қадам ташлаши жуда ҳам зардали эди.

Дамиана унинг қаҳрига учрашдан кўрқиб, эртасига эшикка илгак солмади, ҳатто ортиқча қийналиб, аччиги чиқмаслиги учун ечиниб ётди.

Бироқ Педро Парамо қайтиб бирон марта унинг эшигини қоқмади.

Гарчанд ўшанда хўжайиннинг майлига бўйсунмаган бўлса-да, энди Медиа-Лунадаги ҳамма жорияларнинг изми унинг илкида. Бироқ ёши бир жойга борганда ҳам ўша кунги хўжайиннинг амирона овозини аллақандай интиқлик билан эслайди: “Эшигингни оч, Дамиана!”

У шу тобда митти Маргаританинг нечоғли бахтиёр эканини тасаввур қилганча ухлаб қолди.

Кўп ўтмай у яна уйғониб кетди, бу гал девор тақиллашидан эмас, гумбурлаган овоздан ҳаловати бузилди. Кўрғон дарвозасини милтиқ қўндоқлари билан синдириб юборгудек қарсиллатиб уришарди.

У яна деразани очиб, қоронғилик қаърига тикилди-ю, бироқ кўзлари ҳеч нарсани илғамасди. Назарида кўрғон атрофи худди ёмғирдан кейин ҳаммаёқни

¹ Паскуаль Байлон (1540—1592) — 1960 йили авлиё аталган францискан роҳиб, черков унинг шахсини илоҳийлаштириб, XIX аср охирида католик мазҳабидагилар жамоасининг “самовий” ҳомийси деб эълон қилган.

чувалчанг босиб кетгандек гужгон ўйнаб ётарди. Бундан ташқари бир талай одам тўда бўлиб тургандек туюлди. Бақалар қуриллар, чирилдоқлар тинимсиз чириллар эди. Эпкинсиз, осуда кеча — одатда ёмғир олдидан шундай осудалик чўкади.

Дарвоза олдингисидан ҳам қаттикроқ тақиллай бошлади.

Бир неча одамнинг юзини ёритган чироқ нури шу заҳоти ўчди.

“Менга нима зарил”, деди Дамиана Сиснерос ва деразани ёпиб қўйди.

* * *

— Сени тор-мор қилишибди деб эшитдим, Дамасио. Нима фалокат босди?

— Бекорларни айтишибди, хўжайин. Кўриб турибсиз-ку, ўзим ҳам, одамларим ҳам соғ-саломат. Ҳозир мен билан етти юз одам келди, у ёқда яна икки-уч юз одамим бор. Бундай овоза тарқалишининг сабаби бор. Эски одамларим бекорчиликдан нима қиларини билмай юришганда тўсатдан бизга ҳар хил яланг-оёқ жулдурвоқилар ҳужум қилиб қолишди; унча кўпчилик эмас экан. Дарров жангга киришиб кетдик, бироқ нарироқда бутун бошли армия пойлаб турганини билмай қолибмиз. Вильиствлар дегани қулоғингизга чалингандир, а?

— Қаердан келишган экан булар?

— Шимол томондан. Улар қадам босган жой худди довул бўлиб ўтгандек шип-шийдам бўлиб қолар экан. Хатти-ҳаракатига қараб, шундай хулоса чиқариш мумкин, уларнинг нияти биронта ҳам шаҳарни қўймай вайрон қилиш. Одамлари мўр-малахдай. Тан бериш керак, жуда зўр экан улар.

— Дарров ўшаларга қўшилиб олишинг керак эди. Мен сенга кимнинг қўли баланд келса, ўшаларга қўшилиб ол, деб тайинлаганман-ку.

— Мен аллақачон уларга ўтиб олганман.

— Бўлмаса нимага келдинг?

— Пул керак, хўжайин. Ҳадеб гўшт еявериш жонга тегди; қараса одамнинг кўнгли кетади. Озиқ-овқатни биров қарзга бермайди. Шунинг учун бу ёққа келдик. Емак-ичмакка лойиқ пул бермасангиз, кунимиз тиланчиликка қолади. Агар сал узокроқда — бегона жойларда бўлганимизда-ку, шартта ҳужум қилиб, омборларни шипириб кетардик-а. Бу ерда ундай қилишнинг иложи йўқ, бири хеш, бири тобор, ўзингникини талаш — уят. Аҳвол шунақа. Пул керак. Лоақал зогорага лойиқ талқон, қалампир сотиб олишга етгудек бўлса ҳам майли. Гўшт деса, одамнинг кўнгли айнапти.

— Мен билан жуда бошқача гаплашадиган бўлиб қолибсан-ку, а, Дамасио?

— Сизни ранжитадиган гап айтганим йўқ-ку, хўжайин. Мен ўзимни ўйлаётганим йўқ, болаларнинг гамини еяпман.

— Одамларингни ўйлаганинг яхши, албатта. Фақат пулни мендан ундиришни эмас, бошқа бирон жойдан топишни ҳам бил. Қачонгача мендан мўмайгина ақча олаверасизлар; борини бериб тугатдим. Сенга маслаҳатгўй ҳам эмасман, қандай йўл-йўриқ кўрсатишим мумкин? Тўданг Контлини босиб олса бўлмай-дими? Бу нарса хаёлингга келгани йўқми? Лоақал инқилобчиларга нега қўшилганингни биласанми? Агар садақа сўраб кун кечирсанг, косанг оқармайди. Ундан кўра хотинингни пинжига кириб, тухум босиб ётганинг яхши. Шаҳардан кўпи борми. Хоҳлаганингни босиб ол, ҳаммаси сенинг измингда-ку. Бўлмаса, нега бекордан-бекорга бошингни гаровга қўйиб юрибсан? Бошқалар ҳам бирон нарсасидан айрилсин. Контлида бой деганинг итнинг уруғидан ҳам кўп. Топган-тутганини марҳамат қилиб сен билан баҳам кўришсин. Ё ўла-ўлгунча уларнинг ҳамёнларини кўриқлаб, энагадек икки букилиб хизматларини қилишга ёлланганмисан? Иш деган бунақа бўлмабди-да, Дамасио. Сен улар билан ўйинчоқ ўйнаб, майнавозчилик қилиб юрмаганингни билдириб қўй. Такаллуфни йиғиштириб, оч биқинига бошлаб туширсанг, пул деганинг ёмғирдек ёғилишини кўрасан.

— Майли, бир уннаб кўраимиз, хўжайин. Кўзимни очганингиз учун раҳмат. Сиздан ҳамиша бирон ақли гап чиқмай қолмайди.

— Ишинг ўнгидан келсин.

Педро Парамо отличларнинг орқасидан қараб қолди. Қоронгида ранг-тусини билиб бўлмайдиган бир тўда суворий ер-кўкни зириллатиб, от чоптириб ўтди. Димоққа ачимсиқ тер ва чанг-тўзон келиб урилди. Яна бир ерга жам бўлиб, кейин тирқираб сочилиб кетган шуълалар кўринди — суворийлар тобора узоқлашиб боришарди. Педро шу туришида худди кўриб, айна кучга тўлган, бироқ ичидан чирий бошлаган улкан эманга ўхшаб кетарди.

Унинг фикри-ёди Сусанна Сан-Хуан ҳамда ҳозиргина оғушидан чиққан қизча билан банд эди. У ҳали эти қотмаган бу қизалоқнинг тузукроқ таъмини тотиб, улгурганича ҳам йўқ. Кўрқанидан Маргаританинг юраги отилиб чиқиб кетгудек потирлаб урарди. “Сенинг вужудинг бир тишламгина экан-ку”, деди у қизалоқни бағрига тортаркан. Бу ожиз вужуднинг шу тобда ҳеч қачон васлига етиб бўлмайдиган Сусанна Сан-Хуанга айланишини жуда-жуда истарди. Бироқ Сусанна бу нопок оламнинг одамига сира ўхшамас эди.

* * *

Субҳи содиқ уйғотиб юборган кун эринчоқлик билан керишиб, кўзларини зўр-базўр очади. Момо ер уйқусираб эснайди, эрталабки совуқдан жунжикиб, оппоқ ҳовур чиқаради ва бир амалиаб елкасидан босиб турган тунги ғафлатдан халос бўлади.

— Тун ҳамма ёмонликларнинг кони, тўғрими, Хустина?

— Тўғри, Сусанна.

— Ростдан ҳам шунақами?

— Шундай бўлса керак, Сусанна.

— Бўлмаса, яшаш ҳам гуноҳдир? Нима дединг, Хустина? Қулоқ сол, эшит-апсанми? Ер тишларини ғижирлатяпти.

— Йўқ, мен ҳеч нарса эшитаётганим йўқ, Сусанна. Мен сенга ўхшаган қобилиятга эга эмасман.

— Агар мен эшитган нарсаларни эшитганингда эсинг оғиб, ҳайратдан қотиб қолардинг.

Хустина уй ичини супуриб-сидириш билан машғул эди; ҳўл латта билан полни артди, синган гулдонда қолган сувни тўкиб, сочилиб ётган гулларни йиғиштирди-да, ойна синиқларини челақка ташлади.

— Сен умрингда ҳеч қуш ўлдирганмисан, Хустина?

— Жуда кўп ўлдирганман, Сусанна.

— Уларга раҳминг келмаганми?

— Раҳмим келган, Сусанна.

— Ундай бўлса, ўлиб қўя қолмайсанми? Нимани кутиб юрибсан?

— Паймонам тўлишини, Сусанна.

— Ташвишланма, ажаланг — қош билан кипригинг орасида.

Сусанна уриб шиширилган ёстиқларга кўмилиб ётарди. У ҳар бир нарсага аланг-жаланг боқар, кўзларининг қорачиғи бир жойда тинч турмас, худди бирон нарсадан муҳофаза қилаётгандек қўлларини қорни устига қўйиб олган эди. Назарида шундоққина боши тепасида алланима кўзга кўринмас енгил қанотларини тинимсиз силкитиб, типирчилаётгандек туюларди. Қаердадир қудуқнинг чигири ғирчиллади, кейин яна аллақандай шовқин-сурон эшитилди — бу овозлар янги кун бошланганидан далолат берарди.

— Сен дўзах борлигига ишонасанми, Хустина?

— Ҳа, мен жаннат борлигига ҳам ишонаман, Сусанна.

— Мен фақат дўзах борлигига ишонаман, — деди у ва кўзларини юмиб олди.

Хустина хонадан чиқаётганида Сусаннани яна уйқу элитган, олис уфқда эса кўкка учкун сачратиб, куёш чиқиб келарди. Хустина эшик орқасида турган Педро Парамога дуч келди.

— Беканг қалай?

— Ёмон, — дея ғўлдиради Хустина.

— Бирон жойим оғрияпти, дейдими?

— Йўқ, шиква-шикоят қилмайди, сеньор. Майитлар ҳеч қачон оҳ-воҳ қилмайди, дейишади-ку. У энди бу дунёда ҳеч кимнинг кўнглини овламайди ҳам.

— Падре Рентериа келмадимми?

— Кеча кечкурун келиб, имон келтириб, тавба қилдирди. Бугун ҳам азонлаб етиб келаман деган эди, афсуски, буюрмаган экан. Тонг ёришган пайтда муқаддас ионалар олиб келмоқчи эди. Мана, кун ҳам ёйилиб кетди, ҳалигача дараги йўқ. Демак, буюрмаган экан.

— Нима буюрмаган экан?

— Оллонинг марҳамати-да.

— Бўлмагур нарсаларни гапириб, алжирама, Хустина.

— Хўп бўлади.

Педро Парамо эшикни очди-ю, остонада тўхтаб қолди. Эшикдан ёпирилиб кирган нур Сусаннинг юзини ёриштириб юборди. У ички бир дард азоб бераётгандек кўзларини чирт юмиб олган, лаблари худди ҳозир гапириб юборадигандек очиқ қолган, бармоқлари эса устидаги чойшабни гижимлаб, тўсатдан титроқ югурган яланғоч баданини очиб юбораётганини сезмасди.

У ичкарига кириб, каравотга яқин келди-да, Сусаннинг устини ёпиб қўйди. Борган сари хуруж қилаётган титроқ унинг аъзойи-баданини силкитар, дам-бадам қисқараётган пайлар худди ўрмалаётган илоннинг хатти-ҳаракатларига ўхшаб кетарди. “Сусанна”, Педро Парамо энгашиб, унинг кулоғига шивирлади: “Сусанна”, дея яна такрорлади у.

Эшик очилиб, падре Рентериа кўринди. У гап-сўзсиз каравотга яқин келди.

— Мен сени муқаддас сирлардан огоҳ этгани келдим, қизим, — деди у деярли пичирлаб.

У Педро Парамо аёлнинг бошини кўтариб, ёстикқа суяб ўтқазиб қўйгунча қараб турди. Ҳали ҳам уйқуси ўчмаган Сусанна тилини чиқариб, тузсиз кулчани чайнамасданоқ ямлаб ютди. “Мен сен билан бахтиёр эдим, Флоренсио”, дея пичирлади у яна ўзини аллақачон тобутга айланган ўринга ташларкан.

* * *

— Медиа-унадаги ҳар куни кечаси чироқ ёниб турадиган ҳов анови деразани кўрясизми, донья Фауста?

— Йўқ, Анхелес, ҳеч қанақанги деразани кўраётганим йўқ.

— Энди кўриб бўлмайди, албатта, чироқ ўчиб қолди. У ерда бирор қор-қол юз бермадимикин-а? Уч йилдан бери қош қорайиши билан Медиа-Лунадаги мана шу деразада чироқ ёнади. Ўз кўзи билан кўрганлар бу Педро Парамонинг хотини ётган уйнинг деразаси дейишади. Эси жойида эмас экан, қоронғидан жуда ҳам кўрқаркан, бечора. Қаранг, ўша деразани ёритиб турган чироқ ўчиб қолди. Бу яхшилиқ аломати эмас.

Ўлиб-нетиб қолмадимикин, бечора? Аҳволи оғир эди. Кейинги пайтларда ҳеч кимни танимай қўйибди, нуқул ўзи билан ўзи гаплашар экан. Педро Парамонинг пешонасида шўри бор экан. Бунақа хотин билан кун кечириш азоб-ку. Бечора дон Педро!

— Йўқ, Фауста, у бечора эмас. Қилмиш-қидирмиш дейдилар, у бундан беш-баттар азобга гирифтор бўлиши керак ҳали.

— Қаранг-а, бояги деразада қайтиб чироқ ёнмади.

— Э, майли, ёнмаса ёнмас, ётиб ухлайдиган вақт бўлди. Қариган чоғимизда бизга кечаси тентираб юришни ким қўйибди.

Ҳозиргина черковдан чиққан кампирлар савдо расталарини оралаб кетишди. Вақт ярим кечага яқинлашиб қолган эди. Қоронғилик қаъридан эркак одам чиқиб келди-да, майдонни кесиб ўта бошлади. У Медиа-Лунани мўлжал олиб борарди.

— Донья Фауста, ҳой донья Фауста! Анови киши доктор Валенсиа эмасми? Танимадингизми?

— Ўшанга ўхшайди. Балки бошқа бировдир, кўзим яхши илғамайди.

— Тузукроқ эслаб кўринг, у доим оқ шим кийиб юрарди-ку, қўлида қора саквояж. Кўнглим сезиб турибди, Медиа-Лунада бирор кўнгилсизлик юз берган. Уни қаранг, худди биров қамчи билан савалаётгандек оёғини қўлига олиб, шошиб кетяпти.

— Ростдан ҳам бирор бахтсизлик юз бердимикин-а? Черковга кириб, тақсир-га айтсакмикин, Медиа-Лунага бориб, расм-русмларни бажо келтирсин, тагин анови бечора гуноҳларидан фориг бўлмай туриб жон таслим қилиб қўймасин.

— Худо кўрсатмасин! Нафасингизни ел олсин-э, Анхелес. У бечоранинг бу дунёда тортган азоблари камми? Имон келтирмай бандаликни бажо келтиришни тилашга қандай тилингиз борди? Бунақада шўринг кургурнинг жони у дунёда ҳам азобда қолади-ку. Илмли кишиларнинг гапига қараганда ақли ноқис одамни гуноҳдан фориг қилишнинг ҳожати йўқ экан, унақалар билиб-билмай бирон айб қилишса ҳам маъзур тутилар экан. Ростдан ҳам шундайми, йўқми, ёлғиз эгамнинг ўзигагина аён... Қаранг, деразада яна чироқ кўринди. Ишқилиб, унинг мушқулини худойимнинг ўзи осон қилсин. Бўлмаса, бизнинг шунча хатти-ҳаракатимиз зое кетади. Милод байрамига черковни келиннинг уйидек ясатамиз деб озмунча тер тўқдикми. Шу кунларда бирон яқини ўлиб-нетиб қолса, дон Педро байрамни бурнимиздан булоқ қилади. Ҳамма нарса унинг измида...

— Нега бунақа вайсақилик қиласиз, а, донья Фауста? Мендан ибрат олиб, ёлғиз эгамнинг кароматидан умидвор бўлинг. Илоҳий Хурқизга сиғиниб: “Ё Биби Марям, хурсанд бўл”ни ўқинг. Эрталабгача ҳар қандай бало-қазонинг юзини тескари қилади. У ёғини пешонадан кўраверамиз. Лекин бунақа ҳаёт у бечоранинг жонига ҳам тегиб кетгандир.

— Раҳмат, Анхелес, сиз доим менга тасалли бериб, кўнглимни кўтариб юрасиз. Энди хотиржам ётиб ухлайман. Агар тушингда бирон нарса тиласанг, ниятинг бекаму кўст ижобат бўлади, дейишади-ку. Зора, менинг ҳам кўнглимдаги ниятларни олло даргоҳида қабул қилса. Яхши ётиб туринг. Эрталаб яна дийдор кўришиш насиб этсин.

Кампирлар хайрлашишиб, ўз уйларига равона бўлишди, улар ёнма-ён тушган ҳовлида яшашарди. Чор атрофга яна тунги гунгу кар сукунат чўқди.

* * *

— Оғзим тупроққа тўлди.

— Шундай тақсир.

— Бундай дема. Мен айтган гапни такрорла.

— Сиз нималар деяпсиз. Яна имон келтириб мени тавба қилдирмоқчимисиз? Иккинчи қайта-я? Нима кераги бор?

— Бу тавба-тазарру эмас, Сусанна. Мен сен билан гаплашиб, ўлимга ҳозир нозир туришга тайёрлагани келдим.

— Мен ўляпманми?

— Ҳа, қизим.

— Бўлмаса, нега менга азоб беряпсиз? Мени тинч қўйинг, хотиржам ором олай. Мени ухлатмаслик учун сизни атай юборишганга ўхшайди. То уйқум ўчиб кетмагунча мен билан гаплашиб ўтирасизми? Кейин ҳолим нима кечади? Кейин ухломмайман-ку. Нега менга бекордан-бекорга азоб берасиз?

— Мен ҳозир кетаман, Сусанна, кейин ҳеч ҳам оромингни бузмайман. Айтган гапларимни такрорласанг, худди алла эшитгандек ўзингни ўзинг папалаб, ухлаб қоласан. Кейин сени ҳеч ким уйғотолмайди. Шу бўйи қайтиб уйғонмайсан.

— Жуда яхши, тақсир. Гапиринг, айтганларингизни такрорлайман.

Падре Рентериа ўриннинг бир четига ўтириб, Сусанна Сан-Хуаннинг кифтига қўлини қўйди-да, сўзларини аниқ-таниқ эшитиши учун кулоғига яқин келиб шивирлади: “Оғзим тупроққа тўлди”. У бир дақиқа тин олиб, бемор гапларини такрорлаётганига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлди. Чиндан ҳам аёлнинг лаблари қимирлар, бироқ сассиз-садосиз пичирлар эди.

“Мен оғзимда сенинг оғзингнинг таъмини сезяпман. Лабларинг лабларимга чиппа ёпишиб, оғзимни ёпиб турибди, сен худди мен тишлаб олмоқчига ўхшайсан...”

Жувон жим қолиб, падре Рентериага тикилди, унинг юзи худди узоқдаги хира тортган ойна орқасидан кўрингандек оқариб кетган эди. Кулоғига яна илиққина нафас аралаш айтилган сўзлар чалинди:

— Мен ўзимнинг кўпириб кетган тулугимни ютаман, ҳар хил қурт-қумурсқалар бижғиб ётган тулуроқни каппалаб ейман, бу қуртлар бўғзимда гулгон ўйнаб, томоғимга ёпишади... Юзим борган сари хунуклашиб, бадбуруш қиёфага киради, оғзимни ўзимнинг тишларим кўмтиб, еб қўяди. Бурним пачоқланиб, ўрни теп-текис бўлиб қолади. Кўзимнинг соққалари оқиб тушади. Сочларимга худди гугурт чагиб юборилгандек тўкилиб тушади...

Сусаннанинг бирон мўйи ҳам қилг этмай хотиржам ётиши уни ҳайратга солди. Нималарни ўйлаётган экан шу тобда? Унинг гапларини рад этишга уринаётганмикин ёки қўрқитмоқчи бўлиб айтган ваҳимали нарсалар, юрагини така-пука қилиятмикин? У аёлнинг кўзларига тикилди, жувон ҳам унга тик қараб турарди. Унинг назарида аёлнинг лабларида ним кулги пайдо бўлгандек туюлди.

— Лекин бундан ҳам ёмонроқ азоблар бор. Худойи-таолонинг улуғлигига имон келтириб, поёнсиз кўк гумбазида ҳузурбахш нурга айланиб, малоикаларнинг кўшигини тинглаб, қисқа бир сонияда яратганининг нигоҳидаги оромбахш лаззатдан баҳра олиш ҳамда жаҳаннам азобларига тайёр туриш керак. Лекин шу билан ҳамма нарса барҳам топмайди. Инсон бу дунёдаги азоблардан қутулмайди; илигимизга ўт туташади, томиримизда оққан қон аланга олади, биз эгамнинг қаҳрига учраб, ҳеч адоғи йўқ чидаб бўлмас азобларга маҳкум бўламиз.

“Унинг оғуши менинг оромгоҳим ва ишонган паноҳим эди. Бу оғуш танамга ҳарорат, қалбимга муҳаббат бахш этарди”.

Падре Рентерия хонадагиларга бир кўр назар солди. Кўзларини кўкси узра қовуштирган Педро Парамо эшик кесакисига суяниб турар, унинг ёнида доктор Валенсия, орқароқда эса аллақандай кишилар бор эди. Уйнинг нариги, қоронғи бурчагида гул бўлиб олган аёллар эса жаноза оятини ўқишга имо қилинишини кутиб, шай бўлиб туришарди.

Унинг бирдан ўрнидан тургиси, беморга муқаддас сув ичириб: “Тутатдим”, дегиси келди. Бироқ ҳали расм-русмини тутатгани йўқ. Бу гуноҳкор банданинг ўз қилмишларига иқроп бўлиб, астойдил тавба-тазарру қилганига ишонч ҳосил қилмай туриб, оллодан мағфират тилаши мумкин эмас.

Унинг кўнглига шубҳа оралади. Балки бу аёлнинг тавба-тазарру қилгулик гуноҳи ҳам йўқдир. Ростдан ҳам фориг бўлишга лойиқ гуноҳ қилиб улгурмагандир. У яна беморнинг устига энгашиб, елкасидан авайлабгина тутди.

— Сен ҳадемай яратган эгамнинг ҳузурига борасан, — деди у овозини пасайтириб. — Олло гуноҳкор бандаларига марҳамаг қилмайди.

У беморнинг қулоғига яқинлашган эди, аёл кескин бош чайқади.

— Мени холи кўйинг, тақсир. Мен учун бунчалик азиат чекманг. Аҳволим жуда ҳам яхши, маза қилиб ухламоқчиман.

Қоронғи бурчақда турган аёллардан бири пиқиллаб йиғлаб юборди. Бу нарса Сусаннани ҳушёр торттирди.

— Хустина! — деди у бошини кўтариб. — Агар йиғламоқчи бўлсанг, илтимос, бошқа бирон жойга бориб йиғлай қол.

Тўсагдан Сусаннанинг боши қорнига тиралиб қолгандек, ҳар қанча уринмасин, уни кўтаришга чоғи келмаётгандек туюлди. У бир амаллаб қорнини четга суриб кўймоқчи бўлган эди, ўз танаса бутунлай босиб тушди-да, кўзини, оғзи-бурнини тўсиб, нафас олишига имкон бермай қўйди. У қоп-қоронғи бўшлиққа юзтубан қулаб тушаётгандек жонҳолатда типирчилай бошлади.

* * *

— Мен донья Сусаннанинг қандай ўлганини ўз кўзим билан кўрганман.

— Нима деясан, Доротеа?

— Нимани эшитган бўлсанг шуни-да.

* * *

Эрталаб комалаликларни кўнғироқларнинг жаранг-журунги уйғотиб юборди. Саккизинчи декабрь куни эрталабданоқ ҳавонинг авзойи бузук эди. Дастлаб катта кўнғироқ зарб урди, кейин унга бошқалари жўр бўлди. Одатда байрам

тантаналари маросими пайтида қўнғироқлар шу зайил жаранглар эди. Биринкетин эшиклар очилиб, ҳайратга тушган одамларнинг юзи кўринди. Тўғри, қизиқувчанлар камроқ, сабаби, янги кун бошланганидан дарак бериб зўр урилган заҳоти турадиганлар унча кўп эмас. Бироқ бугун қўнғироқларнинг овози тинай демасди. “Исонинг макони” черковидаги қўнғироқлар жўр бўлди, ҳатто узоқ-яқин қабристонлардаги қўнғироқлар ҳам жаранглай бошлагандек туюларди. Чошгоҳ пайтида ҳам қўнғироқлар сира тинай демасди. Шомда ҳам уларнинг жаранги тўхтамади, аксинча, худди келишиб олгандек ҳаммаси баробарига занг уриб, олдингисидан кўра баландроқ овозда жаранглаб, қулоқни қоматга келтиргудек бўлар ва пировардида юракларни зириллатадиган даҳшатли гулдуросга айланарди. Одамлар бир-бирлари билан бақириб-чақириб гаплаша бошлашди. “Нима бўпти?” — дея ажабланиб сўрашарди улар.

Учинчи кун кечга томон одамларнинг қулоғи том битди. Тўхтовсиз жаранглаётган қўнғироқларнинг шовқин-суронидан одамлар бир-бирларининг гап-сўзларини англолмай қолди: қўнғироқлар тўхтайдиганга ўхшамасди. Ора-сера уларнинг гулдуроган садосини босиб кетгудек бўлиб эшитилган гап-сўзлар худди ичи бўш хумнинг гувуллашига ўхшаб жарангларди.

— Донья Сусанна қазо қилибди.

— Ким дейсиз?

— Бекамиз.

— Кимнинг бекаси? Сеникими?

— Йў-ўқ! Педро Парамонинг завжайи ҳалоли.

Қўнғироқларнинг овозини эшитиб, Комалага яқин-йироқдаги қишлоқлардан, ҳатто қўшни шаҳарлардан ҳам одам ёпирилди. Конт依ликлар худди ибодатга отлангандек тўда-тўда бўлиб келишди. Энг чекка жойлардан келаётганларнинг кети кўринмасди. Кутилмаганда дарбозлар билан чархпалак ўйнатувчилар тушган циркчиларнинг кўчма уйи пайдо бўлиб қолди. Ўйин-томошга ишқибоз чалғувчилар олдин таваккалига у-бу чалиб кўришди, кейин қизиқиб кетишганини ўзлари ҳам сезмай қолишди, кечга томон кўчаларда ишқий қўшиқлар селдай оқа бошлади. Қўнғироқларнинг дафн маросимига бағишлаб чалинаётган садосига қўшилиб, Комалада шод-хуррамлик авжга чиқди. Одамлар сайилга йиғилганга ўхшар: ҳаммаёқда қўшиқ, ўйин-кулги; майдон худди байрам кунларидагидек тирбанд.

Қўнғироқларнинг садоси тинди, бироқ сархуш бўлган одамларнинг шовқин-сурони босиладиганга ўхшамасди. Уларга қўнғироқлар бандаликни бажо келтирган аёлга тутилган мотам туфайли чалинганини айтиб, тушунтириш маҳол. Бу чақирлмаган кўноқларни ҳайдаб чиқаришнинг иложи йўқ эди. Ҳайдаб чиқаришга йўл бўлсин! Қайтанга вақтихушлик қилувчилар соат сайин кўпайиб борарди.

Бу дунёда борлиги одамларнинг эсидан чиқиб кетган Медиа-Луна қишлоғи эса ғарибгина мунғайиб турарди. Югурдак ва хизматкорлар оёқ яланг бўлиб олишган, пичирлаб гаплашишарди. Сусанна Сан-Хуан дафн этилди, бироқ бу маросимга Комаладан ҳеч ким келмади ҳисоб. У ерда худди бозор бўлаётгандек тўс-тўполон авжида эди. Тинмай куй янгар, бир четда хўроз уриштиришар, маст-аластлар бақириб-чақирившар, овози ўткир лотереячилар одамларни омадли билетдан қуруқ қолмасликка чорлашарди. Комаладаги шод-хуррамлик шарафига ёқилган сон-саноксиз чироқларнинг шуъласи тушиб ёришган кулранг осмоннинг бир қисми Медиа-Лунадан кўришиб турарди. Медиа-Лунанинг кундузи ҳам тунидек руҳсиз ва зулматга чулганган эди. Хўжайиннинг амирона овози эшитилмай кўйди, дон Педро ўз хонасига қамалиб олган, у комалаликлардан ўч олишга қасд қилган эди.

— Қўл қовуштириб ўтиравераман, ҳаммалари очидан қирилиб кетишсин. У айтганини қилди.

* * *

Вақти вақти билан Телькуате келиб турарди.

— ...! 'лар энди каррансистлармиз¹, — дея ахборот берарди у.

— Жуда яхши.

— Бизнинг қўмондонимиз генерал Обрегон.

— Жуда яхши.

— ... Ҳозир пойтахтдан сулҳ эълон қилишган. Бизларни уй-уйларимизга жўнатиб юборишди.

— Шошилма. Одамларингга айт, қуролини топширмай туришсин. Сулҳ кўшга бормайди.

— ... Падре Рентериа деган янги исёнчи пайдо бўлганини эшитгандирсиз? У анча-мунча одам йиғибди. Унга қарши курашайликми ё қўшилиб олайликми?

— Нималар деясан ўзингча? Ҳукуматни ёқлайвериш керак.

— Биз ҳаракатдаги армия эмас, партизанлармиз-ку, исёнчилар қаторига қўшиб юборишлари ҳеч гап эмас.

— Бўлмаса, дов-дастгоҳингни йиғиштириб, дам олиб ёт.

— Мен дам оламанми? Мен-а? Шунча гапдан кейин-а?

— Бўлмаса, ихтиёринг ўзингда, вазиятга қараб иш қил.

— Яхшиси, отахонимизга кўмаклашгани бораман. Уларнинг шиори менга жуда ҳам ёқиб тушди. Бундан ташқари роҳиб билан бирга юрсанг гуноҳинг афв этилиши тайин.

— Начора, ихтиёринг.

* * *

Педро Парамо Медиа-Лунага кираверишдаги кагта дарвоза олдига қўйилган чивикдан тўқилган курсида ўтирарди. Туннинг сўнгги шарпалари чекиниб, аста-секин тонг ёришиб келарди. У дарвоза олдига чиқиб ўтирганига роса уч соат бўлди. Бироқ ётгиси келмас, у кўпдан бери уйқу ва вақт ўлчови деган нарсалар борлигини унутиб қўйган. “Биз қари-қартанглар куш уйқу бўламиз, кўпинча киприк қоқмай ҳам юраверамиз, баъзи-баъзида жиндек мизғиб олсак бас. Мана шу бир чимдим уйқу пайтида ҳам ҳали уни, ҳали буни ўйлаб ётасан. Энди қўлимиздан хаёл суришдан бошқа нима ҳам келарди”. У бир оз жим қолди-да, овоз чиқариб гапирди: “Энди бу ёғи яқин. Бу ёғи жуда ҳам оз қолди”.

Пайдар-пай оқиб келаётган ўйларнинг адоғи йўқ: Бу оламни тарк этганиндан буён талай вақт ўтди, Сусанна. Ушанда ҳам уфқ худди каптар қони сачрагандек қизғимтир тус олиб, тонг ёришиб келаётган пайт эди. Ҳали чарақлаб улгурмаган куёш нурлари бутунлай тарқаб кетмаган қоронғилик қаърини ёритишга ожизлик қиларди. Ҳа, худди ҳозиргидек субҳи-содиқ эди. Мен дарвоза олдида ёришиб келаётган уфққа тикилиб ўтирардим; сенинг тўсатдан намоён бўлган нурафшон манзилларга элтувчи самовий йўл бўйлаб мендан узоқлашиб бораётганингни жимгина кузатардим. Сен энди бу оламдан батамом юз ўгириб кетиб борардинг, заминчу замон нигоҳим тушмаслиги учун сени мендан яширишга уринарди. Сени шу тариха сўнгги марта кўриб қолдим.

Менга қайрилиб қараганинг ҳам йўқ. Хушбахт одамлар масканидаги сен тасодифан тегиб кетган дарахтларнинг гулга бурканган шох-шаббалари шитирлай бошлади ва дувиллаб тўқилган гулбарглар сенинг нафасингга қўшилиб, бамисоли жаннатнинг сўнгги хотирасидек шамолда тўзғиб кетди. Сен кўздан ғойиб бўлдинг, бироқ мен чақиришимни қўймадим: “Қайт, Сусанна!”

Педро Парамо лабларини қимирлатиб нималарнидир шивирларди. Кейин у лабларини қимтиб, кўзини очди; қорачиқларида ёришиб келаётган куннинг акси кўринди.

Тонг отди.

¹ *Каррансистлар* — 1914 — 20 йиллар мобайнида Мексика президенти бўлган Венустиано Карранса тарафдорлари. Карранса конституционалистларнинг консерватив қисми кўмағида Мексика инқилоби пайтида пайдо бўлган дехқонларнинг партизан отрядларини тор-мор келтирган.

* * *

Худди шу саҳар пайтида Гамалиэль Вильяльпондонинг онаси донья Инес дўкон олдини супуриб-сидирар эди. Тўсатдан қия очиқ турган эшикдан қасрдандир пайдо бўлган Абундио Мартинес кириб келди. Гамалиэль пештахта устида пашша таламаслиги учун самбреросини юзига ёпганча донг қотиб ухларди. Абундио то донья Инес кўчани супуриб бўлганидан кейин дўконга кириб, супургисининг сопи билан ўғлининг биқинига нуқиб уйғотгунча сабр-тоқат билан кутиб турди.

— Тур! — дея шаңғиллади донья Инес. — Харидор келди.

Гамалиэль норозилик билан пўнғиллаганча туриб ўтирди, ҳаддан ташқари кўп ичганидан ва сира тўйиб ухламаганидан қизариб кетган кўзларини зўр-базўр очди — у улфатларнинг ҳурмати учун узатилган қадаҳни қайтаришни ўзига эп кўрмасди. У онасини ҳам, турган-битгани азоб-уқубатдан иборат бу расво ҳаётни ҳам бўралаб сўкканча бир неча дақиқа ўтирди-да, гурс этиб ёнбошига ағдарилди ва гўжанак бўлиб яна пинакка кетди.

— Э, расво ароққашлар! — дея уйқусираб гўлдиради у. — Каллаи саҳарлаб захрига ютишни ўйлашади-я, кейин мен товонига қолиб юраман.

— Ундан хафа бўлма, Абундио, ўзинг ақлли-хушлисан-ку. Кеча йўловчилар тушиб, ярим кечагача ўтиришди, бўккунча ичишди ўзлари ҳам. Айтмоқчи, нега азонлаб келиб қолдинг? — дея овозини баландлатди кампир Абундионинг гаранглиги эсига тушиб.

— Келгим келди-да. Чоракта қуйиб берсангиз бўлди, бошқа ҳеч нарса керак эмас.

— Нима, Рефухионинг яна мазаси қочдимиз?

— Рефухио йўқ энди, Вилья хола. Кечаси ўн бирларда узилди. Кўлимдан келган ҳамма нарсани қилиб кўрдим. Эшакларимни сотдим. Ишқилиб, хотиним тузалса бас, деб ҳеч нарсанинг бетига қараганим йўқ.

— Нималар деяпсан? Гапингга тушунганим йўқ. Ё ҳеч нарса деганинг йўқми?

— Тонг отгунча ўликнинг ёнида, Рефухионинг тепасида ўтириб чиқдим, деяпман. Кеча кечаси бандаликни бажо келтирди.

— Ўлим-йитим бўлишини кўнглим сезиб турувди. Ё, тавба?! — деди ҳайратланиб донья Инес. — Ҳатто Гамалиэльга: “Комалада биров қазо қилмадимкин, кўнглим бузилиб, йиғи босиб турибди”, десам у гапимга қулоқ қоқмади ҳам. Мен билан гап сотишиб ўтиришга вақти бўлгани ҳам йўқ, йўловчиларнинг кўнглини оламан деб, атрофида гирдикапалак бўлаверди, охири учиб қолганини ўзи ҳам билмади. Кайфи ошгандан кейин униг одатини билсан-ку, бармогингни кўрсатсанг ҳам қулаверади, у ёқда уйига ўт тушса ҳам иши йўқ. Манави кўргиликни қара-я. Расм-русмини қилиб, ўликнинг тепасида калима келтириб турадиган биронтасини чақирдингми?

— Ҳеч кимни чақирганим йўқ, Вилья хола. Шунинг учун чоракта қуйиб беринг, деяпман — зора дардим ариса.

— Сув қўшилимаганидан бера қолайми бўлмаса?

— Шундай қилинг, Вилья хола. Бу гаплар сал нари кетсин. Фақат тезроқ бўлинг, вақтим зиқ.

— Хўп. Ма, бир стакан спиртнинг ўзини ича қол. Ароқ баҳосида ҳақ тўларсан, бугун сени сийлаяпман. Марҳумага айтиб қўй, мен у бечорани жуда ҳам яхши кўрадим, у дунёда мени эслаб турсин.

— Айтиб қўяман, Вилья хола.

— Фақат бу гапни ҳозир, ҳали жони танидан нари кетмасдан туриб айт.

— Хўп бўлади. Унинг ҳам сиздан илинжи бор — бунисини аниқ биламан — дуо билан руҳини шод қилиб туришингиздан умидвор. У бечора жафокашнинг кимга тавба-тазарру қилишини билмай қанчалик қийналганини билсангиз эди.

— Нега дарров падре Рентериани олиб келмадинг?

— Борсам йўқ экан, тоққа чиқиб кетган дейишди.

— Қанақа тоққа?

— Ким билади дейсиз, мана шу ўзимизнинг тоғларгадир-да. Ҳукуматга қарши курашаётган эмиш, ёлғиз эмас, ёнида одамлари ҳам бор экан.

— Ё тавба?! Шундай одам-а? Бизлар жуда ҳам бахти қаро, шўрпешоналар эканмиз, Абундио.

— Менинг фикримча бу нарсаларнинг бизга ҳеч дахли йўқ, Вилья хола. Биз учун ҳаммаси бир гўр, Вилья хола. Яна чоракта қуйворақолинг, барибир, Гамалиэль ухлаётгани учун бекитиқча сийлаяпсиз-ку.

— Менга қара, Рефухиога тайинлаш эсингдан чиқмасин-а, менинг гуноҳи азимларим учун парвардигори оламдан бир оғиз мағфират сўраб қўйсин.

— Хотиржам бўлинг, борган заҳотим тайинлайман. Гумонсираб ич-этингизни еб юрмаслигингиз учун хоҳласангиз унга қасам ҳам ичираман.

— Э, яша, шу гапни айтолмай турувдим. Биласан-ку, хотинларнинг эс-ҳуши жойида бўлмайди. Хотин кишидан қўлга тушган заҳоти талаб қилмасанг, кейин бармоғингни тишлаб қолаверасан.

— Яна чоракта бера қолинг, — деди Абундио Мартинес пештахтага йигирма сентаволик танга ташларкан. — Текинга берсангиз ҳам йўқ демайман. Сийлаганингиздан бошим кўкка етади. Лекин бунисини албатта уйга олиб кетаман, хотиним бечоранинг тепасида ўтириб ичаман.

— Шундай қил, Абундио, ўғлим уйғонадиган вақт бўлиб қолди, калласи ғовлаб турган пайтда заҳар босиб кетади. Уйингга чоп, Абундио, мен айтган гапларни хотинингга тайинлаш эсингдан чиқмасин.

У йўтала-йўтала дўкондан чиқди. Спиртнинг кучини қаранглар-а! Нақ оловнинг ўзи-я! Спирт ичсанг тезроқ маст бўласан, дейишганига у суриштирмай ичаверди, газагира қўйлагининг этаги билан елпиниб қўя қолди. Қўлидаги шишани ҳам қоқлади-да, марҳума кутиб ётган уйи томон кета туриб, тўсатдан бошқа томонга бурилиб, кўчанинг нариги бошига қараб юрди; охириги уйдан ўтгач, қишлоқдан узоқлашиб кетувчи йўлга тушиб олди.

— Дамиана! — деб чақирди Педро Парамо. — Ҳов анови келаётган одамга нима керак экан, сўраб кўр-чи.

Абундио бошини саланглатганча қоқилиб-суқилиб, баъзан тўрт оёқлаб, ўжарлик билан олдинга силжирди. Оёғи остидаги замин чириллаб айланар, худди асов аргумоқдек ирғишлаб, ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ташлар, Абундио эса уни ушлаб олишга уринар, бироқ эндигина етдим деганда яна қўлидан чиқиб, бутунлай бошқа ёққа қочиб кетарди. Кутилмаганда у аллақандай баҳайбат дарвоза олдидан чиқиб қолди, рўпарасида чивикдан тўқилган курсида ўзига бино қўйган бир боён савлат тўкиб ўтирарди. Абундио таққа тўхтади.

— Ҳимматингизга яраша худо йўлига садақа қилинг. Хотинимни кўмишга ҳам қурбим етмаяпти, — деди у.

“Шайтоннинг макр-ҳийлаларидан ўзинг паноҳингда асрагайсан, парвардигор!” — дея дуо ўқий бошлади Дамиана Сиснерос ва қўлини чўзиб турган Абундиони даф қилиш ниятида чўқинтиришга тушди.

Нега унинг кўзлари бунчалик ваҳимага тўла? Уни нега чўқинтиряпти? Абундионинг юраги шув этиб кетди. Унинг орқасидан жинлар эргашиб келган бўлса-я. Абундио изидан қараб турган бирон даҳшатли махлукни кўрсам керак, деган хаёлда ўтирилиб қаради. Лекин орқасида ҳеч нарсанинг ном-нишони йўқ эди.

— Саховатингизни дариф тутмай, хайр қилинг, — дея гапини такрорлади у. — Озгинагина бўлса ҳам майли. Хотинимни кўмишга ҳам қурбим етмайди.

Унинг елкаси оша қуёш кўтарилиб келарди. Қуёш... Ердан кўтарилган ҳовурдан хира тортиб, қунишиб турганга ўхшайди.

Педро Парамо худди куннинг ёрқин нуридан яширинмоқчидек бошини плашининг ичига тортди. Поёнсиз далалар бўйлаб Дамиананинг қулоқни қоматта келтирадиган чинқириви кетма-кет янграрди.

— Ўлдиришяпти! Дон Педрони ўлдиришяпти!

Аёлнинг чинқириви Абундиони эсанкиратиб қўйди. У қандай қилиб бу хотиннинг чакагини ўчиришни билмай боши қотди. Унинг фикрлари чалкашиб, нималар бўлаётганини идрок этолмасди. У фақат бу кампирнинг овози Комаладагиларгача етиб борганини биларди. Ҳатто ўлиб ётган Рефухио ҳам эшитган бўлса ажаб эмас. Унинг том битган қулоқлари шанғиллаб кетяпти. Мунча аюҳаннос солмаса, бу қоқбош? Хотинини эслаши билан унинг ҳовли ўртасидаги каравотда ёлғиз ўзи чўзилиб ётгани кўз олдида келди, у марҳумани атай — тезроқ

бадани қотсин деб ташқарига олиб чиқди, анчагача ҳидланмай туради. Бечора қимир этмай ётибди, кечагина соппа-соғ эди, баданидан ўт чиқиб, у билан қаравотда гумбаздай бўлиб ётган, бурнини бурнига ишқаб, лабларини тишлаб ўйнашган эди. Шўрлик паҳлавондай ўғил ҳам туғиб берган эди, афсуски, умри қисқа экан, бир кун ҳам яшамади. Доктор бекорга ҳомилага ҳам, ўзига ҳам жабр қилибди, деди. Шўрликнинг тортмаган дарди қолмади ўзи ҳам: ҳали шамоллаш, ҳали безгак; неча марта кўзикиб қийналганлари-чи. Охирги марта доктор олиб келганида яна бир талай касали борлигини айтди, хизмат ҳақиға ҳазилакам пул сўрамади ноинсоф, у кунига яраб турган эшакларини сотишга мажбур бўлди — доктор текинга шундан шу ёққа келармиди. У пулни олишга олди-ю, лекин жонига ора киргани йўқ. Мана энди Рефухио эрталабки салқин ҳавода музлаб ётибди, кўзлари абадул-абад юмилган; энди на тонг ёришганини, на уфқ ортдан мўралаган, қиёмга келган кўёшни — умуман ҳеч нарсани кўриб қувонмайди.

— Саховатингизни дариг тутманг, — яна бояги гапини такрорлади у. — Мен гадога садақа қилинг.

Бироқ Педро Парамо унинг гапини эшитмасди; аёлларнинг чуввоси бошқа овозларни босиб кетарди.

Комаланинг йўлида қора-қура нуқталар пайдо бўлди. Кўп ўтмай бу нуқталар одам шаклига кирди, бир неча дақиқадан кейин эса улар бу ерга етиб келишди. Дамиана Сиснерос жимиб қолди, хоч қилиб чалиштирилган қўлларини ёзиб, ўзини ерга отди, оғзини катта очганча ютоқиб нафас ола бошлади.

Шаҳар томондан келган одамлар уни ўрнидан турғазиб, уйга олиб киришди. — Сизга бирон шикаст етказгани йўқми, хўжайин? — деб сўрашди улар.

Педро Парамо плашнинг орасидан мўралаб, аста бош чайқади.

Одамлар Абундионинг кўлидаги қонга беланган дудамани тортиб олишди. Унинг қулоғига:

— Биз билан юрасан, — деган овоз чалинди. — Кўрмаганингни кўрасан энди.

Абундио итоаткорлик билан уларнинг олдига тушди.

Комалага етиб келишганда зарурат учун четроққа ўтиб келишга ижозат сўради; эндигина бурилиши билан бирдан ўқчиб юборди. Худди бир хум сув ичгандек фарқ-фарқ этиб тўхтовсиз сафро ташлади. Боши эса ўтга солинган мисдек қизиб кетди.

— Кўп ичиб қўйибман, — деди у гўлдираб.

У бир амаллаб изига қайтди-да, соқчиларнинг елкасига осилди. Улар Абундиони судраб кетишди, этигининг учи тупроқ йўлга иланг-биланг из солиб кетди.

* * *

Педро Парамо эса ўзининг чивикдан тўқилган курсисида Комалага элтувчи йўлдан борган сари олислаб кетаётган одамларга тикилиб ўтираркан, чап қўлини кўтармоқчи бўлди. Негадир кўли амрига итоат этмади, худди жони йўқдек шилқ этиб тиззасига тушди. Унинг эти сесканмади. Педро Парамо бундай нарсаларга кўникиб кетган: ҳар куни бирон аъзоси ишдан чиқарди. Хушбахтлик боғидаги дов-дарахтларнинг гули тўкила бошлаган эди. “Ҳамманинг кетар йўли — шу. Ҳамманинг...” У яна узилиб қолган хаёлларига фарқ бўлди.

— Сусанна, — дея кўзларини юмиб олди у. — Қайтиб келгин деб сенга ёлворган эдим...

... Тепамиздаги баркашдек ой мўл-кўл нур сочарди — у бутун борлиқнинг мағзига ўхшарди. Бироқ менинг кўзларим сендан бўлак ҳеч нарсани кўрмасди. Ой нури сенинг юзингда акс этарди. Эсим оғиб, сенинг чеҳрангдан, фақат менгагина ато этилган мўъжизадан: ой нурида товланаётгандек жилваланган ёноқларингдан, хушқол жимирлаган юлдузларнинг шуъласидан ял-ял ёнган лабларингдан; тун денгизда оқариб кўринган танангдан кўз узолмасдим, Сусанна, Сусанна Сан-Хуан.

У суюкли кишисининг сиймосини хиралаштириб турган ғуборни елпиб ҳайдаш ниятида яна қўлини кўтаришга уриниб кўрди, бироқ қўли оёқлари устига худди тошдек тўп этиб тушди. Шунда у иккинчи қўлини кўтармоқчи бўлди,

лекин униси ҳам аста-секин танасидан ажраб, худди чоғиб ташланган елкасига қўйилган тирговичдек ёнбошига тушди-да, ҳассадай қотиб қолди.

“Мана паймонам ҳам тўлди”, дея хаёлидан кечирди у.

Тонгги қуёш ҳамма нарсага ўзининг асл қиёфасини бахш этган, кўз ўнгида чўзилиб ётган далага гўё марварид сочилгандек ялтирлар эди. Педро Парамо ўзининг қаровсиз қолиб кетган экинзорларига хомуш боқарди; кўз олдида ўлим муҳрини босиб, вайронага айланган харобазор ястаниб ётарди. Қуёш нури баданини қиздирди. Ҳақиқий борлиқни тўсиб, ёпирилиб келаётган хотиралардан нигоҳи безовталанди.

Унинг юраги увишиб, тўхтаб қолаётганга ўхшар, назарида юрагига қўшилиб вақт ҳам юришдан тўхтагандек эди. Ҳаёт нафаси ҳам сўниб борарди.

“Ишқилиб, бу туннинг, янги, адоғи йўқ кечанинг муқаддимаси бўлмасин”, деб ўйларди Педро Парамо.

У қоронғи тушишидан безилларди: қоронғида кўзига ҳар хил шарпалар кўри-наваради. Тасаввурдаги бундай қиёфалар билан ёлғиз қолиш юракка ваҳм солар, у тун чўкишидан безилларди.

“Бир неча соатдан кейин қош қорайиши билан яна Абундио пайдо бўлиши турган гап. У қон юқи теккан қўлларини чўзиб, мен бермаган пулларни талаб қила бошлайди. Унга қарамаслик учун кўзимни тўсиб олай десам, энди қўлларим йўқ. Унинг тиланишини туни билан эшитиб чиқишга мажбурман, фақат тонг отгандан кейингина у тинчиб, кўздан нари кетади”.

Кимдир унинг елкасига секингина туртди. Унинг қўлсиз танаси таранг тортилиб, ўрнидан кўзгалди.

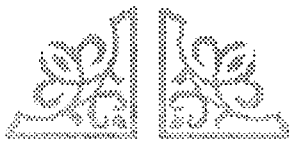
— Бу мен, дон Педро, — қулоғига Дамиананинг овози чалинди. — Бирон егулик олиб келайми?

— Мен кетяпман, — дея жавоб қайтарди Педро Парамо. — Кетяпман... У ёққа...

Дамиана Сиснерос уни икки қўллаб ушлаб олди. Педро Парамо ўрнидан турди-да, олдинга қараб юрди, бироқ гандираклаб йиқилди. Ичидан илтижо тўла бир фарёд тошиб келиб, бўғзига тиқилган бўлса-да, чурқ этган овози чиқмади. Унинг танаси эски ва ҳайбатли қўрғон каби бўлакланиб, гурсиллаб қулади ва шу бўйи бир уюм култепага айланиб қолди.

Т а м о м

Эмин УСМОН таржимаси.

Тансиқ табассумлар

Киргиз шеърияти

Суюнбой ЭРАЛИЕВ

ЗАМИН ҲИДИ

Гоҳ ҳасрат комида бўғилсам беҳол,
Чиқаман — яйловлар очади кучоқ.
Қизиган бошимни қўяман дарҳол,
Қўйгандек онамнинг кўксига бир чоқ.

Замин ҳидин туйсам — ғуссалар абас,
Улар юрагимдан кетгай тарқалиб.
Кўнгил ғуборларин еллар шу нафас
Йироқ-йироқларга учгайлар олиб.

Ҳаёт бу — ҳаёт-да. Мудом қулмас бахт,
Тасалли топмасам ўкинч ёшига,
Отам ҳузурига боргандек бир вақт,
Чиқаман пурвиқор тоғлар қошига.

Улар ҳикматига йўғрилади дил,
Рухим равшан тортар, дунё ҳам ёруғ;
Қашшоқ туйғулардан покланиб буткул,
Худбин ҳаёллардан бўламан фориғ.

Темиркул УМЕТАЛИЕВ

ЁРҚИН УФҚЛАР

Суронли йиллардан ўтдик биз омон,
Умримизга олов, аёзлар гувоҳ.
Чинакам бахт қўлга кирмайди осон,
Сочимизга жуда эрта тушди оқ.

Мудом хотирада, жароҳат янглиғ
Бот-бот садо берар бурғу саслари, —
Қалқитар оёққа қарияларнинг
Туман оғушида қолган сафларин.

Рухимизни аллақачонлар қаттол
Ёвлар маҳв этарди сикқанда ҳадди, —
Ёрқин уфқлар аро тикланар яққол
Шарафли мозийнинг жанговар қадди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Яшаймиз юракдан оромни қувиб,
 Жанг билан кечгайдир ҳар бир онимиз, —
 Сочимиздан оқни ташлагай ювиб
 Меҳнат жабҳасида қучган шонимиз.

Рамис РИСКҰЛОВ

ИЛҲОМ

Ерга кулгу каби сочилар ёмғир,
 Гуллар, қутлайман сизни!
 Тошлар, салом,
 Юракдан севаман мен барчангизни!
 Чўнг заминни тутиб турар қўлларим,
 Ўзгалар бенасиб сасларни
 Эшитмоқдаман Бетховен янглиғ.
 Одимларим шаҳдам,
 Табассумларим тансиқ.
 Ёшарди, кучга тўлди
 Вужудим тағин,
 Чаптастман, чаққон.
 Фалаён кўтарар томиримдан қон,
 Худди анор ичра шарбатдек тўлиб.
 Дунёга ҳеч қачон боқмагандим мен
 Бунчалар журъатли,
 Навқирон бўлиб!

Акбар РИСКҰЛОВ

ИССИҚҚҰЛЛИК БОЛАЛАР

Қумда қолар кўйлақлари, шапкалари,
 Қумда қолар дафтари, папкалари...
 Иссиққўллик болақайлар сув бағрига
 Шўнғирлар ўйнаб Бола, Оқ кемани.

Чайир танлар тўлқинларни борар ёриб,
 Нима, улар олганми қанот тақиб?
 Завқингдан-ей, бу лолалар болалармас,
 Олтин балиқ, Оқ балиқ, Чўртон балиқ!

Олтин балиқ, Оқ балиқ, Чўртон балиқ,
 Буғу бунда тўлқинларни борар ёриб.
 Бўйлироғи — Сна-буғу шоҳларидан
 Чўчигандай муқом қилар талмоқланиб.

Ёлғон эмас, ҳаммаси чин, ростакам, ҳа,
 Иссиқ қумга ястандилар бориб, ана.
 Ҳагаг бола бола каби яшай олар,
 Сен-чи, катта одамсан-да... қизиқсан-а.

Турфа эрмак топар улар бўлиб тўп-тўп,
 Қум эмас бу — кўм-кўк адир... гуллари кўп.
 Эртақ сўйлар Мўмин чолга ўхшаб бири,
 “Жуда қадим, жуда қадим, қадимда...” деб.

Өна буғу бировини Бузоқ қилди,
Тагин бирин Ит қилди, Хўроз қилди.
Қурмағурлар ўшатар барини заб,
Лекин ҳеч ким ўйнамас... Ўрозкулни.

...Кумда қолар кўйлаклари, шапкалари,
Кумда қолар дафтари, папкалари.
Иссиқкўллик болакайлар боқиб уфққа,
Кўз толдириб кутадилар Оқ кемани.

Киргизчадан
Мирпўлат МИРЗАЕВ
таржималари

Софин АҚМАТБЕКОВА

ПОЕЗД ЧОПАР

Ёлғиз ётгум. Ўғлим кетган овулга,
Ёлғиз ётгум. Поезд борар узоқлаб.
Поезд ўтар гоҳ тарақлаб, гоҳ пастлаб,
Поезд чопар йўл танобин тузоқлаб.

...Кўзим толиб, қани уйку келса-чи,
Ёнбошлайман дилни ўртар аланга.
Ўйга ботиб, тилсиз-унсиз сўзлаган,
Дуч келаман ўта сирли оламга.

Ёш чоғимда мен ҳам тушиб кетувдим,
Ана шундай поездларга бир маҳал.
Сархуш қилиб тўрғайларнинг овози,
Яшил олам асир этган галма-гал.

Кун айланар турфа гулга бурканган,
Тунлар ойли, беғубордир — ёрқиндир.
Яшаш асли ташвишларга омухта,
Бу қарашлар шоирона талқиндир.

Кетган эдим... Йўл чироқни кўтариб,
Пешвоз чиққан эди талай йўлчилар.
Балким қариб, кўз юмгандир қанчаси,
Балким тирик “қани бўл, ҳа, бўлчилар”.

Баъзан юриб, баъзан тўхтаб, зириллаб,
Поезд каби олисларни кўзлайди.
Мен уқмаган оҳанг ила тўлганиб,
Мен билмаган тиллар билан сўзлайди.

Турмуш нима? Нени кўрдим, не билдим,
Ёки унинг оловида куймадим.
Балким асли ёмонларни ёқтирмай,
Балким мени ёқтирганни суймадим.

Ёлғиз ётгум. Ўғлим кетган овулга,
Ёлғиз ётгум. Поезд борар узоқлаб.
Поезд юрар гоҳ тарақлаб, гоҳ пастлаб,
Поезд чопар йўл танобин тузоқлаб.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Вокзал яқин. Тун... бир маҳал... Йўлчилар
 Равон бўлсин, бугун Сизнинг йўлингиз.
 Йўллар бўлар гул тўшалган, қор ёққан,
 Файзли бўлсин, дўстлар, ўнгу сўлингиз.

Дош бергайсиз, изғирин, қор, шамолга,
 Мадад олиб гулзорлардан, боғлардан.
 Тенг-тўш билан қувнаб яйраб, овуниб,
 Фориг бўлиб дилга инган доғлардан.

Йўлчиноқлар қолиб кетар, ўт қуяр,
 Қизил қуяр, сариқ қуяр, кўк қуяр.
 Олам шундай, олтмиш мингли тўсиқдан,
 Эҳтиётлаб олиб ўтган бўрк қуяр.

“ҚИЗИЛ ЎРИК”

...Ётган эдик битта касалхонада,
 Ён палата, дилда нени тўймадим.
 Қизи билан ашулачи бир аёл.
 “Қизил ўрик”... қўшиғини куйладим.

Хабар олар ҳар кун турмуш ўртоғим,
 Баъзан оғриб, ҳатто кўз ҳам юммадим.
 Аёлнимас, ашуласин билардим,
 “Қизил ўрик”... қўшиғини куйладим.

Балки қизи тегиб кетган қуёвга,
 Қўшиқ айтиб, иш битказдим киройи.
 Аёл ўлди. Эри эса уйланди,
 Ашуласин мен қилганман хиргойи.

Чега солдим синиб қолган буюмга,
 Куйлай-куйлай нима ишлар қилмадим!
 Қуримаса, биров кесиб кетмаса,
 Ажаб эмас, турар ўрик, билмадим.

Турган бўлса, сайхонликда, қирдадир,
 Кўрк чиройи ўтиб кетган йилдадир.
 Ҳасратимни хамир мисол ийладим,
 “Қизил ўрик”... қўшиғини куйладим...

Гулжамила ШОКИРОВА

СЕЗМАДИНГ

Бу оламга эртақдан яралгандай,
 Жавдираб ёниб турсам кўрганнинг йўқ.
 Баҳорнинг чаманидан завқлансанг ҳам,
 Очилган лоласидан терганинг йўқ.

Тўсатдан юрагимга учкун солиб,
 Бир муддат фурсатингни бўлмай қўйдинг.
 Ҳаёлимни чақмоқдайин парчин қилиб,
 Йўлларингни пойласам келмай қўйдинг.

Қаёқдан ҳам нигоҳим тушди Сенга,
 Михланиб қолдинг фикру ўйларимда.
 Давоси йўқ дардларга дучор қилиб,
 Ихтиёрни ўз ҳолимга қўймадинг-да...

Охирги тилақларим, барно йигит,
 Сен ҳам севгин бировни уйқунг қочиб.
 Бир бўсанинг ҳажрида ташна, интиқ,
 Кута-кута даричанг қолсин очик...

БАХТИМ БЎЛИБ

Хаётда гоҳо исиб, гоҳ совқотиб,
 Баъзида парвоз этиб — оққув бўлиб,
 Ўр тортиб сенга қараб ошиқаман.
 Турмушим борган сайин тотув бўлиб.

Ойларнинг саҳифасин очган сайин
 Юрагим ҳаприқади олов бўлиб.
 Ризқим учун айтаман шукроналик,
 Сатрларим чўғ ташласа ялов бўлиб.

Мисралар соҳил ювган тошқин бўлиб,
 Сен ҳақингда қасида ёздим тўлиқ.
 Шу гўзал бўстон аро келарканман,
 Балки пешвоз чиқарсан бахтим бўлиб...

АҚБАРАНИНГ КЎЗ ЁШЛАРИ

(Чингиз Айтматовни ўқир эканман...)

Ким билибди олам ичра бундайни,
 Юрагимнинг қатларида мунг-қайғу.
 Куни-кеча чопиб юрган кучуклар
 Бугун қайда? Излаб юзим сарғайди.

Фурурланиб Тошчайнардай тенгимга,
 Фаросатда қиёси йўқ бегимга,
 Билганимда инсон зотин хўрлашин,
 Кин, адоват қўшилмасди кекимга.

Ёлғонмиди кажрафторнинг бўлмоғи,
 Валинеъмат нега бўйин тўлғади.
 Барҳам топди ичимдаги шодлигим,
 Ўғиз сутим танглайингга тўлмади.

Қандоқ кунда роҳатимдан айрилдим,
 Қандоқ кунда оёғимдан майрилдим.
 Ухлардингиз кенг бағримни тўлдириб,
 Бўталарим ҳидингизни соғиндим,

Дилим ўртаб, тотиб тақдир зардобин,
 Буюқтурган қаттол тақдир — золим-да.
 Нигоҳимдан сира кетмас келбати
 Қувлашмачоқ ўйнар эди — ёнимда!

Тақдир, нечун она қилиб яратдинг,
Юрагимни тилка этдинг, қонатдинг,
Соғинчимдан кўкракларим сирқирар,
Чирқиратиб чор томонга таратдинг.

Кўп қир кездим, кўпни кўрдим ёшимдан,
Хўрлик кўрмай, дала-туздан, тошингдан.
Хўрлик кўрмай, улуғ Тангрим биргина,
Одамлардан — йиртқичлиги ошинган.

Эҳ, намуноча қароғимни излатдинг,
Тоғларингдай дилгинамни музлатдинг.
Бўрида ҳам, ахир, юрак бўлишин —
Била туриб, сизловиқдай сизлатдинг.

Бўлса керак хўрликнинг ҳам поёни,
Фарзанд билан боғлиқ ушбу баёним,
Қиёматга қолдирмасдан ноласин,
Онасидан айирмасин боласин...

Қирғиз тилидан
Турсунбой АДАШБОЕВ
таржималари

Анатоӣ ЎМУРҚОНОВ

ОТАМ ВАСИЯТЛАРИ

“Умр қисқа, йўқ, узун,
Зарур буни билишинг;
Ўқиш билан чекланмай
Мен кутгандай бўлишинг.

Ўра-ўра доним йўқ,
Кўра-кўра молим йўқ.
Боболардан қолган сўз
Асл мерос — болам, ўқ.

Ота дея сийласанг
Икки қилма сўзимни.
Пешонада не — кўриб
Ўмгунингча кўзингни.

Болаларинг ўргансин
Кўшиқ, ғазал, навони.
Тоза сақла авлодга
Еру осмон, ҳавони...”

“Бу дала, тоғу сув
Ҳаммага тенг бўлуру.
Дуони кўп олсанг,
Ишларинг ўнг бўлуру.

Одамзот наслидир
Жонзотнинг сарвари.
Қадрлай олмасанг
Бекордир бари, бекордир, бари...”

“Бу ҳаёт оқ, қора,
Ўкинчсиз яшаб кўру.
Бу ёруғ жаҳонга
Келишинг ўзи зўру.

Толедир яратиб,
Умрдан тот олсанг.
Ундан ҳам зўр бахтдир
Чин инсон аталсанг!”

“Ёвларга топтатма
Ерингни, уйингни.
Депсатиб қўймагил
Бошдаги кийимни...”

Чопагон қилич бўл,
Милтиқ бўл юртингда.
Ўлсанг ўл, соғ қолсин
Эл-юртинг ортингда...”

“Топилар дўст, жўра,
Бола ҳам кўпми-оз.
Топилмас ота-она,
Оға-ини топилмас.

Уларни ҳурматла,
Ўтганда йиглаб қол.
Уларнинг борида
Умрингга қувват ол...”

“Чин дўст топ ва уни
Хурмат қил, улуг бил.
Биргина дунёнгамас,
Жонингни садқа қил.

Зарур деб турганда
Сен бўлиб дўсту эр—
Боланга топмаган
Нарсани топиб бер!”

“Яна бир хислат бор—
Умрда энг аъло”.
Одамзот севилиш,
Севишга мубтало!

Сен ёшлик кўридан
Ярат ишқ боғини.
Яшагин ёрингни
Эъзозлаб, соғиниб!”

“Биз бани одаммиз—
Рўй берар не-не ҳол.
Сен фақат яхшилик,
Савоб иш қила ол!”

“Гар Ойга қўл етгай,
Бойлигинг мақтанма.
Фойдасиз— ёстигинг
Вужудинг ёққанда...”

Бош кўкка етса ҳам,
Ўзгани дема паст.
У дунё ва ажал
Мансабинг сўрамас...”

ЯХШИЛАР

Олим А. Олтмишовга

Ёмон билан бол тотгунча,
Яхши билан заҳар ич.
Яхшиларнинг шарофати
Заҳарни қилгай бекуч.

Ёмон билан йил ўтказмай,
Яхши билан бир дам бўл:
У умрингга етадиган
Берар қувват, фикр, йўл.

Ёмон билан бир юргунча
Яхши томон юзинг бур—
Шу бир нигоҳ ҳаётдаги
Ёниб кетмас роҳатдир!

Яхшиларнинг рўйи иссиқ,
Ақл, фикр бут унда.
Бир умрга етадиган
Меҳригиё, кут унда.

Яхшиларни кўрайин деб
Куёш чиқар, ой ёнар.
Улар борки, яхши дилга
Ёруғ жаҳон жойланар.

Ў, яхшилар— яхши ишга
Ҳар дақиқа сизлар шай.
Аммо кетманг ўрнингизга
Яхшиларни қолдирмай!

*Қирғиз тилидан
Усмон ТЕМУР
таржималари*

Марқабой АМАТОВ

ЭСКИ ТЕГИРМОН

Сой бўйида турар эски тегирмон,
Ўтганларга зимдан боқиб, мунғайиб.
Бир пайт бунда арпа тортган болакай,
Тегирмонга қиё боқмас улғайиб.

Нови чириб, парраклари йўқолган,
Кун тафтида тоши ётар доғланиб.
Қишлоқ аҳли унинг пойин ўпарди,
Насибаси шу кулбага боғланиб.

Тегирмоннинг ўзига хос луғати,
Хампа, лўвак, айри ирғай-чақилдоқ.
Чанокдаги дон тугаса башарти,
Тош гўлдираб садо берар шақилдоқ.

Халтасини кўндирганча бошига,
Еру кўкка ишонмайин боласин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бева келин талқонини торттириб,
“Айнанайин озроқ ол, — деб ғалласин¹.”

Эртаю кеч тиним билмай тегирмон,
Аста-секин бархам топди йўқчилик.
— Улғайганда ким бўласан? — десангиз,
— Тегирмончи, — деб айтарди кўпчилик.

Шу аснода кунлар ойга айланиб,
Болалик ҳам ўтиб борар сезилмай.
Тегирмончи ўтиб қолса кўчадан,
Туюларди гўё Хўжа Хизирдай.

...Уруш тугаб, қайта қуриш бошланиб,
Фазогирлар Марсга қадар етишди.
Тегирмончи бўламан деб юрганлар.
Чўпон-чўлик, деҳқон бўлиб кетишди.

Бу болалик кечмишимдан бир лавҳа,
Энди ундан чорак аср олисман.
Тегирмонсиз кун кечирмоқ кўп оғир,
Даврим гувоҳ, мен ҳам бунга холисман.

ФАРЗАНДЛАРИМГА

Тонг азондан умид берарим,
Тонг азондан ризқ-рўз терарим.
Тоғдай юксак таянчим, орим,
Ойбек, Самат, Ойнур, Мадорим.

Дадил, шаҳдам юргин, Той дедим,
Қалбинг руҳан бўлсин, бой дедим.
Юрт ишига яранг ҳамиша,
Мадор, Ойнур, Самат, Ойбегим.
Ифтихорим, сизлар — ғурурим,
Тўртта ганжим, тўрт жуфт кўз нурим.
Келажагим, пушти-паноҳим,
Мадор, Ойбек, Самат, Ойнурим.

Турсам суянч, учсам қанотим,
Бу ҳаётда чидам — саботим,
Эртаю кеч дилгир, парвона,
Мадор Ойбек, Ойнур, Саматим.

¹ Ғалла — тегирмон ҳақи.

ТОЙТЎРИНИНГ ОХИРГИ МОНОЛОГИ

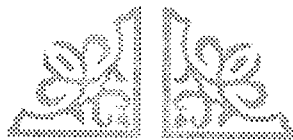
“Ёлимни тараб қўйинглар,
Сўнгни бор тегсин корим.
Сақлаб берай сўнгни бор,
Қирғизнинг номус-орин”.

Нақд олтмиш асий¹ бўлиб,
Қолса ҳам ёшим менинг.
Толмаган — толиқмаган
“Манаснинг оти” дегин.

Олдимда тенгсиз майдон,
Чеки йўқ дала-даштлар.
Чоҳрангдан ташвиш аён,
Орият дилни гашлар.

Куш мисол парвоз қилгум,
Туёғим қасирғамда.
Манаснинг донгин элтгум
Асрдан-асрларга...

*Қирғиз тилидан
Турсунбой АДАШБОВ
таржималари.*

¹ Асий — етилган бедов.

ЯШПАЛ

Раққоса

Роман

6-БОБ

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ

Кун чиқишига ҳали барвақт бўлса-да, халойиқ Сагалнинг майдону кўчаларини тўлдириб, шаҳарнинг шимолий дарвозаси томон оқа бошлади. Баъзи бир шаҳарликлар тунни шаҳар дарвозаси ёнида ўтказди. Эркагу аёл қўлида рангоранг гулдастаю гулчамбарлар, қовурилган гуруч тўла халтачалар билан йўлга кўз тикиб турарди. Турли хил чолғу асбоблари, ногораю довулларнинг овози янграйди. Шаҳар деворлари ва ҳатто дарахтлар шохи ҳам одам билан тўла. Баъзи бировлар сабри чидамай, қўшинни қаршилагани шимол томон йўлга тушди.

Чопарлар, Мадранинг голиб лашкари ярадор саркарданинг тахтиравонини елкага олиб, Сагал томон яқинлашаётир, деб хабар қилдилар. Қаттиқ жароҳатланган Притҳусен тез юришларга бардош беролмаслиги сабабли, ўтган кеча қўшин шаҳардан икки чақирим нарида тўхтаб, ҳордиқ чиқарибди. Притҳусеннинг яралангани ҳақидаги хабарни эшитган заҳоти доно Чивук ва Сагалнинг бошқа кўзга кўринган табиблари энг учқур араваларда унга пешвоз чиқдилар.

Қуёш нуридан кўзларини қўли билан пана қилиб, шимол тарафга тикилиб турган халойиқнинг нигоҳи узоқда кўтарилган чанг-тўзонга тушди. Олқиш садолари чолғу овозларини босиб кетди.

Оғриқ ва иситманинг зўридан ҳолсизланган Притҳусеннинг тахтиравонини қуршаб олган қўшин шаҳар дарвозасига етиб келди. Қўшин кетидан мағлуб Дарв мамлакатидан ўлжа қилиб олинган олтин, дуру жавоҳир, олмос ва бошқа қимматбаҳо маъданлар ортилган аравалар ва икки мингта қулу чўрилардан иборат катта бир қарвон келарди.

Сагалнинг ғалаба сафоси билан масрур, бахтиёр бекалари қаҳрамон саркарда атрофида юзта муқаддас машғал айлантирдилар. Кенгаш раиси Митҳодраснинг набираси Сийро юнон урф-одатига кўра, Притҳусеннинг бошига яшил новдалардан ясалган тож кийдирди. Кенгаш раиси эса ёш саркарданинг бошидан кучиб, бағрига босди. Олий ҳайъат раиси, кекса маҳапандит Дев Шарма ҳам хизматкорлар ёрдамида тахтиравондан тушиб, Притҳусеннинг ёнига келди ва унинг ҳаққига узундан-узоқ дуо қилди. Сўнг заминдорлар сардори Сарвартх, ачаря Правардхан, кенгашнинг бошқа аъзолари, шунингдек, шаҳарнинг бошқа аъёнлари ҳам бирма-бир Притҳусен хузурига келиб, у билан кўришдилар.

Бутун Сагал аҳли ғалаба нашидасини сураб, ҳамма завқ-шавққа тўлиб-тошган. Кўчаларда кечаю кундуз байрам руҳи ҳукмрон. Давлат аъёнлари Дарв мамлакатада қўлга киритилган беҳисоб бойликлар, қулу чўриларни шаҳарликларга пуллаб, давлат хазинасини олтин-қумушга тўлдириш билан машғул. Кенгаш

(Давоми. Боши ўтган сонларда.)

раисининг фармониға мавофиқ урушда нобуд бўлган аскарлар хонадонига етарли даражада маблағ ва қуллар улашилди.

Савдогарлар сардоси Престх худолар ҳаққиға катта қурбонлиқ уюштирди. Бу маросимға ачаря Правардҳаннинг ўзи бошчилик қилди. Будда дини ибодатхонасида ҳам куни билан мангта роҳиб сутраларни мутолаа қилди. Престх уларға кўпдан-кўп совғалар улашди. Шунингдек, Зевс ибодатхонасида ҳам дабдабали қурбонлиқ маросими ўтказилди.

Престх саройида шодиёна кайфият ҳукм сувар, фақат Притхусеннинг оромгоҳи сокин, гала-говурдан холи эди. Доно Чивук Притхусеннинг муолижаси билан банд. Сагалнинг энг моҳир жарроҳи Притхусеннинг яраларини майин ипак билан тикиб, устидан малҳам суртиб қўйди. Сўнг беморға оғриқни босувчи дори ичирди-да, уни ҳечам безовта қилмасликни қаттиқ тайинлади. Притхусен турли гиёҳлар таъсирида тўйиб ухлаб, аста-секин дармонға кира бошлади. Халқ Кенгашининг раиси Митҳодраснинг набираси Сийро беморнинг чорпоёси ёнида жилмай, унинг аҳволидан воқиф бўлиб турди.

Дивя Чҳая ва бошқа канизаклар ҳамда Дҳирити Шарманинг оғзидан Притхусенни шаҳарда қандай кутиб олишгани тафсилотларини билиб олди. Ўзи эса бир оз бетоблиги ва яшириқча дарди борлиги сабабли, шаҳар дарвозасиға бора олмади. Притхусенға шунчалик ҳурмат-эҳтиром кўрсатилганини эшитиб астойдил қувонди. Лекин, ҳали ҳам аҳволи оғирлигини билгач, кўнгли безовта бўла бошлади. Дивя ўзининг андишални аҳволға тушиб қолганидан хафа ҳам бўлди. “Тўйимиз жанг сафаридан илгари бўлиб ўтганда эди, — ўйларди у, — ҳар қандай ҳолатда ҳам тахтиравонға ўтириб, шаҳар дарвозасиға борган, ярадор Притхусеннинг азиз бошини бағримға босиб, саройға олиб келган бўлардим”. Сийронинг эртаю кеч ёрининг тўшаги ёнида хизмат қилиши Дивяға тақдирнинг аччиқ кулгусидек туюларди. Ночор аҳволда қолганидан не қиларини билмай, у ҳар турли матоларға бурканиб нима қилиб бўлса ҳам ўз сирини сақлашға интилар, Притхусен соғайиб, тезда тўйлари бўлишини орзиқиб кутарди.

Кекса канизак Вапа Престх саройидан қандай хабар келтираркин деб Дивя роса кутди. Вақт имиллаб ўтарди. Охири Дивянинг тоқати тоқ бўлди. Кун ботгач, у қават-қават қўйлак кийиб, ёнига Чҳаяни олди-да, Престх саройи томон йўл олди.

Ҳаяжондан гуп-гуп урган юрагини ҳовучлаганча Дивя канизак кўрсатган йўлдан Притхусеннинг оромгоҳи томон талпинди. Канизак одоб билан эшик табақасини очди. Дивянинг нигоҳи тўшакда ётган Притхусенға тушди — шўрлик озиб, чўп бўлиб қолибди. Юзида қондан асар йўқ — сап-сарик. Бош ва елкаси оқ мато билан чирмаб ташланган. Чорпоё ёнида Сийро ўтирарди — малла ранг сочи оппоқ елкасиға ёйилиб тушган, бошиға эса юнонларға хос дурли тож кўндириб олган. У канизак ёрдамида беморға дори тайёрлаш билан машғул эди.

Дивяға кўзи тушгач, Сийро уй бекасиға хос қатъият билан чорпояннинг бош томонига қўйилган курсиға имо қилди. Аста унга яқинлашиб, қулоғиға шивирлади:

— Доно Чивук беморни беҳуда гап-сўз билан чарчатмаслик керак деб қаттиқ тайинладилар.

Ўтирган жойидан Дивяға Притхусеннинг оқ матоға чирмалган пешонасию елкасиғина кўринарди, холос. Притхусен уйкуда эди. Ёнгинасида бўлатуриб ёри билан гаплаша олмаслиги, унга қўл теккиза олмаслиги, ва ниҳоят, икковининг орасида ўзга бир одам гов бўлиб тургани Дивяға жуда қаттиқ ботди. У Притхусенни тўйиб-тўйиб бағриға босишни истарди. Дивя олти ой илгариги воқеани — хайрлашув кечасини эслади — Притхусеннинг эҳтиросли эркалашларини худди ҳозиргидек чуқур ҳис этди. Сийронинг бу ердалиги, боз устиға унинг таъқиқи Притхусенни унинг бағридан зўрлик билан тортиб олган билан баробар эди. Дивянинг Притхусенға қадалган кўзлари, уни тўлалигича қамраб олишға астойдил интилганидан, косасидан чиқай дерди. Кўнглини ўртаётган алам энди кўз ёшларға айланиб, ёноқлари узра думалай кетди.

Дивянинг аянчли, ночор аҳволда қолганини сезиб, Сийро одоб юзасидан кекса маҳапандит ва оиланинг бошқа аъзоларининг ҳол-аҳволини суриштирди.

Сўнг беморнинг оғир аҳволию ўзининг жонкуярлиги ҳақида сўзлашга тушди... Бечора сира тиним билмайди, эртаю кеч бемор бошида парвона. Оила аъзолари, бутун таниш-билишларнинг қистовига қарамай, у базму сайлларга бормай кўйди, касални шу аҳволда ташлаб кетишга кўзи қиймайди...

Сийронинг манманлиги, такаббурлиги Дивяга ўзининг бахтиқаролиги устидан аччиқ истехзодек туюлди. Дивя унга ҳеч нима деб жавоб қилмади, кўзини ерга тикиб жим ўтираверди.

Сийро ажабланган қиёфада, бармоғини иягига тираб, уни саволга тутди:

— Дугона, нега улкан шодиёналарда қатнашмай четда юрибсан?.. Сенсиз санъат олами файзсиз бўлади. Маллика девийнинг кўзлари сени излайди, улар доим сени эслаганлари-эслаган, — Сийро синчковлик билан Дивянинг бада-нига кўз югуртирди ва оғзини рўмолининг учи билан тўсди. Кулгисини босишга уринаркан, унинг дўрдоқ лаблари янада қалинлашди.

Энди Притхусеннинг уйқудан туришини пойлаб ўтириш Дивя учун амрима-ҳол эди. Бир амаллаб ўзини босиб олди-да, ярадор саркарданинг тезроқ соғайиб кетишини тилаб ўрнидан турди.

* * *

Притхусен уйқудан тургач, канизак унга Дивя келиб кетганини хабар қилди. Шаҳар дарвозаси ёнида Сагалнинг барча мўътабар хотин-қизлари уни ғалаба билан муборакбод этди. Притхусеннинг кўзлари улар орасидан Дивяни излади, кулоқлари эса таниш овозни эшитишга маҳтал бўлди. Оғриқ босилиб, ўзига келган пайтлари у доим Дивяни ўйларди. Дивянинг бунчалик кечикиб келганию бир оғиз гаплашмасдан кетиб қолгани унинг кўнглига оғир ботди. Ҳозир ўзи Дивянинг ёнига боролмаслиги дард устига чипқон эди. Дивянинг бу муомаласидан юраги хижил бўлиб, унинг сабабини ўйлайвериш тагига етолмади. Охири сабри чидамай, у Сийродан Дивянинг кетиб қолгани боисини сўради.

Сийронинг юзига истехзо аралаш кулги югурди, қалин лабларини буриб жавоб қилди:

— Хонимнинг кўнгилларида нима гап борлигини мен қайдан билай? Олий ҳайъат раисининг эваралари, эҳтимол, касал одамнинг уйғонишини пойлаб ўтиришни ўзларига эп кўрмагандирлар-да! Тагин ким билади...

Сийронинг бу жавобидан сўнг Притхусенга бу хусусда қайта савол беришнинг ҳожати қолмади.

Ичидаги дардини бировга айтолмаганидан Притхусеннинг юраги борган сари гашланарди. Олти ой ичида қандай ўзгариш содир бўлиши мумкинлигини ҳеч тушунолмади. Дивя ўзининг олий насл-насаби билан кибрланиб мендан совиб кетмадимикан?.. Ё бўлмаса, оила аъзоларининг тазйиқи остида чекинишга мажбур бўлдими? Бирорта бошқасига ишқи тушиб қолдими? Нега у мендан ўзини олиб қочяпти?.. Шу каби ғамгин ўйлар Притхусенга тинчлик бермай кўйди.

Доно Чивукнинг шифобахш дори ва гиёҳлари таъсирида Притхусен аста-секин соғайиб, дармонга кириб борарди. Шу билан бирга Дивяга интилиши ҳам зўрайиб, унинг ёди қалбини тобора кучлироқ ўртарди. Ҳаётини хавф остида қолдириб, қўлга киритган барча ютуқлари Дивясиз ўз аҳамиятини йўқотган-дек туюларди. Престҳ ўглининг аллақандай маънос, лоқайд кайфиятга берилганини кўриб, унинг хонасига созандалару раққосаларни чақиртириб, ўйин-кулги билан кўнглини олишни буюрди. Притхусен буларнинг барчасини ортиқча шовқин-сурон деб тушунарди. У ҳафсаласизлик билан қўл силтаб, бас қилинлар деб ишора қилар ва яна маҳзун хаёллар дунёсига ғарқ бўларди. Отасининг ўзи ҳам унинг чорпояси ёнида бир-икки соат ўтирар, турли мавзулардан гап очиб, кўнглининг чигилини ёзишга ҳаракат қиларди. Притхусен дилидаги ғамни отасига қандай айтиш ҳақида кўп ўйлар, лекин журъат етолмасди.

Қорачадан келган нозиккина канизакнинг елкасига таянганча қўлида вийна тутган Престҳ хонага кириб келди. Чорпоя ёнига жойлашиб олгач, у Притхусенга мурожаат қилди:

— Ўғлим, доно Чивукнинг дори-дармони сенга шифо бўляпти, соғлигинг анча дуруст. Лекин, айт-чи, нега ғамгинсан? Ортиқча ўй соғлиқнинг кушанда-

си. Иложи борича хушчақчақ, тетик бўлишга интил. Мусиқа сир-асрорларидан хабардорсан. Мана бу Улка исмли канизак жанубий вилоятлардан келтирилган. У вина торларини чертиш санъатида беназир. Улка чалган мусиқани тингласанг, баҳри дилинг очилади, ғам-андуҳдан холи бўласан.

Престх канизакка қараб, бошла, дегандай имо қилди. Канизакнинг бармоқлари вина торларига тегиб, дастлабки садо чиқиб улгурмай Притхусеннинг қовоғи уйилди. Қўл ишораси билан канизакни тўхтатди-да, бошини куйи солиб, отасига деди:

— Дада, йўқ демасангиз, Олий ҳайъат раисининг саройига бирров бориб келсам. Йжозат беринг!

— Шу аҳволда бирор жойга қандай борасан, ўғлим? Дарвоқе, не мақсад билан? — сўради Престх ҳайрон бўлиб, оқ-сарик аралаш соқолини тутамлаганча.

— Урушга кетаётиб, мен Олий ҳайъат раиси маҳапандит Дев Шарманинг эварасига уйланишни ваъда қилганман. Ҳозир пайсалга солиб ўтирмай шу ишни амалга ошироқчиман, — деди Притхусен ҳамон нигоҳини ердан узмай.

Кекса Престх дам-бадам соқолини қўли билан силаб қўярди. Бир оз кулимсираб, ўғлига жавоб қилди:

— Ўғлим, худолар марҳаматини аямай сенга билим, ақлу фаросат, қобилият, бойлик ва жанг майдонида ғалаба инъом этдилар. Пайти келиб, улар сенга оилавий бахтни ҳам муносиб кўргайлар. Биргина Дивя эмас, ҳали қанчадан-қанча дилрабо хурлиқолар сенинг хизматингда бўлгуси. Оқилу доно, ўз кўрпасига қараб оёқ узатадиган банда у дунёю бу дунёнинг барча лаззату роҳатларидан баҳраманд бўлғай. Қулай фурсат келишини кутганинг маъқул.

Отасининг қаршисида мулзам бўлган Притхусеннинг таъби баттар хиралашди. Унинг тасавурида Дивя энг дилрабо, мафтункор қиёфаларда гавдаланарди. Рақса тушиб хиром айлаганда қўларининг нозик ҳаракат қилишини, мавҳум юмалоқ шаклни ихтиёр этган кўкраklarини, хипча белию шойи кўйлак остидан бўртиб турадиган таранг сонларини, латофатли, бир оз чўзиқроқдан келган чеҳрасини, юпқа нафис лаъли лабини, бежирим бурнини, кишига ишонч билан боқувчи шаҳло кўзларини эслади. Сўнг Притхусен ёри билан ўтказган энг ширин, тотли дамларни эслади — Дивянинг биринчи учрашув куни кўрсатган илтифоти, унинг дардига куйиниб, кўзлари намланганини... қизни бағрига босганда вужудини қамраб олган нозик туйғуларни... ва ниҳоят, жанг сафаридан олдинги тунда қандай эҳтирос билан жисму жонини унга фидо қилганини...

Бу ўйлар кўп қон йўқотган Притхусеннинг заифлашган вужудини баттар азобларди. У жисму жони билан Дивяни кўмсар, хаёли у сари талпинар, лекин ночорлик ва тушкунлик ғовига учраб, қирғоққа урилиб қайтган тўлқин сингарри, ҳар томон паришон таралиб кетарди. Баъзан эса бутунлай шунинг тескари-си бўлар эди. Нега у менга нисбатан бунчалик бефарқ бўлиб қолди? Ташқаридан вафодор кўринса ҳам асли бевафо экан-да? Ойнинг қўлмақдаги акси ҳам бир қарашда кишида ана шундай алдамчи таассурот қолдиради.

Сийро қанчалик меҳр-муҳаббат кўрсатмасин, Притхусен у билан совуқ муносабатда бўларди. Энди у Сийрога нисбатан қилиб келган бу муомаласидан бир оз хижолатда эди. Лекин, юрагининг тўри ҳамон Дивяники. У шифтга қараб ётганда, Дивя билан хилватда учрашган онларини эсларди — ўзининг бетоқат талпинишлари-ю, қизнинг ялиниб-ёлворишлари... охири унинг қистови остида Дивянинг таслим бўлгани — барчаси бир-бир кўз ўнгидан ўтди. Энди бу ҳақда ўйларкан, Притхусен, наҳотки Дивя шунчалик беқарорликка борса, деб ҳайрон қоларди.

Отаси Кенгаш раисининг набираси Сийронинг номини қайта-қайта тилга олишини кўриб, Притхусен унинг муддаосини англади.

— Дада, мен Олий ҳайъат раисининг эварасига уйланаман, деб ваъда бериб қўйганман, — деди у хаста овозда, — уни жону дилимдан яхши кўраман. Мен ундан бошқасига уйланишни истамайман ҳам.

Кекса Престхнинг қўллари соқолини силашдан тўхтади. Пешонаси тиришиб, чуқур ажин пайдо бўлди, аммо чеҳрасидан табассум аримади. Унинг бу табассуми қарори қатъийлигидан далолат эди. У хурмо дарахти баргидан ясалган елпигични қўлида ўйнатиб, Чир исмли хизматкорга буюрди:

— Ўрнингга Авакни юбор бу ерга!

Вак исмли кул кар ва соқов эди. Одатда энг махфий кенгаш ва маслаҳатларда ана шу кул хизмат қиларди. Шу сабабли Притхусен отаси у билан очиқчасига гаплашмоқчилигини фаҳмлади.

— Ўғлим, ёшлиқда аёлларга интилиш жуда кучли бўлади. Лекин ишқ бошқа, ҳавас бошқа. Ҳаёт бамисоли сув тўла идиш бўлса, ҳавас ана шу сув юзасидаги пуфак. Ҳаётда бирор нарсага эришаман, десанг баъзан ана шу сув ҳавасдан воз кечишга тўғри келади. Парҳез сақлаш қанчалик оғир, ноқулай бўлмасин, касалга чалинган одам бунга мажбур бўлади-ку! Истасанг, неча-неча хурлиқолар билан вақтичорлик қилишинг мумкин, бунга қурбинг ҳам, давлатинг ҳам етади. Никоҳ эса ҳаётда обрў-эътиборга, мартабага эришиш воситаси. Ҳокимият қўлингга бўлса, ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳраманд бўласан.

Престх ўғли нима жавоб қилишини кутиб, бир неча лаҳза жим қолди. Лекин унинг бошини ҳам қилиб ўтирганини кўриб, яна гапини давом эттирди:

— Хотин ҳаётдан кўзланган муддао эмас, балки шу муддаога эришиш йўлидаги бир восита. Қудратли, амр-фармо одамнинг бир неча хотини бўлиши мумкин. Лекин бахт деганлари инсонга бир марта берилади. Ўғлим, бу дунёда ҳокимият ҳамма нарсадан устун. Сен Мадра халқининг ҳокими — Кенгаш раисининг марҳаматидан юз ўтириб, кекса Дев Шарманинг илтифотига суянмоқчимисан? Ўғлим, ақлингни йиғ, танангга яхшилаб ўйлаб қур. Юнонлик Кенгаш раисининг набирасига уйлангач, сен осонлик билан, ҳеч қандай қаршиликка учрамай, олий зотли зодагон бўлиб оласан. Аммо, Дев Шарманинг эварасига уйланиш истагини билдирсанг, гарчи кўнгли бўш маҳапандит розилик берса-да, Мадранинг икки қайта туғилганлар жамияти сенга қон душман бўлиб қолади. Икки қайта туғилганларнинг ҳокимияти бошқа табақаларни зоти паст деб эълон қилувчи ғояга ва у орқали уларни ўзларига тобе этиш сиёсатига асосланади. Қора халқ ҳам улар каби ҳурмат-эътибор қозонса, унда икки қайта туғилганларнинг нима афзаллиги қолади? Улар ҳеч қачон ўзга табақалар вакилининг юксалишига йўл қўймайдилар. Бироқ, улар ҳам мавжуд ҳокимиятни тан олишга мажбурлар. Биз бировлар билан орани бузиб нима қиламиз?! Бизга душман эмас, дўстлар, суянчиқлар керак!

Бирор маъқулловчи фикр чиқармикан, деб Престх ўғлига назар ташлади. Ўғли ҳамон бош эгиб жимгина ўтирганини кўриб, у ётиғи билан тушунтира кетди:

— Мен оддий кул эдим, ўғлим, лекин фарзандимни саркардалик даражасига кўтара олдим ва ҳозир унинг яқин кўнларда Мадранинг буюк лашкарбошиси бўлишига ишонаман. Лекин бу ҳам куч-қудрат ва ҳокимиятнинг энг сўнгги даражаси эмас. Бойлик ва шон-шавкатга эришишдан мақсад тубан истакларни қондириш эмас, ҳокимият ўрнатишдир. Ҳукмронлик энг катта бахтдир, ўғлим. Сен фурсатдан фойдаланиб, Кенгаш раисига тагин ҳам яқинлашиб, зодагонлар сафига кириб олишинг керак. Сўнг давлатинг ҳисобига ўз лашкарингни тузасан. Бу лашкар сенинг қудратинг рамзи бўлади. Сен Мадра жумҳуриятида катта ўзгариш қилишинг мумкин. Мен сени Мадра Халқ Кенгашининг раиси лавозимида кўришни истайман. Ундан ҳам баланд орзуим шуки, сен Мадранинг мутлақ ҳокими бўлсанг! Магадҳада шудра Мауря сулоласи ҳокимиятга келганда, Мадрада Престх сулоласи тахтга ўтиролмайдими?!

Престх ўғлига тикилганча ундан жавоб кутарди. Пристхусен иягига кафтини тираб чурқ этмай ўтирарди. Отаси уни хаёл ва орзулар уммонига гарқ этган эди. Бу азим кенгликда Притхусен ўзини йўқотиб қўйди. Унинг миясидаги фикрлар оқими ушбу уммон тўлқинлари олдида ожиз эди. У аранг бошини кўтариб, нафасини ростлаб олди.

Престх ёстиққа ёнбошлаб ётган жойида енгил кўзгалди. Притхусен, отам турмоқчилар, деб ўйлади. Индамаганимни розилик аломати деб тушунмасинлар, деган хаёлда у шоша-пиша жавоб қайтарди:

— Бироқ, дада, мен Дивяга сўз бериб қўйганман. Уни хотинликка олганман. Сиз айтгандай қилсан, ваъдага вафосизлик бўлмайдими?

Кекса Престхнинг пешонасидаги излар баттар чуқурлашди, лекин юз-кўзидан табассум аримади.

— Ўғлим, сен ҳеч кимга вафосизлик қилганинг йўқ. Пайти келиб, хоҳласанг, Дев Шарманинг эварасига ҳам уйланаверасан. Сендай бадавлат одам бир неча хотинлик бўлиши мумкин. Аммо ҳозир пайти эмас. Тўғри, ваъда берганинда, уни алдаш ниятинг йўқ эди, ҳозир эса вазият бошқача. Шароит ўзгарганда, ваъдага вафо шарт эмас. Уша пайтда Дев Шарманинг эварасига уйланиш айни муддао эди. Ҳозир эса ундан ҳам ёрқин келажак кутяпти сени. Тақдиринг, бахтинг Кенгаш раисининг неварасига боғлиқ. Сен албатта Сийрога уйланишинг керак.

Нигоҳини ердан узмай ўтирган Притҳусеннинг чеҳрасида норозилик аломатини кўриб, Престҳ насиҳат қилишда давом этди:

— Ўғлим, сен менинг бутун умр қилган меҳнатим мевасидан, ўз хонадонинг келажигидан бир қиз муҳаббатини устун қўймоқчисан! Буюк донишманд Чанакя бир ҳикмат қолдирган — “Омадли никоҳ — бахт дарвозасидир”. Ўғлим, аёл зоти айшу ишрат учун яратилган. Гумроҳ эркаклар аёлнинг жодусига берилиб, унинг қулига айланадилар. Аёлга берилиш оқибатида энг ақлли, диёнатли, хушёр эркаклар ҳам таназзулга юз тутади.

Притҳусен боягидек даммини ичига ютиб ўтираверди. Бир оз мулоҳазадан сўнг Престҳ яна унга қараб давом этди:

— Ўғлим, сен менинг обрў-эътиборимни ўйлаб иш тутасан, ўз келажигингни барбод қилмайсан, мен бунга аминман. Ўтган тўлин ой кечаси заминдор Картавирнинг саройида бўлиб ўтган базмда мен Олий ҳайъат раиси Дев Шарма билан суҳбатлашдим. У сенинг соғлигингни суриштирди. Сўнг Дивя билан икковингнинг муносабатларинг тўғрисида оғиз очди. Ўз табақам ва хонадоним манфаатини кўзда тутиб, ўғлимни олий табақага мансуб қизга уйлантиришга журъат этолмайман, — деб жавоб қилдим унга. — Акс ҳолда, Мадранинг икки қайта туғилганлар жамияти бир умр бизга қон душман бўлиб қолади. Ҳозир Притҳусеннинг ишқи Кенгаш раисининг набираси Сийрога тушиб қолган. Мен Кенгаш раисидан набирасининг қўлини сўрамоқчиман, дедим.

Притҳусен бошини ёстиққа ташлаб, тескари ўтирилиб олди.

Тез орада Притҳусен соғайиб кетди-ю, лекин юрагидаги яра ҳамон битмасди. У кун билан хонасида, ё бўлмаса боғдаги шийпонда ўтириб, хаёл сурарди. Сийро минг уринмасин, унинг кайфиятини кўтаролмади. Сийронинг кўп ялиниб-ёлворишларидан сўнг, Притҳусен бир галгина у билан Маллика ҳамда Кенгаш раисининг саройларига бориб келди. Сийрога уйланиб, Дивяни бой бериб қўймасмиканман, деган изтиробли ўй унга тинчлик бермасди...

...Чуқур мулоҳазалардан сўнг Притҳусен Сийрога нисбатан меҳрли, эътиборли бўлиб қолганди. Бир кун, Сийрони бағрида эркалатиб ўтираркан, ундан Дивяни иккинчи хотин қилиб олишга ижозат сўради. Бу гапни эшитибоқ Сийро чаён қаққандек сагчиб ўрнидан туриб кетди. Унинг қип-қизил қалин лаблари асабий пирпирар, кўзидан қаҳрли ўт чақнарди. Сўнг Притҳусеннинг елкасидан кучиб, роса обидийда қилди. Ёш билан кўзига қўйган сурмаси ҳам оқиб тушди. У Жамбудвишда кенг тарқалган кўпхотинчилиқ бўлиш урф-одатини қаттиқ қоралади — барча аёну зодагонлар хотин-қизларни фақат чўри деб билади. Лекин у ўз севгилисини бирорта бошқа аёлга раво кўрмайди. Ўз ёри қалбининг танҳо маликаси, унинг саройи ичкарасининг яккаю ягона соҳибаси бўлади!

Отасининг насиҳатларини дастуруламал сифатида қабул қилган Притҳусенни аёл зоти бутунлай қизиқтирмай қўйди, энди у аёлларни ҳаёт йўлидаги тўсиқ, деб тушунарди. Ўта ақлли, узоқни кўра биладиган отасининг ўгитлари таъсирида у ўзини ҳаёт учун курашга шайларди.

* * *

Дивя Притҳусенни тузукроқ кўролмай, у билан бир-икки оғиз гаплашолмай қайтганидан қаттиқ изтиробда эди. “У яна икки-икки ярим ойсиз тузалиб кетмаса керак, — деб ўйларди Дивя хавфсираб, — унда, менинг ҳолим не кечади?”

Притҳусен жангда зафар кучиб қайтгач, Олий ҳайъат раисининг саройида кўпчилиқ Дивянинг тўйини амалга ошиши муқаррар бўлган мусибат деб ту-

шунарди. Вишну Шарма ҳамда Прабудх Шарманинг оиласида Притхусеннинг насл-насаби тўғрисида тинмай баҳслашардилар, энг катта амаки Бхригу Шарма эса аллақандай лоқайдлик билан бу баҳсларга аралашмасди. Маҳадевий эварасининг Притхусенга эрга тегишига тиш-тирноғи билан қарши эди-ю, Дев Шарманинг бу ишга хайрихоҳ эканлигини билиб, индамасди. Бошқа пайт, Дивя бундай таъқиқ ва ҳақоратларга чидаган бўларди, лекин ҳозир Притхусен бетоб ётган вақтда қўлидан нима ҳам келади?!

Притхусеннинг никоҳидан ўтмай туриб бўйида бўлиб қолган Дивя юраги остида талпинаётган янги ҳаёт нишонаси — Притхусеннинг фарзандини қандай қилиб ўзгалар назаридан яширишни билмайди. Умрининг энг эзгу орзунияти эндиликда унга иснод келтириши муқаррар бўлиб қолди. Ўта бетоқат Притхусеннинг истагини қондириб, Дивя дилида ўзгача бир гурур, бахтиёрлик ҳисларини туйди. Энди эса, ўша ҳисларнинг меваси уни тубсиз жар қаърига тортиб кетмоқчи. Бу балодан қутулишнинг бирон иложи бормикан? Бирдан-бир йўли — тезроқ Притхусеннинг никоҳидан ўтиш...

Дивя эртаю кеч хонасидан чиқмай, чорпояда чўзилиб ётарди. Маҳадевий унинг соғлиғидан хавотирлана бошлади ва энагага Дивянинг аҳволидан тез-тез хабар олиб туришни тайинлади. Уни дам-бадам ёнига чақириб, эварасининг аҳволини сўрарди. Энага ва Чҳая Дивянинг асл дардини яхши билсалар ҳам, уни астойдил севганларидан сирини ҳеч кимга очмадилар. Маҳадевий ва бошқалар суриштиришса, унинг бир оз тоби йўқлигини ва тезда тузалиб кетишини айттардилар. Баҳул дарвлик босқинчиларга қарши урушда ҳалок бўлгач, севгилсидан айрилган Чҳаянинг ҳижрон ўтида қовурилаётган соҳибасига нисбатан меҳри янада орди. У Дивянинг росмана соясига айланди-қўйди. У соҳибасининг чорпояси ёнидан жилмасди. Тонготаргача мижжа қоқмай, изтиробли ўйлар оташида ўртаниб ётган Дивянинг хонасида ўтириб чиқар, баъзан унинг чорпояси оёғига бош қўйиб, шу ернинг ўзида уйқуга кетарди.

Асса исмли канизак маҳадевийнинг кўрсатмасига биноан Дивяга соғлиқ тилаш мақсадида тангри Браҳма ҳамда Будда ибодатхоналарига кунда назр-ниёз олиб борарди. Чҳая ундан эшитган баъзи бир гапларни Дивяга ҳам етказарди. Бир куни Асса Чҳаяга шундай дебди:

— Олий ҳайбат раисининг саройидагилар соҳибамизда саломатлик тилаб, ибодатхоналарга назр-ниёз атагани каби, Престҳ саройидагилар ҳам Притхусеннинг тезроқ соғайишини тилаб, муқаддас зиёратгоҳларда хайр-эҳсон улаш-яптилар. Эшитишимча, Кенгаш раисининг саройида ҳам Притхусеннинг ҳаққига эртаю кеч дуои хайр қилишяпти.

Бир куни Чҳая Дивяга хушxabар келтирди:

— Соҳиб бутунлай тузалиб кетибдилар!

Лекин бу хушxabар Дивяни унча қувонтирмади. Кенгаш раисининг саройида ҳам Претхусенга соғлиқ тилаб дуоғўйлик қилишаётганини эшитгач, хаёли бошқа томонга кетиб қолди. Унинг кўз олдига Притхусеннинг тўшаги ёнида уй бекасидек гердаиб турган Сийронинг беҳаё қилиқлари келди.

Дивя Чҳая орқали Притхусеннинг Сийро билан тахтиравонга ўтириб, Маллика ҳамда Кенгаш раисининг саройларига борганини, Пушқарини кўли ёқасида сайр қилганини ҳам эшитди. У изтиробли ўйлар гирдобидида қолди. “Притхусенга нима бўлди ўзи... — ўйларди у. — Менинг жонкуяр паҳлавонимга нима бўлди?.. Сенсиз менга яшашнинг қизиғи йўқ демасмиди? Менга уйланиш илинжида қирғин-барот жангга отланиб, жонини ҳам фидо қилишга таёр эди-ку! Унга нима бўлди экан?... Ёки мени унутдим? Муҳаббат изхорию ҳижрон азоблари бари ёлгон, қалбаки эканми?... Энди мен шўрлик нима қилдим? Ер ёрилиб, қаърига кириб кетганим яхши эмасми? Туғилдим-у, бу дунёда бирор суян-чигим, ҳимоячим бўлмади. Онам ҳам якка ўзимни қолдириб, бу дунёдан кўз юмдилар. Энг яқин ҳисоблаган одамим ҳам бевафолик қилди. Хўш, Рудрадхир-чи! У ҳам бобокалонимнинг ҳукми билан мамлакатдан сургун қилинди.

Пешинда, кўзини юмиб ётган Дивяни ухлади деб ўйлаб, Чҳая бирров маҳадевийнинг оромгоҳига онасини кўргани ўтди. Лекин дарров ортига қайтиб, Дивянинг хонасига кирди. Дивя ҳамон девор томон ўгирилиб ётарди. Чҳая тоқатсизлана бошлади, чунки ҳозиргина эшитган мудҳиш хабарни соҳибасига етказмай иложи йўқ эди.

Кўнглидаги гулгулани босиш учун Чҳая хонадаги нарсаларни саранжом-са-ришта қилишга уннади. Бехосдан оёғи тегиб кетиб, темир шамдон қулаб тушди ва хонани жаранг-журунг овози тутди. Шовқиндан безовталаниб, Дивя у томон ўгирилиб қаради. Чҳая соҳибасининг уйқусини билмасдан бузганлиги учун узр сўради ва унинг чорпояси ёнида тиз чўкиб, синиқ овозда хабар қилди:

— Саройга Притхусен ҳамда Кенгаш раиси неварасининг унаштириш маро-симига таклифнома келтиришди. Бобокалонингиз ва маҳадевий бу хабарни эшитиб, ҳар бири ўз хонасида ўта ташвишнок қиёфада ўтиришибди. Дҳирити Шарма билан Винай Шарма бу масалада тортишиб, бир-бири билан айтишиб қолди...

Дивя чурқ этмасдан шифтга тикилганча ётаверди. Бу аҳвол бир неча соат давом этди. Упкаси тўлган Чҳая ўзини йиғидан базўр тутиб турар, соҳибасига кўрсатмай, кўз ёшини артиб-артиб қўярди. Ярим тунда Чҳая Дивянинг устини қалин чойшаб билан ёпиб қўйди. Дивя ўз дарди билан бўлиб қишнинг салқинини ҳам сезмасди. Чҳая чорпоянинг оёқ томонига ўтиб ўтирди.

Дивянинг кўзларида нам йўқ, Чҳаянинг эса кўзлари ишқалайверганидан қизариб кетди. Дивя бошини ёстиқдан олмасдан астагина Чҳаяни чақирди.

Анча пайтдан бери миқ этмай ётган соҳибасининг овозини эшитиб, Чҳаянинг кўнгли бир оз таскин топди.

— Мен Притхусен билан учрашим керак, — деди у пичирлаб.

— Хоним, Кенгаш раисининг невараси Притхусенни иссиқ-совуқ қилиб олган кўринади, — деди Чҳая кўзларини ола-кула қилиб, — булоринг, бориб ўша Байкунтх исмли фолбиндан дами ўткир тумор келтирай.

— Ҳа, Чҳая, ҳаракатингни қилавер, — деди Дивя бўшашиб. — Худо билсин, соҳибга нима бўлди экан... Борди-ю, кўнгли Сийрони истаб қолган бўлса, мени унутиб юборадими? Мен унга иккинчи хотин бўлишга, Сийро билан биргаликда яшашга ҳам тайёрман. Барча олий зотлиларнинг бир нечталаб хотини бўлади-ку. Ёки Сийро буни истамайдими? Бир дарахтнинг соясидан бир неча одам баҳраманд бўлади, филларнинг ҳам бир неча урғочиси бўлади-ку. Шу каби, биз икковимиз ҳам Притхусеннинг сояи давлатида бирга яшашимиз мумкин эди.

Дивя исиб кетиб, устидаги чодирни улоқтириб ташлади. Чҳая яна устини ёпиб қўйди-да, уни койиб берди:

— Даричадан совуқ ҳаво уриб турибди, шамоллаб қолишингиз мумкин.

Иссиқдан лоҳасланган Дивянинг сочлари тўзғиб, ёстиқда ёйилиб ётарди.

— Притхусеннинг саройида ўнлаб канизаклар бор. Наҳотки мен учун у ерда жой бўлмаса, — деди у Чҳаяга.

Чҳая нима деб жавоб қилишни билмасди. Юз-кўзини рўмол билан тўсиб, чорпоя ёнида бошини ҳам қилиб ўтирар, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Анчадан сўнг у ўзини қўлга олиб, соҳибасига назар ташлади. Дивя қимир этмай ётарди. Кўз ёши ва ҳиқиллаши соҳибасини безовта қилмасин деб, унинг тепасига келишга журъат этолмади. Шу сабабли, у уйғоқми ё ухлаяптими, билолмади. Ярим кечагача шу аҳволда ўтириб, аста мудроқ босди. Совуқдан гужанак бўлиб олиб, соҳибасининг чорпояси остида вафодор ит каби уйқуга кетди.

Бир пайт кўзини очиб қараса, кун ёйилиб кетган. Кеч турганига ўзи уялиб кетди. Тезда кийим-бошини тузатиб, ўрнидан турди. Қиш қуёшининг ёқимли, илиқ нурлари Дивянинг рангпар юзида жилоланарди. У чуқур уйқуда, нафас олиши ҳам анча раво. Чҳая соҳибасининг уйқусини бузмаслик учун оҳиста қадамлар билан ташқарига чиқди. У бечора соҳибасининг кечаси билан тортган азобларини онасига гапириб беришни истарди. Боғдан ўтиб, Дҳирити Шарманинг уйи томон йўналди.

Дҳирити Шарманинг ёш хотини Мокшани тўлғоқ дарди тутгани сабабли тажрибали энага унинг хонасида хизматда эди. Тонг қуёшининг дастлабки нурларида кўм-кўм чим ҳамда дарахтларнинг баргига қўнган шудринг томчилари гуногун товланади. Ҳорғин Чҳаянинг назарида, она табиат ҳам, соҳибаси ва ўзи каби, туни билан кўз ёши тўкиб, ҳозиргина тингандай эди.

Мокшанинг аҳволи оғирлашгани сабабли, Дҳирити Шарманинг уйида маҳадевий ва унинг келинлари — Амига, Тара, Ума ва бошқалар йиғилишди. Ташқарида эса Дҳирити Шарма ташвишли қиёфада Винай Шарма билан аллақай-

си мавзуда баҳслашарди. Ичкарида чорпояда дардининг зўридан инграб ётган Мокшани энага бағрига босиб ўтирарди. Елкасига чодир ташлаб олган маҳадевий ҳам унинг ёнида. Келинлар эса, азоб тортаётган Мокшага унчалик парво қилмай, ўзаро суҳбат билан овора. Ғала-ғовурда, Амитанинг пичирлаб, аммо эшитиларли қилиб айтган гапи Чҳаянинг қулоғига чалинди:

— ...Дивя ҳеч қандай касал эмас, фақат ҳомиладор бўлган, холос.

Чҳая маҳадевийга таъзим қилиб, қаршисида тиз чўкиб турарди.

Амитанинг бу гапи кўққисдан гумбурлаган момақалдироқ каби уни довдиратиб қўйди. Чҳая бошини ердан аста кўтарди — маҳадевий унинг таъзимига жавоб қайтаришни унутиб, нурсиз кўзларини Амигага тикканча ҳайратда қотиб турарди.

Чҳая нафас олмай, зинғиллаганча Дивянинг хонасига қайтиб келди. Соҳибаси ҳамон қимир этмай ётар, кўкраги нафасига монанд дам кўтарилиб, дам пасаярди. Чҳая асабийлашиб чорпоя атрофини гир айланишга тушди, сўнг Дивянинг юзига тикилганча қотиб қолди. Соҳибасини қандай қилиб уйғотса экан? Уни яқинлашиб келаётган фалокатдан албатта огоҳ этиш керак.

Чҳая бир муддатга ташқарига чиқди. Қайтиб келиб, бошини икки қўли билан чангаллаганча ерга тиз чўқди. Қайтиб келиб яна соҳибасининг юзига тикилди, сўнг ташқарига чиқиб, соҳибасининг ювиниб-тараниши учун керакли жиҳозларни тайёрлаб қўйди. Дивя ҳамон чуқур уйқуда ором оларди. Юрагини ваҳима босган Чҳая эса дағ-дағ титрарди.

Ниҳоят Дивя кўзини очди. Чҳаянинг авзойидан янги бир фалокат юз берганини уқиб олса бўларди... Бечора нима десин? Айтишга қандай тили боради? Ўзини йўқотиб қўйган Чҳая сув қуйишдан илгари сочиқ узатди. Чҳаянинг кўзларидан ёш тирқиради. Дивя ундан йиғлашининг боясини суриштиравергач, Чҳая нима дейишини билмай, талмовсираб қолди. У қўлидаги обдастани тушириб юборишдан кўрқиб, ерга қўйди ва юзини рўмоли билан беркитди. Дивя қис-тайвергач, рўмолини юзидан олмасдан йиғи аралаш жавоб қилди:

— Мокшанинг хонасида, маҳадевий ва келинлар олдида Амига сизни ҳеч қанақа касал эмас, ҳомиладор, деди!

Дивя ҳайкалдек қотди, ранги опшоқ бўзарди. Гуп этган овозни эшитиб, Чҳая чорпоя томон югурди ва ўрнидан думалаб тушган Дивяни яна жойига ётқизди. Дивя ҳушидан кетган эди.

Кўрқиб кетган Чҳаянинг кўз ёши таққа тўхтади. У Дивянинг юзига сув сепиб, чодир билан елпиди, оёқлари учини уқалай бошлади. Ярим соатча уриниб, Дивяни ҳушига келтирди... У куруқшаб қолган лабларини ялаб, сув сўради.

Чҳая бир амаллаб ўзини йиғидан тийиб, Дивяни гапга солиб, диққатини бошқа мавзуларга тортишга уринди. Дивя унинг биронта ҳам гапига жавоб қайтармади, нигоҳини дам шифтга, дам деворларга, дам эшик ортидан кўри-ниб турган боққа қаратарди.

Пешинга яқин Асса Дивяга овқат келтирди. Чҳая унга озгина бўлса ҳам зўрлаб овқат едирди, сўнг Ассага энагани чақириб юборишни тайинлади.

Оқшом пайти саройда шоҳнай ва ноғораларнинг овози янгради.

— Мокша хоним ўғил туғдилар, — деди Чҳая кулишга уриниб.

Бунга жавобан Дивя чуқур уҳ тортиб қўйди. “Мокшанинг ҳомиласи хонадонимизга севинч келтирди, — деб ўйларди у ўзича, — менинг ҳомилам эса фақат ғурбат келтиради! Чунки, унинг отаси йўқ-да! Қорнимдаги болани отасининг ҳузурига элтиш керак. Кўрайлик-чи, Престҳ саройида Притҳусендан бўлган ҳомила қайғуга сабабчи бўлар эканми... Менинг асл жойим у ерда”.

— Чақир онажонни, мен Престҳ саройига бораман, — деди у Чҳаяга.

Олий ҳайбат раисининг саройида янги туғилган фарзанд шарафига хурсандчилик авжида эди. Дев Шарма ва маҳадевий эса қайғули ўйга ботиб, ўз хоналарида ўтиришарди. Ушбу шодлик ва қайғу аралаш вазиятдан фойдаланиб, Дивя ҳеч кимга ҳеч нима демай, энагаси билан тахтиравонга ўтириб, саройдан чиқиб кетди. У ҳар қандай қийинчиликларга ҳам чидашга тайёр. Ишқилиб, ҳозир Сийро соҳибнинг саройида бўлмасин, деб илтижо қиларди у худоларга. Сўнг бир умр унинг остонасида оқсочлик қилишга ҳам рози эди.

* * *

Қўлига қилич тутиб, сарой ичкараси эшигини кўриқлаб турган юнонлик канизак Дивяга ҳурмат билан таъзим қилди.

— Соҳиб ҳозир сарой боғида Кенгаш раисининг невараси Сийро билан бир-га ўтирибдилар, — деб хабар қилди у.

Бу хабарни эшитиб, Дивя нима қиларини билмай қолди. Ҳозир қайтишнинг мавриди эмас. Лекин қачонгача эшик олдида пойлаб туриши мумкин?

— Соҳибга мен келганимни айт, — буюрди у.

Бир оздан сўнг канизак Притҳусеннинг жавобини келтирди:

— Соҳиб бир оз бетобликлари сабабли ҳозир сиз билан кўришолмайдилар. Узрларини қабул қилинг.

Дивянинг қулоқлари эшитган жавобга юрагининг ишонгиси келмади. У кил-рик қоқмай юнонлик канизакка қараб тураверди, гўё ҳали жавоб олмагандек! Лекин канизакнинг бошқа айтадиган гапи қолмади. Дивя эсанкираб қолди. У умид чироғини авайлаб, асраб, уни даҳшатли бўрондан сақлаб шу ергача етиб келди, бироқ Притҳусеннинг бешафқат жавобидан эсан совуқ шамол бу чироқни ўчирди-қўйди. Дивянинг кўз ўнги қоронғилашди.

Дивянинг эшикка қадалган ҳиссиз нигоҳини пайқаб, энаганинг эси чиқиб кетди. У бирор кўнгилсиз ҳодиса юз беришидан хавфсираб, кулларга тахтиравонни тезда ортга қайтаришни буюрди. Тахтиравон йўлга тушгач, Дивя ҳушига келди. Нақадар аянчли аҳволга тушиб қолганини англагач, иккала кўзидан шашқатор ёш оқа бошлади. Оқсуяк оиланинг қизи катта кўчада йиғлаб кетаётганини биров кўрмасин, деган андишада энага тахтиравоннинг пардаларини тушириб қўйди.

Пардага ўралиб кетишдан Дивя ор қилди. Унинг хотирасига бундан икки йил аввалги баҳор айёми келди. Ўшанда “Сарасватий қизи” унвонини олган Дивянинг тахтиравонини Сагалнинг асилзодалари елкага олиб, шу йўллардан ўтган эди... Энди кўрқиб-уялиб пардага буркансинми? У сарийсининг учи билан кўз ёшларини артиб, пардани кўтариб қўйди.

Фаросатли энага кулларга тахтиравонни одам кам кўчалардан бирига буришни буюрди. Тахтиравон чароғон дўконлар, серҳашам қасрлар қад кўтарган гавжум кўчани четлаб, камбағаллар яшайдиган кўчалардан бирига бурилди. Бу кўчада савдо-сотик кўёш ботиши билан тиниб, дўконлар тақа-тақ ёпиларди. Шу сабабли, бу кўча ҳозир деярли кимсасиз эди. Тахтиравон ёнида машғал-бардорлар йўқлиги учун уни кўтариб бораётган куллар “пўшт, пўшт”, “четга чиқ” дея онда-сонда учраб турган йўловчиларни огоҳлантириб боришарди.

— Ким экан у бизни четга чиқ деяётганлар, — деган ҳайқирик эшитилди.

Қоронғи кўчанинг ўртасида бир шарна кўринди — аллақайси бир эркак кўкрагини кериб, йўлни тўсиб турарди. Унинг бир қўлида май тўла меш, иккинчи қўли билан эса кўксига муштларди. Ёнида яна икки шериги чайқалиб турарди.

— Калампо Врик, қ... қа... ра ана у ҳ... ҳурлиқони! Т...тахтиравонда ўтирган фоҳишани! — деб шодон қичқирди улардан бири.

Эси чиқиб кетган куллар “Безорилар! Безорилар тўдасига учрадик!” — деб ўзаро пичирлашувга тушдилар.

Энага ҳам кўрқиб кетган бўлса-да, дадил овозда уларни огоҳлантирди:

— Зоти олий хонадон қизининг тахтиравонига йўл беринглар, безорилар!

Безорилар аёл кишининг овозини эшитиб, четга чиқиш ўрнига тахтиравонга янада яқинлашишди.

— Д... дд... дўстим Врик, ана у г... гг... гўзални қара! Ҳа... ҳа... г... гў ... гўзални! — деди бояги маст ўзида йўқ хурсанд бўлиб.

Врик узун мўйловини бураб, аста гап бошлади.

— Анча-мунча май сипқориб, тўдабоши Врик сени қидириб йўлга тушган эди, жонгинам! Лекин сен қаҳрамон Врикнинг ҳамёнида пули йўқ, деб ўйлаб, уни кучоғингга олишни истамаяпсан.

Кўрқиб кетган Дивянинг баданини муздек тер босди.

— Безорилар, зоти олий хонадон қизининг тахтиравонини ўтказиб юборасанларми, йўқми? — деб жеркиб берди энага баланд овозда.

— Йўл беринг, ҳамшаҳарлар, — деди Дивя энагасининг қичқиригидан дадиллашиб.

— Безори! Ким безори?.. — Врик баланд овозда ўшқирди. — Тўдабоши Врикнинг зодагонлардан кам жойи йўқ. У ҳам дўстлари билан олий навли шаробдан тотиб, сўнг энг хушбичим фоҳишалар билан айшу ишрат қилади.

— Ҳой безори, зоти олий аёл олдида ҳақоратли гаплар айтганинг учун ҳали пушаймон бўласан, — деди энага кўрқа-писа.

— Ҳа-ҳа-ҳа, олий зот эмиш. Кимнинг ҳамёнида пули кўп бўлса, ўша энг олий зот. Савдогарлар сардори Престҳни энг улуг зот деса бўлади! Ёв қиличига кўкрагини қалқон қилган Притхусеннинг аскарларини зоти паст дейишга кимнинг ҳаққи бор! Аёлнинг зоти нима? Ким уни бағрига босса, аёлнинг зоти ўша бўлади! Дарв мамлакати зодагонларидан тортиб олган юзта олтин танга ҳали батамом тугагани йўқ. Врик дарвлик зоти олий хотин-қизларни зир титратиб, уларнинг оппоқ тўшаклари хузурини кўрди. Зоти олий жонон, айт, нархинг қанча? Мабодо сен Васумитра ёки Малликанинг ўзи бўлганида ҳам, олтинларим дарвозангни кўриқлаб турган соқчиларнинг қиличидан ҳам зўр келади. Сен ўзинг олтиннинг қаршисида тиз чўкиб, унга маҳтал бўласан. Жоним, менинг оғзимдан энг асл узум шарбатининг хушбўй исси уфуриб турибди, мана ҳидлаб кўр, сенинг мушқи анбарга ювилган баданинг ҳидидай хузурбахш.

Гандираклаб турган бошқа бир безори бошини орқага ташлаб қийқириб кулди.

— Ҳай, ҳай, зоти олий гўзал! — деб лабини эҳтирос билан чапиллатиб қўйди.

— Кел, жонон! Менга роҳат, сенга даромад! — Врик бағрини очиб ўзига чорлади.

— Ҳой ярамас безори, зоти олий қизни ҳақорат қилганинг учун жавоб берасан, — деди энага дағ-дағ титраб.

Врикнинг ўнг томонида турган безори қийшанглаб олдинга ўтди-да, шодон қийқирди:

— Зоти олий ойимча! — сўнг дўсти сингари у ҳам лабини чапиллатиб қўйди.

— Калампо Врик, — деди у мастликдан тили зўрға айланиб, — зоти олий хоним билан бир кайфу сафо қилсак!

У қўлидаги мешни оғзига тутиб май сипқорди. Дивянинг сабр косаси тўлди. Юрагини чуллаган ваҳимани аранг босиб, дадил овозда уларга танбеҳ берди.

— Ҳой аскарлар, бу безбетлигинг учун қаттиқ жазоланасанлар!

Врик тебрана-тебрана тахтиравонга яқинлашди. Ваҳший ҳайвонга ўхшаб ириллаб, қўлидаги мешни ерга улоқтирди.

— Аёл киши ҳам шунча такаббур бўладими! Фурурингни нархи қанча? Олий зотли эркаклар билан ётиб юрганингга шунча манманлик қиласанми? Тўдабоши Врик Дарв мамлакатида қанчадан-қанча олий зотлиларнинг бошини шу оёқлари билан топтади, — у оёғидаги оғир юноний пойафзалини тош ерга тақиллатди. — Сен оппоқ ўринда олий зотли, бадавлат эркаклар билан вақтичоглик қилганинг билан мағрурланяпсанми? Сен каби тахтиравонда сайр қиладиган такаббур жононлардан нечтасининг қўйнида ухлаганман.

У тишини ғижирлатиб, белидан оғир ҳамёнини олди ва уни кўз-кўз қилиб Дивяга деди:

— Такаббурлигинг баҳосини тўлашим мумкин.

Врик қўли билан дўстига ишора қилиб буюрди:

— Варан, тахтиравонда ўтирган зоти олий жононни тезда бошлигинг Врик хузурига келтир!

Тахтиравонда ўтирган Дивя кўрқувдан дағ-дағ қалтирарди. Энага тахтиравон олдида қўлларини осмонга кўтариб дод-вой солди:

— Дод, қароқчилар, қароқчилар! Одамлар, ёрдам беринг!

У қўлларни соҳибани ҳимоя қилишга ундади. Улар тезда тахтиравонни ел-кадан тушириб, олдинга ўтишди.

Тўсатдан яқингинада шитоб билан келаётган отларнинг дупури эшитилди. Рўпарадаги тор йўлдан яқинлашиб келаётган машғал ёғдуси кўринди. Лаҳза

ўтмай, муқолиш ортидан бир суворий қуролланган хизматкорлари ҳамроҳлигида пайдо бўлди.

— Соҳиб, ёрдам беринг! — деб қичқирди энага. — Олий ҳайъат раисининг эварасини қароқчилардан ҳимоя қилинг!

Асилзода йигит отининг тизгинини тортди. Қолган отлар ҳам тўхтади. Уччала безори турган жойида қотиб қолди. Йигит белидан қиличини олиб, тахтиравон томон отини сурди.

— Заминдорлар сардори Сарвартх Варманинг ўғли Ажей Варма хизматингиздадир. Бемаҳалда бу хилватга хоним қандай қилиб келиб қолдилар?

— Соҳиб, хоним дугоналариникидан қайтаётган эдилар, — деди энага эҳтиром билан таъзим қилиб. — Катта йўл гавжумлиги сабабли тезроқ уйга қайтиш ниятида тахтиравонни одам сийрак кўчага бурдик. Лекин безори қароқчилар йўлимизни тўсишди.

Ажей Варма ғазаб билан безориларга ўқрайди. Врикнинг икки оғайниси қўрқувдан қалт-қалт титради. Қочиб кетмоқчи бўлган Врикни эса қуролли хизматкорлар тутиб олишди. Врикнинг эгнидаги ҳарбий кийимни кўриб, Ажей Варма гижиниб лабини тишлади.

— Бундай баттоллик фақат қулвачча Притхусеннинг аскарлари кўлидан келиши мумкин!

Ажей Варма хизматкорларига уччала безорини банди этиб, шаҳар маҳкама-сига элтиб топширишни тайинлади ва ёнида қолган машғалбардорга Олий ҳайъат раисининг саройига йўл бошлашни буюрди. Ўзи тахтиравоннинг ёнбошига ўтиб олди.

— Зоти пастларга ҳам зодагонларга хос юқори мансаб бериб қўйганимизнинг оқибати бу, — деди Ажей Варма куйиниб. — Эҳтимол, ҳали саройларимиздан ҳам ҳайдалиб, қора халқ қатори кўчаларда сарсон-саргардон бўлишга мажбур бўлармиз.

— Айни пайтда ёрдамга келганингиз учун катта раҳмат, — деди Дивя Ажей Вармага. — Сизни бу ёғига овора қилмай қўяқолайлик. Васумитра хонимнинг саройига боришга ваъда берган эдим, кеч бўлса ҳам бирров ўтмасам бўлмас. Шу сабабли ҳам шу йўлдан юргандим. Васумитра хонимнинг саройида бизга машғалбардорлар топиб беришар, у ёғига йўл ҳам анча хавфсиз.

Энага Дивянинг гапини эшитиб, аввалига анграйиб қолди, сўнг унинг гапини маъқуллашга тушди.

— Ҳа, Васумитра хонимнинг саройида соҳибамни кутишяпти.

Ажей Варманинг амрига биноан машғалбардор йўлни ўзгартирди. Васумитра саройининг чароғон дарвозаси ёнига келганда Ажей Варма Дивя билан хайрлашди ва ўз йўлига кетди.

* * *

Дивя Васумитранинг дарвозаси тагида тахтиравондан тушиб, боққа кирди. Энага унинг муддаосини тушунмаса ҳам индамай кетидан бораверди. Дивя саройга ўтиш ўрнига боғнинг ичкарисига қараб юрди ва энг хилват жойга етгач, ерга ўтириб олди.

— Онажон, сиз кетаверинг, — деди у тепасида турган энагага. — Тахтиравонда саройга етиб олишингиз мумкин. Энди мен учун саройда жой йўқ, Притхусеннинг саройида ҳам керагим йўқ экан. Мен энди бошпанасиз, дарбадарман. Борар жойимнинг тайини йўқ. Кўча-кўйданми, ўрмондаги дарахтлар тагиданми ёки дарё сувлариданми паноҳ топарман. Онажон, борақолинг! Сиз мени ўз фарзандингиз қатори суг бериб катта қилдингиз. Қизини эрга узатаётиб она у билан видолашади-ку, сиз ҳам менга фотиҳа беринг. Мени қаллигим алдаб кетди. Энди на бобокалоним, на бошқа яқинларимнинг уйида менга жой бор... ўзим ҳам билмайман қаерга боришимни.

Энаганинг кўзларидан ёш тирқираб оқарди. Ўзи боқиб вояга етказган Дивя соҳибаси бўлса-да, энага учун ўз қизидай, юрагининг бир парчасидай азиз эди. Ёнига тиз чўкиб уни бағрига босди.

— Болам, нималар деясан?.. Сени қандай ташлаб кетаман? Сен қаерга ҳам борардинг? — деди у йиғи аралаш овозда.

— Онажон, эрга тегмай орттирган ҳомила билан мен қандай қилиб бобокалонимнинг саройида яшайман? — деди Дивя ҳиссиз овозда. — Бўлажак боламнинг отаси мендан юз ўтирган бўлса. Бошим оққан томонга кетаман. Ҳеч қаерда иш тополмасам, ўзимни сотиб, чўри бўламан. Нима бўлса ҳам қорнимдаги боламни ҳимоясиз қўймайман. Бу ёғига худонинг хоҳлагани бўлади...

— Қўй, бундай гапларни гапирма, болам, — деди энага кўз ёшлари билан Дивянинг сочини ҳўл қилиб. — Сен кўча-кўйда кун кечирасанми? Оқсочлик қиласанми?.. Менинг бебаҳо дурдонам, сен умрингда пиёда юрмагансан, оёқларинг чанг-ғуборни ҳеч кўрмаган. Сен на жазирама иссиқни, на қақшатқич совуқни кўргансан. Менинг дурдонам, сен кўча-кўйда ё ҳувиллаган ўрмонда кун кечира олармидинг? Жоним қизим, қароқчилару қонхўр йиртқичлар орасида сен қандай яшай оласан?..

— Онажон, нима қилай бўлмаса? — деди Дивя. — Кимдан кўрқим керак?.. Кимдан кўрқмаслигим керак? Безори Врикдан кўрқайми? Притхусенга ишонган эдим, оқибати нима бўлди! Нега энди Врикдан кўрқим керак? Аёл зотининг нима қадри бор? Безори Врик жуда тўғри айтди, онажон! Баджаҳл Рудрадҳир, хушбичим Притхусен, кўпол Мариш, безори Врик — бариси аёл учун бир гўр. Модомики ўзгаларнинг ҳирсини қондириш учун яратилган экан, аёл зотига паноҳ қайда? У кўрқмайдиган бирор кимса борми? Уйимдагилар мени зўрлаб Рудрадҳирга эрга беришмоқчи эди. Мен ўз ихтиёрим билан Притхусенни танладим, унга жисму жонимни фидо қилдим, лекин бунинг оқибатини кўриб турибсиз. Онажон, нима қилсам экан?

Энага Дивяни кўксига босиб унсиз йиғларди.

— Бўталоғим, менинг севиқли маликам, қандай қилиб мен сени ваҳшийлар тўла дунёда ёлғиз қолдираман, — деди у ютиниб. — Менинг дурдонам, эринг сени ташлаб кетмайди. Сендай нозик-навнихол қизлар туғишда анча қийналади. Бўталоғим, чўрининг фарзи эгаси билан ҳар доим бирга бўлишдир. Мен сенинг чўрингман. Сени мусибатда ташлаб кетиб, ўз бошимга оғир гуноҳ ортирайми? Мен дунё кўрган одамман, кўп яхши-ёмон кунларни бошимдан кечирдим... Тентаккина қизим, раҳматли онанг сени менга топшириб кетган. Бошинга мусибат тушган экан, сенинг оғирингни енгил қилувчи чўринг — онанг бўламан.

* * *

Дивя билан энага Васумитранинг боғида қоронғида икки соат жим ўтиришди. Саройга келган меҳмонлар тарқала бошлагач, иккови тахтиравон кутиб турган дарвозани четлаб боғнинг орқа эшигидан чиқишди. Улар яна шаҳарнинг нимқоронғи кўчалари бўйлаб кетишди. Оғироёқ Дивя тўхтамасдан узоқ юролмасди. У шаҳарнинг бирор мусофирхонасида тўхтаб, дам олиш истагини билдирди.

— Қўзичоғим, шундай ўзимиз, эркак кишисиз кириб борсак ноўнғай. Амалдорлар шубҳаланиб, савол-жавоб қилиши мумкин. Қуллар бўш тахтиравон билан саройга қайтгач, бизни излашга тушишади, — деб тушунтирди энага.

Қоқ ярим кеча. Ҳамма ёқ зимистон. Баъзи бир уйларнинг деразасидан, болохоналардан гира-шира ёруғлик тушиб турарди. Фақат майхонага фоҳишахоналар олди чароғон. Дивя билан энага биров таниб қолмасин деб ёруғликдан ўзларини олиб қочишарди. Лекин қоронғилик ҳам ўзининг мавҳумлиги билан чўчитарди. Улар эркаклардан ҳайқишарди, ҳозир кўчада ёлғиз эркакларгина қолган. Аёллардан фақат фоҳишалар бу пайт сайр қилиши мумкин. Эркаклар билан яхшиси учрашмаган маъқул. Кўчада бирор жойда туриб қолсанг ё ўтирсанг, албатта, шубҳа уйғотасан.

Энага билан Дивя ҳали у кўчага, ҳали бу кўчага кириб чиқишарди. Яхшигина совуқ бўлишига қарамай, кўп юрганидан Дивянинг баданини жиққа тер босган. Озгина шабада турса ҳам у қалтирашга тушарди. Улар бошпана қидиришар, лекин унинг қаердалигини ва қандайлигини билишмасди.

Режасиз юриб-юриб Дивя билан энага яна фоҳишалар турадиган кўчага келиб қолишди. Бу ердаги майхона ва ошхоналарда ҳали ҳам чироқлар ўчмаган, келди-кетди давом этарди. Уйларнинг иккинчи қаватидан, фоҳишалар болохонасидан шамчироқлар ёруғи кўча юзига тушиб турарди. Чироқлар қаршисида сочларига гул тақиб, лаби ва юзини чаплаб бўяган фоҳишалар ўтиришар, ўтган эркакни имо билан ёнларига чорлашарди. Баъзи айвонлардан вийна, най ҳамда ноғораларнинг садоси эшитиларди.

Кўчада ҳам анча-мунча фоҳиша изғирди. Уларнинг бўйинларида гулчамбар, лаблари пон чайнайвергандан, кўзлари эса шаробдан қип-қизариб кетган. Улар беибо нозлар билан эркакларни ўзларига жалб қилишга уринар, баъзилари миждозлари қўлтиғига кириб сайр қилиб юрарди.

— Фоҳишалар маҳалласи бу, тезроқ кетайлик бу ердан, — деди энага аста шивирлаб.

— Онажон, ортиқ чидолмайман. Бирор жойда ўтириб дам олайлик, — деди Дивя уятни ҳам, кўркувни ҳам йиғиштириб қўйиб.

Май дўкони ёнидан ўтаётганда у ердан бир маст ҳазил аралаш уларни чақирди. Лекин гапига ҳеч ким парво қилмаганини кўриб, югуриб келиб, энаганинг кифтидан тутди.

— Хола, биздай ташна миждозларга қиё боқмай, бу жононни қайси бир худога элтиб топширмоқчисиз?

Бир неча соат илгари тахтиравонда ўтириб, ёнида ҳимоя қилишга қодир қуллари бўлатуриб, у безори Врикнинг ҳайқириғидан кўрқиб кетган эди. Лекин ҳозир Дивя асло чўчимайди.

— Сиз ўйлаган фоҳишалар эмас, ажнабийлармиз. Мусофирхонага олиб борадиган йўлни йўқотиб қўйдик, — деди Дивя энага бирон гап айтишидан илгари.

Майдондан яна бир неча киши чиқиб, улар атрофида тўпланди. Шу пайт бир жинкўчадан чиққан кампир Дивя билан энагани кўршаган маст-аластлар орасига кириб, қўлини пахса қила кетди:

— Ҳой сагаллик бандалар, сенларда жиндай бўлсаям инсоф борми ўзи? Фоҳиша билан тушпа-тузук ҳалол одамнинг фарқига бормайсанларми?

— Ҳа, Жая хола, билмаган ишингга бурнингни тикавермасанг-чи, — деди ҳалиги маст.

— Нималар деяпсан, йигит? Бурнимни тикаётганим йўқ, — деди кампир жаҳл аралаш. — Оғзингга қараб гапир. Синглимнинг қизлари бу, Валкадан келишган. Мен уларни кузатиб қўймоқчи эдим. Ана қара, улар умрида яёв юрганга ўхшайдими? Бечораларнинг ҳолдан тойганини кўрмаяпсанми?

Кампир меҳр билан энаганинг елкасидан кучди, Дивянинг бошини силади.

— Фоҳиша керак бўлса, жойидан топ, — деди Жая хола мастларга. — Вассаникига боринглар, иккита тоғлик жононни олиб келишган. Ичиб олиб, сузилган кўзларингга айтувдим! Юринглар, қизларим, — деди сўнг энага билан Дивяга имлаб. — Ҳай, ҳай, уларнинг баттоллигини-я! — гапида давом этди яна бир неча қадам илгарилашгач. — Яхшиям учратиб қолганим! Юравериб роса чарчабсизлар. Йўлдан адашибсизлар-да. Мусофирхона бу ердан анча узоқ. Лекин, ҳеч қиси йўқ, тонгга қолмай етказаман сизларни.

Энага Дивянинг биллагини сиқиб, бир нимага ишора қилди. Дивя унга савол-омуз қаради, аммо қоронғиликда ҳеч нарса англай олмади.

— Худодар мени ҳам бошпанасиз қолдирмаган, — деди йўл-йўлакай кампир. — Албатта, бойларнинг қасрига тенг бўлмаса ҳам, қулбамизда дам олишга жой-пой, у-бу ноз-неъмат топилади. Худди сизлардай қизим ҳам бор.

— Сен соҳибангга сидқидилдан хизмат қиларкансан, — деди у энаганинг оёқ бармоғидаги қуллик ҳалқасини кўриб, — албатта савобли ишларинг роҳатини кўрасан.

— Хола, меҳрибонлигингиз учун қуллуқ, лекин биз мусофирхонага қайтишимиз керак. Қариндошларимиз хавотир олишаётгандир, — деди энага.

— Онажон, жуда чарчаганман, ҳечам юролмайман, — деди Дивя. Энага яна унинг биллагини сиқиб қўйди. Нима демоқчилигини тушунолмаб Дивя яна унга қаради.

— Ҳа, ҳа, тўғри гапни айтдинг, қизим, — деди кампир вазиятни тезда англаб. — Бечора ҳозир юрадиган аҳволда эмас. Ҳеч бўлмаса, уйга кириб овқатланиб олинглар. Сўнг сизларни тахтиравонда мусофирхонага етказиб қўяман. Ҳали жудаям кеч эмас, йўл ҳам яқин!

Энага жавоб қилмади.

— Шундай бемаҳалда аёл одам бегона кишилар тўла кўчадан юроладими? Болам, қиз бола эркак зотидан доим ҳайиқиши керак. Шу ёшга етиб ҳам нотаниш кўчада эркакни учратсам, мени ваҳима босади. Сагал шахрида кечаси юриш ўрмону чакалакзорда юргандан ҳам хавфли. Бу ернинг қабих эркаклари хотин зотига жуда ўч. Мен ҳам анча қарибман, қоронғида йўлни кўрмайман.

Кампир энага билан Дивяни эргаштириб бир қоронғи кўчадаги эскигина, кўримсиз уй олдига олиб келди ва эшикни тақиллатди. Бир оздан сўнг эшик очилиб, остонада бир чол кўринди. Дивя билан энага ичкарига киришгач, чол эшикка қулф урди. Буни кўриб икковининг юраги орқага тортиб кетди. Улар йўладан чоғроққина ҳовлига ўтишди. Ҳовлининг тўрида даҳлиз ва ҳужралар жойлашган эди. Даҳлизнинг бир бурчагида жинчиноқ ёқиб қўйилган, бошқа бурчадаги пастак чорпояга оқ чойшаб тўшалган. Чорпоя ёнида ёпгина қулвачча совуқдан ғужанак бўлиб ўтирарди. “Бу дам олиш учун бошпанам ё тузоқ, — деб ўйлади Дивя ўзича ва чуқур хўрсинди. У энагасининг кўзларига қаради — уларда ҳам ваҳима, шубҳа акс этарди.

— Қаранг-а, қизимга жуда ўхшаркан. Бечора канизаги билан адашиб қолиб, кўп сарсон бўлипти, — деди кампир чолнинг синчков нигоҳига жавобан. — Буларни кўриб юрагим ачишиб кетди. Безориларни айтмайсизми! Буларнинг қорнини тўйгазиб, дам олишлари учун жой ҳозирланг.

Чол кампирнинг муддаосини фаҳмлаб, бош ирғаб унинг гапини маъқуллади ва қарсақ чалиб қулваччани чақирди. Болага имо-ишора билан жой солишни ва овқат келтиришни буюрди. Кампир чолнинг яқинига келиб, сирли равишда у билан маслаҳатлаша бошлади.

Бола тезда қўлтигида бўйрача, қўлида ёғоч идиш билан қайтди. Энага бўйрачани олиб ерга ёзди. Дивя ўтиргач, ўзи ҳам ерга тиз чўкди. Лекин Дивя уни қўлидан тортиб ўз ёнига ўтқазди ва унга чирмашиб ёпишиб олди. Бола уларнинг олдига қайнатилган гуруч тўла идиш қўйди. Энага қўли билан четга суриб, сув келтиришни илтимос қилди.

Ўзи кампирнинг гапини тинглаётган бўлса-да, чол энаганинг илтимосини эшитиб, дарҳол болани чақирди ва бармоқлари билан бир нарсани тушунтирди. Бола ичкари ҳовлига ўтди ва бир зумда бир қизни этаклаб келди.

Қиз қўлиққина эди, ёши ҳам Дивя билан тенг. Оппоққинадан келган, тим қора бодом кўзли бу қиз афтидан эрка-тантиқ ўсган эди. Бўйни ва билакларида олтин зеварлар, елкасига эса қалин шолрўмол ташлаб олган. Энага билан Дивяга маънодор қараб қўйиб, у чол томон ўтирилди.

Чол унга аллақайси нотаниш тилда бир нарсалар деди-да, сўнг яна тушунарли қилиб қўшиб қўйди:

— Анжана, бу хоним ва унинг канизаги бизнинг меҳмонимиз бўладилар. Уларга овқат келтир.

Қиз хўп деб бош силкитди, сўнг меҳмонларга тикила-тикила ичкари ҳовлига йўналди. Бир оздан сўнг қулвачча билан икковлари қўлларида мис идишда қовурилган гўшт, май тўла меш ва ликобчада пон кўтариб киришди.

— Хоним, ҳозирча бори шу. Озгина тамадди қилиб, шифобахш майдан хўпласангиз, чарчоғингиз тарқалади.

Дивя овқатланишдан бош тортгач, энага қиздан сув келтиришни илтимос қилди. Қизнинг ишораси билан қулвачча жез идишда сув келтирди. Бундай сув ичишга одатланмаган Дивя оғир идишни зўриқиб кўтариб, тўйгунча симирди. Сўнг совуқдан қалтирашга тушди.

— Қизим, у-бу нарса еб олгин, — деди кампир Дивя овқатга қўл ҳам урмаганини кўриб. — Янги сўйилган, мазали гўшт. Май ҳам топ-тоза, беғубор. Еб-ичиб олсанг тананг яйрайди. Уялма, қизим, бу жойни ўз уйингдек бил.

Кампир анча маҳал нотаниш тилда чол билан суҳбатлашиб ўтирди. Бирдан асабийлашиб, овози кўтарилди. Чорпоя оёғидан ушлаб ўрнидан турди-да, жаҳл

билан бир нарсаларни валдираб эшик томон юрди. Чол ҳам ўрнидан турди. У кампирни тинчлантиришга уринарди. Белбоғидан битта олтин танга чиқариб, кампирнинг қўлига тутқазди. Кампир жаҳл билан қўлини силтади, танга ерга урилиб жаранглади. Чол пулни ердан олиб, яна кампирнинг қўлига тутқазди-да, нотаниш тилда бир нарсалар деб уни эшик томон бошлади. Эшикни очиб, кампирни чиқариб юборди, сўнг яна унга кулф урди ва калитни белбоғига қистирди. У ичкари ҳовлига кириб кетди.

Кулвачча совуқдан жунжикиб, даҳлиз устунига суянганча яланғоч тиззаларини қўллари билан қучоқлаб ўтирар, иягини тиззасига тираган ҳолда икковидан кўзини узмасди. Дивя ҳозир бошқа томонга қараб турган бўлса ҳам кўз олдидан кулфланган эшик кетмасди. У тутқинликка тушиб қолганини фаҳмлади.

— Хоним, бу ер яхши одамларнинг уйига ўхшамайди, — деди энага унинг қулоғига энгашиб.

— Бўлар иш бўлди, — деди Дивя энтикиб, — иложимиз қанча.

У бошини энагасининг елкасига қўйди.

Ҳовлининг теп-текис сатҳи таппи билан чапланган, деворлар кўкиш оқ рангга бўялган эди. Даҳлиздаги чироқнинг шуъласи ерга хирагина тушиб турар, деворлар эса армигача ёритилганидан уларнинг тепа қисми қоронғи осмон билан туташиб кетгандай туюларди. Кўзга ёруғлик тушиб тургани сабабли осмон яна ҳам зим-зиё тусга кирган. Совуқ туфайли туман билан қопланган юлдузли осмон қудуқдаги сув сатҳи каби жимирайди. Дивя билан энага ўзларини тубсиз зиндонга ташланган бандилар каби ночор ҳис этиб, анчагача чурқ этмай ўтиришди.

Ҳозир икковининг кўнглига қил ҳам сиғмайди, азалий таниш юлдузлар ҳам аллақандай бегона. Дивя дам осмонга тикилиб, дам иягини тиззасига тираб хаёл суларди — қаерга келиб қолди? Буёғи нима бўлади? Бобокалонининг саройида ҳамма нарса муҳайё эди, аммо у ерда уни гуноҳкор, шармандаи шармисор деб ҳисоблашади. Бу доғдан қутулиш учун Дивя оқсочми, канизакми бўлишгайм тайёр. Ахир у бўлғуси она, она бўлади ҳам.

Дивянинг кўз олдига бобокалонининг саройи келди. Дҳирити Шарманинг хотини Мокша биринчи фарзанд кўргани муносабати билан бутун сарой шодхуррам эди, лекин ўзи худди шу сабабли саройни ташлаб қочишга мажбур бўлди. Дивя чуқур уф тортиди — “Каззоб Притҳусен! Ҳар бир аёлнинг бахти, фахри, гурури бўлган ҳомиладорлик сен туфайли менга иснод, шармандалик келтирди”. Дивя оғир-вазмин Рудрадҳир ҳамда тўғри сўз Маришнинг қиёфасини эслади. Сўнг Маришнинг унга айтган гапини эслади — “Сенинг баркамол санъатинг сирини ўзингдаги тароват, жозибадан изламоқ керак. Бу табиат аёлларга азалдан ато этган хислатдир...”

Аёллик жозибаси, аёл қалбида пинҳон ётган бу азалий хислат Дивянинг бошига не-не кулфатлар солмади! У асло бунга интилмади... Аммо не қилсин, тақдири шу экан.

Чол ичкари ҳовлидан қайтиб чиқди. Қиз ҳам унинг оргидан келарди.

— Қизим, бу ерда совқотиб қоласан, — деди у Дивяга. — Нарсаларингни менга бер, сақлаб қўяман.

Дивя чолга ялт этиб қаради, энага ҳам унга бақрайиб қолди. У миқ этмай бўйнидаги маржон шодаларини ечиб чолга берди. Унинг ёнидаги қиз бесабрлик билан шодаларни қўлидан тортиб олди ва чироқ ёнига бориб, суқланиб томоша қила бошлади. Чол унга унчалик эътибор бермай, Дивянинг билагига ишора қилди:

— Қизим, билагузукни ҳам бер.

Дивя қўлини энагасига узатди. У ночорликдан титраётган бармоқлари билан ёқут қадалган билагузукни ечиб, қўлини очиб турган чолга узатди. Қиз уни ҳам юлиб олди.

— Қизим, очиқ ҳавода анча қийналиб қоласан, хужрага кириб дам олақол.

Дивя билан энага чолнинг ишораси билан эшик томон юришди. Улар кенг ҳовлига чиқишди. Унинг тўрт тарафига хужралар солинган, жануб тарафдаги бир хужрадан ташқари барчаси қоронғи эди. Чол уларни ўша томонга бошла-

ди. Хужранинг эшиги очик эди. Эшик тагида бир соқчи белида қилич, қўлида қамчи тутиб турарди. Хужрадан учта эркак чиқиб келди. Соқчи уларни бошқа томонга олиб кетди.

Соқов бола қўлтиғига бўйрачани қистириб, қўлида шамдон билан аста уларнинг кетидан келарди. Чолнинг имоси билан у шамдонни хонанинг бурчагига қўйди-да, ерга бўйрачани ёзди. Чол Дивянинг елкасига қўлини қўйиб, ичкарига киришга ундади.

— Қизим, бу ерда совқотмайсан, бемалол дамнингни ол.

Энага ҳам хонага кираётганини кўриб, чол қўли билан йўлини тўсди.

— Сенга бошқа жой ажратилган.

— Онамни ҳам бу ерга киргазинлар, — деб Дивя ёлворишга тушди. Лекин, шу заҳоти эшик ёпилди ва устидан қулф урилгани эшитилди.

Дивя ичкарида, энага ташқарида дод-фарёд кўтаришди. Лекин иккови ҳам бунинг фойдасиз эканлигини англаб, жим бўлиб қолишди. Улар унсиз йиғлар эдилар. Уларни ким ҳам эшитарди? Икковининг кўзидан тирқираб ёш оқарди.

7-БОБ

ОЛИЙ ҲАЙЪАТ РАИСИ

Васумитра саройида уюштирилган базм ярим кечада тугади. Меҳмонлар от, арава, тахтиравонларга ўтириб, ўз уйларига тарқала бошлади. Олий ҳайъат раиси эварасининг тахтиравонини кўтариб келган қуллар ҳам ҳамма кетаётганини кўриб ўрнадан кўзгалди. Лекин Дивя билан энагаси кўринмади. Васумитра саройининг хизматкорлари чироқларни ўчириб, дарвозани ёпишга шайланишди.

Дивянинг қуллари хизматкорлардан соҳибалари нега чиқмаётгани сабабини сўрашди. Улар саройни ҳамда боғни қидириб чиқишгач, унинг бу ерда йўқлигини маълум қилишди. Қуллар кўрқувдан дағ-дағ қалтираб саройга қайтишди.

Ичкарида амакилар ва уларнинг хотинлари Дивянинг кеч қолганидан хавотирланиб ўтиришарди. Қари қул Тарук уларга тахтиравон бўш қайтганини маълум қилди. Прабудҳ Шарма, Винай Шарма, Дхирити Шарма ва бир оздан сўнг пандит Вишну Шарма девонхонага йиғилишди. Уларнинг хотинлари ҳам безовталаниб бу ерга келишди. Кўп ўтмай Дев Шарма, маҳадевий ва чақалоқлардан ташқари хонадоннинг барча аъзолари девонхонада жам бўлишди.

Пандит Вишну Шарма дарҳол энг учкур отларни эгарлашни буюрди. Раққосалар Маллика ва Васумитра, Престҳ ҳамда Сарвартҳнинг саройлари ва бошқа қасрларга отлиқ сарбозлар юборилди.

Тахтиравонни бўш қайтариб келган қуллар ҳамда энаганинг қизи — канизак Чҳая Вишну Шарманинг амрига биноан шу заҳоти ҳибсага олинди. Надимларга тўртгала қулни алоҳида-алоҳида хужраларга қамаб, уларнинг жонини қийнаб бўлса ҳам бор сирни билиб олиш вазифаси юкланди.

Хизматкорлар, қуллар, чўрию канизакларни қатор қилиб турғазиб қўйилди. Барчасининг юрагини ваҳима босиб, кўрқувдан ранглари қув ўчди. Надимлар қўлларида қамчин ўйнатиб, уларнинг тепасида турарди. Улар, албатта, бошқа саройларда қулларни шафқатсиз калтаклашлари ҳақида кўп эшитишган, бироқ Олий ҳайъат раисининг саройида илгари бундай воқеа бўлганини ҳеч ким эс-лолмасди.

Бир соат ўтар-ўтмас, барча отлиқлар Дивяни ҳеч қаердан тополмай қайтиб келишди. Саройда таҳлика тагин кучайди. Тахтиравонни бўш қайтариб келган қуллардан бирор гап чиқмагач, Вишну Шарма уларнинг оёғига кунда уриб, зиндонга ташлашни буюрди.

Дивя билан энагаси ҳам йўқолгани сабабли, пандит Вишну Шарма энаганинг қизи Чҳаядан гумонсирай бошлади. У келинларни уй-уйига жўнатди. Хотинлар кетиб бўлгач, икки ишончли надими Ваккат билан Дҳважга буюрди:

— Энаганинг қизи Чҳаяни олиб бориб яхшироқ сўроқ қилинлар.

Чҳая кўз ёши тўкиб, бошини ерга уриб, ҳеч нарса билмайман, деб онт ичди, ялиниб-ёлвориб шафқат тилади. Лекин Вишну Шарманинг имоси билан надимлар унинг қўлидан тортиб судраб кетишди.

— Тавба қилганидан сўнг бу ерга келтиринглар, — деб қўшиб қўйди у.

Ичкарида хизмат қилувчи канизларни сўроқ қилиб, у канизак Асса пешинда Дивяга овқат ташиганини билди ва надимларга уни ҳам ҳибсга олишни буюрди.

Бир оздан сўнг Прабудҳ Шарма билан Дҳирити Шарма ўз уйларига кетишди. Вишну Шарма серташвиш қиёфада тирсагини тиззасига тираб, курсида ўтирар, ёнида Винай Шарма тек қотганди. Унинг икки ёнида иккитадан надим амрига мунтазир эди. Қолган хизматкорлар, қул ва канизакларга жавоб тегди ва ҳар бири ўз ишига жўнади.

Эшик оғаси икки марта бонг уриб, соат тунги икки бўлганини маълум қилди. Икки марта хизматкорларни юбориб, Чҳаянинг иқрор бўлган-бўлмаганини суриштирди. Сўнг яна бир бор хабар олиш учун одам юборди. Яна “йўқ” деган жавоб олиб, қўнгли безовта бўлабошлади.

Ногаҳонда ичкаридан юнонлик канизакнинг овози эшитилди:

— Шарафлар бўлсин! Муҳғарам Олий ҳайъат раиси ташриф буюрадилар!

Ғамгин хаёлга берилган Вишну Шарма бошини кўтарди — остонада икки хизматкорнинг елкасига суяниб, оғир қадам ташлаб келаётган маҳапандит кўринди. Вишну Шарма ўрнидан туриб, бош эгиб салом қилди ва отасига жой кўрсатди. Лекин отаси ўтирмади, хизматкорларга суяниб тураверди.

— Мен бировнинг додлаб йиғлаганини эпитдим. Канизак Чҳая қаерда? Тезда чақиринглар уни.

Маҳапандитнинг фармонини эшитиб, надимлардан бири девонхонадан чиқиб кетди. Дев Шарманинг бутун вужуди дармонсизликдан қалтираса ҳам курсига ўтирмади. Бир оздан сўнг надим қайтиб келди. У тиз чўкиб, маҳапандитга мурожаат қилди:

— Соҳиб, бир қошиқ қонимдан кечсинлар, канизак Чҳая йўқ.

— Канизак Чҳая йўқ дейсанми? — сўради маҳапандит титроқ овозда.

— Яна бир бор узр сўрайман. Чҳая энди йўқ, у ўлган, — деди надим бошини куйи солиб.

Маҳапандитнинг нафас олиши тезлашди, тиззалари букилди. Хизматкорлар уни қўлтиғидан суяб курсига ўтқазишди. Нафас олиши қийинлашиб, у ҳеч нима дедилмади. Вишну Шарма, Винай Шарма ҳамда хизматкорлар унинг тепасига келишди. Кекса хизматкор Вилҳан маҳапандитнинг бошини кўтариб аста тиззасига қўйди.

Вилҳан хизматкорларга сув ҳамда май келтиришни буюрди. Май аралаш сувдан бир-икки қултумлагач, маҳапандитнинг хириллаши тўхтади, у имо билан Вишну Шармани ёнига чақирди.

— Ўғлим, адолатсизлик учун қасос оламан деб бир бечорага нисбатан жабр қилдинг, — деди у паст, қалтироқ овозда. — Интиқом доим адолатсизликка олиб келади... Ўч, қасос адолатдан эмас. Сен қизимнинг кетиб қолганидан дарғазабсан. У кимнинг айби билан бундай қилди? Менинг... сенинг, жамияти-мизнинг... унинг қонун-қоидалари бунга мажбур қилди.

Маҳапандит яна хириллай бошлади, уни ҳиқичоқ тутди. Вилҳан яна бир неча томчи май аралаш сув ичирди. Маҳапандит жуда қийналиб гапини давом эттирди:

— Чҳаяни... унинг онасининг ... кўрсатган садоқати эвазига шунчалик азоб-ладингми? Ўғлим... Мендан ажралиб... бу қилмишингга пушаймон бўласан.

Вилҳан унинг оғзига яна озгина май қўйди.

— Ўғлим, қизимга ғазаб... қилма, — дея олди Дев Шарма ҳиқичоқ аралаш.

Вилҳан яна сув ичирмоқчи эди, томоғидан ўтмади. Нафас олишини осонлаштириш учун Вилҳан унинг бошини кўтарди. У дамани ичига ютиб, соҳибининг кўзларига тикилиб турарди. У маҳапандитнинг бошини оҳиста ёстиққа қўйиб, сочларини юлиб додлашга тушди.

Девонхонага яна оиланинг барча аъзолари тўпланди. Саройни йиғи овози тутиб кетди. Маҳапандитнинг ўғиллари, неварая эваралари, келинлар, хизматкорлар, қулу чўрилар — барчанинг кўзида ёш эди.

Қизнинг совуқ туман билан қопланган қоронғи осмонидаги юлдузлар ҳам титраб йиғлаётгандек эди.

8-БОБ

ДОРО

Мадра жумҳуриятининг жануби-шарқий чегараси Шатудри дарёси бўйлаб ўтарди. Қулжаллоб Пратулнинг қарвони кеча оқшом дарёнинг ғарбий соҳилига келиб қўнди. Яна икки соат савдогарнинг қарвони шу атрофда тўхтаб, божхона аъёнларининг рухсатини кутарди. Божхона аъёнлари қарвонларга чегарани кесиб ўтишга рухсат беришдан аввал ҳар бирининг мол-мулкани ҳисоблаб, улардан бож-хирож ундиришарди.

Қулжаллоб Пратул кечаси божхонанинг бошлиғини зиёфатга чақирди. Бу йўлдан кўп юргани сабабли божхона бошлиғи уни яхши танирди. Етти ой илгари жанубдан қора танли қулларни Мадрага олиб ўтаётиб, у божхона бошлиғига Шри Ланканинг марварид кўзли узугини совға қилиб, қайтишда Кашмир ёқутини олиб келишни ваъда қилувди. Лекин эски танишчилик ҳамда кечаги зиёфатга қарамасдан, божхона бошлиғи Мадранинг бож-солиқ борасидаги қонун-қондасини бузишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Қулжаллоб Пратул етти ой илгари бу ердан бир юз ўттиз беш қул-чўри олиб ўтди. Қайтишда эса бир юз олтмиш бешта қул-чўриси бор эди. Барчаси янги эди — улар орасида юнонликлар, кашмирликлар, шимолий ўлкаларнинг оқбадан қул-чўрилари бор эди. Уларнинг катта қисмини Дарв мамлакатининг оқбадан, оху кўзли хушбичим чўрилари ташкил этарди. Ҳар бир урушдан сўнг қул савдоси гуллаб-яшнади. Божхона аъёнлари барча қул ва чўриларнинг васиқасини текшириб чиқиб, улар орасида икки қайта туғилганлар, қочоқлар ёки ўғирланганлар йўқлигига ишонч ҳосил қилишди.

Божхона муҳрдори ёрликларни текшириш билан овора эди. У бошлиқнинг диққатини Пратулнинг бир ёрлиғига тортди:

— Етти ой илгариги ёзувларга қараганда савдогар Пратул Мадра жумҳуриятининг чегарасини кесиб ўтганда унинг битта хотини, олтита соқчиси, битта хизматкори ва битта қулваччаси бор эди. Ундан ташқари у сотиш учун бир юз ўттиз беш қул-чўри олиб келган эди. Энди жаноб савдогарнинг хотинлари иккита бўлиб қолибди. Қора танли хизматкор ўрнига оқ танлисини сотиб олибдилар. Демак, қора танли хизматкор Мадрада сотилган, унга эса бож тўланган. Шунинг учун савдогардан яна бир нишк¹ олиниши шарт.

— Ҳа, жаноб муҳрдор ҳақ гапни айтдилар, — деди Пратул қулиб, — мendan хато ўтибди. Сиз яна бир нишк олақолинг.

— Савдогарнинг иккинчи хотини ҳам сотиб олинган чўри эмасмикан? — деди муҳрдор бошлиққа пичирлаб.

Бу сирли пичирлашнинг маъносини гушуниб, қулжаллоб Пратул мийиғида қулиб жавоб қилди:

— Жанобнинг хушёрлиги таҳсинга сазовор, лекин, савдогар бир нишк учун алдамайди. Қулнинг ё чўрининг сотиб олинганини васиқа тасдиқлайди. Қиз узатганда ёки хотин олганда эса бирдан-бир гувоҳ худонинг ўзидир. Бу ҳақда ҳеч қандай васиқа тузилмайди, барчаси оғзаки амалга ошади. Жамбудвип орийларининг урф-одати бўйича, “сен хотинимсан, мен сенинг эрингман”, деган гапнинг ўзи кифоя. Мен Сагалнинг нуфузли савдогарларидан бири бўлмиш Наймитяк қизининг хусн-жамолига, фазилатларига мафтун бўлиб, уйландим. Мана, кўриб турибсиз унинг хислатини — тез орада менинг меросхўрим дунёга

¹ Нишк — олтин танга.

келади. Биринчи хотиним билан уч йилдан бери яшайман, аммо ҳали бўйида бўлмади. Шу сабабли ҳам уйландим.

— Кам бўлманг, ўзингиздан кўпайинг, — деди божхона бошлиғи тиржайиб. — Аммо сизнинг хотинингиз озод Мадра жумҳуриятини ташлаб, золим подшо-лар қўли остидаги мамлакатларда бахтли бўла олармикан? У бечора ўзга юрт-ларда аҳвол қандайлигини, у ерда куни не кечишини билармиди! Майли, ин-сон тақдири худолар қўлидадир.

Дивя чолининг хотини Анжана билан божхона меҳмонхонасининг айвонида гиламда ўтириб, кулжаллоб Пратул ва аёнларнинг хушчақчақ баҳсини тинг-ларди. Дивянинг юрагини аччиқ ўйлар тирнай бошлади — уни хур она ватани-дан, севимли Сагалдан, болалигидан ўйнаб катта бўлган жойларида умрбод айириб олиб кетишяпти. Ҳозир бир дод-вой кўтарса, кулжаллобнинг чангали-дан, қуллик асоратидан ҳам қутулиши мумкин. Лекин у қаерга ҳам борарди? Қаерда озод яшаши мумкин? Ҳам ўзи, ҳам бўлажак фарзанди учун бирор бош-пана топилармикан? Яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган жойда унга озодлик на-сиб этармиди?

— Соҳиб, ватанга муҳаббат яшаш жойига боғлиқ, — деб жавоб қилди қари Пратул амалдорнинг гапига. — Одам қаерда яшаса — унинг ватани ўша ерда-дир. Кейин, эрнинг меҳр-муҳаббатини ҳам эътиборга олмоқ даркор.

“Муҳаббат” сўзи Дивя учун энг даҳшатли сўзлардан бирига айланган, унинг маъносини у Притхусеннинг бевафолиги билан боғларди.

Қари Пратулдан ҳам у ниҳоятда кўрқарди. Қизим, деб атаса-да, шафқатсиз-лик билан яккаю ягона суянчиғи — энагасидан айирди. Ўша кечаси бир ўзини хужрага қамаб қўйишгач, энага ном-нишонсиз йўқолди. Энагасини сўроқлаб йиғлайвергач, Пратул сабр-тоқат қилиш кераклигини ўқирди. Анжана эса муғомбирлик билан “у алдоқчи қаёққа кетиб қолди экан?”, деб кўярди. Ночор Дивя, онажоним кўрққанидан саройга қайтганлар, деган фикрга келди.

Пратулнинг сохта меҳрибончилиги остида асиранинг кўнглини тўқ тутиб, уни қўлдан чиқариб юбормаслик гами ётгани яққол сезилиб турарди. Дивя унинг бу меҳрибончилиги узоққа бормаслигини, Мадра чегарасини кесиб ўтунга қадар эканлигини яхши тушунарди. Чегаранинг нариги бетида уни қулликнинг азоб-укубатлари кутади. У сукут сақлаб ўз ихтиёри билан ўзини қулликка маҳ-кум этияпти.

Дод-вой қилсам, ҳали ҳам қуллик исканжасидан қутулишим мумкин, деган ўй келди хаёлига. Лекин шу заҳоти бу фикридан қайтди. Қаерга ҳам борарди? Сагалга, бобокалонининг саройигами? Бунинг иложи йўқ!

Қуллик асоратида бўлса ҳам бошпана топди-ку. Бошпанасиз одам ёғоч ус-тундан ҳам пана изларкан... Дивянинг кўзлари ёшланди, қичқириқ ҳалқумида қолди. “Пратул билан Анжана бошимга қандай кулфат тушганини яхши сезиб туришибди, — деб ўйларди у, — шунинг учун қўл-оёғимни боғлашни лозим топишмади. Кишансиз ҳам ҳеч қаерга кетолмаслигимни билишсади. Мени боғ-лаб турган кўринмас кишанлар темирдан ҳам мустаҳкамдир”.

Божхона бошлиғининг рухсати теггач, савдогар Пратулнинг карвони Ша-тудри дарёсининг саёз қирғоғида турган каттакон кемага ўтирди. Эшкакчилар кемани қирғоқдан итариб, дарёнинг оқимида тўғрилашди ва кема дарё тўлқин-лари узра суза кетди. Дивянинг қулоғига эшкакчиларнинг гала-говури ҳам, ат-рофдагиларнинг Мадра ҳақидаги суҳбати ҳам кирмасди. У дарё оқими бўйлаб чўзилган қумлоқ соҳилга ҳам, тезкор, кўпириб оқаётган сувга ҳам бутунлай бепарқ эди. Дивя чуқур ўйга толди — у ўз тақдири кемасини воқсаларнинг шиддатли оқимида топширди... Ким билади, у қаерда тўхтар экан?

Дарё оқими кемани аста-секин шарқ томон олиб кетарди. Мадранинг ери ортда қолди. У ёқда кўп жабр-ситама кўрган бўлса-да, видолашув пайти кўнгли-нинг бир чеккаси ғаш бўлди. У чуқур хўрсиниб қўйди. Дивянинг лаблари “она” деган табарруқ сўзни айтишга жуфтланади. У ёқда Дивяга ҳаёт бахш этган она-си тирик бўлганида, шунчалик хўрлик кўрармиди? Сўнг унинг хаёлига иккин-чи онаси — энагасининг сиймоси келди. Ҳамма қизлар ҳам бир кун келиб, оналарининг бағридан ажралиб, бошқа уйга келин бўлиб тушади-ку! Лекин улар ўз эрларининг уйига бораётганларини билиб, кўнгли хотиржам бўлади...

Эр ҳақидаги фикр Дивяга Притхусенни эслатди. Бевафо Притхусен билан қулжаллоб Пратул ўртасида қандай фарқ бор ўзи? — деб ўйлади Дивя лабини тишлаб. У тишлари орасига қум кириб қолгандай фикрини кўйди. Ундан юз ўтирган Мадрага қандай муҳаббат туғуси бўлиши мумкин? Дивя чуқур уф тортиб, кўзини юмди.

Қулжаллоб Пратулнинг хотини Анжана Дивяга анча меҳрибон эди, чунки у Дивядан тўртта қулнинг нархидан ҳам қиммат зеб-зийнатни тортиб олди, лекин Дивя чурқ этмади. Дивянинг саҳийлигидан Анжана мамнун эди. Дивянинг бўйнидаги марварид шодалари, билагидаги ёқут кўзли билагузути ва эгнидаги шойи либоси унинг зодагон оилада тарбия кўрганидан далолат берарди. Анжана Дивя ихтиёрий равишда қулликни маъқул кўрганининг боиси унинг ҳомиладорлиги эканини яхши биларди. Унинг кўнглида Дивяга нисбатан ҳамдардлик ҳисси уйғонди. Анжана ўзини унга яқин тутиб, ичидаги сирни билиб олмоқчи бўлди.

— Мен кимсасиз бир бечораман, — деди Дивя ғамгин қиёфада. — Отамнинг уйида ҳамма нарса етарли эди. Фақат мен учун жой топилмади. Бу аҳволда оилам учун кераксиз бўлиб қолдим. Паноҳ излаб сенинг хўжайининг кўлига тушиб қолдим. Бу ёғига худо подшо.

Пратул Дивяни магадҳалик гўзаллик шайдолари мўмайгина пулга сотиб олишига амин эди. Бундай хушрўй, сарвқомат канизак тўрт юз олтиндан кам турмайди. Бироқ, Шурсен давлатининг Матхурапури шаҳрига етар-етмас Дивянинг аҳволи оғирлашди. У йўл азобига дош бера олмасди. Аравада ҳам у анча озор чекди. Нотекис йўлда-ку жони ҳалқумига келарди.

Туққанидан кейин боласини тортиб олиб, тўрт-беш ой яхшилаб парвариш қилинса, ишқибозлар жон деб уни олтин тўлаб сотиб олиши мумкин. Лекин бир чўрини деб Шурсенда қанча вақт туриши мумкин? Қолган бир юз олтмиш бешта қул-чўриларни бу вақт ичида боқишга озгина маблағ керак бўладими! Бу ерда кутиб ўтирса, у чайтра ойида жанубда бўладиган қул бозорига ҳам вақтида етиб боролмайди.

Кулоллар ҳар жойнинг тупроғи қандайлигини, ундан ясалган идишнинг сифати ва нархини бир кўришдаёқ айтиб бера олишади. Худди шунингдек, умр бўйи қулжаллоблик қилган Пратул ҳам ҳар тоифа одам баданининг хислатларини, унинг феъл-атворини икир-чикирларигача бир кўришда тушунадиган бўлиб қолган. Унинг Паталипутрадаги уйида тўртта чўриси бор эди. Улар ҳар ўн саккиз ойда туғарди. Пратул ана шу чўриларнинг болаларини ҳам сотарди. Чўрилар бунга шунчалик ўрганиб қолишган эдики, фарзандларидан айрилганда унчалик куйинмасдилар. Чунки уларнинг ёнида доим икки-уч болалари қоларди. Яхши парвариш туфайли улар туққандан сўнг тез ўнглини олишарди.

Лекин Дивя бу ишга нолойиқлигини сезиб, Пратул янада безовталана бошлади. Туққанидан сўнг бу жувон ўзини анчагача ўнглай олмаслигини ҳам биларди. Унинг боласини кўлидан тортиб олиш ўлим билан баробар бўлади. Қул-чўриларни қамчи кучи билан ёки оч қолдириб ишлатса бўлади. Лекин ўзи ўлим истаган одамни нима қилса бўлади? Ғазби ҳолларда куч ишлатишдан фойда бўлмайди... Пратул Дивядан тортиб олиш ган зеб-зийнатнинг ўзига кифоя қилиб, уни Матхурапурида сотиб юборишга қарор қилди.

Пратул шу ерлик қулжаллоб Бхудҳар билан суҳбатда ўз сафарининг қийинчиликларидан нолинди ва унга Кашмирда сотиб олган бир ҳомиладор, аммо ниҳоятда гўзал чўрини таклиф қилди.

— Пушпур шаҳридаги бир зодагоннинг саройидан ушбу Доро исмли чўрини бир юз эллик олтинга харид қилдим. Магадҳа ҳокимининг саройида уни тўрт юз олтинга бемалол пулласа бўлади. Аммо у йўл машаққатини кўтаролмайди, ўта нозикбадан чўри, — деди Пратул.

Бхудҳар синчковлик билан Доронинг бошидан-оёғигача кўз югуртирди ва йигирма олтин бериши мумкинлигини айтди.

— Нималар деяпсан, дўстим, — деди Пратул кўзлари ола-кула бўлиб. — Унинг нозик қадду қоматини сутга чайилгандек оппоқ баданини кўрмайпсанми? Ҳозир оғироёқлиги учун ўзини бир оз олдирган бўлса нима қилипти. Сен бир нархга икки жонни сотиб оляпсан. Гавҳарга гард кўнгани билан гавҳарли-

гича қолади. Унинг кўзлари, рангининг тиниқлиги... — у Бхудҳарнинг қулоғига энгашиб паст овозда давом этди. — Ҳар қандай тоза наслни ҳам доғда қолдиради. Қайси бир маликадан кам жойи бор унинг? Тўрт ойдан сўнг уни беш юз олтинга пуллашингга аминман.

Бхудҳар мош-гуруч соқолини силаб жавоб қилди:

— Биродар, ҳаммасини кўриб турибман. Мен мол билан эмас, одам билан савдо қиламан. Кўрмайсанми, унинг зоти қанақалигини? Нозикойимлиги шундай билиниб турибди. Албатта у икки қайта туғилганлар табақасидан, дўстим! Ҳомиладор экан, яна биринчи марта! Бунинг устига сенинг сафаринг ҳам узоқ. Тойиб кетиб йиқилса, йигирма олтидан ҳам айрилдим, деявер.

— Дўстим, — деди Бхудҳар аста шивирлаб, — Ажатшатру билан Бриҳадратҳ замонаси ўтиб кетди. Ҳозир ҳокимият Пушямитранинг қўлида. Шурсен тахтида эса унинг жоҳил ноиби Рави Шанкар ўтирибди. Бирор браҳман бунинг хуснига учиб қариндошим деса борми, қарилиқда подшонинг қаҳрига учраб, бошдан айрилиши мумкин. Уни Магадҳага олиб бориб тагин ўзинг қўлга тушиб қолмагин.

Доро ҳали тўлғоқ азобидан қутулиб улгурмай худолар уни қулжаллоб Бхудҳарнинг эшигига йўллашди.

Чакрдҳар исмли қоҳиннинг хотини туғиши биланоқ безгак касалига дучор бўлди. Табиб унга янги туғилган болани эмизишга рухсат бермади. Нимжон бола уйдаги сигирнинг сутини ҳам қилолмади.

Қоҳин Чакрдҳар қулжаллоб Бхудҳарнинг уйда янги туққан чўри борлигини эшитиб, эллик олтинга уни боласи билан қўшиб сотиб олди. Доро қоҳиннинг фарзандини ҳам ўз ўғли қатори бағрига олди. Ўз ўғлини боқишга шундай шароит яратиб бергани учун у худолардан мингдан-минг миннатдор бўлди. Зиммасига ўғли сингари янги туғилган чақалоқни ўлимдан сақлаб қолиш вазифаси юкланганидан у беҳад бахтиёр эди. Безгакдан тузалгач, қоҳиннинг хотинининг кўкраги қуриб қолди. Доро иккала чақалоқни ҳам кўксига босиб, уларни бирдай кўришга интиларди.

Аммо Доронинг хурсандчилиги кўпга чўзилмади. Унинг кайфияти тезда ўзгарди-қўйди. Бунга боис уй бекасининг фармони бўлди. У аввал хўжайиннинг боласини тўйдириб, сўнг ўз ўғлини эмизиши шарт экан! Бу фармон Доронинг юрагига найза каби санчилди, лекин тишини тишига қўйиб итоат этишга мажбур бўлди. Хўжайиннинг боласини эмизгач, кўкрагида ўз ўғли учун сут қолмас, фарзандининг оч қолаётганини кўриб, Доронинг юрак-бағри эзиларди. Уй бекасининг кўзини шамғалат қилиб ўғлини эмизишга пайт пойларди. У кўкрак сутини ўғирлай бошлади. Кўнглида хўжайиннинг боласига нисбатан нафрат ҳислари уйғонди.

Хўжайиннинг хотини чўрининг муғомбирлигидан, ўз ўғлига нисбатан раҳмсизлигидан жуда дарғазаб бўлди. У Дорони қаттиқ огоҳлантирди, агар тўғри йўлдан юрмасанг, болангни тортиб олиб, сотиб юбораман, деб пўписа қилди. Менинг болам яхшилаб тўйиб олмагунча ўз болангга қўлингни ҳам теккизмайсан, деди.

Доронинг ўғли айвонда бир парча эски латта устида ётарди. Хўжайиннинг боласини бағрига оларкан, кўзлари ўз фарзандида бўларди. Доронинг бу ҳолатини кўриб, хўжайиннинг хотини жаҳдан бўзариб кетарди. Чўрининг ўз ўғлига кўнгли йўқлиги учун уни роса қарғарди.

Доро қоҳиннинг ўғлини эмизабди оч ётган ўғлига қарай олмасди. Сут келмагач, хўжайиннинг ўғли унинг кўкрагига тишсиз жағини ботириб тиширчиллашга тушарди. Айёр уй бекаси бунинг ҳам иложини топди. У дарров Доронинг ёнига ўғли Шакулни келтиришни буюрарди. Шунда унинг кўнглида ўғлига меҳр туйғуси кўзиб, кўкрагидан сут, кўзидан эса ёш оқарди. Хўжайиннинг боласи эса тўйиб эмиб оларди.

Қоҳин Чакрдҳарнинг ҳовлисида бойлоғлиқ сигирнинг аҳволи ҳам худди шу эди. Ҳар куни азонда ва кечқурун уни соғишдан олдин ёнига бузоқчани қўйиб юборишади. Боласининг тумшуғи текканини сезган сигирнинг елини сутга тўлар, лекин шу заҳоти бузоқчани арқонидан тортиб, четроқдаги қозикқа боғлаб қўйи-

шади. Сўнг хўжайиннинг хотини ёки бирор чўри унинг сутини идишга соғиб олади. Доро буларнинг ҳаммасини жимгина, киприк қоқмай кузатарди.

— Сен нақадар ёвуз, ҳийлагарсан. Аввалги туғилганингда қилган гуноҳларинг сабабли чўри бўлгансан. Бу туғилишингда хўжайинингга хиёнат қилганинг жазосини келажак туғилишларингда ҳам тортасан. Ҳайвон бўлса ҳам шу сизгир сендан аъло, — дерди хўжайиннинг хотини уни уришиб.

Доро ҳеч нима жавоб қилмай, ўзини сизгир билан таққосларди. Ораларидаги фарқ шу эдики, унинг бўйнида арқони йўқ. Лекин арқон бўлмагани билан у сизгирдай ночор. Сизгирнинг юраги ҳам адолатсизлик ва зўравонликни сезармикан, деб ўйларди у ўзича... Мабодо сезмаса, бунга нима сабаб? Нега у ўзи сезади буни? Чўри учун ўз танини ўзиники деб ҳисоблаш ҳам гуноҳ ҳисобланишини билса-да, у буни тан олгиси келмасди. Мен нега ўз фарзандимни боқиш ҳуқуқидан маҳрумман, деб ўйларди у алам билан.

Кўпинча бир ўзи қолганда Дивянинг бошида минг хил хаёллар чарх урарди... Унинг ўғли бошқа шароитда — Притхусеннинг саройида дунёга келганда эди, кўп хурсандчиликларга сабабчи бўларди. Шакул Притхусеннинг ўғли бўлганда, унинг учун ҳамма нарса муҳайё қилинарди. Лекин ҳозир у барча нарсадан маҳрум, ҳатто яшаш ҳуқуқидан ҳам. Унинг тақдири идишдан ерга сачраб тушган, қуриб йўқ бўлиб кетадиган бир томчи сувга ўхшайди. Лекин, барибир, Доро ўз фарзандига Притхусендай бағритош, золим отани раво кўрмайди. Ўз ўғли учун қўлидан келганини қилиб келди ва бундан кейин ҳам қилади.

Доронинг хаёли ўтмишга кетиб қолади. Ўзи туғилганда ҳам онаси касал бўлиб қолган, уни энагаси кўкрак сути билан боқиб катта қилган. Наҳотки энди ўша кунларнинг жафосини тортапти? Будда мазҳабининг руҳонийлари одам ўз қилмишига яраша жазо олади, дейишади. Лекин менинг боламнинг нима гуноҳи бор экан? У эндигина туғилди-ку! Дунёга келишидан илгари бу азобларга маҳқум эдимиз бечора? Боланинг ўзи қайси қилмишига бу уқубатларга дучор бўлганини билмайди. У ҳатто жазоланаётганини ҳам билмайди. Э худо, ўз гуноҳи ё қилмиши нималигини билмайдиган бу масъум гўдак айбини қандай ювсин? Агар мен гуноҳкор бўлсам, мана, ҳар қандай жазога тайёрман, нега менинг ўғлим оч-наҳор қийналиши керак? Мен ўзим нима гуноҳ қилдим? Притхусенга нисбатан муҳаббатим гуноҳимиди? Ё ҳомиладор бўлишнинг ўзи айбми?... Бутун жонзотлар ҳомиладор бўлади, фақат менгина эмас. Икки қайта туғилганлар жамиятидан бесўроқ ҳомиладор бўлдим. Шу қилмишимнинг жазосими бу? Жазони икки қайта туғилганлар белгилайдими?

Қоҳин Чакрдҳарнинг эшигига хайр-эхсон тилаб келувчи қовоқранг жандали роҳиблар ҳаёт нуқул азоб-уқубатдан иборат, бахт эса ўткинчи туйғудир, деб уқдиришади. Доро ўз ўтмишини эсларкан, роҳибларнинг бу фикри тўғрига ўхшаб кўринарди. Қачон у ўзини бахтиёр ҳис этди? Ҳис этганда ҳам бу туйғу тезуچار булут сояси каби зумда ўтиб кетди... Унга санъат фариштаси, “Сарасватий қизи” унвонини беришди... Притхусеннинг оғушида бир кеча... Ўша учрашувдан олдинги ва кейин тортган ҳижрон азоби... Ҳаммаси фақат ғурбатдан иборат. Бу дунё фақат зўрникидир... Мазлумларнинг бахти эса таркидунёликда. Ҳаётга интилиш, муҳаббат бекор нарса... Лекин Шакул-чи, у мавҳум эмас, мавжуддир.

Матҳурапури шаҳрининг кўчалари ва бозорларида тиланчилик қилиб юрувчи роҳиблар доим жабрдийдаларга нажот ваъда қилишади:
— Жафокаш инсонлар, барчангиз Будданинг паноҳига ўтинг! Дин ҳимоясига ўтинг! У сизни барча азоб-уқубатлардан халос этади!

Эрта азонда айвонда ухлаб ётган Доронинг бағрида ўғли Шакул йиғлаб қолди. Доро кўкрагини унинг оғзига тутди. Тўйиб эмгач, Шакул яна уйқуга кетди. Бир оздан сўнг уй бекаси билан унинг ўғли ҳам уйғонишди. Доро эмизиш учун ўрнидан туришга мажбур бўлди. Кун бошланмасдан унинг кўкрагида сут қолмаганини кўриб, хўжайиннинг хотини ниҳоятда дарғзаб бўлди. Дорони роса койиб, оғир ишга дон янчишга юборди.

Пешинда сопол идишда овқат олиб, Доро айвонга келиб ўтирди. Шакул унинг бағрида эди. Уй бекаси ухлаганини кўриб, Лома исмли қари чўри Дорога ақинроқ келиб ҳамдардлик билан деди:

— Қизим, соҳибанинг жаҳдини чиқариб чакки қилибсан. Хўжайин билан унинг хотини бугун Шакулни бирор жойга даф қилишга қарор қилишди. Бор, тентак, соҳибадан узр сўра.

Сопол идишдаги овқат шундайлигича қолди. Доро энди нима қилишни ўйларди. Пешинда, айни кун қизигида коҳин ва унинг хотини уйга кириб ухлашарди. Қария Лома ҳам бир бурчакка бориб чўзилди. Ёзнинг жазирама иссиғида қимирлаган жон кўринмайди. Офтобнинг ўта ёрқин нурлари кўзни қамаштириб, очиргани кўймайди. Иссиқнинг оташ тафтидан қочиб, шаҳарликлар уй-ўйларига кириб олишган. Лоҳасланган куш ва маймунлар эса ўзларини сўлинқираган дарахтлар панасига олган. Барча жонзот соя-салқинда дам олмоқда. Фарзандини тортиб олишларидан хавфсираб юрагига ваҳима тушган Доро бошини чангаллаб айвонда ўтирарди.

Шу пайт кўчадан ўтиб бораётган аллақайси роҳибнинг овози эшитилди:

— Таҳқирланган жабрдийдалар, Будданинг паноҳига ўтинг! Муҳаққақ Дин сизларни ҳар қандай азоб-уқубатдан ҳимоя қилгай! Барчангиз бизнинг жамоамизга кириг!

Паноҳга муҳтож Дорога роҳибнинг чақирғи бошқача таъсир қилди.

Иссиқнинг ҳовуридан йўлларнинг тўзони кўтарилиб, осмонга интилади. Шамол ҳам ғувиллаб, офтобнинг тафтидан ўрмонзорга қочади. Ана шундай дўзахий жазирамада Доро ўғлини бағрига босиб коҳиннинг уйдан чиқди ва товадай қизиган тош йўлга қадам қўйди. Шакулнинг нозик баданини куёшнинг аёвсиз тигидан асраш мақсадида уни ўзининг эски чурук, ифлос рўмолига ўраб олди.

Доронинг баданида сийнабанд ўрнида боғланган бир парча мато ва йиртиқ, кир бўлиб кетган лунгидан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Кучи борича чопганидан сочлари тўзғиб кетди. Чириган лунгиси оёғига илашиб, йиртилиб борарди. Баданининг очиқ жойларига куёш нурлари игнадек санчилар, яланг оёқлари қизиган тошда қуярди. Бутун танаси тердан жикқа ҳўл бўлди. Лекин Доро буларнинг ҳеч бирисига парво қилмасди. Унинг қулоғи остида ҳамон роҳибнинг чақирғи жарангларди: “Таҳқирланган жабрдийдалар, Будданинг паноҳига ўтинг!...” Унинг кўзлари қалин хурмозор ортида чанг-ғубор билан қопланган, осмонга бўй чўзиб турган Будда ибодатхонасининг гумбазида эди.

Бу гумбаз яқин бир асрдан бери дунёдаги барча мазлум бандаларни муҳаққак диннинг лутфи карамидан баҳраманд бўлишга чорларди. Доро шу жазирама иссиқда у ердан нажот излаб, бағрида боласи билан чопқиллаб борарди.

Ибодатхонанинг улкан дарвозаси ёпиқ эди. Унинг ортида Дорони шафқат ва паноҳ кутади. У дарвоза ёнида осийғлиқ каттакон кўнғироқнинг ипидан тортиди. Пешин сукунатини қаттиқ жаранглаган овоз бузди.

Дарвозанинг тирқиши очилди ва бир ёш роҳибнинг боши кўринди. Унинг уйқусираган кўзлари Дорога саволомуз тикилди.

— Менга паноҳ беринг! — деди Доро ўта ҳаяжонланиб, — мен Буддадан, диндан, жамоангиздан нажот излаб келдим!

Тирқиш беркилиб, ёш роҳиб қаергадир йўқолди. Безовталиқ билан кутаётган Доро бошини дарвозага тиради. Кўп ўтмай, дарвозанинг бир табақаси очилди ва остонада истараси иссиқ бир қария кўринди.

— Марҳаматли отахон, мени ўз ҳимоянгизга олинг! — деди Доро бутун вужуди билан қалтираб.

Ибодатхонанинг бош руҳонийси осойишта қўл кўтариб, Дорони тинчландирди:

— Ўзингни босиб ол, қизим.

Ёш роҳиб дарвоза ёнидаги хурмо дарахти тагига қурилган тош супага бўйра ёзди. Бош руҳоний бўйрага чўккалаб, Дорони ҳам қаршисига келиб ўтиришга имлади.

— Қизим, айт-чи, дардинг нима?

— Отахон, меҳр-шафқатингизни дариг тутмай, менга ва ўғлимга бошпана берсангиз, — ёлворди Доро кўзига ёш олиб.

— Қизим, на Будда, на муҳаққак дин ва на бизнинг жамоа сенинг дунёвий истакларингни қондира олди, — деб жавоб қилди бош руҳоний бир оз мулоҳазадан сўнг.

— Йўқ, йўқ, отахон, чўрингизнинг бундай истақлари йўқ. Мени фақат зулм исканжасидан қутқаришингизни сўрайман. Марҳаматли отахон, муҳаққақ дин паноҳида ўғлим билан доим бирга бўлсам бас.

Бош руҳонийнинг хотиржам юзига мулоим кулги югурди.

— Қизим, бу дунё бошдан-оёқ саробдир, бунда инсоннинг боши гурбатдан чиқмайди. Бу дунё ташвишлари билан ўртанган кўнгили бизнинг ибодатхонада ҳам нажот тополмайди.

Доро унга тикилганча сўзсиз қотди. Тамоман умидсизланиб, шашти қайтди.

— Отахон, — деди у яна журъат қилиб, — чўрингиз муҳаққақ будда динининг шафқатли соясида — ушбу ибодатхонадан паноҳ беришингизни тилайди. Мен тоат-ибодатга берилиб, барча дунёвий ташвишлардан халос бўлишни истайман.

Доро бош руҳонийнинг осойишта, ҳиссиз юзидан, кўзидан кўзини узмай Шакулни унинг пойи остига қўйди. Сўнг бошини тош сунага уриб, яна ялиниб-ёлворишга тушди:

— Ота, мана шу маъсум гўдак учун сиздан паноҳ сўрайман. Чўрингиз дин ақидаларига риоя қилиб, ҳақ йўлдан боришни, роҳибликни қабул қилишни истайди!

Ухлаб ётган боланинг баданига қаттиқ тош ботиб, у чинқириб йиғлашга тушди. Буни кўриб бош руҳонийнинг афти бужмайди.

— Қизим, болани қўйинингга ол, — деди у, — роҳибликни ихтиёр этмоқчи экансан, ҳўш, ўзинг кимсан?

— Отахон, мен мана шу нотавон боланинг онасиман, — деди Доро.

— Сенинг роҳиба бўлишинг учун эринг розилик бердимиз? — сўради у кўзини ерга қаратиб ўйчанлик билан.

— Йўқ, отахон, менинг эрим йўқ, — жавоб қилди Доро.

— Эринг бўлмаса, отангнинг рухсати теккандир?

Доро яна бош чайқаб инкор қилди:

— Йўқ, отахон, эрим ҳам, отам ҳам йўқ.

— Эринг ҳам, отанг ҳам бўлмаса, ўғлинг бу ишга розими? — сўради бош руҳоний кўзини ердан кўтармай.

— Отахон, чўрингизнинг ўғли ҳали розилик беришга қодир эмас, — деди Доро яна бош чайқаб.

Бош руҳоний ўйга толди.

— Мобода сен чўри бўлсанг, унда хўжайининг ижозат бергандир? — сўради у яна.

— Йўқ, отахон, — деди Доро бўшашиб. — Мен сиздан нажот тилаб келдим.

Бош руҳоний ниҳоят нигоҳини ердан узиб Дорога қаратди.

— Қизим, динимиз қонун-қоидаларига кўра, биз аёл кишини унинг ҳомийсининг рухсатисиз жамоамизга кирита олмаймиз, — деди у.

Доро ўзининг бахтиқаролигига қаттиқ қайғуриб, бош руҳонийга кўз тикканча қотди. Унинг жойидан кўзгалганини кўриб, қўлларини қовуштириб илтижо қилди:

— Лекин, отахон, будда дини бир пайтлар фоҳиша Анбапалига ҳам паноҳ берган эди-ку!

— Фоҳиша озод аёлдир, қизим, — деди руҳоний ўрнидан тураётди.

Эсанкираб қолган Доро оғзини очиб бош руҳонийга қараб қолди. Бош руҳоний дарвозадан ўтиб ичкарига кириб кетди. Ёш роҳиб ҳам бўйрани йиғиштириб, кўздан йўқолди. Дарвоза табақалари ёпилди. Гувиллаган шамол хурмо дарахти барглари шитирлатиб, жазирама иссиқдан ҳимоя излагандай эди. Доро Шакулни бағрига босиб ҳамон тошсупада ўтирарди. Унинг қарахт миясига ҳеч қандай ўй келмасди. Қулоғига бош руҳонийнинг охириги гапи ўрнашиб қолди — “Фоҳиша озод аёлдир, қизим!”

Шакулнинг йиғиси ҳушини жойига келтирди. Болани тинчитиш учун оғзига кўкрагини тутди. Куриб қолган кўкракни тишлагани билан сут келмагач, бола бадтар йиғлашга тушди. Доро эси оғиб, бу ерда анча вақт ўтириб қолганини ҳам сезмапти. Бирор нарса еб олиб, сўнг боласининг қорнини тўйғизиши ке-

рак. Ўзи очикқанини сезмасди, аммо боласининг очликдан бигиллаши унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Доро супадан тушди. Чарчоқдан бемажол оёқлари қалтирарди. Қўллари Шакулнинг оғирлигини ҳам кўтаришга бардош беролмай эгилиб-эгилиб кетарди. Лекин у дарҳол ўзини қўлга ола билди. Хурмо дарахти соясини тарқ этиб, қуёшнинг шафқатсиз нурлари остида тандирдай қизиган тупроқни босиб йўлга тушди. Чанг-тўзон кўтариб гув-гув эсаётган қайноқ шамолдан ўғлини ҳимоя қилиб, бағрига босиб олди.

Доро паноҳ излаб югуриб келган йўлидан судралиб яна ортига қайтди. Ўғлини тортиб олишларидан кўрқиб, у қоҳиннинг уйдан қочиб чиқди. Энди у ҳам, ўғли Шакул ҳам бошпанасиз қолишди. Изтиробли ўйлар оғушида гарангсиб қолган Доронинг миясида фақат биргина гап чарх урарди — фоҳиша озод аёлдир. Куллиқ кишанлари туфайли у ҳеч қаерда бошпана тополмайди.

“Бундан аввал ҳам озод эдимми? — деган фикр келди хаёлига. — Болам сабабли куллиқни ихтиёр этдим. Озодликни боламни боқиб катта қилиш ҳуқуқига алмаштирдим, лекин бу ҳуқуқимни ҳам поймол этишди... Ҳатто зодагонларнинг хотинлари ҳам бутунлай эркин эмас... Фақат фоҳишалар озод ҳаёт кечиради”.

Доро қатъий қарорга келди — у ўз ўғли учун, уни боқиб катта қилиш имкониятига эга бўлиш учун фоҳиша бўлади.

Кечга яқин қуёш Матхурапури шаҳрининг баланд иморатлари ортига ўтгач, кўча ва майдонларга соя тушди. Ҳолдан тойган Доро бемажол қўллари билан боласини қуриб қолган кўкрагига босиб, шаҳарнинг кўча ва майдонларида санғиб юрарди. Соя тушгач, шаҳарга аста жон кирди. Доро ўтиб бораётган бир йўловчини тўхтатиб, савол берди:

— Фоҳишалар маҳалласи қайси томонда?

Рўпарадан келаётган бошқа бир йўловчи кулиб юборди.

— Аёл кишининг фоҳишаларда нима иши бор экан?

— Мен фоҳиша бўлишни истайман, — деди Доро кўлидан сирғалиб тушаётган боласини ўнглаб.

Кулиб турган йўловчи Доронинг юзидаги ифодани кўриб жим қолди. Лекин шу ердан ўтиб кетаётган икки йўловчидан бири унинг сўлғин юзига, тўзиган сочларига, ич-ичига тортиб кетган кўзларига, эгнидаги йиртиқ ифлос кўйлагига ишора қилиб қаҳ-қаҳ урди.

— Ҳа-я, бу қадди қоматни, бу ҳусну латофатни қаранг! Агар бу фоҳиша бўлса, Матхурапурининг ишқибозлари кўзларининг гавҳари Ратнапрабҳани ҳам нутиб юборишса ажаб эмас! — деди у кулги аралаш.

— Сен фоҳиша бўлмоқчимисан? — деди биринчи йўловчи ижирғаниб. — Онадек муқаддас номни булғаб, фоҳишалиқ қилмоқчимисан? Жамиятнинг қарғишига қоласан! Сен бойлик кетидан қувиб ўз баданингни пуллаб, оналик номига доғ туширмоқчимисан? Мияси йўқ, сен фоҳишалиққа ҳам ярамайсан. Пул эвазига нимангни пеш қиласан? Ҳеч нарсанг қолмапти-ку! Кимдир сендаги бор ширани ҳам сиқиб олиб, қуруқ терингни қолдирибди. Сенда аёллик латофатидан асар ҳам йўқ-ку! Қуриб-қақшаб, фирт бемажол бўлибсан-ку, энди яшаб ҳам нима қилардинг! Нотавон, ўзини ўзи эпшолмайдиганларга бу дунёда ўрин йўқ. Бор, Ямуна дарёсининг сувига ташла ўзингни!

Сафар туфайли соч-соқоли ўсиб кетган бу йигитни Доро бошда танимади. Лекин овозини дарров таниди. Унинг номини айтиб чақиршига шайланган эди, йигит гапиршига қўймай, яна койиб берди:

— Болангнинг қорнини тўйғазиш учун фоҳишалиқ қилмоқчи экансан, Ямуна бўйига бормайсанми, бадбахт? Падянабҳ исмли бир савдогар умр бўйи сен каби ғариб-бечораларни талаб, уларни очликка маҳкум этди. Энди эса, сенларга ош-нон тарқатиб, нариги дунёга кетар олди савоб олмоқчи. Бор, сен ҳам ундан ўзингга овқат тилаб ол, унга савоби тегади.

Доро йигитнинг номини айтиб чақиршиш учун оғиз жуфтлади, лекин у жирканиб юзини ўгирди ва олдинга ўтиб кетди. У йигитнинг орқасидан бир оз қараб тургач, чуқур уҳ тортиб қўйди. Бағрида йиғлай-йиғлай уйқуга кетган Шакулни ўнглаб олиб, йўловчилардан Ямуна дарёси бўйига қандай боришни

суриштира-суриштира йўлга тушди. Унинг оёқ-қўллари борган сари дармон-сизланиб борарди.

Кечкурун Ямуна дарёсини тош ётқизилган қирғоғи одам билан тирбанд эди. Савдогар Падянабхнинг ўтови ёнидан қурбонлик гулханининг муқаддас тутуни буралиб-буралиб осмонга интиларди. Тиланчилар тўдаси бир-бирини туртиб-йиқитиб, садақахона дарвозасига талпинади. Доро қўлида биғиллаб йиғлаётган Шакул билан тўдани ёриб ўтиб, дарвозага яқинлашишга уринди. Ногаҳон орқадан кимнингдир қичқиргани эшитилди:

— Ушланглар, ушланглар, қочоқ... чўрини ушланглар!

Доро ўз хўжайини — коҳиннинг овозини дарров таниди. Коҳин тинмай бақчириб-чақирарди.

Коҳин Чакрадҳарнинг додини эшитиб, бошқалар ҳам қочоқ чўрини тутишга шайланди. Орқадан, ўнгу сўлдан барча уни тутиб олишга ёпирилди. Фақат олдинда — қирғоқ томонда ҳеч ким йўқлигини кўриб, Доро Шакулни кўксига маҳкам босиб ўша томон югурди. Орқадан коҳиннинг қичқирғи тинмай эшитиларди. У яна коҳиннинг қўлига тушиб, чўри бўлишдан ўлимни афзал кўрди ва баланд қирғоқдан ўзини сувга олди.

* * *

Матҳурапурилик зодагонлар, аркони давлатлар ва савдогарлар куни билан куёш нурида қизиб, диққинафас бўлиб кетган саройларни тарк этишган. Улар кечкурунги салқинда қайиқларга ўтириб, дарёда сайр қилишарди. Шурсен мамлакатининг беқийёс гўзали, раққосалар маликаси Ратнапрабҳа девийнинг қайиғи қочоқ чўри ўзини сувга ташлаган жойга ҳаммадан яқин эди. Ратнапрабҳанинг амри билан хизматкорлар чўкаётган аёлни дарров сувдан чиқариб, қайиққа ётқизишди. Боланинг озғин қўллари ҳамон унинг куриб қолган кўкрагини чангаллаб турарди.

Ратнапрабҳа юраги ачишиб, хушсиз ётган аёлнинг бағридан болани олди. Чақалоқ жонсиз эди. У хўрсиниб, болани бир чеккага қўйди. Қимматбаҳо шойи кўйлаги кир бўлишини ўйламай, Ратнапрабҳа чўрининг жикқа хўл, лойқа юққан бошини тиззасига олди. Унинг канизак ва хизматкорлари аёлни хушига келтиришга уриниб, димоғига ўтқир ҳидли атир суртиб, елпигич билан елпишарди. Ратнапрабҳанинг қайиғи атрофида яна бир неча қайиқлар тўшланди. Қирғоқда ва қайиқларда шовқин-сурон авжига чиқди. Ратнапрабҳа ва унинг хизматкорлари бир амаллаб Дорони хушига келтиришди. Кўзини очган заҳоти у ҳаяжонли овозда сўради:

— Менинг... болам Шакул!

— Хавотир олма, жоним, боланг ҳам шу ерда, — деди Ратнапрабҳа унинг бошини меҳр билан силаб.

Доро ногаҳоний илтифотдан ҳайратланиб, Ратнапрабҳага тикилиб қолди. У кўзини катта-катта очиб, атрофга аланглади — у бобокалонининг саройига келиб қолдимикан?.. Ёки туш кўряптими?

Шу пайт унинг қулоғига қирғоқдан туриб айюҳаннос солаётган коҳин Чакрадҳарнинг овози чалинди:

— Бу қочоқ чўри менга қарашли. Уни менга қайтариб беринглар. Унинг оёқ-қўлини боғлаб жазо учун подшонинг ҳукмига ҳавола қиламан... Бу ўғри. Мен уни қулжаллоб Бхуддҳардан эллик олтинга сотиб олганман...

Кўрқувдан дағ-дағ титраётган Доро икки қўли билан Ратнапрабҳанинг билангидан ушлаб илтижо қилди:

— Муҳтарама хоним, мени қутқаринг! Бу қонхўр коҳиндан мени қутқаринг! У мени ҳам, боламни ҳам ўлдириб ташлайди. Хоним, мен фоҳиша бўламан, пул тўшлаб, шу браҳманнинг қарзини узаман¹. Мен санъаткорман. Мен фоҳиша бўламан. Хоним, қуллик ситамига чидолмайман.

Коҳин Чакрадҳар дарё қирғоғида зир югуриб, қочоқ чўрини қайтариб беришларини талаб қиларди. Шу пайт қирғоқ ва қайиқлардан кўтарилган шовқинни

¹ Қадимги Ҳиндистонда раққосалар ҳам фоҳишалар тоифасига кирган.

босиб бурғу овози янгради. Бутун атрофни таҳликали сукунат қамради. Бу жимликда жарчининг овози баралла жаранглади:

— Шаҳарликлар, диққат! Валинеъмат, Халқпарвар, Дин ҳомийси, Шурсеннинг қудратли подшоси Рави Шарма ташриф буюрадилар!

Бу хабарни эшитиб, қайиқлар дарҳол четга сурилди. Қирғоқдагилар ҳам тинчиб қолишди. Тилла соябонли, ўн олти эшкаклик кема Ратнапрабҳа қайиғи ёнига келиб тўхтади. Соҳил бўйидаги ва қайиқдагилар бош эгиб подшога таъзим қилишди. Чор атрофдан унинг шаънига олқишлар янгради. Тилла соябон остида оппоқ пар ёстиққа суяниб ўтирган Рави Шарма Ратнапрабҳага қараб дўстона жилмайиб кўйди ва унинг ҳол-аҳволини суриштирди.

Подшо кемасининг олд қисмида турган қизил кулоҳлик жарчи яна эълон қилди:

— Валинеъмат, Халқпарвар, Дин ҳомийси, Шурсеннинг қудратли подшоси халойиқ ўртасида безовталиқ ва норозилиқ аломатини кўриб бу ерга ташриф буюрдилар. Халқпарвар, Дин ҳомийси амр қиладилар — эзилган, жабрдийда, адолат истовчи ҳар қандай шахс қўрқмасдан қудратли подшоҳимизга арз-додини изҳор қилсин!

Қирғоқда турган браҳман таъзим қилиб, қовуштирилган қўлларини пешонасига тегизиб арз қилди:

— Мен браҳман коҳини, Варун ибодатхонасининг хизматчиси Чакрдҳар, буюк Индр номи билан қасамёд қиламанки, Ратнапрабҳа девийнинг қайиғида ўтирган Доро исмли юнон чўри қурбонлиқ маросимларидан тушган маблағга сотиб олган қулимдир. Бу чўри ўз бурчини бажаришдан бош тортиб, уйимдан қочиб кетди. Валинеъмат, Дин ҳомийси бўлмиш қудратли шоҳимизнинг чўри Дорони менга қайтариб бериш ҳақидаги амрларига интизорман.

Ратнапрабҳа ўрнидан туриб, таъзим билан ўз илтимосини билдирди:

— Мен, Шурсен мамлакатининг бош раққосаси Ратнапрабҳа, Валинеъмат, Дин ҳомийсининг ижозати билан шу таҳқирланган чўрининг нарҳини браҳманга тўлаб, уни ёнимда қолдиришни истайман.

— Девий, бировнинг мулкни зўрлаб ҳам, пул бериб ҳам тортиб олиш мумкин эмас. Қонун олдида бой ҳам, камбағал ҳам тенгдир, — деди Рави Шарма Ратнапрабҳага ўгирилиб.

Коҳин Чакрдҳар қўлларини осмонга кўтариб, шукрона қилди:

— Яшасин адолатпарвар Валинеъматимиз! Бу чўри ғариб браҳман ўғлининг энагасидир. Адолатпарвар, икки қайта туғилганлар ҳомийси браҳманнинг фарзандига ҳаёт бахш этди. Мана шу чўри браҳман ўғлининг бирдан-бир таянчидир. Ратнапрабҳа яна таъзим билан подшога юзланди:

— Валинеъмат, Дин ҳомийси! Мен браҳманга янги энага сотиб олиш учун старли маблағ беришга тайёрман.

— Девий, инсон хоҳишига қараб адолат юритилмайди, — деди Рави Шарма Ратнапрабҳага жавобан. — Адолатнинг асосий вазифаси қонунни ҳимоя қилишдир. Чўри ўз хўжайинининг уйдан қочиб гуноҳ қилибди. Браҳман бу чўри учун олтин тўлаган. Чўрининг ўз бурчини бажаришдан бош тортиши ўғрилиқ билан тенг. Чўри браҳманнинг мулки ҳисобланади. У ўз жонига қасд қилиб, браҳман хўжайинининг шахсий мулкига хиёнат қилди, уни бу мулкдан маҳрум этмоқчи бўлди.

— Асл ҳақиқатни айтдилар, адолатпарвар шоҳим! Валинеъматга шон-шарфлар бўлсин! — деди коҳин дуо қилиб.

Подшо Ратнапрабҳа қайиғида тиз чўкиб, қўл қовуштириб ўтирган Дорога қаратиб деди:

— Чўри, сен гуноҳкорсан!

Доро қайиқ тубига бош уриб илтижо қилди:

— Адолатли шоҳим, қилган гуноҳим учун мен чўрини ўғлим билан қўшиб ўлимга маҳкум этинг. Мен бу илтифотингиз учун миннатдор бўлардим.

— Йўқ, чўри, жазони гуноҳкор ўз хоҳиши билан белгилай олмайди, — деди подшо бош чайқаб. — Браҳманнинг чўриси ҳам, унинг фарзанди ҳам унинг шахсий мулкидир. Мулкнинг эса ҳеч қандай ихтиёри бўлмайди.

— Гапингиз ҳақ, Дин ҳомийси, адолатпарвар шоҳим! Валинеъматимизнинг умрлари боқий бўлсин! — деди яна коҳин миннатдорлик билан.

— Нега чўри ўз жонига қасд қилиб, азим гуноҳга ботишни истади? — сўради подшо Дородан.

— Коҳиннинг қули бўлиш, унинг қўлида оч-наҳор яшаш фарзандимнинг оч қолишига чидолмаганимдан, — деди Доро қўл қовуштириб. Унинг кўз ёшлари шашқатор бўлиб ёноқларига оқиб тушди.

— Адолатпарвар шоҳим, — деб мурожаат қилди Ратнапрабҳа. — Ижозат берсангиз, бу чўрининг қилган гуноҳларини мен олтин билан тўлай.

Рави Шарма қўл ишораси билан унга сабр қил, деди ва коҳинга савол берди:

— Шастр ва қонунлар билимдони, сен браҳман, чўрига шунчалик озор берибсанки, у боласи билан бирга ўлишга ҳам рози бўлибди. Браҳман, сен қилмишинг учун жазога лойиқсан!

Коҳиннинг ранги кўрқувдан бўзариб кетди.

— Озор бермадим, адолатпарвар шоҳим!.. Бу ишқмас чўри хўжайинига қарши бош кўтарди.

— Браҳман, хўжайин қулни ишлатишга ҳақли, аммо унинг жонини олишга ҳаққи йўқ, — деди шоҳ қатъийлик билан. — Барча жонзотларни парвардигор яратган, хоҳласа жон олиши ҳам мумкин. Подшолар худонинг ердаги соясидир, шу сабабли фақат подшоларгина бировни жонидан маҳрум этиши мумкин. Қулий чўрилар эса икки қайта туғилганлар қатори подшонинг фуқароларидир. Бу чўрининг боласи қани?

— Адолатпарвар шоҳим, бахтиқаро чўрининг боласи ўлиб қолди, — деди Ратнапрабҳа бошини куйи солиб.

Доро хушидан кетиб, ўзини ташлаб юборди. Ратнапрабҳа ва хизматкорлари уни сувга йиқилиб тушишидан аранг сақлаб қолишди. Бу фожиани кўриб турган халойиқнинг эти жимирлаб кетди. Фақат Рави Шарманинг осойишта қиёфаси ўзгармади.

— Браҳман, сен бу чўри учун қанча пул тўлагансан? — деди у коҳинга.

— Эллик олтин, олампаҳоқ.

— Браҳман, чўрининг боласини нобуд қилганинг учун, давлат хазинасига икки юз олтин жарима тўлашинг шарт. Бу чўри эса давлат ихтиёрига ўтади. Сўнг уни бирор бошқа одамга сотиб юборилади.

Чакрдҳар кўрқувдан зир титрарди.

— Адолатпарвар шоҳим, бечора браҳманга шафқат қилинг! Қурбонлик маросимларидан тушадиган маблағга тирикчилик қилувчи браҳман қандай қилиб шунча пул йиғсин? — деди у ёлвориб.

— Сен одам ўлдирганликда айбланасан, — деди подшо қаҳр билан, — Шастрлар браҳманни ўлдириш ё қамашни ман этади. Сен шаҳару қишлоқларда тиланчилик қилиб, керакли маблағни тўплайсан. Зарурият туғилса, сенинг фарзандингни боқиш учун давлат хазинасидан пул ажратилади.

— Бу чўрини хўжайинининг уйидан қочиб кетгани учун тўрт марта қамчилансин, — деди у ҳушсиз ётган Дорога қараб.

Бу фармонни эшитиб, халойиқ сесканиб тушди. Ратнапрабҳанинг кўзлари ёшланди.

— Чўрининг нимжонлиги ва беҳушлигини эътиборга олиб, қамчи ўрнига елпигич билан савалансин!

9-БОБ

АНШУМАЛА

Ратнапрабҳа Дорони тупроққа қоришиб ётган шиша деб ўйласа, у бебаҳо гавҳар бўлиб чиқди.

Кечкурун Ратнапрабҳанинг саройидаги кўшиқ ва рақс базмида унинг энг истеъдодли шогирди Муктвалий майин мусиқа садолари остида “Товус” рақ-

сини ижро этарди. Пон солинган баркаш кўтарган Доро соҳибасининг хизматида эди.

Ратнапрабҳа Муктвалийдан кўз узмай, пон учун қўлини узатди. Қўлига пон тегмагач, у ўгирилиб Дорога қаради. Чўри зўр диққат билан Муктвалийнинг ҳаракатларини кузатарди. Бутун эътиборини ўйинга қаратганидан, қошлари чимирилган эди. Ратнапрабҳа ажабланганидан Муктвалийни ҳам унутиб, Дорога тикилиб қолди.

— Оҳ, адашди, — деб юборди Доро бехосдан ва қўлидан баркаш тушиб кетди...

Муктвалий тўхтаб қолди. Баркашнинг жаранглаши Дорони ҳушига келтирди. Хижолат бўлиб, у соҳибаси ва Муктвалийдан кечирим сўради. Ратнапрабҳа унинг узрига эътибор бермай, “Товус” ўйинини кўрсатишни буюрди. Доро камтарлик билан рақсга тушишни билмаслигини айтиб, кўполлиги учун яна бир бор кечирим сўради.

— Йўқ, Доро, рақс санъатини яхши биласан, бунга ишончим комил, — деди Ратнапрабҳа илтимос оҳангида. Тўсатдан эсига бир нарса тушди.

— Ҳа, айтмоқчи, ўша куни дарёда ўзинг санъаткорман, раққоса бўлишни истайман, демовмидинг?

Соҳибаси ҳоли-жонига қўймагач, Доро уялиб, унча хоҳламай, рақсга тушишга розилик берди. Вийна ва ноғора садолари янгради. Доронинг оёқлари мусиқага мос ҳаракат қила бошлади. Кекса созанда Рўҳит янги раққосанинг оёқ олишига қараб, унинг нимага қодирлигини дарров тушунди. У мусиқани дам тезлатар, дам секин чаларди. Доро оҳангни ҳис этиб илондай тўлғанарди, бир оздан сўнг эса бутун борлиғи билан рақсга берилиб кетди. Унинг ҳаракатлари шунчалик уйғун, аниқ ва шиддатли эдики, кекса Рўҳитнинг бармоқлари улгуролмай қолди. Пешонасини тер босди. Томошабинлар ҳайкалдай донг қотиб қолишган. Ратнапрабҳа ҳам иягига бармоғини тираганча ҳайратдан лол қотиб ўтирарди.

Рақс тугагач, Доро соҳибасига таъзим қилди. Ниҳоят, ўзига келиб, Ратнапрабҳа ўрнидан турди. Бўйнидаги бебаҳо маржон шодасини счиб, Доронинг бўйнига тақиб қўйди.

— Дугона, Сагал, Магадҳа ва Такшашиладан бўлак ерда бунчалик мукаммал санъатнинг бўлиши мумкин эмас, — деди у Дорони кучоқлаб, бундай маҳоратга эришиш учун зўр устодинг бўлиши ҳамда санъат ҳомийси маъбуда Сарасвадий бахш этган ноёб истеъдод лозим. Бунда албатта менинг устозим — Маллика Девийнинг хизматлари бўлиши керак. Тўғриси айт, бу бебаҳо санъатни қаерда ўргандинг?

— Ҳа, бунинг учун мен Маллика Девийдан ўла-ўлгунча миннатдорман, — деди Доро бошини қуйи солиб, мамнуният билан.

Ратнапрабҳа шундоқ ҳам Дорога меҳрибон эди. Унинг фазилатлари ва сирини билиб олгач, ҳурмати янада ошди. Ратнапрабҳа ўйлаб-ўйлаб Дорога янги ном топди — Аншумала¹.

Номи билан бирга Доронинг дунёси ҳам бутунлай ўзгарди. Серҳашам, фаровон ҳаёт қўнида, мусиқа ва рақс гирдобиди у оққуш каби мавж урарди. Лекин унинг мажруҳ қалби барча хурсандчиликлардан бебаҳра эди.

Аншумала рақсга тушганда юзидан табассум аримасди, аммо бу шунчаки санъаткорлик фарзи эди. Сувдан чиқиб келган оққуш бир силкиниб, патидаги сув томчиларини тўкиб ташлагани каби, Аншумала бир ўзи қолди дегунча паршонхотир, ҳар нарсага лоқайд бўлиб қоларди. Унинг дилини ғамгин, бири биридан даҳшатли ўйлар тирнар, Шакулнинг ёди ором бермасди.

Санъат шайдолари Аншумаланинг жозибатор рақсига, нафис маҳоратига мафтун бўлиб қолишди. Улар Ратнапрабҳанинг пойи остига қимматбаҳо совғаларни уйиб ташлашарди. Аншумала буларнинг барчасига бефарқ эди. Унинг кўзи олдида очликдан жовдираб турган Шакулнинг қиёфаси кетмасди. Аншумаланинг Шакул фироқида ўртанган қалбининг фӣғони томошабинларнинг

¹ Аншумала — нурли гулчамбар дегани.

юрак-юрагигача етиб бориб, маҳзун кўшиқлар маъносини тагин ҳам бўрттириб кўрсатарди. Рақсга ҳам у бутун вужуди билан берилиб кетарди.

Ратнапрабҳанинг саройи на фақат Матхурапура, балки бутун Шурсен мамлакатининг маданият ўчоғи ҳисобланарди. Энди унинг довуғи Магадҳа, Каурав, Катҳ ҳамда Мадра мамлакатларигача ёйилди. Унинг саройида уюштирилаётган кечки базмларда жой таллашиб, санъат ихлосмандлари бир-бирлари билан тортишиб қолишарди. Айниқса, Аншумала қатнашадиган базмларда тартиб сақлаш учун махсус соқчилар қўйишга тўғри келарди. Аншумаланинг шуҳрати туфайли Ратнапрабҳанинг даромади ҳам бир неча бор кўпайди. Ратнапрабҳа ҳам Муктвалийнинг базмларида гулчамбару кумуш тангалардан нари ўтмайди-ган санъат шайдолари энди олтин тангалар, олмос ва бошқа қимматбаҳо тошларни аямасдан тортиқ қилишарди. Буларнинг барчаси Ратнапрабҳанинг номига бўлса-да, аслида Аншумаланинг санъатига берилган юксак баҳо эди.

* * *

Аншумаланинг довуғи кундан-кунга ортиб, Ратнапрабҳа учун қутилмаган натижага олиб келди. Бойваччалар, асилзодалар, давлат аъёнлари унинг саройига гулчамбарлар кўтариб келишарди. Улар Ратнапрабҳага бебаҳо ҳадялар инъом этиб, Аншумалани ўзлари билан ўрмону кўллар бўйлаб сайр-томошага олиб кетишга руҳсат сўрардилар. Илгари Ратнапрабҳанинг илтифотига зор бўлиб юрган ихлосмандлар энди унинг саройига Аншумалани деб келадиган бўлишди. Осонликча оқиб келаётган бойликлар Аншумалани қизиқтирмай қўйди. Шуҳрати сўниб, жозибаси қолмаганини англаб, у ўзини бир нарсасини йўқотиб қўйган одамдек ҳис этарди.

Ратнапрабҳанинг ўзи бир пайтлар барчанинг эътиқод марказида турган бўлса, энди унинг ўзи янги бир санамнинг эгаси, ҳомийси эди. Халқнинг Аншумалага муҳаббати туфайли саройга оқиб келаётган барча бойликлар уники эди. Ратнапрабҳа тақдирга тан бериб, ўз-ўзини юпатмоқчи бўларди: “Умр бўйи шон-шуҳратга интилиб, кўзлаган мақсадим нима эди? Мана шу бойлик эмасми?!..” Лекин бу далиллардан кўнгли тўлмасди. “Бойлик орттиришдан мақсад нима? — савол берарди у ўзи-ўзига. — Бойликдан мақсад фаровон ҳаёт кечиришдир. Менда ҳамма нарса бор — бежирим кийим-кечаклар, турли зебу зийнатлар, данғиллама саройим бор, лекин мен ўзимни тўла маънода бахтиёрман, дея оламанми? Йўқ, чунки бу бойликларнинг барчаси яшаш учун керакли бир воситадир, улар ҳаёт муддаоси эмас... Бозорда тўтиқушни олтин қафасига эмас, хислатларига қараб баҳолайдилар”.

Ратнапрабҳа ўн саккиз йил илгари Малликанинг саройида ўқишни тугатиб Матхурапурига қайтганда, барчани ўзига ром этди. Ўшанда Каумиди қанчалар ҳасад қилмади. Лекин Ратнапрабҳа ҳасад қилишга арзигулик бирор нарсага эришдими? Фоҳишанинг тақдири шу экан-да! У бутун вужудини бировларга бағишлаб, орттирган нарсаси фақат мол-дунё бўлди. Оила қурган аёллар ҳам ҳаётини бировга бахш этади, лекин улар бунинг эвазига эрли бўладилар... Фоҳишанинг ҳаётини осмонда ёрқин из қолдириб тезда сўнадиган учар юлдузга қиёсласа бўлади. Оилали аёлларнинг ҳаёти эса мўътадил ёруликдаги шамчирокқа ўхшайди — у узоқ вақтгача ўчмайди. Нотинч кунларда меҳрибон қўллар уни панасига олиб, қутурган бўрон ҳамласидан ҳимоя этади. У ўчишдан илгари бошқа чирокларни ёқиб қолдиради. Ўзи ўчиб қолса ҳам, у ҳаёт бахш этган шуъла асло сўнмайди. Бу эса мангу ҳаёт демакдир... Маришнинг бу гапини у тез-тез эслаб турарди. У чарвак-локаяттика таълимотининг тарафдори бўлмиш ҳайкалтарош Маришни, унинг маънодор гапларини доим хотирларди. Ёш бўлса-да, сочига оқ оралаб қолган бу йигит уч йил илгари Дакшинапантҳа шаҳридан Сагалга қайтаётган унинг уйида меҳмон бўлган эди. Ўшанда у ҳам кечки базмга келди. На кўриниши, на кийим-боши Ратнапрабҳанинг диққатини ўзига тортди. Базм тугаганда ҳам у саройда қолди. Ратнапрабҳа дам олгани кириб кетгач, йигит у билан кўришиш истагини билдирди. Ратнапрабҳа илтимосини рад этганини эшитиб, у канизакка шундай дебди:

— Ҳа, рад жавоб олишимни билардим. Мен у билан суҳбатлашиб, кўнглимнинг чигилини ёзмоқчи эдим, афсуски бунинг учун пул тўлашга қодир эмасман. Лекин дунёда мол-дунёдан бўлак нарсалар ҳам бор!

Маришнинг бу гапни канизақдан эшитиб, Ратнапрабҳанинг дили оғринди. Ноилож учрашишга розилик берди. Мариш нимаси биландир унга ёқиб қолди. У Ратнапрабҳанинг саройида бир неча ҳафта меҳмон бўлди. Аввалбошда Маришнинг ғаройиб фикрлари унда шунчаки қизиқиш уйғотарди, аммо кейинчалик Ратнапрабҳа унинг гапларининг маъзини чақиб, улар устида мулоҳаза қиладиган бўлди. Маришнинг таъсири остида Ратнапрабҳа анча босиқ, оғир-вазмин бўлиб қолди.

Ратнапрабҳа ўз тақдиридан унчалик хурсанд бўлмаса-да, кўнглида умид ва ишонч ҳислари бениҳоя эди. У ўз даромадининг бир қисмини назр-ниёз, қурбонлик маросимларига сарфларди. Аввалги туғилишларда қилган гуноҳим туфайли бу гал мен фақат шуҳрат ва бойликка эришдим, холос, эндиги савоб ишларим эвазига нариги дунёда ҳамда кейинги туғилишимда, албатта, тақдирланаман, деб ўйларди у.

Мариш уни мазах қилиб савол берди:

— Хоним, кўлни бош орқасидан айлантириб бурунни ушлашга уринмоқдан не мақсад?

— Нега бундай дейсиз? — деди Ратнапрабҳа ажабланиб.

— Нариги дунёдаги роҳатни ўйлаб азият чекишингиздан ҳеч қандай фойда йўқ, — деди Мариш. — Сизнинг эътиқодингизга кўра, савоб иш қилсангиз, нариги дунёда роҳат-фароғатда яшайсиз. Кўнглингиз истироҳат истаса, имконингиз борида, бу дунёда кайф-сафо қилин! Ўзингизни ўзингиз алдаб, кўп нарсалардан маҳрум бўлишнинг нима кераги бор? Нариги дунё фақат бир тахмин, ҳаёлий нарса, холос. Сизни нариги дунё борлигига ишонтирган одамнинг ўзи уни кўрмаган. У ҳам бу гапни бировлардан эшитган. Ҳали бирорта одам нариги дунёни ўз кўзи билан кўрган эмас, ҳеч ким унинг мавжудлигини исботлаб беролмайди. Нариги дунё ҳақидаги гаплар қуруқ сафсатадир. Турли уйдирмаларга ишониб, бу дунёдан воз кечиш ақлданми?

Ратнапрабҳа Маришга тикилганча лол қолди. Унинг далилларини рад этишга ожиз эди.

— Ўлгандан кейин сиз қандай қилиб нариги дунёда яшайсиз? — Мариш фикрини давом эттирди. — Руҳингиз яшайдими? Хоним, браҳманлар руҳ деб атайдиган нарсанинг ўзи йўқ. У ҳам бир фараздир. Инсоннинг фикрлаш ҳамда сезиш қобилияти унинг табиатига хос хислат, унинг фаолияти мевасидир. Гул ўзидан хушбўй ис таратади, шамчирокнинг ёнишидан ёруғлик юзага келади. Чироқ ўчгач, унинг ёруғи йўқолади. Чироқ ёки қуёшдан ажралган ҳолда ёруғлик мавжуд эмас. Шу каби, руҳ ҳам танадан бўлак яшай олмайди, бунинг имконияти йўқ.

— Хоним, моддий, сезги аъзолари орқали идрок этиладиган дунёни сохта тушуниб, браҳманлар ўйлаб топган руҳни ҳақиқат деб тан олиш мантиққа зид эмасми? — деди Мариш қизишиб. — Бировларнинг фикрига кўр-кўрона ишонгандан кўра, ўз тажрибангизга, ҳисларингизга таянган маъқул. Мана шу ҳаёт, бу дунё ҳақиқийдир, моддийдир. Нимани истасангиз, бу дунёда эришишга интилинг!

Ратнапрабҳа оғзини очиб, Маришга тикилиб қолди. Сўнг журъатсизгина унга савол берди:

— Инсон танаси абадий эмас, дедик, бахт-саодат ҳам ўткинчи, беқарор ҳис, тўғрими?

Маришнинг ярим юмуқ кўзларида истеҳзо ифодаси жилоланди.

— Демак, жисм беқарор, ўлимга маҳкум экан-да? Хоним боқий умр истайдиларми? Ҳўп, яхши. Қани, айтинг-чи, атроф муҳитда шакли, мазаси ёки рангини ўзгартирмайдиган бирор нарсанинг ўзи борми? Сиз ўлим деб атайдиган ҳодиса аслида модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишидир. Боқийликнинг маъноси барқарорлик, ўзгармасликдир. Фараз қилиб кўринг, дунёда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмаса, унинг нима гўзаллиги қолади?

— Ҳа, сиз ҳақ гапни айтдингиз, ҳеч қандай ўзгаришсиз, муқаррар дунёнинг файзи бўлмасди, — деди Ратнапрабҳа, бир оз мулоҳазадан сўнг.

— Лекин, барибир инсон абадий яшайди. Минг-минглаб йиллардан бери ҳаёт силсиласи давом этиб келяпти. Бу инсоннинг мангулигидан далолатдир, — деди Мариш.

Мариш билан бўлган суҳбатлар таъсирида Ратнапрабҳанинг нариги дунё ва мангуликка ишончи сусайиб, бу дунёдаги ишларга қизиқиши кучайди. Ратнапрабҳа ўзига яраша бадавлат ҳаёт кечирса-да, жамият наздида у халқ хизматкори эди. У ўзининг бу аҳволдан мамнун эмас эди, албатта. Оилали аёллар ҳаёти кўпроқ жозибали туюларди. Аммо у бу имкониятни қўлдан берган. Кимни ҳам умр йўлдоши қилиб танларди? Ўз тақдирини кимнинг қўлига ишониб топширса бўлади? Ратнапрабҳа тақдиримга фақат ўзгаларнинг кўнглини овлаш ёзилган экан, деб ўйларди.

* * *

Аншумала ҳар томонлама етук раққоса эди. Лекин унда заррача кибр-ҳаво йўқ, ўзига анча бепарво эди. У Ратнапрабҳанинг ўз ҳомийси деб билиб, унга беҳад миннатдорлик, чуқур ҳурмат билан қарарди.

Ратнапрабҳа Аншумалани дастлабки кўрган куниеқ ёқтириб қолди, дилида унга нисбатан раҳм-шафқат ҳислари уйғонди. Устози Малликанинг шогирди бўлгани, ҳамда ўзига чексиз садоқати, самимийлиги туфайли Аншумалага меҳри тагин ҳам ортди. Аншумала уни “соҳиба” деб атаса-да, ўзи уни синглим, дугонам деб чақирарди. Ёши қирққа етиб қолган Ратнапрабҳа Аншумалани ўз жойини эгаллаб олиши мумкин бўлган рақиб сифатида эмас, балки ўз ишини давом эттирувчи муносиб ўринбосари деб тушунарди. У билан фахрланиб, меҳр билан Аншупрабҳа деб атарди.

Узоқ давом этган ёғингарчиликдан сўнг одам куёшга интиққани каби, Матхурапури шаҳри санъат шайдолари ҳам Ратнапрабҳанинг саройида Аншумаланинг пайдо бўлишини зўр қувонч билан кутиб олдилар. Лекин бу олқишлар Аншумалани заррача ҳам қувонтирмади, унинг руҳий ҳолатида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Аншумаланинг лоқайдлиги унинг ихлосмандларининг иззат-нафсига тегарди. Улар турли тортиғу туҳфалар билан Аншумаланинг кўнглини олишга уринишарди. Лекин мудом муваффақиятсизликка учраб, чекинишга мажбур бўлардилар.

Жамиятда турли миш-мишлар тарқалди — “Аншумала одам эмас, ёғочдан ясалган қўғирчоқ экан. У тошдан тикланган бут-санамлар қаршисида ўйинга тушишга яратилган мурватли ўйинчоқ. Унинг хиром айлаб ўйинга тушиши, юзидаги яратилган мурватли ўйинчоқ. Унинг хиром айлаб ўйинга тушиши, юзидаги табассуми, ноз-карашмалари — бариси ясама, сохтадир. Унинг шахсий ҳаёти йўқ, бировга зиғирча фойда келтиролмайди. Унинг кўнглида бирор истак-хоҳиш йўқ, у ҳаётдан бутунлай бебаҳрадир. У Ратнапрабҳанинг қўлидаги қўғирчоқ, холос”.

Бу миш-мишлар Ратнапрабҳанинг ҳам қулоғига етди, унинг ўзи ҳам бу гапларнинг ҳақиқатга яқинлигини тан оларди. У Аншумаланинг кўнглини ўртаётган ғам-андуҳ ҳақида, унинг келажаги борасида кўп мулоҳаза қилди. Аншумалага бирор гап айтиш мушкил эди, лекин индамаса ҳам бўлмайди. Бир томондан унинг дилига озор беришдан кўрқса, иккинчи томондан унинг келажагини ўйлаб ташвишланарди.

Ратнапрабҳа Аншумалани машҳур фолбин Притхуга кўрсатиб, бир неча бор дам солдирди. Аммо у Аншумаланинг дил сиёҳинини тарқата олмади.

— Ажал ҳамманинг бошида бор. Чалаўлик ҳаётнинг кимга кераги бор? Тирикчилик экан, бизга нон-туз берувчиларга ҳурматсизлик қилиш инсофданми? Халойиқ бизнинг ҳузуримизга кўнгил чигилини ёзиш ниятида келади. Биз лоқайд муносабатда бўлгач, қайси юзимиз билан уларнинг қўлидан совға-салом оламиз? Инсон қалбига завқ бағишламайдиган санъат лойдан ясаб қип-қизил рангга бўялган олмага ўхшайди — у чиройли бўлгани билан барибир бефойдадир. Дилида эзгу ниятлар билан келган мухлисларни нега ранжитишимиз ке-

рак? Улар сени жуда қадрлашади. Сен, раққоса бўлсам, мустақил, озод ҳаёт кечиранман, деб ўйлагандинг. Лекин, инсон ўз касби қориг'а ихлос қўйиши шарт, — деди Ратнапрабҳа. У яна кўп нарсаларни айтмоқчи эди-ю, айтолмади.

Аншумала қўлини қовуштириб, кўзлари ёшланиб, айбдорлардек титроқ овозда унга жавоб қилди:

— Хоним, таним сизники, уни сотиб олгансиз. Лекин дилим менинг ҳам ихтиёримда эмас. Сиз кўрсатган илтифотингиз эвазига уни ҳам сизга бағишламоқчиман. Ўла-ўлгунча сиздан миннатдорман, буюринг, барча айтганларингизни бажо келтиранман.

Яхши ният билан айтган гаплари Аншумаланинг дилини оғритганини кўриб, Ратнапрабҳа хижолатда қолди. “Мариш шу ерда бўлганида, турли далиллар билан Аншумаланинг фикрини ўзгартириб, руҳий тушкунликдан халос этган бўларди, — деб ўйлади у. — Аншумала Маришнинг гапларига албатта қулоқ осадди. Эҳтимол, у кайфиятини ҳам кўтариб юборармиди”.

Маришнинг ёди Ратнапрабҳанинг хотирасидан сира кўтарилмасди. Ҳозир унинг ўрни айниқса билиниб қолди. Мариш эса эркин кўш каби қўним билмасди. Сағаддан ҳайдалса, Шурсен орқали Магаҳдага ўтиб кетар, Магаҳаликлар ундан юз ўгиришса, яна Шурсенга келар, бу ердан кўнгли қолса, тагин Сағалга қайтиб кетарди.

* * *

Ҳар йили шраван ойида Матхурапури яқинидаги Вриндаван деган жойда аргимчоқ сайли ўтказиларди. Бу ерда турли шаҳару мамлакатлардан беадад халойиқ тўпланарди. Халқ сайл-томоша учун келса, санъатшунослар ўз соҳалари юзасидан баҳс-мубоҳаса учун йиғилишарди. Бу маҳорат кўригида хушовоз хонандалару моҳир раққосалар мусобақалашардилар. Мусобақа голибларининг номини санъат шайдолари белгилашар, голиблар билан уларнинг юрглариининг ҳам шуҳрати ортарди. Бундай юксак шарафга кўпинча Магаҳа, Каурав, Мадра ва Малл мамлакатлари сазовор бўларди. Бироқ Ратнапрабҳанинг шогирди Аншумала ярқ этиб чиқди-ю, мана, уч йилдирки, Матхурапури биринчиликини кўлдан бермай келади. Аншумаланинг довуғи узоқ мамлакатларгача ёйилди.

Бу сафарги аргимчоқ сайлига Матхурапурига тумонат одам йиғилди. Ёмғирли оқшомлар Ратнапрабҳанинг саройи барча мухлисларни сиғдиролмай қоларди. Улар унча-мунча ёмғирни писанд ҳам қилишмасди. Шраван ойи тугаб, бҳадон ойи бошланса-да, ёнғингарчилик ҳамон давом этарди. Баъзан ёмғирда йўллар ботқоқлашиб, ўтиб бўлмайдиган ҳолга келар, шундагина Ратнапрабҳа ва Аншумалага ҳордиқ чиқариш учун фурсат тегарди.

Ана шундай оқшомлардан бирида Ратнапрабҳа ёлғиз ўзи айвонда ўз ҳаёти ва сеvimли шогирди Аншумаланинг келажаги ҳақида ўй суриб ўтирарди. Ногаҳон канизак унинг ёнига Маришни бошлаб келди. Мариш унга салом берди. Орзиқиб кутган дўстини кўриб Ратнапрабҳанинг кўзлари севинчдан чақнаб кетди. Балки, Мариш Аншумаланинг кўнглига йўл топа олар, деган фикр ярқ этиб миясига уриди. У Маришни ўз ёнига ўтиришга имлади.

Ёмғир шаррос қуярди. Ратнапрабҳа ва Мариш парёстикларга суяниб олишди. Ёмғир тинадиганга ўхшамасди. Бугун Ратнапрабҳанинг саройида ноғораю кўнғироқчаларнинг овози эшитилмайди. Осмонни қоплаб олган залворли қора булутлар сукунат устидан мазах қилгандай ноғоралар овозига тақлид қилади. Шамол таъсирида жунбушга келган табиат ушбу вазмин мусиқа садолари остида ўйноқлаб рақсга тушаётгандек туюлади. Ратнапрабҳа канизакка Аншумалани чақириб, меҳмон учун май келтиришни буюрди.

Аншумаланинг номини эшитиб, Мариш Ратнапрабҳага деди:

— Хоним, сиз бундай лаёқатли шогирдни қаердан топдингиз? Таърифингиз бутун оламини тутиб кетди. Мен шогирдингиз билан учрашиб, унинг бебаҳо санъатидан бахраманд бўлсам ўзимни бахтиёр ҳис этардим.

— Аншумалани чақиртирганимнинг боиси ҳам уни сизга таништиришдир. Лекин дўстим, бу таркидунё этган раққосани кўриб, ҳафсалангиз пир бўлма-

син, дейман. Унинг ичи дарду ҳасратга тўла, фақат тирикчилик учун рақсга тушишга мажбур.

Мариш бу гапни эшитиб ғоятда ажабланди.

Аншумала бежирим, аммо ҳафсаласизлик билан кийилган ялтир-юлтир либосда айвонга чиқди. Баданида бирорта зеб-зийнат йўқ, ҳатто гулчамбар ҳам тақиб олмаган. Наридан-бери эгнига илган либоси остидан бўртиб турган тароватли баданининг латофатига ўзи бутунлай лоқайд эди.

Ғунча лаблари билинар-билинемас пирпираб, маънос чехрасида мулойим табассум билан Аншумала меҳмонга юзланди:

— Ардоқли меҳмон, муҳтарам Ратнапрабҳа девийнинг содиқ хизматкори раққоса Аншумаланинг таъзимини қабул этсинлар.

Мариш Аншумалага анграйиб тикилиб қолди. Унинг хотирасида бундан беш йил аввалги воқеалар жонланди. Ушбу ялтироқ либосдаги ғамгин қиёфали раққоса тузоққа илинган оққуш рақсини ёдига солди.

Ратнапрабҳанинг имоси билан Аншумала кўрпачага тиз чўкди ва кўзадан бир қадаҳ май қуйиб меҳмонга узатди:

— Марҳамат, жаноб.

Мариш ҳамон Аншумаладан кўз узмай, нафасини ичига ютиб ўтирарди. Унинг ўткир нигоҳи остида Аншумала қўлидаги қадаҳ билан тошдай қотди.

Вазиятни фаҳмлаб, Ратнапрабҳа меҳр билан Аншумаланинг елкасига қоқиб қўйди. Маришнинг диққат билан Аншумалага тикилиб турганини кўриб, Ратнапрабҳа жилмайиб рўмолининг учи билан шогирдининг юзини тўсди.

— Орий, намунча тикилавермасангиз? Менинг нозиккина дугонамни қўрқитиб юборасиз-ку,— деди у ажабланган оҳангда.

Ўтган кунлар хотирасига шўнғиб кетган Мариш Аншумаладан нигоҳини узмасди.

— Дивя хоним! — деб пичирлади унинг лаблари.

Аншумала кўзини ерга тикиб, ҳеч нима жавоб қилмади.

Ратнапрабҳа Маришга қаради, сўнг Аншумала томон ўгирилди. Икковининг ҳам важоҳати қуюнли булут сингари вазмин эди. Ратнапрабҳа бир неча дақиқа нима қиларини билмай довдираб қолди, сўнг ўрнидан туриб канизакка бир нарсаларни буюрди ва ўзи ҳам унинг кетидан уйга кириб кетди.

Бир оз жимликдан сўнг Мариш яна тилга кирди:

— Дивя хоним!

Аншумала қадаҳни икки қўлида чангаллаганча қимир этмасди. Унинг боши тагин қуйи солинди.

— Орий, энди мен Дивя эмасман, — деди у секингина. — Энди хоним ҳам эмасман. Ратнапрабҳа девий сотиб олган чўриман, раққоса Аншумаламан. Орий, май ичинг!

Мариш чуқур нафас олиб, Аншумаланинг қўлидан қадаҳни олди ва баркашга қўйди. У хўрсиниб, хаёли яна хотирот оқимида ўтмишга қараб кетди. Шу алпозда анчагача миқ этмай ўтирди. Сўнг Аншумалага савол берди:

— Бу узоқ мамлакатга қандай қилиб келиб қолдингиз?

— Орий, буни тақдир дейсизми, ё карма оқибати дейсизми, хоҳлаганингиз, — деди Аншумала журъат билан Маришнинг хира ёғду тушиб турган кўзларига тик боқиб.

“Тақдир” ва “карма” сўзлари қулоғига урилиши билан Мариш илон чаққандай сапчиб тушди.

— Сиз “тақдир” ва “карма” деганда нималарни тушунасиз? Тақдирга тан бериш инсоннинг ожизлигидан, кармага ишониш эса, азоб-уқубат, кулфатларнинг сабабини билмасликдандир. Тақдир ва карманинг маъноси шудир, хоним.

— Орий, чўрингизнинг хулосасини ожизлик, сабабини омийлик, деб тушунаверинг.

Аншумала фикрини тасдиқлаётганини кўриб, Мариш енгил тортди, бироқ суҳбат мавзуи тугаб қолди. Мариш баркашдаги қадаҳга тикилганча жим ўтираверди. Аншумала ўз бурчига амал қилиб, яна меҳмонга қадаҳ узатди.

— Орий, май ичинг!

Мариш рад қилишга ботинолмай қадахни олиб, бир сипқоришда бўшатди. Сўнг замин у осмонни бир-бирига туташтириб, шаррос қуяётган ёмғирни томоша қила бошлади.

— Беш йил илгари Сагалда муҳтарам маҳапандит Дев Шарма вафот этганда турли хил миш-мишлар тарқалди... Маҳапандитнинг эвараси айни очилиб-яшнаб турган бир пайтда оғир дардга чалиниб нобуд бўлди, дейишди... Баъзилар, у ўз жонига қасд қилди дейишди ҳам... Лекин мен сизни бу ерда, шу аҳволда кўриб турибман. Бу тушимми ё ўнгимми? Ёки бўлиб ўтган воқеалар бари туш эдими?..

Аншумала унсиз йиғлаётганини сезиб, Мариш унга қаради. У юзини рўмоли билан беркитиб олган эди.

— Бу мавзудаги гаплар сизнинг дилингизга озор бераркан... Энди бу ҳақда ҳеч нима демайман, — деди Мариш бўшашиб.

— Орий, қадрдон одамингдан айрилсанг, бағринг қуяди... Бобокалоним бирдан-бир ишонган таянчим эди, — деди Аншумала кўз ёшларини базўр тийиб.

— Ҳа, албатта, жудолик азоби оғир. Лекин, ўлим барҳақ. Азизим, бобокалонингизнинг вафоти Сагалнинг барча аҳолисини қайғуга мубтало этди. У киши бир юз йигирма йил умр кўрдилар, шунча пайтгача адолат тимсоли бўлиб келдилар. Бутун Сагал аҳли у киши билан фахрланарди. Бобокалонингизнинг ёрқин хотираси барчанинг қалбида яшайди. Азизим, меҳри дарё бобокалонингиздан айрилиб, Сагал аҳли чуқур қайғуга ботди.

Мариш билан Аншумала анчагача сўзсиз қолишди.

Орадан икки соатча ўтиб, Ратнапрабҳа чироқ кўтарган канизак ҳамроҳлигида айвонга қайтди. Мариш билан Аншумала чурқ этмай ўтирганини кўриб, юраги гаш бўлди. Лекин буни сездирмасликка тиришиб, гапни ҳазилга бурди.

— Бир-бирининг дилидаги гапни сўзсиз тушунадиган одамлар ярим кечагача ўтириб нима қиладилар?!

Икковидан ҳам бирор садо чиқмагач, у Аншумаланинг елкасига уриб деди: — Туринг энди, дугона, кеч бўлди. Орий учун меҳмонхонага жой тайёрлаб қўйилди. Бу киши сафардан чарчаб келдилар.

Аншумала учун ўтган кунлар ёди оғир ва даҳшатли эди, келажак ҳам унинг учун бутунлай қоронғи эди. У ҳаётининг фожеали дамларини эслаб кўз ёши қилмасди. Уларнинг қайси бирини хотирлаб кўз ёши тўксин? У энди бахтли ҳаёт ҳақида орзу қилмасди ҳам. Бахт ўзи нима? — ўйларди у. — У фаровон оила, сеvimли ёр, бола-чақа орттиришдан иборатми? Барчасини кўрди, лекин оқибатда улардан айрилиб, кўрган нарсаси фақат гурбат бўлди. Унинг ёдига доно Чивукнинг ҳикматли гапи келди: “Бахт ва бахтсизлик бир-бири билан боғлиқ бўлади. Бахтга интилиш бахтсизликка олиб келади. Дунёда бахтдан бахтсизлик кўп”. Дунёнинг ўзи бошдан-оёқ бахтсизликдан иборат экан, у қаерга ҳам қочиб қутуларди? Аншумала шаройтга кўникиб, лоқайдгина, осойишта ҳаёт кечирарди. Унинг ҳаётинда ҳеч қандай истак, мақсад қолмади. Мияси фикрлаш қобилиятини йўқотган деб бўлмасди, аммо унинг дилидаги орзу-ҳавас, интилиш ўрнини сусткашлик, бепарқлик ҳислари эгаллаб олди. Унинг тасавурида барча нарса беҳуда туюларди.

Маришнинг қаршисида икки соат сукут сақлаб ўтиргач, Аншумала кечаси билан безовталаниб чиқди. Бу учрашув унинг ҳиссиз дилида ҳукмрон руҳий мувозанатни бузиб юборди. Кучли шамол эсганда сув тўлқинланиб, ҳовуз остига чўккан лойқани кўзатгани каби, Мариш билан мулоқот ҳам Аншумаланинг юрагида пинҳон ётган ўтмиш хотираларини тўзитиб юборди. Уч йил давомида юзага келган руҳий осойишталик бир зумда барҳам топди.

Аншумала канизакка хонадаги чироқни ўчиришни буюрди. Икки соат юмшоқ ўринда ухлолмай тўлғаниб чиққач, унинг ёдига коҳин Чакрадҳарнинг уйи тушди. Коҳиннинг уйида у ҳеч нарса тўшалмаган тош устида ҳам қотиб ухларди. Коҳиннинг хотини уч-тўрт марта қайта овоз берса ёки бағрида ётган Шакул бигиллашга тушсагина кўзи уйқудан очилар, соҳибаси унинг ўликдай ухлашини юзига солиб лаънатлар, қарғарди.

Ташқарида тинмай қуяётган ёмғирнинг бир маромда шовуллашидан Аншумаланинг қулоғи битиб қолди. У хаёлга берилди — “Осмондан тушаётган ҳар

бир томчининг ўзига яраша овози бор. Лекин, беадад томчилар жўрида унинг овози йўқолиб кетади, шунинг учун киши уни сезмайди ҳам. Шунга ўхшаб, боши кулфатдан чиқмайдиган одам ҳар қандай ғам-ташвишга бефарқ, ҳиссиз бўлиб қоларкан. ...Олижаноб Мариш менинг бахтиқаролигимдан куйиниб хо-мушгина ўтирди. Нега у мени ўйлаб қайғуради? Юзлаб мухлислар бу ерга дилхушлик қилгани келишади. Уларни фақат ташқи қиёфам қизиқтиради, лекин олижаноб Мариш дилимда яшириниб ётган ҳақиқатни англай олди”.

Беш йил илгари, баҳор айёмида уни муваффақияти билан табриклар Мариш шундай деган эди: “Азизим, сенинг баркамол санъатинг аёлларга ато этилган азалий хислатнинг ёрқин ифодаси, холос”. Ушанда Маришнинг юриш-туриши, гаплари дағал туюлгани сабабли, бу фикри ҳам эриш боғган эди. Энди Маришнинг башорати тўғри бўлиб чиқди.

Мухлислар соҳибамнинг саройига нима ниятда келадилар? Сағалда Малика девийнинг саройида уюштирилаётган базмлардан мақсад нима? Аёлларга табиат ато этган жозибадан баҳраманд бўлиш учун эмасми? Санъат шайдолари бу ерга вақтичоғлик қилиш учун келадилар. Аммо Мариш ўйин-кулгидан ҳам дард-ҳасрат қидиради. Уни ўйин-томоша қизиқтирмайди, бировга ҳамдардликда, унинг дардига шерикликда у ўзини бахтиёр ҳис этади... Бариси бекор, бефойдадир...

Аншумала шиддатли ёмғир уриб турган қоронғи тун қўйнида юмшоқ ўринда турли хаёлларга берилиб, алламаҳалгача ухлолмай ётди.

Одатда босиқ, бепарво Мариш Ратнапрабҳанинг саройида кутилмаганда Дивяни учратиб, қаттиқ ҳаяжонга тушди. Туни билан ухлолмай чиқди. Унинг кўз олдидан Дивянинг ғам-андух эзиб қўйган, ночор, гўшанишин қиёфаси кетмасди. Маришнинг тасавурида ялтироқ либос кийган Дивя ҳафсаласизлик тимсолидек ўрнашиб қолди. Унинг кўз олдига дам Ратнапрабҳанинг айвонида мунгли қиёфада ўтирган Аншумала, дам нафис, хушбўй гулғунча каби қалбидан завқу шавқ, ишонч нури таралиб турган Дивянинг бир неча йил аввал Сағалда, маҳапандит Дев Шарманинг саройида кўрган жозибатор сурати гавдаланарди. Унинг ҳозирги аҳволини кўриб Маришнинг юрак-бағри эзилди.

Сағалда Мариш Дивяни ёқтириб қолган эди, лекин унинг қўнглида Дивяга нисбатан ҳирс-ҳавас йўқ эди, уни сидқидилдан ҳурмат қиларди. Мариш қўли калталигини, жамиятда тутган ўрни ниҳоятда паст эканлигини яхши тушунарди. У ўзи билан Дивянинг ўртасида ўтиб бўлмас жарликдан ҳам чуқур тўсиқ мавжудлигини биларди, аммо энди Дивя виқор ва гурур юксаклигидан Мариш қўлини чўзса етадиган жойга тушиб қолган эди. Мариш ҳамдардлик қўлини узатиб, унга бемалол етказа оларди.

Маришнинг қўнглида пайдо бўлган ҳамдардлик ҳисси муҳаббатга айлана бошлади. Лекин ҳозир Дивянинг қўнгли нотинч эди — ўтмиш хотиралари унинг мажруҳ дилини ўртарди. Шу сабабли Мариш уни ўз ҳолига қўйиб берди. Бирок, Дивя қолган умрини ҳам ана шундай ўтказадими, деган изтиробли ўй унга тинчлик бермасди. Мариш кечгача шу каби ўйлар билан банд бўлди. Кечқурун у Ратнапрабҳанинг базмига келди.

Аншумала рақсга тушди, қўшиқ айтиб берди. Юксак дид билан қилинган пардоз-андози фусункор ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Унинг лабида, кўзларида мусиқага монанд ўйноқи табассум жилоланарди. Мариш бир бурчакка бориб ўтирди, лекин рақс ва қўшиқлар диққатини жалб этолмади. Унинг хаёли бошқа ёқда эди — “Мана шу сохта жозоба билан рақсга тушаётган Аншумаладан кўра кечаги маъюс, ялтироқ либосли, бепардоз-безийнат Дивя латифроқ эмасмиди? Кеча кечқурун у қўнглидаги дарду ҳасратни пинҳон тутмади. Ҳозир эса у бировларнинг дилини хушлашга мажбур. Мухлислар унинг латофатидан баҳра олишяпти, унинг бурчи шуни тақозо этади. Мажлис аҳлининг олқишларига жавобан Аншумала зўрма-зўраки жилмайишга уринаётганини кўриб, Мариш чидолмади. У тезроқ базм тугагини кута бошлади.

Базм тугагач, Аншумала ўз хонасида канизак Вринда ёрдамида либосларини ечиш билан овора эди. Бошқа бир канизак унинг терлаб-пишган танасини то-вус пати билан елпирди. Вринда Аншумаланинг сийнабандини бўшатиб, биллагузукларини ечишга уннади.

Эшик пойлоқчисиз эканлигини кўриб, Мариш ҳеч қандай огоҳлантиришсиз тўппа-тўғри хонага кириб келди. Уни кўриб, Аншумала уятдан қизариб, биқиниб олди. Канизак дарҳол унинг елкасига рўмол ташлади. Мариш хижолатда бошини қуйи солиб ортига қайтди. Айвонга етиши билан уни канизак чақирди:

— Соҳибам сизни сўраяптилар!

Довдираб қолган Мариш яна хонага қайтди. Аншумала бир зумда кийиниб олибди, фақат баъзи бир тақинчоқларини ечишга улгурмапти, холос. Уят, андишадан қип-қизил юзи, ибולי кўзларида майин табассум жилоланарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

— Марҳамат қилинг, жаноб!

Унинг сочига тақилган марварид шодалари ҳамон майин тебранар, лабида ял-ял қирмизи бўёқ, пешонасида эса ярим ой шаклидаги тийлак. Бўйнидаги маржон ҳалқалари садафдек опшоқ баданига алоҳида зеб бахш этади. Парвозга шай кабутарлар каби бетоқат кўкраклар қаттиқ тортиб боғланган сийнабанд остидан ярим доира шаклида сапчиб турарди. Белидан пастига ўралган оч яшил рангли силлиқ мато қабарик қуйимчларигача чирмалиб, тагин ҳам бўлимли кўрсатар, чарчоқдан билинар-билимас титраётган дуркун сонларнинг латофатини яққол намоён этарди. Сийнабанд ҳамда белдан пастдаги мато оралиғидаги очиқ қорнида кўриниб турган тривали ўзининг фатонати билан қизил ва яшил ранг шойини ҳам лол қолдирарди.

Мариш ўзини тамоман йўқотиб қўйганидан Аншумаланинг илтифотига жавоб ҳам қайтаролмади. Лекин унинг бу одобсизлигини Аншумала кўнглига олмади.

— Марҳамат, ўтиринг, — деди у курсига ишора қилиб.

Мариш ўтиришга ўтирдию, жавобан бир оғиз сўз айтолмади. Аншумала зебзийнатларни ечиш билан овора канизакка эътибор бермай, яна унга мурожаат қилди:

— Соғ-саломат юрибсизми?

— Мен-ку соппа-соғман, лекин беҳосдан хонангизга кириб келиб, сизни безовта қилмадимми? — Мариш ўзини босиб олишга қанча уринмасин, қиёфасидан ҳамон хижолат чекаётгани кўриниб турарди. Ноўнғай аҳволга тушиб қолганини сезган Аншумала жилмайиб, уни тинчлантиришга тиришди:

— Йўқ, йўқ, безовта қилганингиз йўқ. Чўрингиз хизматингизга мунтазир.

— Сиз билан учрашмасам бўлмаслигини ҳис этиб, ҳузурингизга келдим, — деди Мариш бир оз сукутдан сўнг.

Бу гап Аншумалани довдиратиб қўйди. Хаёлини жамлашга уриниб, у панжаларини чамбарчас туташтирди. Ратнапрабҳадан берухсат эркак кишини ичкарига киритиш яхши эмас, деб ўйлади.

— Орий, бу ернинг ҳавоси анча дим, шекилли. Малол келмаса, ташқарида очиқ ҳавода суҳбатлашсак.

Елпигич тутган канизак бемаҳалда кириб келган эркакни кўриб, эсанкираганидан ўз вазифасини ҳам унутиб қўйибди. Соҳибасининг имоси билан яна елпишга тушди.

— Елпишга ҳожат йўқ, — деди Аншумала унга ўтирилиб. — Меҳмонни богдаги тошсупага бошла. — Мен ҳозир бораман, — деди у Маришга.

Дарахт тагидаги супада ўтириб, Мариш мулоҳазага берилди. Дивяга нима ҳам дерди? Ўйламай-нетмай, ичкари хонага бесўроқ бостириб кирди. Энди эса, ҳуши ўзига келиб, қилмишидан хижолатда эди. Рўпарада Аншумала кўринди. У либосини ўзгартириб, тагин одми оқ қўйлагини кийиб олибди. Чехрасида бояги табассумдан асар ҳам қолмаган. У супага чиқиб Маришнинг рўпарасида тиз чўкди. Маришдан гап чиқмагач, ўзи унга мурожаат қилди:

— Орий, қулоғим сизда.

— Хоним, ҳаётингиздан мамнунмисиз? Сиз шундай яшашни мақбул топдингизми?

Аншумала бир оз ўйланиб, бу гапнинг маъзини чақишга уринди.

— Орий, мен бу йўлга ўз ихтиёрим билан кирганим йўқ. Тақдир шуни тақозо этди.

— Тақдир! — деди Мариш сергакланиб, — Девий, тақдирга тан бериш ожизликдир!

— Ҳа, орий, ожизлик, — Аншумала унинг гапини маъқуллади.

— Тақдирга тан бериш заифликдир! — Мариш яна қайтарди.

— Ҳа, орий, бу заифлик, — Аншумала яна эътироф этди.

Аншумала дарров унинг фикрига қўшилгани Маришни довдиратиб қўйди. У яна мулоҳаза юритиб, ҳаяжон билан деди:

— Ожизликнинг маъноси ҳар қандай ҳаракатдан, интилишдан воз кечишдир!

Аншумала ушбу танбеҳга бефарқ қолмади, унинг катта-катта очилган кўзлари Маришга қадалди.

— Йўқ, орий, ундай эмас, — деди у. — Кўп ҳаракат қилдим, ўзимни ўтга ҳам, чўққа ҳам урдим, кучим етганча курашдим, охири ўз ожизлигимни тан олишга мажбур бўлдим.

Мариш бошини қуйи солиб ўйга толди.

— Хоним, ҳаётнинг мазмуни ҳаракат, интилишдан иборатдир, — деди у бир оз сукутдан сўнг. — Ҳаёт давом этаркан, ҳаракат ва интилиш ҳам тўхтамаслиги керак. — Маришнинг овози юмшаб, ҳаяжон ва истеҳзо ифодаси йўқолди. —

Хоним, инсоннинг бир марта муваффақиятсизликка учрагани ҳали унинг ҳаётининг интиҳосини англамайди. Ҳаётнинг ниҳояси йўқ, у абадий давом этажак. Шу каби, инсон ҳаракати, унинг интилишлари чекланмайди. Ожизликни тан олиш ҳаётдан умидни узиш билан тенг.

Маришнинг куйинчақлигини кўриб, Аншумала нигоҳини ерга қаратди.

— Орий, мен ҳам шу фикрга таяниб, номаълум йўлга қадам қўйишдан чўчиладим. Бу йўл ўта сермашаққат бўлишини билатуриб, мен ундан боравердим. Лекин, кўзлаган манзилимга етолмай ожизлигимга иқрор бўлдим, — Аншумала чуқур уҳ тортди, — орий, бўладиган иш бўлди, энди қайғуришнинг кераги йўқ.

— Ҳўш, нима бўлди ўзи? — сўради Мариш.

— Шу бевафо дунёда нимаики бўлиши керак бўлса, ўша бўлди, орий, — жавоб қилди Аншумала кўзини олиб қочиб. — Истак ва хоҳиш гам-андух негизидир, донолар шундай дейишади. Ўзим ҳам охири шундай хулосага келдим.

— Ҳеч нарса буни берилгани йўқ, ҳали ўн гулингиздан бири очилмаган, — деди Мариш Аншумаланинг тушқунликка берилганига дилдан ачиниб. — То ҳаёт давом этаркан, уни тубдан ўзгартириш учун фурсат ҳам, имконият ҳам бўлади. Дивя, ҳаёт беинтиҳодир, шу каби, инсон ҳаракати, унинг интилишлари чекланмайди, инсон қудрати ҳам бениҳоядир.

Мариш уни Дивя деб аташи Аншумалани ҳаяжонлантириб юборди. Лекин у ўзини босишга уриниб, жавоб қилди:

— Орий, Олий ҳайъат раисининг мағрур эвараси ўлиб бўлган, унинг ўрнини санъат фидойиси раққоса Аншумала эгаллаган. Орий, менга билдирган ҳамдард-лигингиз учун бениҳоя миннатдорман.

— Хоним, бу гапларни мен фақат ҳамдардлик учун айтмаётибман, — деди Мариш ютиниб.

— Бўлмаса, мен сизнинг гамхўрлигингиз учун ташаккур изҳор қиламан.

— Йўқ, хоним, бу куйинчақлигим сизни севишим туфайлидир.

Аншумала энтикиб, бошини қуйи солди. Бҳадон ойининг қоронғи осмонида сузиб юрган тўққиз кунлик ой дам-бадам булутлар ҳалқасини ёриб чиқиб, ер сатҳига майин нур таратарди. Ёмғир сувига тўйган ер бағридан чиқиб келган ҳашаротларнинг чириллаши борлиқни тутган. Аммо Маришнинг гапларидан гарансиб қолган Аншумала бу шовқинни эшитмайди ҳам.

Ратнапрабҳа саройида катта шўҳрат қозонгани сабабли Аншумалага кимлар ўз муҳаббатини изҳор этмади. Лекин у барчанинг илтимосини мулоимлик билан рад этарди. Уларнинг ишқи раққоса Аншумалага тушган. Мариш эса Дивяни таниб, айнан Дивяга сеvgи изҳор этди. Унинг соф туйғусини рад этиб

бўладими? Лекин, рад этишдан ҳам кўра, бу дил изҳорига муносиб жавоб қайтариш мушкулроқ эди.

Осмонда эса ой булутлар билан ўйнашар, ердаги кўкатлар майин шабадада оҳиста тебранарди. Чор агрофдан қурт-қумурсқалар хониши баралла эшитиларди. Маришнинг муҳаббат изҳоридан ўзини йўқотиб қўйган Аншумала ҳамон нигоҳини ердан узмасди. Тасавурида Мариш қўлини чўзиб, у томон интилаётгандай туюлди ва Аншумала гужанак бўлиб олди. Бир пайтлар ана шундай сокин тунда Притхусен унга қандай талпинган бўлса, Мариш ҳам ўшандай яқинлашиб келаётгандек эди... Ўша мудҳиш кеча эсига тушиб, Аншумала ҳовуридан тушди, юзида истеҳзо ифодаси жилоланди. Беқарор ошиқни илҳомлантирувчи ноз-карашма ўрнини хавфсираш аралаш сергаклик ҳисси эгаллади.

— Раққоса Аншумала мухлисларининг кўнглини хушлаш учун тайёр. Орий, буюринг, не хизмат? — деди у киноя билан.

— Мен раққоса Аншумала билан вақтичоғлик қилишни эмас, аёл қалбида чин муҳаббат туйғусини уйғотишни истайман, — деб илтижо қилди Мариш.

— Аёл дейсизми? У ўлган, орий — деди Аншумала Маришнинг ой нури ёритиб турган юзига тикилиб, — орий, эсингизда бўлса, бундан уч йил илгари, ёзнинг жазирама иссиқ куни шаҳар жанубида этагига боласини ўраб олган бир бечора аёлга тўқнаш келган эдингиз. Аёл фоҳиша бўлиш истагини билдиргач, сиз уни жеркиб берган эдингиз, бу кунингдан Ямуна дарёсида чўкиб ўлганинг яхши, деб. Ўша оқшом аёл ўзини Ямунанинг муздек сувига олди, аммо дарё уни ўз бағрига олмади. Ўша аёл сувдан раққоса-фоҳиша қиёфасида чиқиб келди. Ўшанда фоҳишадан жирканган эдингиз. Хўш, энди фоҳишага ишқингиз тушиб қолдими? Қаршингиздаги раққоса Аншумала худди ўша аёлдир. Дивя эса чўкиб кетди.

Ҳайратдан донг қотган Мариш Аншумаладан кўз узмасди. Ой булутлар ортидан хира ёғду таратиб турарди. Аншумаланинг нигоҳи ерга қадалган. Мариш анчагача нафас олмай шу алпозда ўтирди. Ҳуши ўзига келиб, чуқур нафас олиши билан Аншумала мулойимгина оғоҳлантирди:

— Тун яримлаб қолди, орий. Энди дам ола қолинг!

Аншумала Маришга дам олишни таклиф қилишга қилдию, кўзидан уйқуни, дилидан осойишталикни ўғирлади, ўзининг ҳам уйқуси, ороми йўқолди. Аншумала Маришнинг севгисини рад этиб, бу билан золим эркак зотига рўйхушлик бермаганидан мамнун эди. Бироқ тўшакка етиб бормасданоқ ўз-ўзини қўйишга тушди — нега бундай қилдим? Нега боласини кўтариб, паноҳ излаб юрган нотавон аёлни унга эслатдим?.. Маришнинг менга муҳаббати, ҳурматига шундай жавоб қайтаришим тўғрими? Меҳрибон, ҳамдард одам ёрдам кўлини чўзсаю, мен уни силтаб ташласам, бу инсофданми?

Таянч, паноҳ ҳақида ўйларкан, Аншумаланинг кўзларини ширин мудроқ босди. Аёллик бахти паноҳ беришга қодир эркакнинг қўлига ўз тақдирини ишониб топшириб қўйишдадир. Аёллик назокати эркак кишининг меҳр-муҳаббатини уйғота билишдадир. Лоқайдлик, таркидунёчилик тузоғидан қутулиш ниятида бўлса, нега энди Маришнинг дилига озор берди? Аншумала ҳис-ҳаяжонни босолмай йиғлагиси келиб кетди. У Маришнинг юрагида ҳамдардлик, муҳаббат ҳисларини уйғота олди, буни инкор этиб бўлмайди, албатта. Маришнинг бетоқатлиги унинг учун катта ғалаба эмасми? Аншумала унинг кўнглига таскин бериб, ўзи ҳам Маришнинг соясида паноҳ топиши мумкин... Оҳ, худди шундай, бир куни Притхусен ҳам бетоқат талпиниб, унинг бағридан нажот излаган эди.

Аншумаланинг бадани тердан жикқа ҳўл бўлиб кетди. Тасавурида хушбичим Притхусен, оғир-босиқ Рудрадҳир, маст-аласт Врик ҳамда билимдон Мариш бараварига устига ёпирилиб келаётгандек туюлди.

Барча эркаклар учун мен дилхушлик воситасиман, холос, — ўйларди у жирканиб. — Менинг аёллик нафосатим фақат шунга берилган. Бировларга эрмак бўлса... Йўқ, мен энди бундайларнинг домига илинмайман.

"Бутун умримни ғам-андуҳ ичра ўтказмайман-ку, — деб ўйларди у ўзича, — Мен ҳам Ратнапрабҳа ва Маллика девий сингари ўз ҳаётимни санъатга ба-

гишлайман. Бировнинг ҳомийлигисиз, ҳеч кимга тобеъ бўлмасдан, ўзимча яшайман. Маришга рад жавоб қилганим қайтанга яхши бўлди."

Аншумала бетоблиги сабабли икки кун хонасидан чиқмади. Шунинг учун мажлисларда қатнашолмади. Унинг ўз хонасида биқиниб, қайғуга берилганидан хабар топиб, Ратнапрабҳа ёнига келди ва анчагача бошини силаб, тинчлантиришга уринди.

Эҳтимол, унинг юраги остида қатланиб ётган ғам-ҳасрат йўл топиб, кўз ёшлари билан чиқиб кетяпти... Балки, кўнглининг ғубори ювилгач, яна эски ҳолига қайтар, деб ўйларди у.

Мариш ҳам ўзининг гапга чечанлигини унутиб қўйгандай, ўзи билан ўзи бўлиб, хомуш эди.

* * *

Орадан икки ҳафтача вақт ўтди. Тушда бошланган кучли жала кечқурун ҳам тинмади. Ратнапрабҳа саройига элтувчи йўллар ботқоқлашиб, санъат мухлислари келишолмади. Дам олишга фурсат текканидан фойдаланиб, Ратнапрабҳа айвонда пар ёстиқларга суяниб ўтирарди. Суҳбатлашиш учун у Мариш билан Аншумалани ҳам ёнига чақирди. Ширин май таъсирида кўзига илинган мудроқни енгил мақсадида у Маришни чорвак-локаятка таълимоти ҳақидаги баҳсга тортди.

— Дўстим, сен айтгандай, ўлим ҳаёт якуни экан, у дунёю бу дунёда қайта туғилишлар бўлмас экан, демак ҳаётимиздан қувонмасак ҳам бўлаверади. У бор-йўғи тасодифий, ўткинчи бир лаҳзадир, на сабаби бор унинг, на оқибати. Бу ҳаёт бор бўлди-ю бор бўлмади — ҳеч фарқи йўқ экан-да!

Ратнапрабҳанинг бу саволи Аншумаланинг ҳозирги руҳий ҳолатига жуда мос эди, шунинг учун у ҳам Маришга қизиқиш билан тикилди.

— Соҳибам ҳақ гапни айтдилар... Орий, сиз нима дейсиз?.. Бу фоний, ўткинчи дунёдан не фойда?

— Ўз бошимиздан кечирмаган ўлим ҳақида биз бирор аниқ фикр айта оламизми? — деди Мариш бепарволик билан.

— Ўзимиз қатори бошқа жонзотларнинг ўлимини кўриб, орий, — деди Ратнапрабҳа ёстиғига суянар экан.

— Демак, биз ҳам ушбу ҳаёт силсиласининг узвий қисмлари, майда ҳалқачаларимиз, шундайми? — саволга савол билан жавоб қилди Мариш.

— Шубҳасиз! — деди Ратнапрабҳа.

— Ҳаёт ва жамият биз туғилмасдан илгари мавжуд эди, биздан кейин ҳам бўлади, шундайми? — Мариш чарчоқ кўзларини Ратнапрабҳага тикди.

— Бу гапингиз ҳам тўғри, — Ратнапрабҳа эътироф этди.

— Демак, дунёга келиб кетиш фақат шахсга хос. Ҳаёт ва жамият силсиласи биз фарз қилолмайдиган даражада абадийдир. Ҳар бир шахс ҳаётининг сабаби ҳам, оқибати ҳам ана шу ҳаёт силсиласига бориб тақалади.

— Гапингиз ҳақ, дўстим, лекин ўлим даҳшат ҳиссини уйғотади, бу ҳам бешак ҳақиқатдир. бу ваҳимадан қутилмай туриб, ҳаётни севиш беҳуда туюлмайдими? — деди Ратнапрабҳа кулимсираб.

— Хўш, умр боқий бўлса, инсон тинч, бахтли ҳаёт кечирармиди? — деди Мариш ҳам жилмайиб. — Умрбоқийликни орзу қилиш табиийдир. Бараҳманлар уни бежиз энг олий бахт деб аташмайди.

— Хоним, ўлим билан тирикликнинг нима фарқи бор? — сўради Мариш ўрнидан қўзғалиб.

— Тирик нарса ҳаракатда, ўлик нарса эса ҳаракатсиз, қотиб қолган бўлади.

— Тўғри, — деди Мариш. — Ҳаракатнинг маъноси бир вақтдан ва бир жойдан бошқа вақт ва жойга ўтишдир, яъни ўзгариш. Мана шу ўзгариш ҳаракатдир, ҳаракат эса ҳаёт демақдир. Умрбоқийликнинг маъноси — ўзгармаслик, ҳаракатсизлик. Хоним, мабодо қуёш шундайлигича, турган жойидан жилмаса, агар сув ва ҳаво жойида қотса, барча нарсалар қимир этмай, ўзгармай қолса, ҳаётнинг жозибаси қоладими? Бундай ҳаёт бахтли бўладими?

Ратнапрабҳа билан Аншумала ҳайратда қотиб қолишди.

— Хоним, ўзгаришлар бўлиб тургани маъқул бўлса, ўлимни ҳам тан олишимиз керак, чунки у ҳам ўзгаришнинг бир туридир, — деб қўшиб қўйди Мариш.

— Орий аччиқ ҳақиқатни тагин ҳам бўрттириб юбордилар, — деди Ратнапрабха эринчоқлик билан керишиб. — Ижозат берсангиз, бориб дамимни олсам. Чарчамаган бўлсангиз, сизлар ўтираверинглар.

— Агар хоним эътироз қилмасалар, мен ўша кечадаги гапни давом эттирмаман, — деди у Мариш Ратнапрабха уйга кириб кетгач.

— Ихтиёрингиз, — деди Аншумала мулойимгина.

— Сиз ушбу мавзу тўғрисида ўйлаб кўрдингизми?

— Кўп ўйладим, орий, доим фикри хаёлим ўшанда бўлди.

— Хўш, нима қарорга келдингиз?

— Орий, мен тушкунликка тушиб қолдим. Бахтли ҳаёт кечириш пешонамга ёзилмаган экан. Ҳаётимни соҳибам хизматига, бой-бадавлатлар кўнглини овлашга, санъатга бағишлашим керак.

Аншумаланинг ҳаётга бефарқ қараши, таркидунёликни ихтиёр этганини кўриб, Маришнинг юраги ачишди. Унинг ҳасратли нигоҳидан кўзини олиб қочиб, ёмғирли осмонга тикилди.

— Санъат! Санъатнинг ўзи нима? — Мариш ўзи жавоб қилди. — Санъат ҳаётга жозоба, мазмун бахш этадиган бир воситадир, холос. Тарки дунё бўлатуриб, санъатга эътиқод қўйиб бўладими? Бу ақлга сизгайдиган гап! Наҳотки бир инсоннинг умри бировларнинг талаб-эҳтиёжини қондириш воситаси бўлиб қолаверса! Аёл киши табиат инъом этган энг буюк хислатдан — яратувчанлик хислатидан маҳрум бўлиб қолаверса! Бутун умри қуликда ўтса!.. Бу нақадар гумроҳлик!

Тинимсиз ўйлайверганидан Аншумаланинг боши қотиб қолди. Ҳирс-ҳавасга ружу қўйган суюқмижоз ихлосмандларнинг гап отишлари унга таъсир қилмасди, бироқ Маришнинг куйинчақлиги уни енгиб, довдиратиб қўйди. Лекин, у сира бўш келмасликка қарор қилган эди. Иккиланаётганини яширишга уриниб, Маришга мурожаат қилди:

— Аёлга табиат инъом этган энг буюк хислат деб нимани тушунасиз?

Мариш Аншумаланинг қатъиятини кўриб, биз оз ўзини йўқотиб қўйди, лекин тик боқиб жавоб қилди:

— Хоним, аёл яратиш воситасидир. У бутун жамиятнинг, ҳар бир оиланинг асосини ташкил этади. Эркак эса тегирмонга қўшилган ҳўкиздек доим унинг атрофида гирдиқапалак!

Маришнинг бу гапи Аншумаланинг ёдига бир неча йил аввалги баҳор айёмини солди. Ушанда Мариш айтган гапни эслаб, энтикиб кетди. Лекин кўнглидаги ҳаяжонни босиб, яна Маришга юзланди.

— Орий, албатта яратиш аёлга хос энг буюк хислатдир. Унинг яшашидан мақсад ҳам шудир. Бироқ, аёл киши ушбу бурчини адо этиш эвазига ўзлигини қурбон қилиши, эркакнинг ҳирс-ҳавасига бўйсунуши керак. Ўзи бировнинг истак-хоҳишига тобе бўлатуриб аёл зоти ўзини мустақил яратувчи ҳис қила оладими?

Ўта ҳаяжонланганидан Аншумаланинг пешонасини тер босиб, гап-сўзлари ҳам кескин тус олди. Қоронғилик, осмонни булут қоплагани сабабли Мариш унинг юзидаги ифодани аниқ кўролмади. Лекин, унинг ҳаяжонга тушганини сезиб, гапи таъсир қилганини англади. Бу унга таскин берди.

Анча пайт мулоҳазадан сўнг у гапида давом этди:

— Хоним, гапингиз қисман тўғри, қисман нотўғри. Ҳаёт бир-бирига зид ҳодисалар, воқеалар мажмуасидир. Ҳар бир мақсад, интилиш иккита ўзаро қарам-қарши натижага олиб келади. Аёлга муҳаббат, интилиш туфайли эркак уни ўзига қарам, эркак қилиб қўяди. Аёл зотининг бундай аҳволга тушиб қолишига табиат қонунлари эмас, балки жамиятимиз қонунлари сабабчидир. Табиатда ҳам, жамиятда ҳам аёл билан эркак ўзаро боғлиқ, бир-бирига мутедир. Аёл эркакка суйангани учун ҳам унга тобедир, бироқ аёл ўз ҳаётий бурчини ўташ учун эркакка таянишга мажбур бўлади. Ўз навбатида эркакнинг ўзи ҳам аёлга муҳтождир, унга суйанади.

— Орий, эркакка таянишнинг маъноси — унинг энг тубан талаб-эҳтиёжларини қондириш демакдир! — деди Аншумала кескин. — Бу ҳам кўнгил май ичишни тилаганда жом қидиргандай бир гап. Аёл киши бировга суянишни хоҳлама-сагина мустақил бўла олади. Ахир фоҳишалар озод ҳаёт кечиради-ку!

Аншумала ҳансираб, тез-тез нафас ола бошлади. Мариш унинг ўзига қадалган кўзларидан нигоҳини узмай, бамайлихотир, босиқ овозда жавоб қилди:

— Хоним, фоҳишалар нимаси билан мустақил? Бу озодлик уларга қандай устунлик беради?.. Хўш, Ратнапрабҳа девий нимага эришди? Оилалик аёл биргина эркакнинг ҳирс-ҳавасини қондирса, фоҳишалар барчанинг, бутун жамиятнинг чанқоғини қондиришга хизмат қилади. Улар халқнинг ҳирсини уйғотиб, бунинг эвазига бойлик орттирадилар, холос... Бошқа нима ҳам бўларди! Фоҳиша ҳаёт рафтори, яъни истак-хоҳишда кўзгатувчи бир воситадир, лекин ўзи пировард натижада бу истак-хоҳишдан бебаҳра қолаверади. Унинг санъати ўзгалар ҳаётини мазмун, жозибали қилиш учун хизмат қилади. Бироқ, унинг ўзи бу билан нима орттиради? Унинг ўзи кўп нарсалардан маҳрумдир, унинг озодлигидан бировларга фойда, ўзига эмас. У доим ана шундай айданиб қолаверади.

Аншумала бошини эгтанча Маришнинг вазмин, аммо аччиқ сўзларига кулоқ солиб ўтирарди. Ўз фикридан қайтмасликка қатъий қарор қилган бўлса-да, унинг иродаси Маришнинг рад этиб бўлмайдиган далиллари тазйиқда тошқин сув олдида ожиз қумлоқ қирғоқ сингари тобора емирилиб борарди. У ўзини Маришнинг нажоткор бағрига отилишдан аранг тийиб қолди. Хира ёруғлик панасида у лабини тшлаб, кўз ёшларини Маришнинг нигоҳидан яширишга уринарди. Шу сабабли намланган кўзларини артишга ҳам ботинолмади. Бошини қуйи солиб олгани учун, Мариш унга қараяптими, ё нигоҳини булутларга тикканми, билолмади.

Тўсатдан айвон ёришиб кетди. Уларнинг қаршисида Дагҳа исмли канизак қўлида машъал кўтариб ҳозир бўлди.

— Соҳибам сиз муҳтарам зотларни овқатга таклиф қиляптилар, — деб хабар берди у.

Шу баҳона бўлиб, Аншумала ҳам кутула қолди.

Қайсар феъллик Мариш илгарилари ҳам Ратнапрабҳанинг саройида бир неча бор меҳмон бўлган, аммо ҳали бунчалик қолиб кетмаган эди. Лекин у вақтини бекор ўтказмади. Боғда, дарахт тагидаги ҳовуз лабига каттакон қоятош келтириб, ҳайкал тарашлай бошлади. У куёшнинг ўткир тиллари остида ҳам, ҳавони булут босиб, ёмғир шаррос қуйганда ҳам қўлидан болға билан исқанани қўймади. У улкан қоятошда ўз тасавуридаги қиёфани акс эттиришга уриниб, кўп тер тўкди.

Ратнапрабҳа гоҳида эрталаб, гоҳида кечкурун, муттасил унинг ишидан хабар олиб турди.

— Ўз тасавури, дилимдаги орзуимни шу тошда гавдалантиришга уриняпман, — деб жавоб қиларди Мариш Ратнапрабҳанинг саволларига.

Мариш билан гаплашганда гарчи Ратнапрабҳанинг юз-кўзида табассум жилланса-да, унинг юрагини аллақандай бир дард тирнарди. Умр бўйи тиришиб, у бойлик ва шон-шухратнинг каттакон эҳромини барпо этди. Лекин бу эҳромда сажда қилинадиган бутуннинг ўрни бўш эди. Шу туфайли ўзи эришган барча муваффақиятлару орттирган бойлиги унга бефойда туюларди. Мариш ана шу бўшлиқни эгаллай олармикан?

Маришдан бундай қурбонлик талаб этсам, эвазига нима бера оламан?.. — деб ўйларди Ратнапрабҳа, — ёшим ўтиб, ҳазон бўлиб бораётган умримними? Бу қайсар йигитга фақат оналарча меҳр бера оламан... Аншумала-чи? У ўзидаги ёшликнинг бор лагофатини тошбақанинг косаси сингари зирҳли қобиги остига яшириб, муҳаббат найзасининг ўткир тифидан ҳимоя қилиш билан овора. Аммо бу олғир овчи усталлик билан унинг юрагини яралаб, унинг оромини бузди. Энди у сув остига шўнғиб, муҳаббат тазйиқидан қочиб кутулмоқчи.

"Тентаккина, нафасингни ичинга ютиб, қачонгача сув қаърида тура оласан! — деб ўйларди Ратнапрабҳа ўзича, — қаршингда ҳаёт йўли турибди, бутун вужудинг сени у томон етаклайди. Тоқайгача ўз-ўзинг билан курашасан? Фалак сенга не тақдирни раво кўраркин?"

Аншумала фикридан қайтмаслик, чекинмаслик ҳақидаги азму қарорига амал қилиб, ўзи билан ўзи курашни давом эттирарди. Пешинда хонасида холи қолганда боғда ишлаётган Маришнинг болга ва исканаси бераётган тақ-туқ овозни эшитарди. Бу зарбалар унинг юрагига келиб тушаётгандай туюлар, асаблари таранглашиб, ўзини қўярга жой тополмасди. У ўзи ўзидан газабланарди... Нега бунча безовта бўлавермасам!?

Ҳаво булутли, салқин кунлардан бири эди. Мариш асбоб-ускуналарини бир чеккага қўйиб, паришон ўтирарди. Буни кўриб, Ратнапрабҳа ажабланди.

— Орий, бугун санъатдан ихлосингиз қайтдим, дейман?

— Девий, ўйлаган ишимни тугатдим, — деб хитоб қилди Мариш.

Бу Ратнапрабҳани тагин ҳам ажаблантирди. Атиги бир кунгина унинг ишини кўргани бормовди. Шу бир куннинг ичида қандай мўжиза юз бериб, каттакон қоятош ҳайкалга айланди экан, деб ўйлади у.

— Орий, санъатнинг ўша нодир дурдонасини бизга кўрсатмайсизми? — деб илтимос қилди у.

Мариш рози бўлгач, Ратнапрабҳа Дағҳа исмли канизакка буюрди:

— Дугоналарим Аншумала билан Муктвалийни таклиф қил, улар ҳам жаноб яратган санъат дурдонасини томоша қилиб, завқланишсин.

Ратнапрабҳа, Аншумала ҳамда Муктвалий ҳовуз лабига ўрнатилган қоятошга диққат билан тикилиб туришарди. Унинг юқори ва куйи қисми ҳеч қандай ўзгаришсиз, қандай бўлса, шундайлигича қолипти. Фақат ўрта қисмининг жанубга қараган томони ўйилган бўлиб, у ерда ёшгина жувоннинг бўлимли кўкраги, тривалининг нозик чизиклари, думалоқ шаклни ихтиёр этган қорни акс эттирилган эди. Ратнапрабҳа дугоналари билан қоятошга тикилганча мулоҳазага толди. Мариш ҳам жим турарди.

— Орий, — деди Ратнапрабҳа ҳайкалтарошга мурожаат қилиб. — Наҳотки бу мукамал асар бўлса?

— Ҳа, девий, фикримча, бу беками кўст асардир, — Мариш жавоб қилди.

— Орий, менимча, бу аёл танасининг бир қисми, холос, шунинг учун асар тўлиқ эмас, — эътироз билдирди Ратнапрабҳа жилмайиб.

— Гапингизда жон бор, — деди Мариш дағал сочларини панжаси билан тараб. — Аммо айни шу аъзолар аёлнинг энг асосий ҳаётий бурчини бажаргани учун ҳам эркакни ўзига тортади. Келажак мевасини ҳам улар вояга етказди. Аёл деганда мана шуларни тушуниш керак.

Ратнапрабҳа чуқур ҳаялга чўмган Маришга ҳурмат билан тикилди.

— Ҳа, орий, мангу тош орқали аёл ҳаётининг асосий мазмунини ифодалабсиз. — Ратнапрабҳанинг овозида мақтов оҳанглари янгради.

Муктвалий уялиб, лабидаги кулгини яшириш учун юзини ўгириб олди. Аншумала эса қоятошда ўйилган шаклларга диққат билан тикилиб турарди. Унинг қўлоқлари остида илгари Мариш айтган сўзлар жарангларди... “Яратиш — аёлларнинг азалий хислатидир!”

Аншумала тагин кечаси билан мижжа қоқмай, у ёнидан бу ёнига ағдарилиб чиқди. Бўртиб турган кўкраги остидаги бесаранжом юрагини қўллари билан чангаллаб, яшашдан мақсад нималиги ва унга эришиш учун қандай қурбонликлар келтириш кераклиги хусусида тинмай ўйлади. Дам-бадам чуқур нафас олиб, фикрини ўзгартирмасликка қарор қилди.

Эртаси эрталаб ухлолмагани сабабли боши ғум эди. Тоза ҳаводан нафас олиш мақсадида кунчиқар пайтиёқ хонасини тарк этди ва боғда, гулга кирган кадамбини дарахти остига бориб ўтирди. Мариш яқинлашиб келаётганини кўриб, ўзи ўзидан хафа бўлиб кетди. Бироқ, уни одоб билан қаршилади.

— Орий, тан-жонингиз соғми?

Мариш кадамбини дарахти танасига суяниб, Аншумаланинг рўпарасида турарди. Уйқусизликдан кўзлари қонгалашиб, шишиб кетган. Аншумаланинг чарчоқдан киртайган кўзига тикилиб, у жавоб ўрнига савол қилди:

— Хоним, кўнглингизга ғулғула тушиб, ухлай олмапсиз. Энди эса ланжликни енгишга уриняпсиз, шекилли?

— Тахминингиз тўғри, орий, — деди Аншумала жилмайишни ҳам унутиб.

— Бироқ, азизим, муаммони ҳал этмагунча, кўнглингиз тинчимайди. Ҳаёт ўз ўзани бўйича, ўз рафтори билан давом этмоғи лозим. Мана шу муаммонинг ҳақиқий ечимидир, ўз истак-хоҳишларини мажбуран тийиш, ўз-ўзини барбод этиш демак.

— Аммо, ўзим ўзимни тийиш, ўзимни мажбурлашдан бошқа иложим йўқ, — деди Аншумала маъюслик билан.

— Нега шундай деб ўйлайсиз?

— Орий, мен енгилдим... Ҳаёт мени эзиб қўйди, — деди Аншумала титроқ овозда.

Дарахтга суяниб турган Мариш жойидан кўзгалди.

— Азизим, ҳаётда ўзгармас, абадий ҳис-туйғунинг ўзи йўқ. Ҳаёт вақтда кечади, вақт эса тинмай оқади. Бу оқимда яхши-ёмон, хуш-нохуш — барча нарсалар учраб туради. Вақт оқимининг ана шу тарзи табиатнинг яратувчанлиги, абадийлигини англатади. Ҳаёт оқимида бир марта ёмонлик, нохуш воқеага дуч келгач, ундан юз ўгириш, ҳаётни туймаслик — бемаъни қайсарликдир.

— Орий, барча уринишларим зое кетди.

— Азизим, сиз муваффақиятсизликка учраган шароит ҳам турғун эмас. Ҳаётдан мақсад — тўхтовсиз курашишдир. Ҳаётда бир марта уриниб мағлуб бўлиш ёки ҳаётнинг бир даври муваффақиятсизлик билан тугагани ҳали бутун ҳаёт чиппака чиққанини англатмайди!

Мариш жавоб кутаётганини кўриб, Аншумала унинг кўзига тик боқди.

— Орий, бу гапларингиз ҳам ҳақ. Лекин, мен кўрқаман. Бировга тобе бўлиб яшашни истамайман. Ҳаёт йўлида муваффақиятсизликка учраганим билан, раққоса сифатида эрким кўлимдадир, мени бу қаноатлантиради. Орий, қарорим қатъийдир.

Аншумала ҳолсизланганини сезиб, юзини рўмоли билан тўсиб олди. Мариш чуқур хўрсиниб қўйди. Сўнг ўзини қўлга олиб деди:

— Азизим, икковимиз ҳам бахтли бўлармиканмиз, деган ниятда сизни азобга солиб қўйдим. Узил-кесил қарорингизни эшитиб, бугуноҳ Матхурапуридан кетишга жазм қилдим. Сизга эса, азизим, энг яхши ниятларим доим ҳамроҳ бўлсин!

* * *

Мариш Матхурапурини тарк этгач, орадан бир ярим йил ўтди. Ратнапрабҳа уни бот-бот эслаб турарди, Аншумала эса ҳеч қачон Маришнинг номини тилга олмасди. Аста-секин Аншумаланинг хулқ-атворида ўзгариш сезила бошлади. Кўнглидаги ғам-ташвиш тарқалиб, санъатга қизиқиши тобора ортиб борарди. Вриндавандаги бу йилги арғимчоқ сайлида у янги қўшиқ ва рақслар билан қатнашди, янги туркумни устози шарафига “Сарасватий Маллика” деб атади. Унинг юксак маҳорати ҳақидаги овоза энг узоқ мамлакатларгача бориб етди.

Матхурапурининг санъат шайдолари ўзида йўқ хурсанд эди — шаҳарнинг ифтихори бўлмиш Ратнапрабҳа девийнинг чаманида санъат гунчаси гулбарглари яшириб, чор атрофга нозик хуш бўй тарата бошлади. Улар узоқ Сагал шаҳрида истиқомат қилувчи санъат ҳомийси, буюк раққоса Маллика девийнинг шуҳратини эшитган, холос. Аншумалани эса, ўз кўзлари билан кўриб туришибди. Аншумаладан ҳам ноёб истеъдод эгаси бўлиши мумкинлиги уларнинг ақлига сифмасди.

Йлгарилари фақат ғам-андуҳга берилган Аншумала энди бутун вақтини санъат сирларини ўрганишга бағишларди. У Маришни бутунлай ёдидан чиқариб ташлашга уринмади ҳам. Униям бобокалони, амакиси Прабудҳ Шарма, энагаси ҳамда Чҳая каби эслаб турар, Мариш ҳатто улардан ҳам яқинроқ туюларди. Баъзида у, Мариш қайтиб келса, ҳаётда ўз ўрнимни топиб, шодон яшаётганимни ўз кўзи билан кўрарди, деб хаёл қиларди.

Қиш фаслининг бошлари эди. Бу кунги базм анча кеч — ярим тунга бориб тарқалди. Рақсга тушавериш жикқа терга ботган Аншумала ҳузурбахш шабададан баҳра олиш учун очиқ ҳавога чиқди ва ой шуъласига чўмган шийпончага йўналди. Кўп ҳам ўтмай, бир канизак уни йўқлаб келди.

— Девий, ажнабий юртдан келган бир асилзода меҳмон сиз билан учрашиш ниятида айвонда ўтирибди.

Аншумаланинг хаёлида дарров Маришнинг қиёфаси жонланди, бироқ, барча канизаклар уни яхши танир эди-ку. Меҳмон кимсасиз қолган чароғон айвонда бир ўзи ўтирарди. Аншумала остонадан таъзим қилиб, меҳмонга салом берди, сўнг унга диққат билан тикилди.

— Орий, тинч-саломатмилар? — деди ҳайратда қотиб қолган Аншумала тили зўрға айланиб. — Отангиз, қариндош-уруғлар, барчаси соғми? Сиз бу шаҳарга қачон ташриф буюрдингиз?

Аншумаланинг одоб билан жилмайишига қарамай, Рудрадҳирнинг вазмин қиёфасида ўзгартиш сезилмади.

— Хоним, эсингизда бўлса, Олий ҳайъат мени икки минг кунга сургун қилган эди, ўшандан бери мен Сагалда бўлганим йўқ, — деди у. — Фақат хат орқали Сагалдаги воқеалардан хабардор бўлиб турдим. Магадҳада яшаганимда Аншумала девийнинг таърифини кўп эшитдим. Шу сабабли, ватанимга қайтар чоғи уни бир зиёрат қилиш истагим пайдо бўлди. Лекин сизни бу ерда кўриб кўзларимга ишонмаяпман.

— Орий, булоқдан оқиб чиққан сув ҳам қай тарафга оқишини, қайси дарё ва денгизга бориб қуйилишини билмас экан, — деди Аншумала. Рудрадҳирнинг шамаси унинг дилидаги ярага тегиб кетган бўлса-да, у кулиб боқишга уринди.

Аншумаланинг хотиржам қиёфаси Рудрадҳирнинг ғашини келтирди.

— Қулвачча Притхусен ҳамда Кенгаш раисининг невараси Сийронинг тўйи ҳақидаги хабарни Магадҳада эшитувдим. Сизнинг бевақт вафот этганингиз тўғрисидаги гаплар ҳам қулоғимга чалинувди. Наҳотки қайта тирилган бўлсангиз? — деди Рудрадҳир.

Аншумала зигирча ҳам хижолат бўлмади.

— Ҳа, гапингиз тўғри, — деди у кулимсираб.

— Шундай бўлган бўлса бордир, — деди Рудрадҳир бошини қуйи солиб. Сўнг Аншумаланинг кўзига тик боқиб, гапини давом этди:

— Эшитишимча, эварасидан жудо бўлгач, қайғуга дош беролмай, муҳтарам Олий ҳайъат раиси ҳам қазо қилибдилар...

Рудрадҳир ошириб юборганини сезиб, уятдан кўзини ерга олди ва секингина кўшиб қўйди:

— Менинг отам, ачаря Правардҳан ҳам касалга чалиниб, дунёдан кўз юмибдилар.

Аншумала дарров жавоб қайтармади.

— Отангиз ачаря ҳамда бобокалоним ажойиб одамлар эди, — деди у ҳаяжон билан. — Уларни ҳамма яхши кўрарди. Улар худоларнинг сеvimли бандаси эди, шунинг учун ҳам бу ердан чақириб олишди... Орий, сафарда, мусофирчиликда қийналмадингизми?... Магадҳа улкан, бой подшоликдир. Унинг донғи оламни тутган. Аммо киши барибир ватанини кўмсайди. Ватанга қайтаркансиз, сафарингиз беҳатар бўлсин!

Орадан кўп вақт ўтиб, қутилмаганда Дивяни учратиб қолгани сабабли Рудрадҳир қаттиқ ҳаяжонланди, бироқ Дивянинг қиёфаси ҳеч қандай ҳис-ҳаяжонсиз эди. Бу унинг кўнглига оғир ботди.

— Вақт ҳам анча бўлди, энди ижозат берсангиз, — деди Рудрадҳир ноўнғай ҳолатдан қутулиш учун, — Сиз ҳам дамингизни олинг. Агар Матҳурапурида яна бир оз турсам, албатта сиз билан учрашармиз.

— Бош устига, — деди Аншумала одоб билан кўлларини жуфтлаб. — Бу саройда меҳмонларни кутиб олиш биз учун доим катта бахтдир!

Матҳурапурида Рудрадҳир маҳапандит ачаря Сучитнинг уйига кўнди. Магадҳада яшаганида Ратнапрабҳа девийнинг шогирди раққоса Аншумаланинг таърифини эшитган эди. Шунинг учун ҳам Матҳурапурига келган куниёқ Ратнапрабҳанинг саройига ташриф буюрди. У ерда ҳамма ўлдига чиқарган. Дивяга ногаҳонда дуч келгач, кўнглининг тубида ётган муҳаббат туйғуси қайтадан жонлангандай бўлди. Гарчи Дивя одоб юзасидан у билан хушмуомила бўлишга уринса-да, кўнглидаги лоқайдлик ҳиссини унчалик яширолмади. Буни сезган Рудрадҳирнинг ҳафсаласи пир бўлди. Аншумаланинг ўзини беандиша, эркин

тутиши Рудрадҳир учун эриш туюлди, унинг назарида зодагон оиланинг фарзандига бундай хулқ-атвор асло ярашмайди, бу шармандалиқдир. Муҳаббат ва нафрат ҳислари дам-бадам алмашиниб, Рудрадҳирнинг қалбини ўртгарди.

Ратнапрабҳанинг мажлисида Дивяни учратгач, Рудрадҳир гоят таажжубланди. Сўнг Сагалда ўтган кунларини хотирлади. Аншумала ҳамда Муктвалийнинг рақси, Ратнапрабҳа айтаётган кўшиқлар ҳозир унга бемаъни, бефойда туюларди. Ёдига Олий ҳайъат раисининг, бошқа зодагонларнинг саройларида ва Маллика девий базмларида кўрган Дивянинг сиймоси тушди.

Энди у яна ўша сўлим Сагалга қайтиш тараддудида. У Мадрани разил куллар ва шудралар асоратидан қутқариб, ҳокимиятни яна зодагонлар қўлига қайтариб беришга қатъий қарор қилган. Бу йўлда у қулвачча Притхусен томонидан алданиб, таҳқирланган Дивяни юксакликка кўтариб, шу билан Притхусенга Мадра халқига ҳақиқат ким томонда эканлигини исботлаб беради.

Лекин Дивянинг муомаласи, унинг айтган гаплари Рудрадҳирнинг барча хаёлларини пучга чиқариб юборди. Кўнглида пайдо бўлган илинжни чуқур хўрсиниш билан чиқариб ташлашга уринаркан, ўз-ўзига тасалли берди — “Авваллари сен интилган соддадил, уятчан, одобли қиз Дивя бу дунёни аллақачон тарк этган”. Бироқ ўзини бунга ишонтиришга қанчалик уринмасин, кўз ўнгидаги ҳақиқатни тан олмай иложи йўқ эди.

Маҳапандит ачаря Сучитнинг муҳташам саройида ярим кечалик ибодат тугаб, турли кўнғироқлар, чиганоқлар садоси тинда ва атроф сукутга чўмди. Соқчиларнинг бир-бирини ҳушёрлик ва бедорликка чорловчи чақирқиқларидан бўлак ҳеч қандай товуш эшитилмайди. Соқчилар ҳимоясида беташвиш уйқуга кетган сарой аҳлининг пишиллаб ҳамоҳанг нафас олиши барча хоналардан келиб турарди. Аммо Рудрадҳирнинг кўзи ҳеч илинмади. Уй соҳибининг илтифоти билан жуда юмшоқ ўрин ташлаб беришган бўлса-да, кўнгли нотинч Рудрадҳир у ёндан бу ёнга ағдарилиб ухлай олмади. Барча уринишлари беҳуда эди. На маза-ли таомлар ва на хушхўр май унга татирди. Сафарда ҳориб-чарчаган танаси соҳибжамол канизак уқалаб кўйгандан кейин ҳам ором билмади.

Дивянинг фоҳишаларга хос хулқ-атвори, ўтмишга нисбатан бепарволиги ҳақидаги ўйлар Рудрадҳирга тинчлик бермасди. Унинг “меҳмонларнинг бу саройга ташриф буюриши биз учун катта бахт”, деган гапи миясига ўрнашиб қолди. Оддий меҳмонларга аталган бу илтифот Рудрадҳир учун чидаб бўлмас даражадаги манманлик, ҳақорат бўлиб туюларди. Бу сўзларда фоҳишанинг қалби ва феъл-атвори акс этгандир. Хаёлида бешарм, беҳаё фоҳиша Аншумала пок, нафис қиз Дивянинг ўлигини оёқости қилиб ҳақоратомуз рақсга тушаётгандек эди... Рудрадҳир нобоп йўлдан қайтиб, яна ўз мақсади сари интилиши кераклигини ўз-ўзига уқтирарди.

У ачаря Сучитнинг мажлисларида Аншумалани кўп мақтаб гапиришларининг гувоҳи бўлди. Фоҳишага хос хислатлар зодагон оиланинг қизига ҳечам ярашмаслигига ишонган ҳолда у ўзича хулоса қилди — Фоҳиша... Унинг касби — эркакни ўзига мафтун этишдир.

Бироқ ачаря Сучитнинг ўғли, Рудрадҳирнинг тенгдоши Анирудҳ Аншумала тўғрисида бутунлай ўзгача фикр билдирди — “Аншумала узоқдан туриб кўрса арзийдиган нарса. У жонсиз қўғирчоқдир. Унинг барча ноз-карашмалари сунъий. У ҳар қандай ҳис-ҳаяжондан бебаҳра раққоса. У кўнгилини хушлайдиган фоҳиша эмас, санъат қурбонидир”...

Аншумаланинг шаънига айтилган бу ҳақоратларни ўз қулоғи билан эшитган бўлса-да, Рудрадҳир ўзи истамаган ҳолда у ҳақда кўп ўйларди. Унинг тасаввурини Аншумаланинг қиёфаси ўзгартириб, ўрнини қабиҳ қулвачча томонидан таҳқирланган покдил Дивянинг ёрқин сиймоси эгалларди.

Рудрадҳир Матхурапурида атиги икки кун ҳордиқ чиқариб, сўнг яна сафарга отланмоқчи эди, бироқ бу ерда икки ҳафта қолиб кетди. У ҳар оқшом Ратнапрабҳанинг саройидаги базмларда қатнашар, базмдан сўнг анча пайтгача қолиб, Аншумала билан суҳбатлашарди. Аншумала доим уни одоб билан, мулойим, ҳурмат-эҳтиром билан қаршилар, аммо унинг муомаласида самимият етишмас, унда қуруқ ҳурматдан бўлак ҳеч қандай ҳис-туйғу йўқ эди. Шунинг учун Рудрадҳир бу учрашувлардан қувонишдан кўра кўпроқ азоб чекарди. У Сагал

саройларидаги зиёрату базмларда рўпара келиб қолганда уятдан қизариб, кўзини олиб қочадиган Дивяни қайта кўришни жуда-жуда истарди.

Рудрадҳирнинг фикрича, ўтмиш риштаси икковини боғлаб турганини инобатга олган ҳолда Аншумала унга алоҳида ҳурмат-эътибор билан қараши лозим эди. Аммо уни Ратнапрабҳа мажлисларида қатнашувчи ўзга зодагонлар қатори қабул қилишарди. Мўлроқ бойлик инъом эта оладиган меҳмонлар ўзига нисбатан кўпроқ қадрланишини кўриб Рудрадҳир чидолмасди. Бу унинг ҳамиятига тегар, буни у олий зот оиланинг шаънига иснод деб биларди. Жамоат орасида ўзининг менсилмай, эътиборсиз қолиши унга жуда оғир ботарди. Бундай лоқайд муносабатдан ҳафсаласи пир бўлиб, у мезбонининг уйига қайтиб кетарди.

Кечалари ёлғизликда ҳаёл сурганда, Анирудҳ айтган гаплар қулоғи остида тинмай жарангларди — “Аншумала жонсиз кўғирчоқдир. Унинг барча ноз-карашмалари сунъий. У ҳар қандай ҳис-ҳаяжондан бебаҳра раққоса. У кўнгилни хушлайдиган фоҳиша эмас, санъат қурбонидир...” Рудрадҳирнинг кўнгли эса ушбу хулосани рад этарди — “У бараҳман зотининг фарзанди, зодагон оиланинг келини бўлса арзийдиган қиздир. У ўз аёллик ифатини пок сақлай олган”.

Рудрадҳирнинг дилидаги нафрат ҳисси чуқур муҳаббат туйғуси билан алмашинди... У албатта Дивянинг эътиборини қозонади... Бирор оқшом Ратнапрабҳанинг саройига бормаи қолиши амри маҳол эди.

Умрини санъатга бағишлаган Дивя, гарча ўз манфаатини кўзламаса-да, соҳибасига астойдил хизмат қилишни ўйлаб, бойлик кетидан қувар экан, мен ҳам унга бир дунё бойлик тортиқ қиламан, деган қарорга келди Рудрадҳир. Ахир мен ҳам бировлардан кам эмасман-ку. Кимсан Мадра жумҳурияти Кенгашининг бош маслаҳатчисининг ўғли, беҳисоб бойликлар эгаси, олий зотли бараҳманман.

Чет элларга сафарга отланаётиб, Рудрадҳир ўзи билан унчалик кўп маблағ олмади. Ўғлини Сагалдан кузатар экан, ачаря Правардҳан ўз кўли билан Рудрадҳирнинг бўйнига етти қатим шриланка марваридини тақиб қўйди, токи фарзанди мусофир жойларда қийналмасин. Бу бебаҳо дурнинг қиймати бутун бир вақфдан ҳам юқори бўлиб, ачаря сулоласининг энг йирик бисотларидан ҳисобланарди. Рудрадҳир уни доим кўйлаги остида, юрагига яқин жойда сақларди.

Ратнапрабҳанинг саройида навбатдаги базм авжида. Аншумала ботиб бораётган ойни кўриб изтиробга тушган чакравака¹ рақсини ижро этарди. Мажлис аҳли сеҳрлангандай қотиб қолган, унинг ҳар бир ҳаракатини берилиб кузатади. Аншумала бутун вужуди билан — бармоқлари, кўзлари, лабларининг нозик ҳаракати билан чакравака чекаётган изтиробни тўла ифодаларди. Ҳис-ҳаяжон туғёни авжга чиқди. Томошабинлар нафасини ичига ютиб ўтирарди.

Рақс тутагач, чолғучилар асбобларини бир чеккага қўйиб, пешона терини артишди. Санъат шайдолари раққосанинг юксак маҳоратига тан бериб, миннатдорлик тариқасида Ратнапрабҳанинг пойига олтин тангалар, ёқут ва бошқа зеб-зийнатларни уйиб ташлашди. Аншумала мухлисларининг олқишларига жавобан табассум билан таъзим қиларди. Шу пайт тўсатдан Аншумаланинг оёғи остига оғир марварид шодаси келиб тушди.

Ушбу шодани кўриб мажлис аҳлининг оғзи очилиб қолди. Саҳна яқинида ўтирган савдогар Винаякнинг кўзи косасидан чиқаёзди.

— Минг олтинга тенг давлат-ку! — У ўзини тутолмай қичқирди.

Барчанинг ҳайратли нигоҳи шодани отган ажнабийга қадалди. Рудрадҳир бу қилган ишидан бағоят мамнун, ғоздай гердайиб турарди. Аншумала мажлис аҳли инъом этган барча ҳадыларни Ратнапрабҳанинг пойига келтириб қўйди, бироқ марварид шодасини маҳкам ушлаб, пешонасига суртди.

Базм тарқагандан кейин ҳам Рудрадҳир Аншумаланинг ёнига бормади. У вазминлик билан жойида ўтираверди. Аншумала кўлида марварид шодасини тутиб унинг ёнига келди.

“Бутун ўз нархингга яраша совға олганингдан беҳад хурсанддирсан?...” — деб кўнглидан ўтказди Рудрадҳир.

¹ Чакравака — ғознинг бир тури. Ривоятларга қараганда, чакравака ургочиси осмонга ой чиққач, нари билан эрталабгача видолашади ва ҳижрондан тўхтовсиз қичқиради.

— Санъатга чексиз муҳаббатингиз рамзи сифатида тортиқ қилган бебаҳо совғангиз учун чўрингиз ўла-ўлгунча сиздан миннатдор, — деди Аншумала меҳр билан.

Рудрадҳир енгил нафас олиб, лоқайдгина кулиб қўйди.

— Орий, Сагалда сиз бир эмас, юзлаб ана шундай ҳадылар қилишга қодир эдингиз, аммо мусофирчиликда ҳар дам мусибатларни баргараф этишга тўғри келади, шунинг учун ушбу шодани ёнингизда сақлаганингиз маъқул, — деди Аншумала эҳтиром билан.

— Нега, бу арзимас совға девийга маъқул эмасми? — деди руҳи тушиб Рудрадҳир. Унинг овози асабийлашди. — Аёл зоти фоҳишага айлангач, мол-дунёга яна ҳам ўч, орзу-ҳаваси чексиз бўлиб бораркан-да!

— Йўқ, орий, ундай эмас, — деди Аншумала ҳамон кулимсираб. — Камина кўрсатган илтифотингиз учун беҳад миннатдорман. Мен марҳаматингизни қайтармайман, — у марварид шодасини пешонасига суртди. — Бироқ ушбу бебаҳо совғани ихлосингиз рамзи сифатида ўзингизга қайтариб бермоқчиман. Ахир ихлос билан май тугилганда майни ичиб, идишини қайтариб берилади-ку! Бундай қилишга сабаб — сиз, орий, ҳозир мусофирсиз.

Рудрадҳирнинг кўз ўнгида фоҳишаларга хос беандиша тик боқиб, кулимсираб турган Аншумаланинг обрў-эътибори бирданита ортиб кетди. Унинг бутун вужудини ҳис-ҳаяжон қамраб олди. Ҳислари бисёрлигидан овози титрарди. Ўзини йўқотиб, беихтиёр кулимсираб турган Аншумаланинг билагидан тутди.

— Жонгинам, сен ҳали ҳам мен учун энг обрўли бараҳман хонадонининг қизисан, — деди у титроқ овозда. — Сен бараҳман хонадонига келинликка муносибдирсан. Етти йил илгари Рудрадҳир сенинг розилигингни сўраб оила аъзоларинг ҳузурига борган эди. Девий, энди сен озод, мустақилсан, шунинг учун Рудрадҳир шахсан ўзингдан майлингни сўрайди. Рудрадҳир Сагалнинг ифтихори бўлмиш Дивяни олиб қайтиб, Сагалнинг файзига файз қўшиш ниятида!

Аншумаланинг лабларидан ҳамон ўша кулги аримасди. Рудрадҳир унинг билагидан қаттикроқ сиқди.

— Жонгинам, Рудрадҳир сени ўзи билан Сагалга олиб қайтади. Сен ачаря хонадонининг маликаси бўлишга лойиқсан!

Аншумаланинг чеҳрасида ҳали ҳам ўша майин кулги ифодаси жилоланарди. У юмшоқ, аммо қатъий оҳангда жавоб қилди:

— Орий, Сагалнинг Шайвиля сулоласидан бўлмиш Дивя исмли қиз адашибми ёки тақдир тақозоси биланми, ишқилиб, аллақачон ҳаётнинг шиддатли гирдобига тушиб қолди. Гирдобдан у фоҳиша Аншумала қиёфасида чиқиб келди. У ўзининг қизлик ифратини ҳам йўқотиб улгурган. Умрини бирор-бир асилзодага бағишламай, уни бутун жамият, халқ учун бахш этишга ҳазм қилди.

— Жонгинам, олтин зангламас. Уруғ, насл-зотни қудратли худолар яратган, — деди Рудрадҳир Аншумалага янада яқинлашиб, ялинишга тушди. — Инсон на насл-зот яратишга ва на уни ўзгартиришга қодир. Сенинг томирингда бараҳман зотининг қони оқади. Тупроққа минг қоришгани билан олтин олтинлигича қолади. Рудрадҳир онт ичиб айтадики, сенга уйлангандан кейингина ачаря лавозимини қабул қилади!

Рудрадҳир Аншумаланинг кулимсираб турган кўзларига илтижо билан тикилди.

— Орий, пок ниятларингиз учун минг раҳмат. Аммо танлаган касб-корим сабабли мен зодагон оиланинг келини бўлиш шарафига нолайиқман. Бахтсизлик гулханида куйгач, чўрингиз ўзига мустақил аёл деган доғ орттирди. Лекин бу ўзимга ёқади, — деди Аншумала кулиб.

— Нима деяпсан, хоним?.. Сен бараҳманнинг қизисан! — деди Рудрадҳир овози қалтираб.

— Орий! — деб жавоб қилди Аншумала. — Дарё суви бир бор тошгандан сўнг яна ўзанига қайтиб қуйилмайди!

Рудрадҳир Аншумалага тикилганча сўзсиз қотди. Аншумала унинг қиёфаси жиддийлашганига парво қилмай деди:

— Кеч бўлиб қолди. Ҳаво сиз учун салқинлик қиляпти, шекилли. Истасангиз, хизматкорларга буюрай, йўлда ичишингиз учун май келтиришсин.

Рудрадҳир Матҳурапурида икки кун эмас, уч ярим ой қолиб кетди. Ҳар йўл билан, турли далиллар билан у Аншумалани ўз хотини сифатида Сагалга қайтишга кўндиришга обдон уринди. Бироқ, Аншумала ҳар гал мулойим табассум билан бунинг иложи йўқлигини айтиб узр сўрарди. Рудрадҳир муродига етолмай, руҳий тушқунликка берилди. Ниҳоят, у Аншумала билан хайрлашгани келди.

— Эй, бараҳман зотининг фарзанди, сен мен учун ҳамон муқаддасдирсан. Оташюрак Прават сулоласининг авлоди бўлмиш ачаря Рудрадҳир сўз берадики, сен бараҳманлар жамоасининг мўътабар маликаси бўласан. Ачаря қалбининг тўри сеники. Бу сенинг поклигининг ёрқин далилидир. Бараҳман сўздан кучлироқ субут йўқ. Маъбудам, кутгин, бир кунмас-бир кун Рудрадҳир сени олиб кетгани келади. Сагалнинг энг мўътабар, неқдил аёли албатта яна ўз шахрига қайтади!

— Кўрсатган лутф-карамингиз учун камина сиздан бир умрга қарздор. Марҳаматингиз туфайли чўрингиз ўз мавқеидан мамнундир, — деди Аншумала эҳтиром билан бош эгиб.

(Давоми бор)

ДОНОЛАР БИСОТИДАН

Ноинсоф нотикнинг ғами битта — ёмонни яхши деб
кўрсатишдур.

Платон

Бахтсизларнинг гапи бўлак,
бахтлиларнинг гапи бўлак.

Плиний

Ё имкон қадар лўнда сўзлагил,
ё имкон қадар ёқимли сўзлагил.

Плутарх

Мабодо сўзлашни яхши ўрганиб олмаган бўлсанг, у
ҳолда аввало тинглашни ўрганиб ол!

Помпоний

Кўп гапириш — бошқа, ишдан гапириш — бошқа.

Софокл

Амалга ошмаган сўз — сариқ чақага ҳам арзимайдур.

Демосфен

Ойдин ҲОЖИЕВА

Сунбуладан элчи келар

ЙИГИРМА ЙИЛ ИЗҲОРИ

Дўстимга

Каттиқ ерни қазлаб чиққан бойчечак,
 Ўйлаб кўрсам, пешонамга ўхшайди.
 Йигирма йил изҳорида бир тилак
 Ёнар сўздек тил учимда яшайди:
 Синов кунда сипар бўлган жонимсиз,
 Гулдан нозик уқпар бўлган жонимсиз.

Бир ям-яшил дарахт кўрдим дунёда,
 Соя солди офтоб ўтган бошимга.
 Тилла топган қулдай бахтим зиёда,
 Хизр бўлиб келди толеъ қошимга:
 Беклар билан беллашган эшонимсиз,
 Тўрам десам тўрамдай унвонимсиз.

Чидаб бердик турмушнинг зил муштига,
 Заҳмат тоғин тирноқ билан қаздимиз.
 Меҳнату ранж, машаққатлар даштида
 Юрак қони билан иншо ёздимиз,
 Давраларга кирсам, шўх забонимсиз,
 Минг бир ўққа кўкраги нишонимсиз.

Қорачуғим асрагувчи кипригим,
 Қирқ йигитча ҳиммати бор оғамсиз.
 Хатарлардан олиб ўтган кўпригим,
 Кумуш тахтим муҳрасида жигамсиз.
 Балогардон туморим, дармонимсиз,
 Ёруғ юзим, меҳри фаровонимсиз...

Бошимизга қорлар ёғди, курадик,
 Дўл урганда Асқар тоғдай нурадик,
 Илдиз отдик, палак ёйдик, қўш бўлдик,
 Нон-туз ҳақи эл корига ярадик.
 Мисқол-мисқол тикланган хирмонимсиз,
 Букилгану синмаган армонимсиз.

Яшаяпмиз юк кўтариб, нор каби,
 Дўсту ёрлик кўргон кўрдик, ўз бўлдик.
 Пок сўзимиз — умримизнинг матлаби
 Бир узукка мисли ёқут кўз бўлдик.
 “Ақду банду жигарбанду жонимсиз”, —
 Садаф ичра дур — мен, Сиз маконимсиз.

* * *

Даҳри дунни туздингиз бизга атаб,
 Тўрт буюк унсур яроғиб, бутлаб,

Тўртта иқлимни яна аъмол этиб,
 Тўрт мучамни соз, баркамол этиб.

Тўрт қутбни йўлима роҳ айлабон,
 Тўрт фаслни шаҳдима шоҳ айлабон.

Катта олам саҳнини майдон қилиб,
 Қўйдингиз-ку бандангиз ҳайрон қилиб...

Борадурман чўнг талотўшлар аро,
 Неча фирром, неча дилхўблар аро.

Меҳрига лойиқ кўрди яхшилар,
 Оғзида ошини берди яхшилар.

Гоҳда хирмоним совурди ўзгалар,
 Дўзах ўтида қовурди ўзгалар.

Ёп-ёруғ кунда йўлим йитмишди гоҳ,
 Ёзуғимга юз бало битмишди гоҳ.

Мен ёниб қулдан чиқиб қақнус бўлиб,
 Ўз-ўзимни топдим-о ҳур қиз бўлиб.

Бир тавалло қилганим — Сиз бўлдингиз,
 Раббано, ҳар ерда ҳозир бўлдингиз.

Халқ билиб айтмиш: егимга — ёр Худо,
 Бандадин кўрдим жафо, Сиздан — вафо.

* * *

Бу саҳар, бу саҳар мунаввар,
 Гўдақдай оромда баҳру бар.

Ой — туннинг қаймоғи, илиги,
 Тушларнинг беғубор пилиги,—

Юлдузлар тилида сўз бўлар.
 Тандаги ҳар муча — кўз бўлар...

Сут ичсанг дур бўлар кеча бўл,
Хар дуо — нур бўлар кеча бўл.

Дарёда Ҳут бўлган ўзингсан,
Илоҳий ўт бўлган ўзингсан.

Игнадай топганинг тоғ бўлар,
Тор кулбанг — жаннатий боғ бўлар.

Юрагинг тубига қарагил:
Оллоҳдан мўъжиза бу манзил.

Неларга бўлибдир хазина?
Не сирни сақлар бу дафина:

Айт, ҳою ҳавасми, ҳасадми,
Инсофми, меҳрми, диёнат,
Озорми, эҳсонми, хислатми,
Не бор бу мулкатда омонат?..

Эй, гафлат бандаси, кўзни оч,
Ўзингга ўзингсан зўр тилмоч:

Иймонни Маҳак тош қилурсан,
Мисмисан, кумушсан — билурсан...

Тун — қадр.
Жон — қадр.
Дил — қадр.
Лайлатул қадр.
Лайлатул қадр...

* * *

Ишқ майин ичдим, ишқпараст бўлдим,
Парвоналарга ҳамнафас бўлдим.

Парт бўлди жоним ҳар оқ дудинда,
Ожиза эрдим — забардаст бўлдим.

Ким айтадурким: осмон-сутунсиз,
Фалакка тоқи муқарнас бўлдим.

Харобот ичра хору хас эрдим,
Пойингни ўпгач, муқаддас бўлдим.

Девоналигдан топдим ҳаловат,
Жонфидолигдан ўзим маст бўлдим.

Чархи самода эрдим сўник тош,
Заминга Ойдин мухаммас бўлдим...

* * *

Буғдой ноним бўлмаса,
Буғдойгина сўзим бор.
Ҳар сўзимда чайлаган
Ям-яшил илдим бор.

Меҳр кўрган одамдан
Элга қайтур муҳаббат,
Ҳар дилда юз ҳарорат,
Ҳар кўзда юлдузим бор.

Молим етмагига
Жонимни нисор қилдим,
Дўстга очиқ оstonам,
Келса, ёруғ юзим бор.

Туз баҳона ким келди,
Қарз баҳона ким келди,
Ғарибона ким келди —
Ўртада нон-тузим бор.

Ғойибона, юзма-юз
Эл тутинган жонимсиз.
Шоирам деб сийлаган
Ҳур Ўзбекистонимсиз.

* * *

Дафтардаги бу дардларни,
Сен ўқима, нозигим.
Тоғдай оғир ва залворли
Маним тақдир ёзиғим!

Жимжитгина, беҳолгина
Юрганларим ёлгондир.
Бир юракка бу Аёлнинг
Қамалган минг бўрондир.

Юрагимнинг бир дарзи бор,
Қирқ чегачи улолмас.
Синган дилга қирқ йил бекор,
Асло бутун бўлолмас.

Қизил гулим, чақнаб турган
Менинг тоза палагим,
Юрагимни чақмоқ урган,
Бўлама, жонҳалагим...

Ўн гулингдан битта гулинг
Очилмаган санамсан.
Булутсиздир сенинг йўлинг,
Сен мусаффо оламсан.

Ўтгизингда ўн тўрт кунлик
Ойдаи тўлиб турибсан.
Кўзларингда ишқ, мафтунлик,
Бека бўлиб юрибсан.

Сендан узоқ бўлсин бало,
Бахтинг кўрай, нозигим.
Яратганинг ўзи сени
Қўллаб тургай, нозигим!

* * *

Ёзларимнинг тафти қайтиб, оз-оз бўлиб,
Сунбуладан элчи келди аёз бўлиб.
Ёшлигимнинг турналари шайланадир
“Борса-келмас” юрта баланд парвоз бўлиб.

Ҳар дақиқам — қўлдан учган нақдим, дедим,
Ҳар бир куним — мерган отган шаҳбоз бўлиб.

Тўрт фаслимдан гилам тўқир бўзчи тақдир,
Иссиқ-совуқ кунларимга ҳамроз бўлиб.

Бул бўзчининг мокилари жон поралар,
Арқоғига юрак қоним пардоз бўлиб.

Ер бағирлаб эниб учдим, кўкни қучдим,
Қанотимда мажруҳларим мерос бўлиб.

Аё, тақдир, қаҳратонли тунларингдан
Ўчмай ўтай бир шуълайи ихлос бўлиб...

* * *

Ариқ бўйларида чучмома бўлсам,
Қизлар суҳбатида дилнома бўлсам.
Кўнглига қиш сиғмай қолган кезларда
Қизимга бир таскин-ҳангома бўлсам...

Набирам тилида эртакка дўнсам,
Дарахтлар лабида куртакка дўнсам.
Ўртачўл ёқларда баҳор сарпоси —
Лолақизғалдоққа, чечакка дўнсам...

Бухор зардўзларин кўз нури ёнган
Заррин қатимларда палакка дўнсам.
Бўстон осмонида шамолга ошиқ
“Қашим қобирғали” варракка дўнсам...

Ота-бобом ётган азиз тупроқда
Қуйлаб турган кумуш теракка дўнсам.
Онам қирқ йил кутиб ухлай олмаган,
Акамдан келган хуш даракка дўнсам...

Моҳи рамазоним, ижобат оғи —
Оҳ десам — оҳи муборакка дўнсам...

* * *

Алвидо...
Кетарман қуш бўлиб.
Ҳувиллаб қолар уй мисли қишки боғ.
Энг ширин, энг ёрқин туш бўлиб
Кечалар яшайман ҳаётингда мен.

Ҳижрон бўрилари увиллар тунда,
Кулбангни ёритмас фариштали ой.
Сен ҳасрат маҳбуси — йиғлайсан унда,
Топилмас дардкашинг, қаторингда — мен.

Дарчангга тирмашар бесоат шамол,
Пойгақда кавушинг тўлдиради қор.

Жунжиккан жисмингни иситмас висол,
Суянсанг — елкангдан итарар девор.

Чорлайсан. Ұртада етти қават кўк.
Чорлайсан. Орада жаннат, қиёмат.
Мен юрган йўллар бўш — чиннигуллар эк,
Маҳзун ўйларингга сочгай тароват.

Ёлғиз бир эгам бор иссиқ жонимга,
Манимдай ярим жон, кўнгли адога.
Мен кетсам, кетарман меҳрибонимга —
Суйдирган, куйдирган қодир худога...

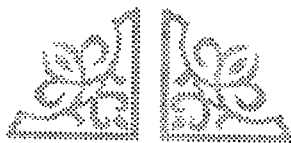
ОНАЖОНИМ

Онажоним, кўзларингизда
Куннинг нафаслари бор эди.
Онажоним, юзларингизга
Ойнинг ҳаваслари бор эди.

Онажоним, Сиз билан жаҳон
Беҳигулдай ифорли эди.
Тунлар ойдин, кунлар шодмон,
Шабадалар дуторли эди.

Тушларимга кириб чиқасиз,
Сочларимни ўриб чиқасиз.
Фариштадай бошим узра гоҳ
Оромимни кўриб чиқасиз.

Талпинаман, кучсайдим қани,
Сизга кучоқ очсайдим, қани,
Соғинчларим гулга айланса,
Пойингизга сочсайдим қани...
Онажоним.
Жонажоним...

Ўткир ҲОШИМОВ

Дафтар ҳошиясидаги битиклар

Азиз ўқувчим! Бу китобчани қарийб қирқ йил ёздим. Булар менинг кузатувларим. Ҳайларим... Бир қадар армонли, бир қадар истехзоли, бир қадар табассумли Ҳулосаларим... Аслида, уларнинг ҳар бирини алоҳида асар қилса ҳам бўларди-ку... майли. Мен буларни узоқ ўйлаб ёзганман. Илтимос: Сиз ҳам китобни шошилмасдан, ўйлаб ўқисангиз...

Ушбу китобни ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини мен билан баравар тотган, умр йўлдошим, маслакдошим, фарзандларимнинг Онаси — Ўлмасхонга бағишлайман.

Муаллиф

ТАБИАТ. ЖАМИЯТ. ИНСОН

“ТАБИАТ ГУЛТОЖИ“

Кийик оч қолмаслик учун кўкат ейди. Аммо бир-бирини ўлдирмайди. Шер оч қолмаслик учун кийикни ейди. Аммо бир-бирини ўлдирмайди. Одам кўкатни ҳам ейди. Кийикни ҳам ейди. Кўнгил хуши учун шерни ҳам ўлдирди... Кейин... уруш қилиб, бир-бирининг бошини ейди...

ДАРВИНГА ЭЪТИРОЗ

Дарвин таълимоти нотўғри. Одам маймундан эмас, маймун одамдан тарқаган. Оёғи ердан узилмаганлар одам бўлиб қолган. Оёғи ердан узилганлар эса, маймун бўлиб, дарахтга чиқиб кетган... Бу жараён ҳамон давом этмоқда...

ЭНГ АҚЛИ ЖОНИВОР

Дунёда энг ақли жонивор — балиқ! Биринчидан, соқов. Иккинчидан, мутасил думини ликиллатади!

ҲАҚИҚАТ

Шу қадар ширинки, тотиб кўргинг келади. Шу қадар аччиқки, тишингни куйдиради!

ҚАЛДИРҒОЧ

Эътибор берганмисиз: қалдирғочлар файзсиз, ноаҳил хонадонга ҳеч қачон ин қурмайди. Гоҳо қалдирғоч одамдан ақллироқмикин, деб ўйлаб қоламан.

АТЛАНТИКА ОКЕАНИ УСТИДА

Тепада бир уммон, пастда бир уммон, Икки денгиз аро кечар лаҳзалар. Хаёлга толаман: мен ўзи кимман? Ожиз ва нотавон зарра... алҳазар!

ИНСОН ВА ШАЙТОН

Баъзиларга ҳайрон қоласиз. Қилгиликни қилиб қўяди-да, “билмай қолдим, шайтон йўлдан урди“, дейди... Тўғри, одамзот қонида шайтон васвасаси айланиб юриши — бор гап.

Аммо... Шунақанги эркаклар борки, қирқта урғочи шайтонни болала-тиб ташлайди. Шунақанги аёллар борки, қирқта эркак шайтонни алимент тўлайдиган қилиб қўяди...

Ҳамма айбни шайтон шўрликка тўнкайверманг!

АЁЛ ҚАЛБИ

Аёл қалби тескари магнитга ўхшайди: яқинлашсанг — узоқлашади, узоқлашсанг — яқинлашади.

ХУШЁР БЎЛИНГ

Аёл сизни жудда қаттиқ севса, хушёр бўлинг. Оташин муҳаббат — рашкка, рашк — шубҳага, шубҳа — худбинликка, худбинлик — душманликка айланиши мумкин.

ГЎДАК ИСИ

Аёл гўдак исини биринчи фарзанди туғилганидаёқ ҳис этади. Эркак эса гўдак иси нималигини неварали бўлганидан кейин англайди... Биз — эркаклар доим кечикиб юрамиз...

ОТАЛАР ВА БОЛАЛАР

У оддий одам эди. Ҳаммолчилик қиларди. Тўрт қиз, уч ўғилни оёққа турғазди. Ўғилларини уйлантирди. Қизларини чиқарди. Ҳаммасини уйли-жойли қилди.

Кўз юмаётганида “ҳаммаларингдан мингдан-минг розиман”, деди...

Қарашса, кафанлиги йўқ экан...

ГУМРОҲ БАНДАЛАР

Одамларга ҳайронсан. Ота-онаси тириклигида икки оғиз ширин сўзни текинга айтмайди-да, улар ўлганидан кейин минг-минг пул сарфлаб, ўша сўзларни қабртошга ёздириб қўяди...

КУЛГИ ВА ЙИГИ

Кулишни билмайдиган одам — бахтсиз одам. Йиғлашни билмайдиган одам икки ҳисса бахтсиз!

АСЛАЙНИМАС

Сопол товоғинг синса, дод сол: кесакка айланади. Тилла идишинг синса, парво қилма: баҳоси тушмайди!

ЮК КЎТАРГАН...

“Юк кўтарган одам юзага чиқади”, дейдилар... Чиқади. Албатта чиқади! Фақат юк кўтарганини кўтариб юборадиган Қўл бўлса, бас!

“МУШТИПАР“

Бир аёл шикоят билан келди. Худди зарбхонадан янги чиққан тангага ўхшайди: ҳаммаёғи тилла, ҳаммаёғи бриллиант. Беармон пардоз қилган...

“Тақдир тақозоси билан“ тўрт мартагина эрга теккан экан.

“Тақдир тақозоси билан“ тўртта эрга ҳам “иккинчи хотин“ бўлиб теккан экан.

“Тақдир тақозоси билан“ тўрт эрдан тўртта боласи бор экан.

“Тақдир тақозоси билан“ учта боласини етимхонага топширган экан.

Муштипар она — “мать-одиначка“ сифатида давлатдан нафақа оларкан. Сўққабош она сифатида навбатсиз уй олишга борса, беришмабди. Ўша “бюрократлар“ни фельетон қилишим керак экан...

Ҳарчанд ўзимни тутай десам ҳам, кўлимдан келмади.

— Хоним, — дедим. — Мен инкубатор тузатадиган уста эмасман! ;

... Устимдан юқори ташкилотга шикоят қилишга ваъда бериб, чиқиб кетди.

ПОЙТАХТ

Ҳамма уни яхши кўради.

Ҳамма унга талпинади.

Келишади.

Ўқишади.

Ишлашади.

Турмуш қуришади.

Уйли-жойли бўлишади.

Ва... яқдиллик билан уни ғийбат қилишади.

Начора, пойтахт бўлганидан кейин чидайди.

ЛАЙЛАК

Она ёш эди. Она навжувон эди. Бола гўр эди, бола гўдак эди... Кунларнинг бирида она-бола қишлоққа — узоқ қариндошлариникига борадиган бўлишди. Она қаддини фоз тутиб, тез-тез юриб борар, бола эса аланг-жалаң бўлиб, атрофдаги манзараларни томоша қилар эди. Қишлоқ гузариди ярмини яшин учириб кетган баҳайбат чинор бор экан. Бола дарахтни кўриб анграйиб қолди: чинорнинг тарвақайлаб ўсган шохида супрадек каттақон уя қорайиб кўринар, уяда эса оёғи, тумшуғи узун бир қуш турар эди.

Бола мўъжиза кўргандек таққа тўхтаб қолди.

— Анави нима, ойи? — деди ўша томондан кўз узмай.

— Лайлак, ўғлим, лайлак! — она ўғлининг бошини силаб қўйди. — Юра қол, жоним.

Бола ҳеч қачон бунақа қушни кўрмаган эди. Қуш негадир бир оёқлаб турарди. У яна тўхтаб қолди.

— Нима у, ойи? — деди тагин чинор учига кўз тикиб.

— Лайлак, ўғлим, лайлак.

— Нимага бир оёқда турибди?

Она кулди:

— Бир оёғи чарчагандир-да. Юра қол, жоним.

Бола ҳеч қачон бунақа қушни кўрмаган эди. Қуш негадир бўйинини чўзиб тумшугини осмонга қаратиб силкитар, шунда “тарак-тарак” деган овоз эшитиларди.

Бола тагин тўхтаб қолди.

— Нима ўзи у, ойи?

Унинг кўзларида қувонч бор эди. Ҳайрат бор эди. Она шошиб турарди. Мингта юмуши бор. Ҳали шаҳарга қайтиши керак.

— Лайлак дедим-ку, жиннивой, — деб оҳиста эгилиб, ўғлининг юзидан ўпди. — Сенга салом берапти-да.

Она ёш эди. Она навжувон эди.

... Орадан ўттиз беш йил ўтди. Бола йигит бўлди. Она кексайиб қолди. Оёғидан мадор, кўзидан нур кетди.

Кунлардан бирида она-бола иттифоқо яна ўша қишлоққа бориб қолдилар. Йигит қаддини фоз тутиб тез-тез юриб борар, она эса толиққан оёқларини оғир-оғир кўтариб босганча ҳарсиллаб келарди. Гузардаги ярмини яшин учириб кетган чинор ҳали ҳам бор экан. Буни қарангки, чинорнинг тарвақайлаб ўсган шохида ҳамон супрадек каттакон уя қорайиб кўринар, уяда эса оёғи, тумшуги узун лайлак турарди. Йигит лайлакка бир қараб қўйди-ю, қадамини тезлатди.

Орқада келаётган она нурсизланиб қолган кўзларини чинорга, чинор шохида қорайиб турган уяга тикди. Шохда осилиб турган нарса кўзига галати кўринди.

— Анави нима, ўғлим? — деди тўхтаб.

— Лайлак, ойи, лайлак!

Она яхши эшитмади. Уч-тўрт қадам юриб яна тўхтаб қолди. Саватдек нар-

са ичида бир нима оқариб кўриняпти. Қизиқ...

— Нима, ўғлим? — деди кўзларини пирпирапти. Ўғил таққа тўхтади. Фаши келди. Ўзи шошиб турибди: мингта иши бор! Одам қариганидан кейин эзма бўлиб қоларкан-да!

— Лайлак! — деди жеркиб. — Лайлак деяпман-ку, кармисиз!

Шундай деди-ю, жаҳл билан тез-тез юриб кетди. Начора, йигит ёш, йигит навқирон. Унинг юмуши кўп. Ҳали шаҳарга қайтиши керак... Унинг гўр, гўдак болалари бор...

ТАРИХ “ХАТОСИ”

Тўққизинчи аср. Муҳаммад ал-Хоразмий алгебра фанига асос солди.

Ўнинчи аср. Абу Наср Фаробий Аристотелнинг “Метафизика” асарига энг мукаммал шарҳ ёзиб, “иккинчи устоз” унвонини олди.

Ўн биринчи аср. Абу Райҳон Беруний Ер билан Ой ўртасидаги масофани ўлчади. Ибн Сино медицина Қомуси — “Тиб қонунлари”ни яратди.

Ўн тўртинчи аср. Соҳибқирон Амир Темур Евроосиёнинг ярмини тасаруфга олди. Аҳли илм бошини силаб, ўлмас обидалар яратди.

Ўн бешинчи аср. Улуғбек 1019 юлдузнинг ҳаракат жадвалини тузди. Алишер Навоий ўлмас “Ҳамса”сини ёзди.

Ўн олтинчи аср. “Бобурнома” оламга тарқалди.

Ўн еттинчи аср. Шоҳ Жаҳон дунёдаги етти мўъжизанинг бири “Тоғмаҳал”ни бунёд этди.

Йигирманчи аср. Ўзбек совет олимлари мисли кўрилмаган “ихгиро” қилдилар: тарих “хато”сини тузатиб, ўтмишда биз ёппасига “саводсиз” бўлганимизни исботлаб бердилар...

ХОМ СУТ ЭМГАН

Одам учта нарсанинг қадрини доим кечикиб билади. Ёшлик. Соғлиқ. Тинчлик.

ҚИСМАТ

Инсон ҳаёти шатранж тахтасидаги пиёданнинг юришига ўхшайди. Гоҳ оқ катакдан ўтади, гоҳ қора катакдан... Фарқи шуки, бировнинг қисматида оқ катаклар кўпроқ бўлади, бировникида — қора катаклар...

ОФТОБ

Яхшиямки Худо офтобни бағри кенг қилиб яратган. Бўлмаса ер юзидаги одамларнинг иллатларини ҳар куни кўравериб, аллақачон сўниб қолган бўлармиди...

ОРОЛ ВА ҚИТЪА

Инсоният орол эмас, қитъа бўлиб яшашни ўрганса, кўп балоларнинг олди олинган бўларди.

ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ

Мункиллаб қолган аммам бўларди. Ўта художўй кампир эди. Болалигимда олдиға ўтказиб қўйиб, бир гапни кўп айтарди:

— У қулоқ, бу қулоғинг билан эшитиб ол, болам. Одамнинг у елкасида ҳам, бу елкасида ҳам биттадан фаришта ўтиради. Ўнг елкангдаги фаришта умр бўйи қилган савоб ишларингни, чап елкангдагиси гуноҳларингни ҳисоблаб боради. У дунёга борганинда ҳисоб-китоб қилиб кўришади. Савобинг ортиқ бўлса, жаннатга, гуноҳинг ортиқ бўлса, дўзахга тушасан...

Саводсиз кампирнинг содда фалсафасида қанчалик чуқур маъно борлигини энди тушунапман.

БОШ АЙБДОР

Турмуш синовларига биз — катталар дош беролмасак, болада нима гуноҳ? Нега бизнинг айбимиз учун гўдақлар етим қолиб, азият чекиши керак?

ТЎЛА ВА ЧАЛА

Ярим ҳақиқат чин билан ёлғоннинг ўртасида туради, деган одам янглишади. Ярим ҳақиқат ҳамиша чиндан кўра ёлғонга яқинроқ туради.

ЗУЛМ

Одамларни кўрқиб яшашга мажбур қиладиган жамият — энг омонат жамиятдир.

МУНОФИҚ

Онасини беҳурмат қилган одам кўшни кампирни яхши кўраман деса,

ишонмайман. Ўз халқининг тилини, маданиятини, тарихини ҳурмат қилмаган одам бошқа халқларнинг тилини, маданиятини, тарихини ҳурмат қилмаган, деса ишонмайман.

“ЎЗБЕК ИШИ“

Осмон баравар план бердилар.

— Бажарасан! — дедилар.

— Бажаролмайман, — деди.

— Бажарасан!! — дедилар.

— Бажармайман!! — деди.

— Қамаласан!!! — дедилар.

Бажарди... Бола-чақаси кўп эди...

Орден бердилар... Планин ошириб бажаргани учун...

Кейин... қамадилар... Кўшиб ёзгани учун... Бола-чақаси кўп эди...

НИГИЛИСТ

Миллатчилик жуда хавфли иллат. Миллий нигилизм эса ундан ҳам хаттарли. Миллатчи кўшнисини ёмон кўради. Миллий нигилист эса ўзини ҳам ёмон кўради!

ОНА ТИЛИ

Қанча кўп тилни билсангиз, шунча яхши. Бироқ одам она тилида тафаккур қилади, она тилида туш кўради, она тилида йиғлайди... Ўлим олдидан онасини она тилида йўқлайди...

ОЗЧИЛИК ВА КЎПЧИЛИК

“Озчилик кўпчиликка бўйсунди!“ Ёқимли шиор! Оммабон шиор!

Ҳақат... Худо ҳаққи, бир нарсани ҳеч тушунолмаман: дунёда донолардан кўра нодонлар, истеъдодлилардан кўра иқтидорсизлар ҳамиша кўпроқ бўлган. Демак... Узр... уёғига ақлим етмай қолди...

АФСОНА

Қадимий туркий афсона бор. Эмиш-ки, Оллоҳ Арши аълодан Ерга тушибди. Қараса, кимсасиз оролда бир тола тук ётган эмиш. “Майли, — дебди қарами кенг Худо. — Шунга ҳам жон ато эта қолай“. Ўша заҳоти жонсиз тук Одам қиёфасига кирибди. Одам мундай қараса, Оллоҳнинг қудрати беқиёс эмиш: хоҳласа жонлини бежон қилади, хоҳласа бежонга жон ато этади.

Одам ўйлаб қопти. Нега Худо хоҳлаган ишини қилишга қодиру мен қилолмайман? Нима кам ундан?!

...Шундай қилиб, Одамнинг кўнглида ҳасад деган қора ният пайдо бўлибди.

Оллоҳнинг қаҳри келиб, фармон қилибди:

“Одамзот менгаки ҳасад қилдими, бир-бирига омонлик бермайди. Ҳасадгўй дўзахга кунда бўлсин!”

Ўша-ўша дўзах ланғиллаб ёнармиш.

ХУДБИНЛИК

Дон Кихот айтган: “Омади чопганлар бахти қароларнинг оҳу-ноласини эшитмаслик учун қулоғини беркитиб олади“. Орадан беш юз йил ўтди... Ажаб, одамзотнинг феъли ўзгармас экан-да...

“ЯХШИГА КУН ЙЎҚ...”

Халқимиз: “Яхшига кун йўқ, ёмонга ўлим“, дейди. Ҳақ гап! Ёмонлар яхшиларни ўлдириб, унинг умрини ҳам ўзиникига қўшиб олади. Шунинг учун узоқ яшайди.

ТЎРТ ТОИФА

Бошингда қуёш чарақлаб турганида изингдан қолмайдиган дўст — дўст.

Бошингда қуёш чарақлаб турганида изингдан қолмайдиган, бошингга булут келганида ғойиб бўладиган дўст — дўст эмас.

Бошингда қуёш чарақлаб турганида изингдан қолмайдиган, бошингга булут келганида хиёнат қиладиган “дўст“ — душман.

Бошингда қуёш чарақлаб турганида изингдан қувмайдиган, бошингга булут келганида изингдан қолмайдиган дўст — ҳақиқий дўст.

ОЛИЙ ЖАЗО

Африка қабилаларидан бирида жиноят қилган одамни сазойи қилиш, қамаб қўйиш, қатл этиш деган гаплар йўқ экан. Танҳо ўзини қабиладан ҳайдаб юборишаркан, холос...

Аслида одам учун ёлғизлик энг олий жазодир!

ТУШ

Бошимга ташвиш тушса, бир нарсадан қаттиқ сиқилсам, онам тушимга

киради. Қувончли дамларда эса, хоҳласам ҳам на онамни, на отамни тушимда кўроламан... Қизиқ...

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Баъзилар “ҳалол ва ҳаром“ деганда еб-ичиш мумкин бўлган ва еб-ичиш мумкин бўлмаган нарсани англайдилар... Юзаки тушунча! Аслида бу — “қилиш мумкин бўлган ва қилиш мумкин бўлмаган“ амаллар дегани ҳамдир...

Биласиз: нон энг табаррук неъмат. Бироқ нопок йўл билан топилган нон ҳам ҳаром! “Нонингни ҳалоллаб е“, деган гап бежиз айтилмаган.

ОДАТ

Ишдан нега кеч келганингизни суритирса, ҳайрон бўлманг.

Бўйинбоғингизни ечишга кўмаклашиш баҳонасида ёқангизни ҳидлаб кўрса, ҳайрон бўлманг.

Мажлисида нима масала кўрилганини сўраса, ҳайрон бўлманг.

Мажлисида неча киши қатнашганини сўраса, ҳайрон бўлманг.

Кимнинг ёнида ўтирганингизни сўраса, ҳайрон бўлманг.

Телефонингизнинг ранги қанақалигини сўраса, ҳайрон бўлманг.

Неча киши қўнғироқ қилганини сўраса, ҳайрон бўлманг.

Қаерда тушлик қилганингизни сўраса, ҳайрон бўлманг.

Буфет нечанчи қаватдалигини сўраса, ҳайрон бўлманг.

Буфетчининг ёши нечадалигини сўраса, ҳайрон бўлманг.

Сизга чойни қайси қўли билан узатганини сўраса, ҳайрон бўлманг!

Борингки, офтоб қайси томондан чиққанини сўрасаям ҳайрон бўлманг!

Қизиқувчанлик — аёлнинг табиий одати!

КУЧ ВА АДОЛАТ

Адолат Кучга бўйсунган юрт — вайрон юрт. Куч Адолатга бўйсунган юрт — бўстон юрт!

КЕТМАС БОЙЛИК

Менда бир сўм бор. Сизда ҳам бир сўм бор...

Мен сизга ўзимнинг пулимни бердим.

Сиз ҳам менга ўзингизнинг пулингизни бердингиз...

Ҳеч нима ўзгармади. Сизда ҳам бир сўм қолди, менда ҳам...

...Менда янги бир фикр бор. Сизда ҳам янги фикр бор...

Мен сизга янги фикримни айтдим. Сиз ҳам менга янги фикрингизни айтдингиз...

Сизда ҳам иккита фикр пайдо бўлди, менда ҳам...

Эсли одам пул алмашмайди. Фикр алмашади!

СЕВГИ

Аввалига бир-бирларини танимас эдилар. Уларни Севги деган фаройиб куч топишгирди. Улар ана шу куч сеҳрига мафтун бўлиб қолдилар.

Ажаб, Севги ҳеч қачон ёлғиз юрмас экан. Унга Ҳижрон деган аланга эргашиб келди. Улар ана шу аланга оташида баравар куя бошладилар.

Ниҳоят, Ҳижрон алангаси сўнди-ю, Севги Висол деган энтиктиривчи туйғуни етаклаб келди. Энди улар бахтиёр эдилар.

Ажаб, Севги ҳеч қачон ёлғиз юрмас экан. Энди у Синов деган тўсиқни етаклаб келди. Агар улар Севгининг қўлидан маҳкам тутишганида бу тўсиқдан ўтишлари мушкул эмасди. Аммо ундай бўлмади. Улар Синов олдида чекиндилар.

Ўртада Шубҳа, Рашк деган шарпалар ўрмалаб қолди. Шунда улар ўзларини топиштирган Севгига илк бор таъна тоши отдилар.

Севги шунда ҳам уларни кечирди. Сабот, Меҳр деган кучларга ошно қилишга уринди. Аммо улар Саботни ҳам, Меҳрни ҳам унутдилар. Ўзларини топиштирган Севги деган “ёвуз куч”га лаънат айтдилар!

Шунда... Уларнинг қисматига Хиёнат кириб келди! Улар Севгини айблай-айблай, охири... ажрашдилар...

Қисмат чорраҳасида эса учта бегуноҳ гўдак чирқиллаб қолди. Беш яшар ўғил, уч яшар қизалоқ ва... етим қолган Севги.

БУРЧ

Ҳатто булбул ҳам бола очганидан кейин сайрашни бас қилиб, полапонларига емиш ташийди.

БОЗОР ИҚТИСОДИ

Кеча колхозда кетмон чошиб, бири икки бўлмаган деҳқон бугун ер олиб, бола-чақаси билан гуллатиб қўйса-ю, қаддини кериб юрса, қувонаман.

Омадини берсин! Бу — бозор иқтисоди!

Кеча заводдан олган маошини қай бирига етказишни билмай ранги саргайиб юрган инженер бугун қўшма корхона очса-ю, нест-нобуд бўлиб ётган мевалардан шарбат олиб бойиб кетса, яна қувонаман.

Қандини урсин! Бу — бозор иқтисоди!

Кеча каталакдек хонага тиқилиб, “эскилик сарқити” — бешик ва сандиқ ясагани учун солиқчидан балого қилиб юрган ҳунармаңд бугун каттакон цех очса-ю, роҳатини кўрса, тағин бир бор қувонаман.

Барака топсин! Бу — бозор иқтисоди!

Кеча алифни калтак деёлмай ўқитувчисидан дакки эшитган ва охир-оқибат “худосизлар жамияти” да қўним топган нотавон бола бугун “бизнесмен” бўлса-ю, хусусий самолёт сотиб олса, ҳайрон қолмайман. Бу ҳам бозор иқтисоди!

Кеча буюк ихтиролар қилган олимнинг истеъдодли шогирди бугун илмни ташлаб, тадбиркорга айлансаю, папкасига “деловой шартнома” солиб, зипиллаб юрса, ҳайрон қолмайман. Бу ҳам бозор иқтисоди!

Кеча унвон олиш учун югура-югура бетоб бўлиб қолган чаласавод “хофиз” бугун “отарма-отар” юрса-ю, “Ягуар” машинасида катайса қилса, ҳайрон қолмайман. Бу ҳам бозор иқтисоди!

Кеча битта ростга мингта ёлғон қўшмаса куни ўтмаган эшак бозорининг даллоли бугун “замонавий брокер”га айланса-ю, уч қаватли дача олса, ҳайрон қолмайман. Бу ҳам бозор иқтисоди!

Аммо кеча алифни калтак деёлмаган атеист бугун минг кишини тўплаб “амри-маъруф” қилса-ю, унга дашном берган ўқитувчиси чой ташиб юрса, ҳайратланмай иложим йўқ!

Уша ўқитувчи эртасига мактабни ташласа-ю, “Ипподром”га чиқиб сигарет сотса, ҳайратланмай иложим йўқ!

Кеча буюк ихтиролар қилган олим, бугун энг яхши шогирдидан айрилгани учун маъюсланиб бекатда турса-ю, “контракт” билан ўқишга кирган биринчи курс талабаси “Иномарка”сида

унга лой сачратиб ўтса, ҳайратланмай иложим йўқ!

Олим шу аҳволда трамвайга чиқишдан ийманиб, уйига пиёда кетса, ҳайратланмай иложим йўқ!

Кеча эшак бозорида даллолик қилган “замонавий брокер” бугун уч қаватли дачасини “ювса-ю”, чаласавод “ҳофиз” бир соат “ҳанграгани” учун бошидан даста-даста “кўки” дан сочсалар...

Давранинг бир бурчида ўтирган шоир юрак қони билан ёзган ғазаллари тупроққа қоришганидан кўнгли ўксиб, издиҳомдан бош эгиб чиқиб кетса, ҳайратланмай иложим йўқ!

Ўша давранинг яна бир бурчида худди шу “ҳофиз” ни бир тийин тамаъсиз даволаган дўхтир ҳам ўтирган бўлса-ю, “отарчи” унга кўзи тушиб, “ия, сизам шу ердамсиз, дўхтир?” деб пичинг қилса...

Дўхтир эса “эртадан бошлаб ўликдан кафанлик тилаганим бўлсин!” деб қасам ичса...

Ҳайратланмай иложим йўқ!

Бунақа бозорга ўт тушиб, алангаси осмонга чиқсин!!!

АЁЛ ЗАКОВАТИ

(Афсонавий ҳақиқат)

Амир Умархон — хон бўлган. Бетакрор шоир бўлган.

Нодирабегим — жуфти ҳалоли, малика бўлган. Бетакрор шоира бўлган. Хон саройида мунтазам ташкил этилган мушоираларда манаман деган шоирларни “бир чўқишда” қочириб юборган.

...Буни қарангки, шоҳ хонадонида ҳам эр-хотин ўртасида “ғиди-биди”лар бўларкан-да!

Кунлардан бирида Умархон билан Нодирабегим арзимаган масалада гап талашиб қолибдилар. Аслида-ку Нодирабегим ҳақ экан. Аммо Умархон — хон-да!

— Маликам, — дебди жаҳл отига миниб. — Сизга руҳсат! Салтанат хазинасидан ўзингиз учун энг қимматли нарсани олинг-да, юртингизга жўнанг!

Базми-жамшид давом этибди. Умархон толиқиб, мудроққа кетибди...

Бир маҳал кўзини очса, қўш отли фойтунда кетаётганмиш. Бийдек дала...

Ҳаммаёқ зулмат... Осмонда юлдузлар... Навкарлар отининг туёғи гурсиллайди... Қараса, ёнида Нодирабегим ўтирганмиш...

— Бу не синоат? — дебди хон ҳайрон бўлиб. — Қаёққа кетяпмиз?

— Андижонга! — дебди Нодирабегим кулимсираб. — Ўзингиз юртингизга жўнанг, деб амр этдингиз.

Хон шу куни бўлган ҳангомани эслаб, яна аччиқланибди.

— Мен сизни Анжон боринг, деб эдим! Анжонга мен ҳам бораман, деган эмасмен!

— Тўғри, олампаҳо! — дебди Нодирабегим. — Сиз мени Анжон юборишни ҳукм этдингиз. Аммо салтанат хазинасидан ўзингиз учун энг қимматли нарсани олиб кет, дедингиз. Ҳукмингиз вожиб! Салтанат хазинасида мен учун энг бебаҳо бойлик — Сиз бўласиз! Мен ўша хазинани ўзим билан олиб кетишга жазм этдим!

... Карвон дарҳол ортга қайтибди.

Ўша-ўша жаннатмакон Амир Умархон саройида осойишталик ҳукм сурган, дейишади.

ПАХТАКОР

Кўнгли — пахтасидек оппоқ. Фейли — пахтасидек юмшоқ. Меҳри — пахтасидек қайноқ... Фақат битга айби бор: “пахта қўйиш”ни билмайди!

КЎНГИЛ

Одам ҳамма нарсага тўйиши мумкин. Бойликка... Амалга... Шон-шўратга... Худонинг ўзи кечирсин-ку, ҳатто... ҳаётга ҳам... Қариб-чуриганида “омонатингни ола қол, яратган Эгам”, дейдиганлар, чин дилдан гапирди...

Одам ҳамма нарсага тўйиши мумкин. Фақат бир нарсага — Меҳрга тўймайди. Бу масалада шоху-гадо баробар.

Ҳолбуки, дунёда бундан арзон нарса йўқ. Бир оғиз ширин сўз, бир чимдим Меҳр кимни ўлдирибди! Биз эса шуни ҳам бир-биримиздан аяймиз...

ШАРҚ ФОЖИАСИ

Шарқ аёли бир қадар забун бўлган. Фарб аёли бир қадар эркин бўлган.

Шарқ подшосининг ҳарами бўлган. Ҳарамда расман тан олинган канизаклар бўлган. Хоҳласа ўнта, хоҳласа қирқта...

Фарб қиролининг ҳарами бўлмаган. Аммо унинг расман тан олинган жазманлари — фавориткалар бўлган. Хоҳласа ўнта, хоҳласа қирқта...

Шарқда тўрт никоҳга рухсат берилган.

Фарбда битта никоҳ тан олинган.

Шарқда тўрт хотиннинг ҳар бири ўз боласини тахтга даъвогар қилиб тарбиялаган.

Фарбда ўнлаб фавориткаларнинг биронтаси боласини тахтга даъвогар дейишга ҳаққи бўлмаган.

Шарқда не-не салтанатлар ўғай ака-укалар ўртасида хомталаш бўлиб, парчаланиб кетган.

Фарбда бу муаммо бўлмаган...

Хулоса: Фарб қироли бир қадар доно, аёллар эса бир қадар эркин ва... анчайин содда бўлган. Шарқ подшоси бир қадар содда, аёллар эса бир қадар забун ва... анчайин маккор бўлган!

Шарқнинг энг катта фожиаси — расман қонунлаштириб қўйилган кўп хотинлилик!

ҚОИДА

Балиқ бошидан сасийди. Аммо уни думидан тозалайдилар...

ЧАРХПАЛАК

Мактабимиз биқинида ариқ оқарди. Ариқда чархпалак бор эди. Катта танафусда чархпалакни томоша қилишни яхши кўрардим... Ёғоч гардиши кўҳна, темир пақирчалари занглаб кетган. Парракларига кўкимтир сув ўтлари ёпишган... Биров ёлғондан туртиб юборса, ростдан кулаб кетадигандек... Чархпалак нолали ғийқиллаб айланади. Кафтида сув кўтариб, юқорига олиб чиқади... Тезпага чиқиб олган сув ортга қайтмайди... Чархпалак ҳам бунга ранжмайди. Янгидан-янги сув томчиларини юқорига кўтариб бераверади... Нолали ғийқиллайди...

Орадан кўп йиллар ўтиб, ўша чархпалак тушларимга кирадиган бўлди. Нега шундай бўлганини узоқ ўйладим...

Сўнг... бир ҳақиқатни англадим. Мен чархпалакни эмас, устозларимни кўмсар эканман.

Сув — сув эмас, мен эканман! Чархпалак — чархпалак эмас, ўқитувчиларим экан!

Мени — бир томчи сувни катта ҳаёт йўлига олиб чиқиб қўйган устозларим — чархпалак захматини оқлай олдиммикан?.. Билмадим.

... Кўҳна чархпалак ҳамон тушларимга киради...

БОЗОР ВА МОЗОР

Бозорда ҳаёт қайнайди... Мозор эса марҳумлар макони...

Бозорда шоҳ — шоҳ, гадо — гадо. Мозорда эса шоҳу-гадо баробар...

Бозорда кун-узукун шовқин тинмайди. Мозор эса сукунат маскани...

Бозор билан Мозор бир-биридан нақадар узоқ...

Лекин...

Ақли расо одам ҳеч қачон Бозорни бузмайди. Ақли расо одам ҳеч қачон Мозорни ҳам бузмайди...

Ақли расо одам қай юртга бормасин, бозорни айланади. Ақли расо одам қай юртга бормасин, Мозорни ҳам айланади. Бозорга кириб, ўша юртнинг моддий бойлигини кўради. Мозорга кириб, маънавий бойлигига баҳо беради...

Бозор билан Мозор бир-биридан нақадар узоқ. Бозор билан Мозор бир-бирига нақадар яқин!

МЕВАЛИ ДАРАХТ

Меваали дарахт ўзига ишонгани учун ёнидан янги ниҳол ўсиб чиқса, қувонади. Тўнка ўзига ишонмагани учун ниҳолга ғашлик қилади. Бироқ у хоҳлайдими-йўқми, ниҳол ўсаверади!

ОТ МИНГАН ОДАМ

Боботоққа борганимда қизиқ воқеа бўлган.

Ярим кечагача чўпонлар билан ҳангамалашдик. Тандир кабоб тановул қилдик... Мезбонлар қоп-қора, чайир бир йигитни кўрсатиб, мана шу Бўривой кийик боласини қўли билан тутиб олган, деганларида, тўғриси, ишонмадим. Тошкандан келган “оқбилак”ларга нима десанг лақиллайверади, деб ўйлашса керак-да. Одам кийикка ета оларканми?

Шунақа-ку, эртасига... Ҳаммамиз отлик, янаям тепароқ яйловга йўл ол-

дик. Анча юрдик. Бир маҳал белга урадиган ўтлоқ ўртасидаги “қора уй” олдига келиб ҳамма отдан туша бошлади. Мен ҳам ўзимни ерга ташлаган эдим, чап оёғим узангига қисилиб қолди. Мен учун бу кулгили ҳолат эди. Қўлим ерда. Оёғим узанги билан от қорни орасига қисилиб қолган. Ҳарчанд уринганим билан чиқаролмайман. Кулиб юбордим.

Қарасам, отдан тушган мезбонлар турган жойида қотиб қолибди. Ҳаммасининг кўзида даҳшат... Ўтгиз қадамча нарида турган Бўривой, ишонсангиз, тўрт хатлашда етиб келди. Отимнинг жиловини маҳкам чангаллади. Шу орада бошқалар ҳам келишди. Оёғимни узангидан ажратиб, турғазиб қўйишди. Йўл бўйи жимгина келган от эса, бирдан қулоқлари чимрилиб, кишнаб юборди. Бўривой жиловни қўйиб юбориши билан думини гажак қилганча, дуч келган томонга югуриб кетди.

Мен ҳамон ҳеч нимага тушунмай турардим.

— Бир ўлимдан қолдингиз, ака! — деди Бўривой ҳансираб. — Оёқ узангига қисилиб қолса, от ҳурқади. Ҳурқидими — тамом! Осилиб қолган одамни тепиб, югураверади. Одам тепки еб, тошларга урилиб, бир халта этга айланади... Яхшиям вақтида улгурдик...

Сийрак соқолли кекса чўпон эса елкамга қоқди.

— Худойга бир ёзганинг бор экан, улим! Отқа минувдан олдин эгардан тушувни ўйлаб қўюв керак...

ЭРК

Инсон табиати шу: ҳамма эркин орзу қилади. Ҳамма озодликка интилади.

Шунақа-ку...

...Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Нима учун Ер курраси ўз ўқи атрофида нуқул бир томонга қараб айланади? Бугун бир томонга, эртага бошқа томонга айланса, нима бўларди?

Нима учун Ер ўз ўқи атрофида 24 соатда бир айланади? Бугун 24 соатда, эртага 30 соатда айланса нима бўларди?

Нима учун Замин Куёш атрофини уч юз олтмиш беш куну, саккиз соатда бир марта айланиб чиқади? Бир йил уч юз олтмиш беш куну, саккиз соат-

да, иккинчи йили икки юз кунда айланса нима бўларди?

Нима учун Ер курраси ҳар йили 22 декабрда Куёшга энг яқин масофага боради, 22 июнда Куёшдан энг узоқ масофага кетади. Шундай керагидан ортиқ яқин ҳам бормади, керагидан ортиқ узоқ ҳам кетмайди?

Бу қонунларни, аниқроғи, қонуниятларни ким яратган?

Оллоҳ эмасми?

Инсон эса Оллоҳнинг бандаси эмасми?

Мутлақ эркин орзу қилиш Тангрига ҳам хуш келмайди...

СИНОВ

Бир нарсани кўп кузатдим. Она овқатга ўтирган замон чақалоқ йиғлайверади. Кексалар, бунақа пайтда болани шайтон чимчилайди, дейдилар. Билмадим... Худонинг ўзи кечирсинку, менимча гап шайтонда эмас. Бу — Тангрининг она меҳрини синаш усулларидан бири бўлса ажабмас....

ШАМ ЁНМАСА...

Эркак билан аёл муносабатида айбни нуқул эркакдан излаш инсофдан эмас. Шам ёнмаса, парвона яқин келмайди...

ҚИРҚ ЖОН

Хотин кишининг жони қирқга бўлади, десалар ажабланманг. Негаки у битта жонни ўзига олиб қолиб, ўтгиз тўққизтасини фарзандларига беради...

СОДДА ВА БУЮК

Қадимги мусаввирлар фариштани гўдак қиёфасида тасвирлагани бежиз эмас. Бола шу қадар соддаки, биз унинг даражасига туша олмаймиз. Бола шу қадар буюкки, биз унинг даражасига етолмаймиз!

ҚЎФИРЧОҚ

Бу одам лойдан ясалган қўфирчоққа ўхшайди. Замон сал ўзгарса, бошидан жиндай сув қуяди-да, лойини ийлабийлаб, ўзини қайтадан ясаб, бошқа қиёфага кириб олади...

Қаттиқроқ ёмғир ёғса, балчиққа айланиб кетади-ёв!

АҚЛ ВА МАНСАБ

Ақл билан мансабга эришиш мумкин. Мансаб билан ақлга эришиб бўлмайди.

КОММУНИЗМ

— Жаннат билан коммунизм орасида фарқ борми?

— Бор! Жаннатдан ҳеч ким қайтиб чиқмайди. Коммунизмга ҳеч ким етиб бормайди!

ЕБ ТҶЙМАГАН — ЯЛАБ ТҶЙМАС

Қадим замонда кўзи ожиз одам бўлган экан. Албатта, кўзи ожизлик айб эмас... Хуллас, ўша одам тирикчилиги танг аҳволда қолгач, ўзига ўхшаш сўқир бир тиланчига шогирд тушибди. Гадойлик ҳунарининг сирини ўргатишни сўрабди.

— Бу ҳунарнинг учта қоидаси бор, — дебди устози. — Қаерда бўлса ҳам, қанча бўлса ҳам, кимдан бўлса ҳам олаверасан!

Орадан кўп йиллар ўтибди. Устоз тиланчи ҳаммомнинг иссиқ хонасида мудраб ўтирса, ёнбош томондан овоз кепти:

— Хайр қили-и-инг!

— Эсинг жойидами? — дебди устоз тиланчи. — Ҳаммомда ҳам садақа сўрайдими?

— Қаерда бўлса ҳам! — дебди бояги овоз.

Устоз тиланчининг аччиғи чиқибди.

— Қанақа бетамизсан, яланғоч одамда пул нима қилсин?

— Қанча бўлса ҳам!

Устоз тиланчи шогирдини овозидан таниб қолибди.

— Ҳой, бадбахт! Келиб-келиб ўз устозингни шиласанми?

— Кимдан бўлса ҳам! — дебди шогирд тиланчи...

Албатта, порахўр тиланчи эмас. Порахўр аввалига ўзини тийиб юради. “Инсоф” билан олади. Аммо бора-бора қаерда бўлса ҳам, қанча бўлса ҳам, кимдан бўлса ҳам олишга ўрганади.

Ва... охири ҳаммомга яланғоч киради... Тагин ким билсин... Қариб-чуригунча умргузаронлик қиладиганлари ҳам оз эмас, шекилли.

ТЕСКАРИ ҲАҚИҚАТ

Одам қанча кўп қизиқса, шунча кўп ўқийди. Қанча кўп ўқиса, шунча кўп билади. Қанча кўп билса, яшаши шунча қийин бўлади.

САВОБ ВА ГУНОҲ

Одамзотнинг табиати қизик: ўзининг тариқдек савоби — тарвуздек, тарвуздек гуноҳи — тариқдек туюлади...

АЛДОВ

Биз ҳаммамиз — ёлғончилармиз. Айтинг, қайси бирингиз ақалли бирон марта гўдакка ёлғон гапирмаганман, дея оласиз? Гўдакни алдаш эса энг катта ёлғондир!

ҲАММА ОНА — БИР ОНА

Америка билан Ўзбекистон ораси ўн беш минг чақирим. Австралия билан Канада ораси йигирма минг чақирим. Аммо америкалик сенаторнинг хотини ўз фарзандини ўзбекистонлик деҳқоннинг хотинидан камроқ яхши кўрмайди. Австралиялик абориген аёл ўз фарзандини канадалик миллионер аёлдан кўпроқ яхши кўрмайди.

БУЗИЛГАН НИКОҲ

Уйни қонуний бўлашдингиз...

Мол-мулкни қонуний бўлашдингиз...

Муҳаббат бўлакланди...

Садоқат бўлакланди...

Бола-чи? Болани қайси қонун билан бўлашасиз? Онаси билан бўлса, отасиз қолса. Отаси билан бўлса, онасиз қолса... Яхшиси, униям иккига бўлинг! Бир нимтаси — эрга! Бир нимтаси — хотинга!

Қани, кўтаринг болтани, боланинг уволи тутгурлар!

НОТАВОН

У хў-ў-ўп ўқимишли, хў-ў-ўп билимдон, хў-ў-ўп олим одам. Фақат битта “жузый” камчилиги бор: чин дилдан кулолмайди, чин дилдан йиғлай олмайди...

БИР ДОНА ГУГУРТ

Унинг, кечаси туриб чекадиган одати бор эди. Ҳар галгидек, тунги соат

учда уйғонди. Қараса, бир дона ҳам гургурт қолмабди. Аксига олиб, хотини қариндошлариникига кетган... Уйда ҳамма нарса бору, оддий электр иситгич йўқ экан... Тамаки хумор қилиб, эрталабгача қийналиб чиқди. Иккита таёқни ишқалаб ўт чиқарадиган ёввойи қабилаларга ҳаваси келди...

Бу одам лазер қурилмасини яратган машҳур олим эди...

Инсон нақадар қудратли, инсон нақадар ожиз!

ҚАРЗ

Болам бемеҳр чиқди, деб, кўп ҳам ўкинманг. Балки, сизга адолатсизлик бўлиб туюлаётган нарсанинг ўзи адолатдир... Сиз ота-онангиздан олган қарзни болангизга берасиз. Болангиз — ўзининг боласига... Ҳаёт занжири узилмаслиги керак-ку...

ҚИЗИЛИШТОН

Бола эдим... Куз эди... Сўрида дарс қилиб ётибман. Аммам бир бурчақда мудраб ўтирибди... Осмонда мезонлар учади. Қондек қизарган ток барглари охишта чайқалади. Ўрик хазонлари унсиз пирпираб тўкилади. Боғ томондан яккаш бир садо келади: “тук-тук-тук, тук-тук-тук”. Фашга тегеди. Ҳаёлингни қочиради... Охири бўлмади, аммадан сўрадим:

— Нима у, амма?

Аммам чўчиб, кўзини очди.

— Нимани сўрайсан, болам?

— Анави тўқиллатаётгани-да, нима ўзи?

Аммам бир зум қулоқ солиб турди. Кейин носини тупуриб, жилмайди.

— Қизилиштон-ку!

— Нега ҳадеб тўқиллатади? Жонга тегди-ку?

— Унақа дема, болам, — деди аммам хўрсиниб. — Худо уни шунга яратган, дарахтнинг қуртини еб тозалайди... — Узоқ жим қолди-да, қўшиб қўйди. — Қанийди, Оллоҳ одамзотнинг кўнглидаги қуртларни тозалайдиган шундоқ жонивор яратса. Ҳамма жаннатга тўшармиди...

ОМОНАТГА — ХИЁНАТ

Умр Тангрининг одамзотга ўлчаб берган омонатидир. Биз эса кўпинча, уни беҳуда ўтказиб, омонатга хиёнат қиламиз.

“ЖАЗО”

Тарихчиларнинг ёзишича, “оқпошшо” Александр Иккинчи олий ҳазратлари кўп адолатпеша бўлган эканлар.

Черняев айна саратонда Тошкентни қарийб икки ой сувсиз қолдириб қамал қилганини, шаҳарга бостириб киргач, мункиллаган кампирлару, бешикдаги гўдаккача аёвсиз қирганини эшитиб, подшоҳ олам қаттиқ ранжибдилар. Шу қадар хафа бўлибдиларки, Черняевни капитанлик унвонидан маҳрум қилиб... генерал унвонини берибдилар. Банди бриллиант билан жилоланган олтин қилич ҳада қилибдилар...

Бир “бечорани”ни “жазолаш” бўлса, шунчалик бўлади-да!

“ТҮЙЧИБОЙ”

Тўйчибой тўй қиладиган бўлди: суннат тўйи...

“Сабзи тўғрар”га келган маҳалла оқсоқоллари “юз кило гуруч дамлаш шартми, ўзингизни қийнамай қўя қолинг”, деган эди, астойдил хафа бўлди:

— Нима, мен одаммасманми? Ўзимга яраша орзу-ҳавасим бор, улфатларим бор... Мен ҳам юртнинг ошини еганман...

...Шундай бўлди... Юз кило эмас, юз йигирма кило ош дамланди...

Тонг отмасидан ҳофизлар хониш қилди... Гурас-гурас одамлар келди...

Тўйчибой “юз йигирма кило ошнинг тагида бир қапир қолмаганини” гапириб юрди...

... Икки ҳафталардан кейин уйда қий-чув бўлиб қолди. Ўзи бақирган, хотини додлаган...

Ҳарқалай, кўздек қўшни... Чикдим.

Қарасам, Тўйчибой токсўри тагида турибди. Кўзлари бежо. Нукул бир гапни такрорлайди: “Ўзимни ўлдирсам қутиламманми? Ўлиб кетсам қутиламманми, санлардан?!”

Янга нарироқда шумшайиб турибди.

— Тўй қиламан деб юз эллик минг қарзга ботдим! — деди қўшним чинқириб. — Юз эллик минг!.. Ўзимни ўлдириб қўя қолай!..

Янга мени кўриб бир қадар таскин топди шекилли, эрини юпатди:

— Кўйинг, дадаси, ўзингизни босинг... — Кейин айвон томонга қараб мушт дўлайтирди. — Сан, қиз ўлгурга

қачон ақл киради-а?! Ман буни нонга чиқарсам, китоб обкебди!.. Ҳаҳ, ўша санга китоб ўқишни буюрган ўқитувчингни уйига ўт тушсин! Ўттиз сўмга-ям китоб оладими, жувонмарг?! Китоб санга ош билан нон бўлармиди, ер ютгур!

... Қўшнимнинг еттинчими, саккизинчими синфда ўқийдиган қизига энди кўзим тушди.

Қизалоқ айвон устунига суяниб турар, кафти билан юзини тўсганча, унсиз, ўкиниб-ўкиниб йиғлар эди...

Индамай, чиқиб кетдим.

... Ростини айтсам, умримда биринчи марта... ўзбек бўлганимга уялдим...

ТУЯ ВА ЭШАК

Тўртинчи “А” синфда ўқирдим. Фалати ўқитувчимиз бор эди. Ўзи найнов. Бўйни узун. Ҳар қадам босганида боши лиқиллайди. Туянинг ўзи... Шўхлик қилсак, коймайди, фақат “ҳа, болажон-а, болажон!” деб хўрсиниб кўяди. Унга сайн биз баттар тўполон қиламиз... Аммо кўзларини ярим юмиб шеър ўқиганида синфимиз жим бўлиб қолади... Ўша шеърларнинг баъзи сатрлари чала-ярим эсимда қолган. “Ҳақиқатни кўрганларнинг кўзи кўрдир, ҳақиқатни тинглаганнинг қулоғи кар...”

Кунлардан бирида ўқитувчимиз дарсга кирмади. Эртасига ҳам... Индинига ҳам...

Қизиқ, биз уни соғина бошладик.

Бир ҳафтадан кейин янги муаллим келди. Тўртинчи “Б”нинг муллими. “Кителли” муаллим. Кўриниши шу қадар кўрққули эдики, ҳамма пилдирпис бўлиб қолди. Орамиздаги дадилроқ бола “ўзимизнинг малим қани?” деб сўраган эди, “кителли” муаллим сапчиб ўрнидан турди.

— Шоир малиминг Магаданда! — деди кўлини пахса қилиб. — У малим эмас. Халқ душмани! Антисовет шоирларнинг шиғирини ўқиган! Мутаассиб! Диндор! Малимингни соғинган бўлсанг, отангга айт: иккалангни малимингни олдига жўнатамиз!

Кейин бир-бирдан ваҳимали гаплар тарқалди. “Шоир-ўқитувчи халқ душмани экан. Янги малим тегишли жойга ёзиб берибди...”

“Кителли” муаллим яна анча йил дарс берди. Аммо бирон марта “шиғир” ўқимади...

Орадан кўп йиллар ўтди. Наврўз байрами бўлаётган эди. Бир маҳал микрофонда таниш, виқорли овоз жаранглаб қолди:

— Биродарлар! Яратган эгамга шукроналар қилинг! Асрий анъаналаримиз тикланди. Наврўз — халқ байрами. Ҳаммамизнинг байрамимиз!

... Қарасам, ўзимизнинг “кителли” муаллим. Деярли ўзгармабди. Ҳамон тетик. Ҳамон виқорли... Фақат эғнида жигарранг кител эмас, тўн. Бошида дўппи...

“Кителли” муаллимнинг гапига маҳлиё бўлиб, рўпарамда ўтирган қарияга эътибор бермабман.

Бир маҳал қариянинг ўзи гап бошлаб қолди:

— Сиз мени танитайсиз. Мен сизнинг китобларингизни ўқийман, болажон!

“Болажон” дегани қалбимда қандайдир соғинч туйғуларни уйғотгандек бўлди. Покиза кийимли, қадди букик қарияга синчиклаб тикилдим.

— Сиз...

— Ҳа-да! — деди қария мулоим кулиб. — Мен ўша “шоир” ўқитувчингизман... Хурсандман, болажон, ёзганларингиздан хурсандман.

... Агар микрофонда “кителли” муаллим ваъзини чўзмаса, бошқа мавзуга кўчган бўлармик...

— Домла, — дедим қарияга. — Манавилар ҳамон ваъзхонлик қилиб ётибди. Ахир сиз...

— Начора, — деди қария хотиржам алпозда. — Эшак қачон хоҳласа, қаерда хоҳласа, ҳанграйверади, болажон... Менинг ҳеч кимга хусуматим йўқ... — Бир зум ўйланиб турди-да, синиқ жилмайди. — Бир ҳангомани айтиб берайми?.. Эсини еб қўйган чолни маъзур тутасиз. Бу гапларни китобдан ўқиганмидим, ё эллик иккинчи йили “у ёққа” жўнатишганида этагидан эшитганмидим, эсимда йўқ. Аммо маъноси бундай.

Қадим замонда бир сарбон бўлган экан. Кўп юртларга борибди. Кўп азият чекибди... Ёшини яшаб, ошини ошаб, вақти-қазоси етганини сезибди. Бола-чақалари, қариндош-уруғлари билан рози-ризалик тилашибди. “Мендан розимисизлар?” дебди. “Мингданнинг розимиз”, дейишибди.

Ногаҳон яна бир қадрони сарбоннинг эсига тушибди. Қирқ йил хиз-

матини қилган туяси бор экан. Шу билан ҳам видолашадиган бўпти.

“Вақти келса, керагидан ортиқ юк ортдим, вақти келса, сувсиз қолдинг, оч қолдинг, мендан розимисан?” — деб сўрабди туядан.

“Розиман, — дебди туя. Тўғри, юк ҳам ортдинг, сувсиз ҳам қолдирдинг. Нимаики қилсанг, карвон манзилга беҳатар етсин, деб қилдинг... Аммо бир марта сендан қаттиқ дилим оғриган. Бир гал менинг жиловимни эшакнинг думига боғлаб қўйгансан... Ўшанда эшак тупроқ чангитгани етмагандек бир-икки марта тумшугимга тепди... Сен бўлсанг, кулиб томоша қилдинг”...

Қария жимиб қолди. Тагин синиқ жилмайди.

— Яхши сарбон юк ортадиган туясини эшакка тептириб қўймайди...

Микрофонда эса, ҳамон “кителли” муаллим нутқ ирод этар эди:

— Мана, Худога шукр, динимиз тикланди. Маҳаллаимизда мачит қурилди. Имонли бўлайлик. Ўт балосидан, сув балосидан, тухмат балосидан асрагин...

Қаердадир эшак ҳангради. Узоқ, кучаниб ҳангради...

ДАСТХАТ

Ҳаётимда кўп дастхат ёзишга тўғри келган. Китоблар, альбомлар, суратлар... Фақат бир гал дастхат ёзиш мушкул иш эканини билганман.

Олис вилоятга борганимизда етимхонага таклиф қилишди. Дастурхон тўкин эди. Ширинликлар... Болаларнинг ўзи пиширган кулчалар... Томоғим хипш бўйлиб, сув ҳам ўтмай қолди. Кейин концерт қўйишди. Болалар хушчақчақ қўшиқ айтапти-ю, йиғлаётганга ўхшайди. Қизалоқлар шўх-шўх рақсга тушяпти-ю, кўзларида мунг бор, ғусса бор... Бир қизалоқнинг оёғидаги туфличалари икки хил.

Учрашув охирида етимхона журналига дастхат ёзишни илтимос қилишди. Узоқ ўйланиб қолдим. Сўнг ёздим: “Шу даргоҳдаги болаларнинг ота-онаси ўлган бўлса, Худо раҳмат қилсин. Тирик бўлса, юзи қаро бўлсин, қаро бўлсин, қаро бўлсин!”

МЕҲР

Куёш булоқ сувига ҳам, мағзавага ҳам барабар нур сочаверади.

Ер чучмўмани ҳам, чақиртиканакни ҳам барабар ўстираверади.

... Ота-онага боланинг яхши-ёмони йўқ...

ИЛОН

Кўп йиллар аввал Миссисипи соҳилларида дунёдаги энг катта илон — анакондани тутиб ўлдирибдилар. Узунлигини ўлчайман, деб ҳарчанд уринса ҳам эплай олмабдилар. Илоннинг жасади, нукул букланиб қолармиш...

Одамлар ҳам қизиқ. Муттасил эгри юрган махлуқ ўлганидан кейин тўғри бўлди нима-ю, бўлмади нима?

ЙЎҚЧИЛИК ВА ТЎҚЧИЛИК

Бир нарсани ҳеч тушунмайман: китоб ўқийдиганларда пул йўқ. Пули кўшлар китоб ўқимайди...

ТЕБРАНМА ДУНЁ

Меҳр — яхшилик, қаҳр — ёмонлик белгиси, деган гап бор...

Тескариси бўлса-чи?

Тасаввур қилинг. Бир номард бегуноҳ одамни ўлдирди. Сиз меҳр кўргазиб, уни жазодан сақлаб қолдингиз. У эртасига бошқа бир бегуноҳни ўлдирди. Сизнинг меҳрингиз яхшиликка эмас, ёмонликка сабаб бўлди...

Дунёда соат қапгиридек тебраниб турадиган ҳақиқатлар ҳам бўлади...

ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСИ

Отам эскича илмдан яхши хабардор эди: Куръони Каримни ёддан қироат билан ўқир, рўзани канда қилмасди. Янгича илмдан ҳам хабардор эди. Қўлидан газета тушмас, ичида ўқиб, негадир истеҳзоли кулимсираб қўярди.

Бешинчими-олтинчи синфда ўқирдим. СССР тарихидан дарс тайёрлаб ўтириб, “пролетариат диктатураси” деган сўзни яхши тушунмадим.

— “Пролетариат диктатураси” нима, ада?

— Пролетариат диктатурасими? — Отам бир зум ўйланиб қолди-да, истеҳзоли кулимсиради. — Кузакда келадиган ойначини кўргансан-а? Ёнғоқ хазончинак бўлган пайтда келади. Елкасида яшик. Яшикда ойна. Оғзида газит-попирис... Мўйлови сарғайиб кетган. Ҳар эшик олдида бориб, “айне-

е-е тзатама-а-а-ан” деб бақиради... Пролетариат диктатураси — шунақалар Пошшо бўлади, дегани!

ТОЛХИВИЧ

Ҳали мактабга бормасдим. Баҳор эди... Акаларим ўқишда, укам бешикда... Зерикиб кетдим. Уйимиз рўпарасида самбиттолдан хивич кесиб олиб, ҳуштак ясашга тушдим.

Ҳарчанд уринмай, тол пўстини ажратиш кўлимдан келмади. Алам қилди. Толхивич билан ерни савалашга тушдим. Шунинг устига савадга зоғора нон кўтариб, ошхонадан онам чиқиб келди.

— Нима қилаяпсан? — деди кўрқиб. — Ерни нега урасан, аҳмоқ? Қара, ҳар урганинга “ўл-ўл” деяпти. Ташла, хивичингни!

Ҳеч балога тушунмадим. Толхивични баланд кўтариб, ерни баттар савалай бошладим.

Шунда... толхивични ҳар урганимда “ўл-ўл!” деган садони аниқ эшитдим! Толхивич кўлимдан тушиб кетди...

... Ишонмасангиз, сиз ҳам толхивич билан Ерни савалаб кўринг...

“ПОДШОҲИ ОЛАМ”

Дам олиб ётсам, айвон томондан икки яшар неварамнинг овози келди.

— Опажон, “оҳ” бейинг...

— Йўқ, — деди аяси. — Ўзи тилинг ўйилиб ётибди, Шохруҳжон...

— Адажо-о-н...

Адаси ҳам кўнмади... Ўша томондан дўп-дўп қадам товуши эшитилди. Ётоқ эшиги ғийқиллаб очилди. Биламанки, ота-онасидан ундирилмаган нарсани мендан сўрайди. Ухлаган киши бўлиб, кўзимни юмиб олдим. Пилдираб, ёнимга келди.

— Додо-о-ов...

Индамай ётавердим. Елкамга туртди.

— Дадажо-о-он, “оҳ”!

Кўзимни очмай, чуқур-чуқур нафас ола бошладим. Яна туртди.

— Дадажо-о-он, “оҳ” бейинг...

Осон қутулиш ниятида хуррак тортидим.

Шунда... шарақ этиб, юзимга тарсаки тушди! Кўзим очилиб кетди. Қарасам, жавдираб турибди.

— Дадажо-о-он, “оҳ” бейинг!

...Кўтариб бағримга босдим.

— Бош устига, “подшоҳи олам!” Сизнинг ҳукмингиз — вожиб!

Ота-онасининг ҳай-ҳайлашига қарамай, кўлига бир ҳовуч конфет тутқаздим.

НУР ВА СОЯ

Оллоҳ инсонни энг мукаммал, энг мукаррам зот қилиб яратган. Бас, шундай экан, ёмон одамлар қаёқдан пайдо бўлади?

Начора, нур бор экан, соя ҳам бўлаверади... Буёғи ўзингизга боғлиқ; хоҳланг нур бўлинг, хоҳланг — соя...

ОЙ ВА КУЁШ

Ой куёшдан нур олади. Куёш қанча ёрқин порласа, ой шунча тиниқлашади.

Эркак қанча кўп меҳр берса, аёлнинг ҳусни шунча очилади...

“СЕНДАН ҲАРАКАТ”...

Қадимдан қолган латифанамо гап бор. Бир юртни сув босибди. Ҳамма ҳар ёққа қочибди. Қарашса, бир одам том бошида ўтирганмиш. Сув тўпиғига келиб қолган...

Ёнига бир қайиқ келиб тўхтабди.

“Қайиққа чиқ”, дейишса, бош чайқабди.

“Мен умр бўйи тоат-ибодат қилганман, Тангри мени паноҳида асрайди!”

Сув белига чиққанда яна бир қайиқ келиб тўхтабди.

“Қайиққа чиқсанг-чи”, дейишса, бош чайқабди.

“Мен умр бўйи тоат-ибодат қилганман, Тангри паноҳида асрайди!”

Охири, сув томоғига чиқибди. Тагин бир қайиқ сузиб кепти.

“Ҳой, барака тошгур, қайиққа чиқ, чўкиб кетасан!” дейишса, бош чайқабди.

“Мен умр бўйи тоат-ибодат қилганман, Тангри паноҳида асрайди!”

Қайиқ нари кетиши билан “ғўлқ” этиб, чўкиб кетибди. У дунёга бориб, Худога нолибди.

“Мен умр бўйи тоат-ибодат қилдим, яратган Эгам! Сен эса менинг жонимга ора кирмадинг...”

“Эй, ғофил банда! — дебди Тангри. — Жонингни асраш учун бир эмас, уч марта қайиқ юбордим-ку, тагин нима ҳақинг қолди?!”...

... Албатта, тоат-ибодат қилиш керак. Аммо Худо одамга ақл-фаросат деган неъматни фақат ибодат қилиш учун берган эмас...

САККИЗИНЧИ МЎЪЖИЗА

* * *

Бадий ижод шундай дарахтки, шохиди умуминсоний мевалар етилади, илдизи эса миллий заминда ётади.

* * *

Адиб қайси тилда асар ёзса, ўша халқнинг ёзувчиси ҳисобланади. Бу ўринда миллатнинг дахли йўқ.

* * *

Ёзувчилик — икки фоиз таланти, тўқсон саккиз фоиз меҳнатдир, деган гап тўғри бўлса, дунёдаги ҳамма чумолдилар ёзувчи бўларди!

* * *

Ҳақиқий денгизчи уммонда ўзини қанчалик эркин ҳис қилса, ҳақиқий ёзувчи ҳам сўзлар уммонида шунчалик эркин сузиши керак. Тўртта жумла ёзмай туриб, у ёнига сўз тополмай қоладиган одамдан ёзувчи чиқмайди.

* * *

Изтироб чекиб ёзилган асар роҳат қилиб ўқилади.

* * *

Тасаввур қилинг: сиз тасвирий санъат музейига кирдингиз. Полотнолардаги ранглари, одамларнинг қиёфасини кўзингиз билан кўриб, ҳаяжонга тушасиз. Тасаввур қилинг: сиз магнитофонда кўшиқ тинглаяпсиз. Чолғу оҳанглари, хонанданинг овозини қулоғингиз билан эшитиб, ҳаяжонга тушасиз... Энди тасаввур қилинг: сиз китоб ўқияпсиз. Оқ қоғозда қора чизиқлар — ҳарфлардан бўлак ҳеч қанақа ранг йўқ. Ҳеч ким куй ҳам чалмайди. Аммо асарни ўқишга киришингиз билан кўз ўнгингизда рангин манзаралар пайдо бўлади. Қулоғингиз остида ажиб оҳанглай бош-

лайди. Ўзингиз билмаган ҳолда қаттиқ ҳаяжонга тушасиз...

Ҳеч шубҳасиз, бадий адабиёт — дунёдаги саккизинчи мўъжиза!

* * *

У — зўр ижодкор. Шунчалик “полвон”ки, қаёққа борса, бир қоп “пахта” орқалаб юради.

* * *

Ўз халқи танимаган, ўз халқи севмаган ёзувчини жаҳон китобхони севишига ишонмайман.

* * *

Қоғоз оқ бўлгани учун унга Сўз биттадилар. Пайтава кир бўлгани учун унга Сўз ёзиб бўлмайди. Қоғоз пок бўлгани учун заррача чўғ тушса, ёниб кетади. Пайтава кир бўлгани учун тутайди-ю, ёнмайди. Ёзувчи бўлиш учун истеъдоднинг ўзи камлик қилади.

Қалби қоғоздек оқ, қоғоздек ёнадиган одамдангина чинакам ёзувчи чиқади.

* * *

Шоир ҳар куни ақалли битта шеър ёзиши керак, адиб ҳар куни ақалли битта саҳифани тўлдириши керак, деган гаплар юради.

Чиндан ҳам тикувчи ҳар куни ақалли битта кўйлак тикади. Ошпаз ҳар куни ақалли бир қозон ош дамлайди. Новвой ҳар куни ақалли бир тандир нон ёпади... Шундай экан, шоир нега ҳар куни ақалли битта шеър ёзмаслиги керак?

Шунақа-ку... Тикувчи дўкондан тайёр мато олиб, тайёр бичим билан кўйлак тикади. Ошпаз бозордан тайёр масаллиқ олиб, тайёр қозонда ош дамлайди. Новвой каппондан тайёр ун олиб, тайёр тандирда нон ёпади...

Қаламқаш эса, “мат” билан “бичим”ни ҳам, “масаллиқ” билан “қозон”ни ҳам, “ун” билан “тандир”ни ҳам ўзи яратиши керак. Бошқалар бор жойдан бор қилса, ижодкор йўқ жойдан бор қилади. Бунинг учун эса, Худо берган истеъдод, Худо кўнглига солган илҳом керак!

* * *

* * *

Ёзувчи ўзи ҳис қилган ҳамма нарсани тўла-тўқис қоғозга тушира олмайди. Китобхон қоғозга тушганларнинг ҳаммасини тўла-тўқис ҳис қилолмайди. Бинобарин, китоб ёзаётган қаламкаш ҳаяжони китоб ўқиётган ўқувчи ҳаяжонидан ўн карра кучлироқ бўлади.

Асар ўқиётганингизда жиндай тасассум қилсангиз, билинги, ўша саҳифаларни қаламкаш ростмана кулиб ёзган. Китоб ўқиётганингизда кўзингизга бир қатра ёш келса, билинги, қаламкаш ўша саҳифаларни ростмана йиғлаб ёзган.

* * *

Асар бинога ўхшайди. Фақат бино гиштдан қурилади, асар эса сўздан. Энди бир нарсани тасаввур қилинг: битказилган бинодан битта гиштни суғуриб олсангиз, унинг ҳуснига шикаст етади. Ўнта гиштни кўчирсангиз, бино босиб қолади...

Шундай асарлар борки, бутун-бутун жумлаларни олиб ташласангиз ҳам, юзта сўзни ўчирсангиз ҳам, мингтаси ўрнини алмаштирсангиз ҳам ҳеч нима ўзгармайди...

Бунақанги “асар” бино эмас, вайронадир!

* * *

Талантсиз ёзувчи товуққа ўхшайди. Ёнғоқдек тухум туғади-да, қақоғлаб оламни бузади!

* * *

Ижод — юз метрли масофани ким ўзарга югуриб ўтиладиган спринтерлик мусобақаси эмас, узоқ ва машаққатли йўлдир.

* * *

“Бугунги китобхон саводсиз, нодон, менинг қадримга етадиганлар юз йилдан кейин туғилади”, дейиш — ўзини юпатишдан бўлак нарса эмас.

* * *

Иккита энг холис ҳакам — Китобхон ва Вақт синовидан ўтган асар ҳақиқий асардир.

Учта боласи билан хотинини ташлаб кетди-да, “Болалар бахтини ўйланг” деб шиғир ёзди.

Қойил-е, шоввоз!

* * *

Адиблар улуғ ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу сўзларини ижодхона пештоқига ёзиб қўйсалар арзийди. “Адабиёт атомдан кучли. Унинг кучини ўтин ёришга сарфламаслик керак!”

Мунаққидлар устоз Озод Шарафиддиновнинг ушбу сўзларини шиор қилиб олсалар арзийди. “Танқидчи ижод боғига болта эмас, тоққайчи кўтариб кириши керак!”

* * *

Истеъдодлилар ҳадеганда қовуша қолмайди. Улар юлдузга ўхшайди. Ҳар бир юлдузнинг ўз меҳвари бўлади. Юлдузлар бир-бирини инкор этмайди. Аммо бир-бирининг меҳварига кирмайди ҳам. Истеъдодсизлар эса бир замбил шағалдек гап. Дарров тўдалашади. Тўда бўлиб жим ётса-ку, майли... Барака тошгурлар истеъдодлиларга тош отавериб, безор қилгани чатоқ...

* * *

Ҳамкасбларим мени кечирсин-ку, баъзи қаламкашлар варракқа ўхшайди. Шамол қаёққа эсса, ўша ёққа қараб, шох ташлайди. Шамол қанча қаттиқ эсса, думини шунча шитоб билан ликиллади. Қанча ҳаволанса, дардараги шунча қаттиқ варилайди.

* * *

“Муҳаббат” деган сўз ҳамма тилларда бор. Инглизларда — “Лав”, немисларда — “Либ”, лотин тилида “Амор”, рус тилида “Любовь”... “Любовь к Родине”. “Любовь к женщине”. “Любовь матери”... Албатта, барча тилларда бу сўзнинг бир неча хил ифодаси ҳам бор.

Аммо ўзбек тилида “Муҳаббат” деган сўз шу қадар ранго-ранг маъноларга эгаки, ҳайратда қоласиз! “Ёқтириб қолмоқ”. “Кўнгил бермоқ”. “Мойил бўлмоқ”. “Хуштор бўлмоқ”. “Ошуфта бўлмоқ”. “Дил бермоқ”. “Бедил бўлмоқ”. “Мубғало бўлмоқ”. “Мафтун

бўлмоқ”. “Маҳбуб бўлмоқ”. “Ошиқ бўлмоқ”. “Яхши кўрмоқ”. “Ишқ”. “Ишқи тушмоқ”. “Ишқи фоний”. “Ишқи боқий”. “Севги”. “Муҳаббат”. “Меҳр” ва ҳоказолар... Табиийки, булар орасида бошқа тиллардан кирганлари ҳам бор, бироқ уларнинг барчаси — тенг ҳуқуқли ўзбек сўзлари!

Гап фақат бунда ҳам эмас. Бу ибораларнинг ҳаммаси умум маънони англатади ва ... ҳар бири алоҳида маъно ташийтиди!

Мумтоз адабиётда “ишқ” сўзининг ўзи икки хил маънони ифодалайди. “Ишқи фоний” — маҳбубага нисбатан севги. “Ишқи боқий” — Тангрининг дийдорига етиш...

Бугунги кунимизга келсак... Бошқа тилларда учраши мушкул бўлган ғалати ҳолатларни кўрамиз. “Ватанга мойил бўлмоқ” деган ибора қулгили туюлади. “Ватанни севмоқ” дейилади. “Ота севгиси” дегани шаккокликка ўтиб кетади. “Она ишқи” дегани гуноҳ ҳисобланади. Фарзанднинг онага “Хуштор бўлмоғи” дўзаҳийлик саналади. “Ота-она меҳри”. “Фарзанднинг ота-онани яхши кўриши”. “Фарзанд меҳри” дейилади...

Шундай қилиб, “Ёқтириб қолмоқ” билан “Кўнгил бермоқ”, “Кўнгил бермоқ” билан “Ошиқ бўлмоқ”, “Ошиқ бўлмоқ” билан “Севмоқ”, “Севмоқ” билан “Муҳаббат”, “Муҳаббат” билан “Яхши кўрмоқ”, “Яхши кўрмоқ” билан “Меҳр” орасида узок, жуда узок масофа бор...

Тилимиз нақадар ранго-ранг! Тилимиз нақадар бой!

* * *

У ёввойи гул эди: даштда туғилди.

Баҳор ёмғирлари шивирлаган паллада ерни тирмалаб, ёруғ дунёга чиқди. Барқ уриб ўса бошлади.

Бироқ... Қурғоқчилик бошланиб, ер тошдек қотди. У жизғанак бўлиб, сўлди. Устига-устак, аллақандай мол уни топтаб ўтди...

Кетидан аччиқ-аччиқ шамоллар эсди. Қор ёғди... Тамом!

... Аммо у тирик эди!

Яна баҳор келди. Илиқ-илиқ ёмғирлар ёғди. У жамики кўргиликлари эвазига қайтадан бош кўтарди. Қаддини ростлаб яна барқ уриб ўсди. Гунча тугди... Олов парчасидек ял-ял ёнди.

Шу қадар муаттар бўй тарата бошладики, ҳамма ҳайратдан ёқа ушлади!..

Шунда...

Уни кўчириб келтирдилар-да, қимматбаҳо тувакка солиб, уйнинг тўрига қўйиб қўйдилар.

Қандоқ яхши! Қурғоқчилик қовжиратмайди. Мол топтамайди. Изғирин шамоллар вужудини қақшатмайди. Бошига қор ёғмайди... Ҳаммага кўз-кўз қиладилар...

Шунақа-ку... негадир у энди муаттар бўй таратмай қўйди...

Орадан кун ўтди...

Ҳафта ўтди...

Ой ўтди...

... Уни улоқтириб юбордилар-да, қимматбаҳо тувакка бошқа гул келтириб ўтқаздилар...

* * *

— Истеъдодсиз истеъдодсизни ёмон кўрса, нима бўлади?

— Ҳеч нима бўлмайди!

— Истеъдодсиз истеъдодлини ёмон кўрса, нима бўлади?

— Ҳеч нима бўлмайди!

— Истеъдодли истеъдодсизни ёмон кўрса, нима бўлади?

— Ҳеч нима бўлмайди!

— Истеъдодли истеъдодлини ёмон кўрса, нима бўлади?

— Фожиа бўлади!

* * *

Кўпчилик қалам аҳлининг битта ожизлиги бор: ҳаммаси — “биринчи!” Ҳолбуки, ким “биринчи”, ким “юзинчи”, ким умуман, “ҳеч нечанчи эмас” — китобхон ҳал қилади.

* * *

Ёзувчининг ўқувчига айтадиган дарди қанча кучли бўлса асар тили шунча бийрон бўлади.

* * *

Қадимги кимёгарлар олтиннинг соф ёки қалбакилигини аниқлаш учун моҳактош қўллар эканлар. Ёзувчининг сўзи моҳакка ўхшайди. Бир оғиз Рос-ти учун мингларнинг дуосини олади. Бир оғиз Ёлғони учун мингларнинг қарғишига қолади... Қаламкашнинг буюк бахти ҳам, буюк бахтсизлиги ҳам шунда!

* * *

* * *

Чинакам асар туғилмасидан олдин унинг оҳанги, мусиқаси пайдо бўлади. Бу — гоё эмас, сюжет ҳам эмас, айнан ОҲАНГдир. Мана шу оҳанг адибни қўлидан судраб келиб, столга “михлаб” қўяди. Асарнинг жони дегани шу бўлса керак.

* * *

Танқиддан безор бўлган шоир айтибди:

— Сиз бировларнинг асарини нуқул танқид қиласиз. Ўзингиз биронта шеър ёзганмисиз?

Танқидчи айтибди:

— Мен кунора тухум ейман. Аммо тухумнинг мазасини билиш учун ўзим тухум туғишим шарт эмас.

Шоир айтибди:

— Мен ҳам кунора одамлар ҳақида шеър ёзаман. Аммо одамни билиш учун унинг гўштини еётганим йўқ-ку!

* * *

Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Нима учун энг теран фалсафий асарда кўпинча телба қатнашади?

Нима учун энг жиддий асарда масхарабоз ўралашиб юради?

Файласуфнинг етти ухлаб тушига кирмаган доно фикрни телба билмайди, деб ўйлайсизми?

Дунёнинг устуниман, деб юрган азаматлар ўйлашга ҳам қўрқадиган ҳақиқатни масхарабоз айтмайди, деб ўйлайсизми?

* * *

* * *

Ҳасад ўсиб-ўсиб ғаразга, ғараз — фитнага айланади. Фитна эса ҳар қандай разолатнинг онасидир.

* * *

Ҳасадгўйнинг фикрлаш тарзи ғалати. “Агар фалончи бўлмаганида менинг ишим юришиб кетарди”, деб ичини ит тирнайверади. Бошқа жабҳаларни билмадим-ку, лекин ижод соҳасида бу — бемаъни хомхаёл. Ижод амал курсиси ёки давлат квартираси эмаски, бировнинг ўрнини биров эгалласа. Китобхон меҳрини зўравонлик қилиб ҳам, тиланчилик қилиб ҳам олиб бўлмайди.

Шухрат — ёқимли, аммо алдамчи нарса. У тоғ чўққисига ўхшайди. Қанча баланд кўтарилсангиз, шунча кўзингиз тинади. Хушёр бўлинг! Битта ноҳўя қадам қўйсангиз, жарликка учиб кетишингиз аниқ!

* * *

Мактаб ўқитувчисининг Сўзи ўттиз болага етиб боради.

Дорилфунун домласининг Сўзи юз талабага етиб боради.

Нотиқнинг Сўзи минг тингловчига етиб боради.

Қаламқашнинг Сўзи бир йўла ўн минг, юз минг китобхонга етиб боради. Демак, унинг Сўз масъулияти ҳам бошқаларникидан минг ҳисса ортиқроқдир.

* * *

Инсон организмнинг ғалати хусусиятлари бор: ўнг қўлингиз оғривса, чап қўлингиз азият чекмайди. Чап оёғингизга яра чиқса, ўнг оёғингиз оғривмайди. Аммо ўнг кўзи кулган одамнинг чап кўзи ҳам табассумдан порлаб кетади. Чап кўзи йиғлаган кишининг ўнг кўзига ҳам ёш келади.

Менга қолса, ёзувчи билан танқидчининг муносабати шунақа бўлиши керак. Иккаласи жон томири ила бири билан боғланган бўлиши лозим. Агар бу кўз у кўзни ўйиш пайида бўлса, охир-оқибат иккаласи ҳам сўқир бўлиб қолади.

Ёзувчи, айниқса, қатта полотно яратётган ёзувчи қисмати ноганиш оролга бориб қолган сайёҳ қисматига ўхшайди. Сайёҳ-ку, оролга тасодифан бориши мумкин. (Робинзон Крузога ўхшаб). Адиб эса ноганиш оролга — бир варақ оппоқ қоғоз ёнига ўз ихтиёри билан боради... Оролда ўз салтанатини яратади. Ўз аҳолисига жон ато қилади. Улар орасида яшайди... Бора-бора оролига шу қадар кўниқиб кетадики, уни тарк эттиси келмай қолади. Аммо барибир, ўз оролини тарк этиши, ҳатто, уни унутиши керак. Акс ҳолда бошқа оролни кашф этолмайдиган бўлиб қолади.

* * *

* * *

Қаламкаш ўз асарига қалбининг бир бўлагини эмас, ярмини эмас, бус-бутун ҳаммасини бағишлаши керак.

* * *

Ҳақиқат ҳавога ўхшайди. Рангини кўрмайсиз, овозини эшитмайсиз, ҳидини сезмайсиз. Бироқ ёлгонга дуч келсангиз ҳаво етишмагандек бўғилиб қоласиз... Китобхон ҳам асардаги ҳақиқатни табиий нарса деб қабул қилади. Заррача ёлгонни сезса, бўғилиб кетади. Чинакам ижодкор ўзи кўрмаган, ўзи эшитмаган воқеани ҳам шу даражада ҳаққоний тасвирлайдики, китобхон унга ишонади.

* * *

Ҳикоя ўрнига қисса, қисса ўрнига роман ёзадиган қаламкаш ютқзади. Иложи бўлса роман қуввати билан қисса, қисса қуввати билан ҳикоя ёзган маъқул.

* * *

Драматургияни адабиёт гултожиси дейдилар. Тўғри, драматургия адабиёт ва санъат синтези. Бироқ менга қолса, романни адабиёт гултожиси деган бўлардим. Негаки, чинакам романда наср ҳам, назм ҳам, драма ҳам, ранг ва оҳанг ҳам бўлади...

* * *

Бир тоифа одамлар бор. Мен ҳаётда кўпни кўрдим. Пенсияга чиқдим. Энди бемалол асар ёзсам бўлаверади, дейди. Бошқа тоифа бор. Мен кўп китоб ўқидим. Саводим зўр. Ёзувчилик қилсам бўлади, дейди. Иккала фикр ҳам хато. Ёзувчи бўлиш учун аввало Худо берган истеъдод керак. Ёзиш учун эса, чидаб бўлмас эҳтиёж керак. Буни қарангки, эҳтиёжни ҳам кўнгилга Худо солади!

* * *

Ҳар қандай муҳим ғоя ҳам инсон қисматига айланмаса, қуруқ гап бўлиб қолаверади.

Модомики, талантсизлар ёвуз ниятда бир-бири билан тил топишар экан, талантчилар ҳам яхши ниятда бирлашмоғи керак.

* * *

Истеъдодли адиб ҳаётида икки марта хатарли босқичдан ўтади. Биринчиси — нимаики ёзмасин чиқариши мушкул бўлган палла. Иккинчиси — нимаики ёзмасин, чиқариши осон бўлган палла. У биринчи босқичдан омон-эсон ўтади. Аммо иккинчи босқичдан ўтиши оғир, жуда оғир...

* * *

Катта истеъдод аввал халқ эътиборини, кейин халқ муҳаббатини ва ниҳоят халқ эътиқодини қозонади. Аслида мана шу уч босқичнинг ҳар биттаси бир умрга тенг.

ЮЗМА-ЮЗ

(Учрашувлардаги савол-жавоблар)

— Талант туғма бўладими ёки ҳаммаси меҳнатга боғлиқми?

— Чекка қишлоқлардан бирида икки қадрдон дўст бўлган экан. Икковлари бир кўрпада тепкилашиб, бир адирда мол боқиб вояга етибди. Йигит ёшига кирганда икковлари пойипиёда, чоригини судраб, катта шаҳарга йўл олибди. Катга ўқишга киришибди. Тақдир тақозосини қарангки, икковлари соҳибжамол бир қизни севиб қолибди. Тақдир тақозоси билан дўстлардан бири каттагина амалдор, бири эса шоир бўлиб етишибди. Тақдир тақозосини қарангки, қиз амалдорни танлабди.

Шоир ҳижрон аламида ёниб, шеърлар битибди. Довруғи олис-олисларга кетибди.

Шоир барибир шоир-да! Тили ўткир, сўзи кескир бўлади. Собик дўстию, собик севгилиси келиб қолган давраларда “дўсти”ни чандишдан ўзини тиёлмас экан. Кунлардан бирида аёл бундай камситишларга чидолмай, айтибди:

— Менга, қара! Сени шоир қилган мен бўламан! Менга бўлган муҳаббатинг сени шоир қилди. Агар мен бўлмасам, сен шоир бўлмас эдинг! Қачонгача эримни калака қиласан?

Шоир хотиржам жавоб қилибди:

— Тўғри, мен сенга бағишлаб кўп шеърлар ёздим. Аммо сенинг муҳаббатинг ҳаммани шоир қилишга қодир бўлса, нега ёнингда ўтирган тўнка шу пайтгача шоир бўлмади?

...Айтишларича, бу — улуғ озарбайжон шоири Самад Вурғун экан.

* * *

— Китобхонларингизнинг қаҳрамонларини ҳаётдан оласизми ёки ичингиздан тўқиб чиқарасизми?

— Униси ҳам, буниси ҳам эмас. Чумоли нимаики топса, уясига ташмалайди. Ўргимчак ичидан суюқлик чиқариб тўр тўқийди. Чумолига ўхшаб йўлида нимаики кўрса, ҳаммасини қоғозга туширадиган одам чинакам ёзувчи эмас. Ўргимчакка ўхшаб уйига биқиниб олиб, ҳар нарсани ичидан тўқиб чиқарадиган одам ҳам чинакам ёзувчи эмас.

Қаламқаш асаларига ўхшаши керак. Асалари юз грамм бол йиғиш учун миллионга гулга қўнар экан. Шунга яраша шарбат тўплаш учун 46 минг чақирим масофани учиб ўтаркан. (Ер куррасини экватор бўйлаб айланиб учиш билан тенг). Бундан ташқари болари ҳар томчи гул шарбатини хартумчасидан 240 марта тўқиб, қайта ютиб, ишлов бераркан. Аммо бу — ҳали асал тайёр бўлди, дегани эмас. Шундан кейин ҳам болари асални махсус катакчага жойлаб, бир неча соат мобайнида қанот қоқиб, ҳаво юбориб, тозаларкан. Асал айнимаслиги шундан.

Ҳақиқий асар дунёга келгунча қаламқаш ҳам тахминан шунча азият чекади. Шундагина унинг асари айнимайди.

* * *

— Бу дунёда инсофли эркак йўқ. Икки марта турмуш қуриб, ёлчимадим. Ҳаммаси — бевафо! Ҳаммаси — зинокор! Нега шунақа ноинсоф эркакларни шарманда қиладиган китоб ёзмайсиз?

— Рост айтасиз. Бу дунёда “ҳамма” эркаклар бевафо! Уларни шарманда қиладиган китоб ёзишни кўпдан буён ўйлаб юрибман... Фақат... Бир нарсанинг тагига етолмаяпман. Ноинсоф эркаклар ким билан зино қилипти? Ўзга сайёралардан учиб келган урғочи шайтонлар биланми? Ушаларни тутиб берсангиз. Сиз айтган китобни албатта, ёзаман!

* * *

— Сиз муҳаббат ҳақида кўп ёзасиз. Айтинг-чи, ўзингиз абадий севгига ишонасизми?

— Ишонмайман. Аввало бу фоний дунёда абадий нарсанинг ўзи йўқ. Мумтоз адабиётда “ишқи-фоний” ва “ишқи-боқий” деган тушунчалар алоҳида-алоҳида ифодалангани бежиз эмас. Қолаверса, Сиз айтмоқчи бўлган севги (гапим қўпол бўлса, узр) эркакнинг ўзи орзу қилган аёлга, аёлнинг ўзи орзу қилган эркакка табиий талпинишидир...

Ҳеч шубҳасиз, муҳаббат — жуда олий, жуда сирли туйғу. Акс ҳолда Тангри Одам Ато билан Момо Ҳавонинг бу гуноҳини кечирмас эди. Қалбида муҳаббат бор одам разиллик қилмайди... Бироқ бари-бир бу илоҳий ва абадий тушунча эмас! Сезиб турибман. Ундай бўлса, сиз — қалам аҳли ишқ-муҳаббат тўғрисида мунча кўп ёзасизлар, демоқчисиз. Гап шундаки, севги Тангри томонидан одамга ато этилган неъматлардан бири. Инсонни ҳаракатлантириб турувчи омил. Демак, инсон қисмати ҳақида ёзган ижодкор бу масалани четлаб ўтолмайди. Улуғ Хемингуэйнинг гапи бор: “Ёзувчи учун тўртта абадий мавзу бор: муҳаббат, меҳнат, уруш, ўлим. Қолган барча гаплар шулар атрофида айланади...”

Афсус. Энг оташин севги ҳам “мурод-мақсудига” етгач, совийди. Бировда эртароқ, бировда кечроқ... Умрида ақалли бир марта “шу билан эмас, бошқаси билан яшасам, бахтиёрроқ бўлардим”, демайдиган (ёки шундай деб ўйламайдиган) аёл ҳам, эркак ҳам камдан-кам топилади. Негаки, етти қават осмонда учиб юрган севги ўрнини пайти келиб, турмушнинг оддий “прозаси” эгаллайди: рўзгор ташвиши, болачақа ташвиши, тушунмовчилик, худбинлик...

Куни кеча шусиз ўлиб қоламан, деганлар бугун арзимас икир-чикирлар учун бир-бирини эговлаган, рашк қилган, кўзига чўп солган, боласини етим қилган оилаларни айтмай қўя қолайлик. Ҳатто энг садоқатли эр-хотин ўртасида ҳам ишқ, севги деган туйғулар бора-бора хиралашади...

Яна савол беришингиз мумкин. Ундай бўлса, муҳаббат деганнинг ўзи ҳавойи гап экан-да?

Йўқ, ундай эмас! Бундай оилаларда ишқ-муҳаббат хиралашади-ю, унинг ўрнини бир-бирини авайлаш, бир-бирини ҳурмат қилиш, бир-бирини кечириш, чидам, муросаи-мадора ва ниҳоят, ўзаро Меҳр, деган тушунча устивор бўлади. Албатта, булар Севги каби жозибали, сир-синаотли бўлмаслиги мумкин. Аммо Меҳр — хушторлик, ишқ, ошиқ-маъшуклик, севги ва ҳатто муҳаббат деганидан ҳам кенгроқ, тегнароқ тушунча!

... Севги инсонни яратади. Меҳр эса инсониятни сақлаб қолади!

Сиз билан бизга ёқадими-йўқми, ҳаёт ҳақиқати шу!

* * *

— Танқидга муносабатингиз?

— Авваллари оғриниб қабул қилардим. Ҳозир... Танқидни данакка ўхшатаман. Мағзини олиб, пўчоғини тупуриб ташлайман.

* * *

— Нимани орзу қиласиз?

— Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўқиётганида ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни кечаси билан ухломай, тўлганиб чиқса... Вақти келиб, ўша китобни яна қўлига олганида қайтадан ҳаяжонга тушса... Орзум — шу...

ТАБАССУМГА МОЙИЛ ГАПЛАР

ТОШКЕНТ АЭРОПОРТИДАГИ
ДИКТОР ЭЪЛОНИ

— Дикқат! Дикқат! Урганч — Тошкент йўналиши бўйича йигирма тўртинчи рейс билан учиб келган йўловчи Тешабой Болтабоевич Дехқонбоев!

Сизни ўғлингиз Альберт, қизингиз Офелия, куёвингиз Фридрих, келинингиз Луиза, невараларингиз — Ричард, Эрнест, Изабелла, Карлсон, Сильвия, Зико, Индира, Кастилио, Чандра, Матильда, Арчибалд ва ... чеварангиз — Мошхўрда кутиб туришибди!..

“ҚУЛОҚСИЗ БОЛА”

Бирга ишлайдиган ҳамкасбимизнинг туғилган кунига бордим. Саксондан ошган онаси бор. Фариштадек оппоқ кампир... Кириб зиёрат қилдим... Кампир аввал дуо қилди. Кейин ҳасрат қилди:

— Анави балага айтсанг-чи! Ҳеч гапга қулоқ солмайди. Палта киймай кўчага чиқади. Шамоллаб қолади, бала!

Кампирни юпатдим. “Бала”ни койиб қўйишга ваъда бердим...

Ўша “бала” шу куни олтмиш икки ёшга тўлган эди...

ЧОЛ

Қашқадарёга борганимизда фалон қишлоқда табаррук ёшга кирган бова бор, бир зиёрат қилсак, деб қолишди.

Бордик. Унниқиб кетган дарвозадан кирдик. Саҳни кенг ҳовли. Атрофи пастак девор билан ўралган: ёлғондан сакрасангиз, ростдан ошиб тушасиз. Ҳовлида товуклар изғиб юрибди. Эски чорпоя соясида қулоқ-думи кесилган ҳайбатли ит тўртгала оёғини чўзиб мудраб ётибди. Ким келди, деб қайрилиб ҳам қарамади.

Кўрпабоп матодан этаги узун, кенг кўйлак кийган кампир очиқ чехра билан кутиб олди.

Пастак, салқин уйга кирдик. Сўзана осилган девор тагида ўтирган чол билан қўшқўллаб кўришдик. Эғнида йўл-йўл яқтак, бошида ихчам мисқоли салла. Соч-соқоли, ҳатто киирикларигача оппоқ.

Негадир қариянинг қулоғи оғир бўлса керак, деган хаёлда овозимни баландлатиб аҳвол сўрадим:

— Бардаммисиз, отахон?

— Худойга шукр, тетикман, — деди чол бамайлихотир. — Насибамизни

жбб журиббиз, болам Лелинниям кўрдиқ. Каллениниям кўрдиқ... Устихонигчи бўлдиқ.

— Сиз Ленини кўрганмисиз? — деб сўради мезбонлар орасидаги ёш мухбир.

— Ўзини кўрмаган чиқарман-ов, — деди чол. — Аммо Лелин деган калхўзда ишладиқ. Кал лелин деган калхўзда ишладиқ. Сўғин яна бирови бор эди. Темирниёзип...

— Тимирязев, — деди мухбир аниқлик киритиб.

— Бўлса бордир, — деди чол. — Ўша Темирниёзипда ҳам ишладиқ.

Мухбир бола маҳмаданагина экан. Чолни гапга солди:

— Бова, сиз мўътабар одамсиз. Кўп жойларда бўлгандирсиз?

— Менма? — Чол қаддини ростлади. — Бўғанда қандоқ! Чияли бозорди кўрдим. Чироқчини кўрдим. Улим матакесилида Косонга довур оббориб келди. Э, болам, бу дунёда мен кўрмаган журт қолмади!

Мухбир бола “Медицина энциклопедияси”ни хўп ҳижжалаган шекилли, чолни тагин сўроққа тутди:

— Узоқ умр кўришингизнинг сирини мада, деб ўйлайсиз? Зеленни кўп истеъмол қилгандирсиз? Сут-қатиқ ичгандирсиз?

— Зилин-пилинингни билмадим-ку, қатиқни кўп ичган чиқарман. Чаккини кўп жеган чиқарман...

— Гўштан парҳез қилганмисиз?

— Ўтгама! — Чол астойдил ҳайрон бўлди. — Эт жемаган жигит-жигитба? Дўсвойи қўйди қўйруғини жеганман!

— Кечирасиз-ку, ичкилик масаласи...

— Бўған! — деди чол қувлик билан бош ирғаб. — Аммо бу укағардан наф кўрган одам жўқ. Овзимга олмай қўйганима уш жил бўлди!

Мухбир бир зум довдираб қолди.

— Қанча дейсиз?

— Уш жил!

Мухбир бошқа гап тополмади чоғи, “оилавий аҳвол”дан келди.

— Момо билан тотувмисизлар, бова?

— Тотув, болам, тотув, — деди чол энсаси қотиброқ.

— Ҳеч сан-манга бормаганмисизлар?

— Бўған. Унисиям бўған... Нега кеч келдинг, деган, қай гўрда қолдинг, деган... Қизғонған-да! Ман бурсам беганага бориппанба? Шу ўзимизди Жумагул сатанга борғанман-да!

— Узр, отахон, — дедим гапга аралашиб. — Неча ёшга чиқдингиз?

— Менма? Энам айтиб эдики, сен от жили тут пишиғида тувилгансан, ўша жили кофирлар Бухорои шарифни ололмай қиличи синган, деб эди... Сўғин ўша жили тут пишиғида қатиқ жомғир жовиб, тутларди тўкиб жуборған экан... — Ўйлаб туриб қўшиб қўйди. — Бошпуртда тўқсон жетти. Энамди айтишига қарағанда жуз тўрт.

— Кўз тегмасин, бардамсиз, — дедим далда бериб. — Насиб этса яна юз йил умр кўрасиз.

— Билмадим-ов, болам, — чол маҳсили оёғини силаб қўйди. — Аяқ жаман оврийди. Шу ёшдан мунай бўлсақ, ҳайронман, қартайганда не қилабиз...

У деразага қараб, овоз берди.

— Ҳой, Норбиби, чай келтирмайсанба? — Кейин ҳасрат қилди. — Қулови том битган! Эшитмайди. Чай деса, тоҳарат суви келтиради!.. Шуйтиб бошқа аёл олсамба-а! — Гапи ўзига нашъа қилиб ҳе-ҳелаб кулди. — Аёлди жомони бўлмайди, болам! Вақтида желкасини қашлаб турсанг, бас!

Кампир нон-чоё олиб кирди. Дас-турхон ёзди.

— Эваралар жўғида ҳалиям желкасини қашлаб тураман, — деди чол. — Туврима, Норбиби?

— Туври, — деди кампир ҳеч балони эшитмай. — Норкулингизди келини кўзилабди... Қиз...

— Ана! — деди чол. — Ман буни желкасини қашлайман, буни чевара келини қиз тувади. Яхши қашламаган чиқарман-ов...

“ОХИРИ ЯХШИ БЎЛМАЙДИ”

Шоҳбекатда одам гавжум. Бешариққа қатнайдиған автобус йўловчилар билан тўлди. Ҳайдовчи энди моторни юргизган эди, олдинги эшиқдан тиланчи чиқиб келди. Қўлида қийшиқ ҳасса. Бошида яғири чиқиб кетган дўппи. Юзи қоп-қора. Чўққа тушган маҳсидек тиришиб кетган. Елкасида хуржун...

Ҳассасини дўқиллатиб, ҳар бир йўловчининг бошига келиб тўхтайтиди.

— Йўлинг бехатар бўлсин, бачам! Топган-тутганингга барака берсин, бачам...

— Оббо, яна чиқдингизми, амаки? — деди ҳайдовчи хуноб бўлиб.

Тиланчи, парво қилмай, кейинги йўловчининг бошида тўхтайтиди.

— Арвоҳлар ёр бўлсин, бачам!

— Охири яхши бўлмайди-да! — деди ҳайдовчи баттар тажанглашиб.

Тиланчи пинагини бузса қани! Навбатдаги йўловчининг бошига бориб, туриб олади.

— Пирлар мадакдор бўлсин, бачам!

Шу апозда бутун автобусни айланиб чиқди. Биров садақа берди, биров бермади...

Тиланчи олд эшикка келганда тўхтади.

— Қани, ҳамманг қўлингни оч! — деди қандайдир жарангдор, ўктам овозда.

Ҳамма қўлини очди.

— Берганингиям падарингга ланат, бермаганингиям!

Шундай дедию, ҳассасини қўлтирига қистириб, шаҳдам қаламлар билан зинадан тушди. Зум ўтмай, шоҳбекатдаги оломонга сингиб кетди.

— Айтмовдимми! — деди ҳайдовчи чийишлаб. — Охири яхши бўлмайди, дедим-ку!

...Йўловчилар ҳушига келганда автобус аллақачон катта йўлга чиқиб олган эди...

Ҳайдовчи микрофондан эълон қилди:

— Хафа бўлманглар, бу ўзи шунақа — “аннақароқ” одам.

Автобуснинг ярми кулди: пул бермаганлар. Ярми ўшшайиб ўтираверди: пул берганлар...

ЭНГ САЙРОҚИ ҚУШ

Булбулнинг эркаги сайрайди. Одамнинг — аёли.

“ТАДБИРКОР”

Янги китобимга қалам ҳақи олгандим: етти минг. Шундан олти мингини китобни кўчирган машинкачига берсам, қолганига ўртачароқ этик ола олармикинман, деб, пул санаб ўтирган эдим, эшик жиринглаб қолди.

Чиқсам, етти-саккиз ёшлардаги бола турибди. Қўлида катта сумка.

— Сув кеякми, амаки? — деди “р”ни яхши айтолмай.

— Қанақа сув?

— Минияй сув.

Вой шумтака-ей! Чанқаганимни қаёқдан билди бу?

— Керак, — дейишим билан сумкасини шарақ-шуруқ қилиб ерга қўйди. Бир шиша сув олиб, эски лаггага ҳафсала билан артди. Чўнтагидан очқич чиқариб, пақиллатиб очди.

— Манг, амаки!

Сувни гўлқиллатиб шишанинг оғзидан ичиб қўя қолдим.

— Йигийма беш сўм! — деди болакай кўзимга тикилиб.

— Чайқовчилик қилиш яхшимас, — дедим насиҳат қилиб.

— Мен чайқовчимасман, амаки, тадбийкойман. Йигийма беш сўм!

Ўргилдим, сендақа “тадбиркор”дан! Шу қилганингга бир адабингни бермасам!

Ҳали санаб ўтирган юз сўмликлардан биттасини узатдим.

— Қайтимини бер! — дедим тўнғиллаб.

Болакай пулни уёғини ўтириб, буёғини ўтириб, шошилмай текширди. Ўнг чўнтагига қўл суққан эди, бир пачка юз сўмликлар илашиб чиқди. Чап чўнтагидан эллик сўмликлар олди. Кўкрак киссасидан ўн сўмлик, беш сўмликлар чиқарди. Чаққонлик билан санаб етмиш беш сўм қайтарди.

— Бутийкани бейинг! Яна сув кеякмасми?

— Кеякмас! — дедим мен ҳам беихтиёр “р”ни айтишга тилим келишмай.

Энди эшикни ёпаётган эдим, болакай сўраб қолди:

— Сиз шойиймисиз, амаки?

Вой хувори-ей! Китоб ҳам ўқиркандан бу?!

— Мен болаларга ёзмайман-да, — дедим юмшаб. — Ёзсам сенга китобимдан берардим.

— Китобмас, — деди болакай кўзини пирпиратиб. — “Зелений” бойми? Ҳайрон бўлдим.

— Қанақа “зелений”?

— “Кўки”дан. Доллай! — Болакай бармоқларини ишқалаб тушунтирди. — Доллай бойми?

— Доллар? Менда доллар нима қилсин? Умулан, сенга долларнинг нима кераги бор?

— Ўш беш мингим бой эди, — деди у дона-дона қилиб. — Шуни долларга алмаштиймоқчиман. Доллар бойми, амаки?

Эшикни қарсиллатиб ёпдим. Нариги ёқда шишаларнинг шақир-шуқури эшитилди...

“БУТИЛКА” — ҲОЖИ

Дўстим ўғлини уйлантираётган эди. Энди... тўй бўлганидан кейин... ўзингиз биласиз... Ҳалиги курғурдан жиндай-жиндай қилиб ўтирсак, даврамизга оқ яқтак, оқ дўппи кийган кетмонсоқол йигит келиб қўшилди. Келин-куёвга бахт-саодат тилаб, фотиҳа тортди.

— Яратганга шукроналар бўлсин! — деди қироат билан. — Муқаддас сафар шарафи каминага ҳам насиб айлади!

“Куллуқ бўлсин”, дедик. Дастурхонда анави “шайтон суви” турганидан хижолат чекдик.

Ҳожи ака зийрак экан. Орага нокулайлик тушганини дарров пайқади.

— Сизлар бахузур, тақсир, — деди косагулга. — Тўйда хурсандчилик қилишнинг айби йўқ.

Косагул минг бора узр сўраб, пиёлаларга жиндай-жиндай қўйди. Зимдан разм солсам, Ҳожи аканинг кўзлари сувга тушган мунчоқдек йилтираб турибди. Косагул ҳам шумгина йигит экан, пайқаб қолди.

— Сўраганнинг айби йўқ, Ҳожи ака. Мабодо ўзлариям...

Ҳожи ака оғир муаммо қаршисида қолгандек, бир зум ўйга толди.

— Начора, тақсир, — деди хўрсиниб. — Майли, сазангиз ўлмасин...

— Қайси биридан?

— Каминага “қизили”ям бўлаверади, — деди Ҳожи ака камтарлик билан.

Косагул пиёлага бир қултум коньяк қўйиб узатган эди, Ҳожи ака янаям синикроқ оҳангда қўшиб қўйди:

— Жонлироқ бўлаверсин, тақсир.

Пиёлани олиб, қисқагина нутқ ирод этди:

— Ёшлар қўша қарисин! Ували-жували бўлсин! Қани, олдик!

Баайни совуқ чой ичаётгандек, қоп-қора соқолининг битаям туки қилт этмади. Бодринг билан газак қилиб, “яратган неъматинга шукр”, деб қўйди.

— Охиригача олмабсиз-ку, Ҳожи ака? — деди косагул пиёла тагида қолган коньякка қараб.

— Ҳар нарсанинг қонун-қондаси бор, укам! — деди Ҳожи ака виқор билан. — Ичкилик ҳамр, яъниким макруҳ нарса. Аммо унинг ичида сув ҳам бор. Сув — энг покиза неъмат. Шундайми? Камина сувни ичдим. Макруҳи тагида қолди... Бир вақтлар биз ҳам бундан бисёр нўш айлаганмиз. Бир улфатимиз бўларди. Ҳалати гапларни топиб юрарди. Бир гапи ҳеч эсимдан чиқмайди. “Биринчи қадаҳ билан иккинчисининг орасига қил ҳам сизмаслиги керак”, дерди.

Косагул Ҳожи аканинг ишорасини дарров тушунди. Пайсалга солмай пиёлани тўлдириди.

— И-и-и-и, ундай қилмасинлар-да, укам! — деди Ҳожи ака ранжиб. — Камина бир вақтлар ўтган гапларни айтатибман. — Шундай деди-ю, “макруҳ” қисмини тагида қолдириб, пиёлани косагулга узатди.

Кимдир сафар таассуротларини сўраган эди, Ҳожи ака очилиб кетди.

— Э, нимасини сўрайсиз, укажон! У ёқлар Хизир назар солган юрт! Ҳар қадамда дўкон, ҳар қадамда универмаг! Одамнинг жонидан бўлак жамики нарса муҳайё! Апельсинларни текинга тарқатади-ей! Хоҳланг, бир яшик олинг. Хоҳланг, бир тонна олинг! Айниқса, “техника” арзон. “Сони” дейсизми, “Плипс” дейсизми, “Айва” дейсизми... Иккита “видик” олсангиз, биттаси текин.

— Нега? — дедим талмовсираб. — Биттасини пулга, биттасини текинга берадимми?

Ҳожи ака бош чайқаб, кулди:

— Нега текинга бўларкан? Бизлагидан икки ҳисса арзон бўлганидан кейин биттаси ёнга қоладими ахир? Тижоратнинг айби йўқ. Мана, давлатимизнинг ўзи йўл очиб қўйди! Тўртта “видик” обкелгандим, иккитаси ёнга қолди. Ўғилчаям қизиқади-да, “техника”га! — У косагулга қараб, маъноли томоқ қириб қўйди.

Косагул пиёлага яна қўйди. Ҳожи акага узатаркан, шумлик билан сўради:

— Уёқда манави масалага қандай қарайдилар?

— Ҳай-ҳай-ҳай, гуноҳга ботманг, укам! — деди Ҳожи ака оғир-оғир бош

чайқаб. — Ичкилик ичган одам ўлимга маҳкум қилинади!

Макруҳ қисмини қолдириб, пиёла-ни яна узатган эди, косагул кулди:

— Бир ўлимдан қопсиз-да, тақсир!

Ҳожи ака “шу бетамиз билан олишиб ўтираманми”, дегандек чуқур сўлиш олди.

— Энди бизга рухсат, — деди тавозе билан қўлини кўксига қўйиб. — Каминанинг юмушлари бисёр...

Кўп ўтмай, мен ҳам даврадагилардан рухсат сўраб, турдим. Тўйхонадан чиқаётсам, этакроқдаги даврадан таниш овоз келди. Фақат бу сафар Ҳожи ака қаттиқ-қаттиқ гапирар эди.

— Менга қара, вей, братан! Сен нимани билардинг! Ишподромда жевачка сотиб ўтирибсан-да! Сигаретдан ол! “Мальборо”ми? Ҳа, дуруст. “Палмали” томоқни раздражат қилади. Уёқлар-чи, вей, Ҳизир назар солган жой-да “Техника” — капейка! Олтита “видик” обкелувдим, учтаси ёнга қолди! Тижоратнинг айби йўқ-ку, тўғрими?

АЛЛА

Ўн тўққизинчи аср.

Алла болам, аллаё-алла.
Юрагимнинг доғисано, алла.
Обғимнинг богисано, алла.
Борай десам боғим йўқ,
Ботай десам, тоғим йўқ, алла...

Йигирманчи аср ўрталари.

Алла болам, аллаё-алла.
Юрагимнинг мадори бўл,
Йигитларнинг сардори бўл, алла...

Йигирманчи аср охири.

Алла болам, аллаё-алла.
Ухлай қолгин аллаё-алла...

Нега чақчаюди бу, а? “Бай-бай” қил!
Кўзингни юм дейман! Нега ариллайсан, зумраша! Биров сени уряптими? Ҳой, турсангиз-чи ўрнингиздан! Ўлиб қолганмисиз? Бола битга меникими? “Скорий” чақиринг! Психиатр кўрмас бўлмайди. Отасига ўхшаган ненармалний бу бола... Нега менга ўдагайлайсиз? Дод! Золим эрнинг дастидан войдо-о-од!

САРТАРОШХОНАДА

Соч олдиргани чиқсам, одам кўп экан. Бир чол билан ёнма-ён ўтириб қолдим. Гапдонгина чол экан. Анча хангомалашдик.

Чол навбати келиб, ўриндиққа жойлашганида сартарош сўради:

— Сочми, соқолми, отахон?

— Соқол, — деди чол. — Ҳақи қанча бўлади?

Сартарош “ўттиз сўм”, деган эди, чол киссасидан дарров учта ўн сўмлик чиқариб узатди.

— Аввал хизмат қилайлик, — деди сартарош хижолатомуз оҳангда.

— Олавер, болам, олавер! — деди чол мулойимлик билан. — Хизматингни қилиб бўлгунча эллик сўмга чиқиб кетмасин!

“ГУРУЧ” ОПЕРАЦИЯСИ

Саид Аҳмад ака девзира гуруч танлашга уста. Бир гал азза-базза Қўқон бозорига кириб, Чўнғаранинг гуручидан харид қилдик: Саид Аҳмад ака — ўттиз кило, мен ўттиз кило. Мезбонлар гуруч солинган қоғоз қопларни вагонга чиқариб беришди. Поезд жилганидан сўнг устоз билан алла-паллагача гурунглашиб ўтирдик. Кейин ухлаб қопман.

Бир маҳал ғалати шатир-шутур товушдан уйғониб кетдим. Қарасам, купе шифтида хира чироқ ёниб турибди. Саид Аҳмад ака майкачан бўлиб ўриндиққа ўтириб олган. Олдида иккита қоп. Менинг қопимдаги гурчдан ҳовучлаб-ҳовучлаб олади-да, ўзининг қопига солади.

— Ҳорманг, устоз? — дедим. — Нима ҳаракат?

— Уйғондингми? — деди оқсоқол кирови меҳр билан. — Ухлайвер, болам, чарчагансан, ухлайвер. — Шундай деб юмушини бамайлихотир давом эттираверди. — Мен билан ишинг бўлмасин, — деди тушунтириб. — Шунақа, ярим кечадан кейин эсим жиндай кирарли-чиқарли бўлиб қолади. Нима қилаётганимни ўзим билмайман.

Ҳайрон бўлдим.

— Эсингиз кирарли-чиқарли бўлса, нега ўзингизнинг гуручни менинг қопимга солмайсиз-да, меникини ўзингизнинг қопингизга соласиз?

Саид Аҳмад ака хотиржам қараб қўйди.

— Унда сапсем жинни бўламан-да, болам!

ЙЎЛИ ТОПИЛДИ

(Эркин Воҳидов элик ёшга тўлишига бағишлаб Тошкент Давлат Дорилфунуни талабалари билан ўтказилган учрашувда сўзланган нутқ)

Эркин Воҳидов университетни энди битирган пайтидаёқ тагиқли шоир эди. Ўзингиз биласиз, олий ўқув юртини битирган одам олдида уйланиш муаммоси кўндаланг бўлади. Шу масала юзасидан Эркин ака Саид Аҳмад акага маслаҳат солибди.

— Оқсоқол, — дебди. — Хабарингиз бор, бир-иккита китобим чиқди. Уч минг сўмча пулим ҳам бор. Лекин қайси бирига етказишни билмайман. Машина олайми, уй солайми, хотин олайми? Машина олсам, уй солломайман, уй солсам, уйланолмайман, уйлансам, машинага пул қолмайди... Нима қилай?

Саид Аҳмад ака пешонасини Рашид абзининг гармонидай тириштириб чуқур ва узоқ ўйга толибди. Охири чеҳраси ёришиб бундай дебди:

— Болам, мен ҳўй ўйладим. Ҳисоблаб кўрсам, уч минг сўм пулинг ҳаммасига етаркан. Маслаҳат шуки, сен автобус сотиб олгин! Автобус дегани машина бўлади. Рулини қаёққа бурсанг кетаверади. Бу — биринчидан. Автобуснинг ичи кенг-мўл бўлади. Кўч-кўронингни олиб кирсанг тайёр уй бўлади. Бу — иккинчидан. Учунчидан, ростки автобус бўлганидан кейин ичида кондуктори ҳам бўлади. Ўша кондукторни хотин қилиб қўя қоласан!..

“ЯҚИН КЕЛМА!”

Избоскандаги учрашувдан кейин ўтириш бўлди. Андижонга қайтиб юрмасдан ўша ерда қоладиган бўлди. Мезбонлар бизни меҳмонхонага кузатиб, қайтиб кетишди. Шунда аллакимдан Андижонга кетайлик, деган таклиф тушди. Вақт ярим кечадан ошган, машина йўқ.

— Хожласанг, машинани мен топаман! — деди Саид Аҳмад ака.

Кўчага чиқдик. Бунақа бетартибликларни унча ёқтирмайдиган Носир

Фозилов — тажанг. (Носир аканинг сочи ҳам, ўзи ҳам, боринги, гапи ҳам сариқ. Тез жаҳли чиқади. Аммо ниҳоятда росттўй, дангалчи одам).

— Қўй, сариқ болам, хуноб бўлма, ҳозир йўлини қиламиз, — деди Саид Аҳмад ака юпатиб.

Ниҳоят “Тез ёрдам” машинаси учради.

— Жон акалар! — деди ҳайдовчи эланиб. — Сизлар учун ҳар қанча хизматга тайёрман. Аммо бу “дежурний” машина. ГАИ тўхтатса, правамни олиб қўяди.

— Ишинг бўлмасин! — деди Саид Аҳмад ака. — ГАИ тўхтатса, ўзим гаплашаман. Сен Носир, бу ёққа ўтир, сен бу ёққа чиқ!

Ҳайдовчи билиб гапирган экан. Шаҳарга кираверишда чиндан ҳам машинани ГАИ тўхтатди.

— Ана, расво бўлдим! — деди ҳайдовчи йиғламолираб.

— Сен жим ўтир, мелиса билан ўзим гаплашаман, — Саид Аҳмад ака шундай деди-да, машина ёнига келаётган ёш лейтенантга пешвоз чиқди. Лейтенант гап бошламасиданоқ тўхтатди.

— Яқин келма, жон укам, яқин келма! Жонингдан умидинг бўлса, яқин келма! Бола-чақанг бўлса керак, яқин келма!

Лейтенант эсанкираб қолди. “Нима гап?” деб сўраган эди, Саид Аҳмад ака тушунтирди:

— Бир укамиз сариқ бўпқолди. Ишонмасанг, ўзинг қараб кўр!

Лейтенант иккиланиброқ машина кажавасининг эшигини очди. Сап-сариқ хира чироқ остида, сап-сариқ кушеткада хўмрайиб ўтирган сап-сариқ Носир акани кўрди-ю, ўзини орқага ташлади.

— Вой-бўёу! Жудаям ўтиб кетганга ўхшайди! Тезроқ оборинглар!

“ПАМИЛДОРИ” ОПЕРАЦИЯСИ

Ўғлимнинг тўйи куни саҳарлаб дарвоза олдида машина тўхтади. Чиқсам, Озод Шарафиддинов “Волга”нинг чап эшигини очиб, рудда ўтирибди.

— Дачадан келаяпман, — деди домла. — Қани, дарров капотни очинг.

Юкхонани очсам, икки пақир памилдори турибди.

— Ўз қўлим билан тердим, — деди Озод ака тантанавор оҳангда. — Идиш-

ларни тез бўшатишда, қоғоз-қалам олиб чиқинг!

Қоғоз олиб чиққан эдим, буюрди:

— Ёзинг! “Тилхат. Менким, ушбу ҳужжатга имзо чекувчи фалончи шуни эътироф этаманки, Озод Шарафиддинов тўйимизни жамики сабзавот маҳсулотлари билан тўла таъминлади”. Ёздингизми? Энди қўл қўйинг!

Табиийки, бу гап ўша заҳоти тўйхонага тарқалди. “Памилдори” операциyasi пишитиб қўйилди. Эрталабки ош дастурхонига памилдори ҳам тортилди. Домла ёнимда турган эди, маҳалла оқсоқолларидан бири келиб, у киши билан қўшқўллаб кўришди.

— Ўғлим, — деди менга қараб, — ошинг яхши бўптию, аммо памилдориси айниқса зўр экан-да! Экканнинг қўли дард кўрмасин!

Озод ака мамнун томоқ қириб қўйди.

Зум ўтмай иккинчи одам келди.

— Илоё ёшлар бахтли бўлсин! — деди кироат билан. — Дастурхон хў-ўйп тўкин бўпти-да, укам. Раҳмат! Айниқса, памилдорини айтгин! Асал-а, асал! Ишонсанг, мен ош еганим йўқ, нукул памилдори едим!

Озод ака камтарона ерга қараб турибди.

Қариндошлардан бири памилдорини мақтаб-мақтаб, жиндай танқид қилиб ҳам ўтди:

— Памилдори хўп яхши пишибди-ю, сал майдароқ эканми? Олхўри деб ўйлапман.

Шу пайт Эркин Воҳидов келиб қолди.

— Ўткиржон! — деди гапни узоқдан бошлаб. — Ёзда тўй қилишнинг шуниси яхши-да. Қовун-тарвуз мўл, мевачева кўп... Манови олчанинг чиройли пишганини қаранг, деб, тўрттагинасни ни кафтимга олиб еб кўрсам, данаги йўқ! Қарасам, памилдори экан! Қаёқдан топдингиз бунақасини?

Зимдан қарасам, Озод аканинг қовоғи тушиб кетаяпти.

Саид Аҳмад ака узоқдан мени кўриб келаверди.

— Сен болага қачон ақл киради, а? Янгилик яратаман деб, ҳар балони ўйлаб топаверасанми? Ош дастурхонига итузум қўйиш қаёқдан чиқди! Қаёққа қараса, талинка-талинка итузум!

Озод ака бунисига чидай олмади.

— Чўрт побери! — деди қўл силтаб. — Мен тўйга памилдори эмас, тариқ обкелганман! Бўлдимми? Қутулдимми энди?!

“БЕМОР ПИЁЗ”

Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур дачаси ҳозир Саид Аҳмадники. Бу — биринчидан. Иккинчидан, дача Ёзувчилар боғининг шундоқ кираверишида жойлашган. Учинчидан, Саид Аҳмад ака паловни “сайратиб” юборади. Чўнғаранинг гуручию, зайтун ёғидан қилинган ошни кўп адиблар еган. Нега деганда устоз пиширган ошини барибир битта ўзи емайди. Боққа дам олишга борган ёзувчилардан кўнгил яқинларини албатта чақириб чиқади.

Ошхўрлар ҳам жудаям ноинсоф эмас. Ошга ҳар ким баҳоли қудрат “ҳисса” қўшади. Биров тўрттагина сабзи, биров Ёзувчилар боғининг ошхонасидан олиб чиқилган бир кафтгина туз, биров бир қути гугурт дегандек... Қолган “арзимас” харажатлар — гўшт, ёғ, гуруч, ичимлик — Саид Аҳмад акадан.

...Кунларнинг бирида Эркин Воҳидов кўнғироқ қилиб қолди.

— Юринг, оқсоқолнинг дачасига бориб, пиёздан хабар олиб келамиз.

— Қанақа пиёз? — деган эдим, туншунтирди.

Эркин ака устознинг дачасига бир эмас нақ олгита пиёз олиб борган экан. Пиёз бўлгандаям унақа-бунақаси эмас. Олтиариқнинг пиёзи!

Эркин Воҳидов, Раҳматулла Иноғомов, мен — узун-қисқа бўлиб кириб бордик. Пиёздан хабар олгани келганимизни айтдик. Устоз пешонаси тиришиброқ ош дамлади. Маълум бўлишича, бу Эркин ака билан Раҳматулла аканинг тўртинчими-бешинчи марта “пиёздан хабар олиши” экан.

Мен ҳам мазохўрак бўлиб қолдим. Текин ош кимга ёқмайди! Келаси шанба Эркин Воҳидовга кўнғироқ қилдим.

— Пиёздан хабар олиб келмай-мизми?

— Иложи йўқ, — деди Эркин ака, — “пиёз операциyasi” барбод бўлди!

Кейин воқени тушунтирди. Эрталаб кўчага чиқса, дарвоза олдида чиройли лента билан ўралган қоғоз қути турган эмиш. Эркин ака ҳайрон бўлиб қутини очса, қат-қат қоғоз орасидан битта пиёз, ёнида конвертга солинган хат

чиқибди. Хатда шундай сўзлар ёзилган экан: “Эркин, болам, пиёзинг уйимга кетаман деб, хархаша қилавериб, юрагимни сиқиб юборди. Шунча ялинсам ҳам кўнмади. Сени қаттиқ соғинибди. Ичикиб, касал бўлиб қолди. Хафа бўлма, уч-тўрт кун табибга қаратсанг, ўзига келиб қолади. Сен пиёзингни яхшилаб даволатиб тур. Келаси ҳафта ўттиз-қирқ киши кўргани борамиз”.

— Энди нима қиласиз? — десам, Эркин Воҳидов топган чорасини айтди.

— Ҳозир оқсоқолга кўнғироқ қилмоқчи бўлиб турувдим. “Пиёзининг дарди оғир экан, шўрлик ўлиб қолди”, деб қўя қоламан.

— Эсингиз жойидами? — дедим капалагим учиб. — Оқсоқол пиёзингнинг таъзиясига келдик деб, юз кишини бошлаб келса нима қиласиз?

— Буёғи ҳам бор, — деди Эркин ака ўйланиб. — Майли, бир йўлини қиларман.

Уч кундан кейин, Саид Аҳмад акага Эркин Воҳидовдан хат борибди. Хатда шундай сўзлар битилган экан.

“Устоз! Пиёзимни шунча боққанингиз учун раҳмат. Икки кунда оёққа туриб кетди, келиб овора бўлиб юрманглар. “Ёшлик — бебошлик” деб шуни айтади-да! Ҳайронман, тенгини топибдими, битта пиёз билан Олтиариққа қочиб кетди!”

ҲАМЖИҲАТЛИК

Эр уйига келмади. Хотин мижжа қоқмай чиқди. Тонг саҳарда эрининг дўстига кўнғироқ қилди:

— Ваҳобжон акам келмадилар. Хабарингиз йўқми, қаёқда юрибдилар?

— Ташвиш қилманг, келин! — деди эрининг дўсти. — Ваҳобжон бизникида ётиб қолди. Кеча мажлис чўзилиб кетди!

Хотин эрининг иккинчи дўстига кўнғироқ қилди.

— Шунгаям бўғиласизми? — деди иккинчи дўст. — Кеча Чирчиққа борувдик. Хизматчилик-да... Ваҳобжон бизникида эди...

Хотин эрининг учинчи дўстига ҳам кўнғироқ қилди.

— Хавотир олманг, янгажон! — деди учинчи дўст. — Кеча десангиз чет элдан меҳмонлар келиб қолса бўладими! Шуларни жойлаштиргунча тонготар бўлиб кетди. Ваҳобжон ака бизникида ётиб қолдилар...

Хотин, фиғони фалакка чиқиб, дугонасига кўнғироқ қилди:

— Эрим уйга келмади. Учта ўртоғига телефон қилсам, уччаласиям эринг меникида ётиб қолди, дейди!

Дугонасининг жаҳли чиқиб кетди.

— Уччаласиям бекор айтибди! Эринг меникида эди!

*Мунаввар қори таваллудининг
120 йиллигига*

Туркистон жадидларининг йирик сиймоси

Туркистон жадидларининг пешволаридан бўлган Мунаввар қори Абдурашидхон ўғлини замондошлари “Тошкент жадидларининг отаси” деб ҳам аташган. Дарҳақиқат, у 1900 йилдан бошлаб миллий-озодлик учун курашга бел боғлаган тошкентлик зиёлиларга етакчилик қилди, асримиз бошларида пайдо бўлган жадидчилик ҳаракатининг назарий қарашларини, дастурини ишлаб чиқишда ақлий салоҳиятини намоён этди, амалий фаолиятига бошчилик қилди. Жадидчилик ҳаракати ҳақида гап кетганда Исмоил Гаспирали, Маҳмудхўжа Бехбудийлар қаторида ҳақли суратда Мунаввар қорининг номи ҳам ҳурмат билан тилга олинади. Зотан, унинг деярли онгли ҳаёти ана шу ҳаракат билан чамбарчас боғланган эди.

Жадидчилик ҳаракати нима, у нега Туркистонда пайдо бўлди, бу ҳаракатнинг моҳияти, тарихдаги ўрни қандай? Жадидчилик ҳаракати жаҳоншумул аҳамият касб этолганмиди?

Жавобни бу саволларнинг охиригисидан бошлайлик: ҳа, жадидчилик маълум маънода жаҳоншумул аҳамият касб этолганди. Бу фикрни исботлаш учун гапни умуман инсоният тарихининг ўзига хос тараққиёт йўлига қисқача бўлса-да, тўхташдан бошлаш жоиз.

Кишилиқ жамиятининг кўп асрлик тарихи хилма-хил ҳаракатларни, таълимотларни, сиёсий оқим ва фирқаларни вужудга келтирди. Бунинг асосий сабаби инсониятнинг адолатли, аъзоларининг тенглиги асосига қурилган, инсонпарвар жамият юзага келтириш учун, зулм ва зўравонликдан, қуллик ва мустабидликдан, тенгсизлик ва жаҳолатдан

қутулиш учун тинимсиз изланиши бўлди. Жумладан, XIX асрда Ғарб мамлакатларида бошқа таълимотлар қатори марксизм таълимоти ҳам юзага келиб, у инсониятнинг асрлар давомида интилиб келган идеал жамият қуриш орзусини амалга оширишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишга интилди. Бу таълимотнинг пойдевори этиб синфий кураш назарияси олинди. Марксизм таълимотига кўра кишилиқ тарихи синфий курашлар тарихи бўлиб, идеал жамият эзилувчи, бойликлардан маҳрум этилган пролетариат (йўқсуллар) ҳокимиятни ўз қўлига олиши натижасида барпо этилади. Бу таълимотга суяниб қурилган жамиятнинг XX асрга келиб ҳаётда амалга ошиши ўзидан қонли из қолдирди. Боиси, пролетариат синфи ўз фирқаси раҳбарлигида бошқа синф ва фирқаларни ўзининг душмани деб билди ва уларни жисмонан маҳв қилиб ташлашга киришди. Энг даҳшатли томони шундаки, бу таълимот жамиятнинг таркибий ҳужайраси бўлган оилада отанинг ўғилга, аканинг укага душман бўлиб қолишига олиб келди. Мазкур таълимот тарафдорларининг амалий мезони “Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар” бўлиб, жанговарлик (тўғрироғи, жангарилик), зўрлик, бедодликни кундалиқ шиорларига айлантиришди. Марксистлар, аниқроғи, Россия болшевоилари тарих майдонига қўлларида тош, милтиқ, тўппонча билан кириб келишиб, қанчадан-қанча бошларни ёришди, беҳисоб диёнатли кишиларнинг ҳаётига зомин бўлишди. Шундай бўлиши табиий ҳам эди. Негаки, марксистик таълимот тарафдорларини аввал бошданоқ инқироз-

га элтувчи иллат мазкур таълимотнинг вужудида пайдо бўлиши қонуний ҳол эди. Улар инсониятнинг бир синфи, бир зумрасини яшашига ҳақли ҳисоблашиб, қолганларини ҳалоқатга маҳкум этмоқчи бўлдилар. Оқибатда, у тарих саҳнаси-дан суриб ташланди. Бу таълимотга асосланиб қурилган жамият босиб ўтган йўлдан беҳисоб қонлар қолди...

XIX аср Шарқни эса, Фарбдан фарқли ўлароқ, тараққиётнинг куйироқ даражасига хос иллат ва зулмларга қарши курашиши керак эди. Феодал қолоқлик Шарқни Фарбдаги мустабидларга қарам бўлишга олиб келганидан миллий зулмдан қутулиш учун озодлик кураши асосий ҳодиса ҳисобланарди. Озодлик, мустақиллик, эрка феодал қолоқлик, жаҳолатдан қутулгандагина эришиш мумкин бўлган. Бунинг учун жамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислоҳ қилиш лозим бўлиб, бунинг амалга оширувчилар қотиб қолган, дакки кучларга, яъни “қадим” (эски)ларга қарши турувчи “жадид” (янги)лар сифатида майдонга келди. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам, Туркияда ҳам, Туркистонда ҳам сиёсий оқим сифатида пайдо бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараққий топганлик даражаси бир хил эмасди. Чор Россияси томонидан босиб олинган ўлкаларда ҳам XIX аср охирига келиб миллий-озодлик ҳаракатлари охир-оқибатда жадидларни тарих саҳна-сига чиқарди. Миллий истибод занжирига тушган халқ ва элатлар қудратли империя чангалидан фақат бирлашиб ҳаракат қилгандагина қутулишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйғотиш, миллатнинг ўзлигини англаб етишувига эришиши лозим эди. Қулнинг қул эканлигини англаб, озодликка чиқиши учун унда ўз аҳволига онгли назар ташлаш қобилиятини ҳосил этиш талаб қилинарди. Ана шундай фикрга биринчилардан бўлиб қримлик Исмоилбий Гаспралли келганди. У туркий қавмлар, умуман мусулмонлар бирлашиб катта кучга айланишгандагина Россия империясидек қудратли ва маккор салтанат чангалидан қутулиш мумкинлиги, бунинг учун асрий жаҳолатдан, феодал қолоқликдан қутулиб, дунёвий илмларни, замонавий фан ва техникани эгаллаб, тараққий топган миллатлар даражасига кўтарилиш лозимлиги ғоясини илгари сурди. Шу боис ҳаракатни энг аввало инсоннинг дунёқарашини, савиясини шакллантирадиган таълим-тарбия тизимини ислоҳ этишдан

бошлаш керак, деган қатъий қарорга келинганди. Натижада, мусулмон оламида янги бўлган “усули савтия тадрижия”ни жорий этишга киришди ва қутилган натижаларга эришди. Бу усулни у Кавказдагина эмас, Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий этишга ташвиқ қилди. Мазкур ўлкаларда ҳам унинг тарафдорлари, издошлари юзага келди. Туркистонда Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдулқодир Шакурый, Абдулла Авлоний ва бошқалар унинг ҳаммаслақлари эди. Марксистик таълимотдан фарқли ўлароқ, жадидчилик синфий мансубликка эмас, дунёқарашдаги муштаракликка, маслақдаги умумийликка қараб шаклланди. Шу боис ижтимоий келиб чиқишлари жиҳатидан улар турли табақа ва тоифаларга мансуб эдилар.

Айни пайтда, жадидчилик юзага келган вақтда бу ҳаракатга қўшилмаган ҳолда, Россия императорига илтимоснома ёзиб, муайян енгилликларни қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган гуруҳ ҳам бўлган. 20-йилларнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Е. Фёдоров архив ҳужжатлари асосида Ўрта Осиёда, шу жумладан, Тошкентда маҳаллий халқ орасида ана шундай гуруҳ бўлганини қайд этиб, бу гуруҳни “исломчилар гуруҳи” деб атайди ва уларнинг фаолиятига қуйидагича қисқача баҳо беради: 1905 йил январь воқеалари муносабати билан тошкентлик бойлардан айримлари биронтасининг уйига йиғилишиб, мусулмонлар учун мустақил маҳкамаи шаръия ташкил қилиш, вақф мулкларини қайтариб олиш, қозилар ҳуқуқини тиклаш, ўлганларни шаҳар ичидаги қабристонларга кўмиш учун (Туркистон генерал-губернаторлиги ўлганларни шаҳар ичидаги қабристонларга кўмишни тақиқлаган қонун чиқарган эди — Б.Д.) рухсат берилишини сўраб “оқлодшо”га ариза ёзганлар. Уларнинг сиёсий характердаги энг катта илтимоси мусулмонлар истиқомат қиладиган эски шаҳар учун алоҳида идора ташкил этилишини сўраш бўлган. Мазкур аризалар чор ҳукумати эътиборига етказилиши учун 2-Давлат думасининг Тошкент эски шаҳаридан сайланган аъзоси Обид Қориевга топширилди. Бироқ бу ариза ва шунга ўхшаган бошқа хатлар беоқибат қолдирилган. Мазкур исломчилар гуруҳи “...Ўрта Осиёдаги ўзбек ва қирғизлар (қозоқлар — Б.Д.) орасида ва Бухорода бўлган бошқа оқимга душман эдилар. Бу оқим “Таржумон” газетасининг таъсири остида ву-

жудга чиққандур ва унинг исми “жадидчилик”дир”. (Е. Фёдоров. Ўрта Осиёда миллий-инқилобий ҳаракат тарихи. Тошкент, Ўздавнашр, 1925 йил, 39-бет). Дастлабки гуруҳ кейинроқ бориб Уламолар гуруҳини ташкил қилган бўлса, кейингиси — жадидчилик оқимидан иборат бўлган. Е. Фёдоров бу оқим тўғрисида ёзади: “Жадид Бехбудий Самарқандда биринчи мартаба янги усул мактабини очди. Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли ҳам 1904 йилда Тошкент эски шаҳарида шундай янги мактаб очди. Жадидларнинг шу “янги мактаб учун кураш” деган энг катта шиори савдочи бойлар синфининг манфаатига хизмат қилар эди, чунки улар саводлиқ савдо хизматчиларига муҳтож эдилар”. (Ўша китоб, 39-бет). Е. Фёдоровнинг жадидлар фақат савдогарларнинг манфаатларини ҳимоя қилди, деган гапи тўғри эмас.

Мунаввар қори ҳам ана шу оқимга мансуб шахс сифатида ижтимоий фаолиятга кириб келди.

Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли (1878—1931) Тошкентда зиёли оиласида дунёга келган, эски мактаб ва мадрасаларда таълим олган, ўзининг ақл-заковати, зеҳни билан жамоатчилик назарига эрта тушганди. У ақлини таниб атрофига боққанда мудҳиш мустабидлик тузумини кўрди: ўз юртингда инон-ихтиёринг ўзингда бўлмаса, арзимаган иш учун ўзгалардан рухсат сўраб, жавобини олгунча рангинг сарғайиб узоқ кутсанг, Мочалов деган подисага ўхшаганлар эски шаҳар кўчаларидан “ўзи хон, кўланкаси майдон” бўлиб ўтаркан, етти яшардан етмиш яшаргача унга қўл қовуштириб, таъзимда бўлса, у жаноб тўра эса, кўзига ёмон кўринган одамни тап тортмасдан болохонадор қилиб сўкса ҳам, мазлум бечора бош эгиб тураверса... 1898 йил октябр ойида Туркистон генерал-губернаторлиги Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида маъмуриятга ёзилган бир энли хат, ариза, илтимоснома фақат русча қабул қилиниши, маҳаллий халқлар тилида ёзилган бирон-бир ҳужжат инobatта олинмаслиги тўғрисида фармойиш беради, ўз элингда ўз тилингда арз-дод қилолмасанг, бу қандай бедодлик?! Тасвирини тугатиб бўлмас бундай хўрлик ва ҳақоратларни кўрган Мунаввар қорида мустабид тузумга нисбатан чексиз нафрат пайдо бўлиши табиий эди. Унинг дилини бадтарроқ эзган нарса шу эдики, жаҳолат ботқоғида қолган аксари юртдошлари рус, армани, яҳудий бой-

ларининг эшигида қулдек хизматкор, уларга борди-ю, чойчақа беришса, ерга-ча таъзим қилишади, жаҳли чиқиб, кетига тепишса, бошини ҳам қилиб бўйнини қисиб туришаверади. Буни кўрган Мунаввар қори жунбушга келарди: “Қани юртдошларининг инсонийлик шаъни? Қани қадр-қиммати? Қани ўзбекнинг “Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман” дейиши? Дарвоқе, бу фикрлар унинг “Бизнинг жаҳолат — жаҳли мураккаб” мақоласида анча-мунча акс этган. Айни пайтда, маҳаллий халқнинг бунчалик ҳақир ҳолга тушиб қолганининг босиси бор: илму маърифат ўрнини жаҳолат эгаллади. Таълим-тарбия тизими бундан бир неча асрлар қандай ташкил этилган бўлса, шу ҳолича қолаверди. Уни ислоҳ этиш, такомиллаштиришга ҳаракат қилинмади. Бунинг устига, ўрта аср феодал муносабатлари даражасида қолган ижтимоий ҳаёт бундай ислоҳотларга эҳтиёж ҳам тугедирмади. Гўё кейинги 4—5 асрлик ижтимоий ҳаёт қотиб қолгандек, ўзгариш, тараққиёт йўқ эди. Ҳолбуки, бошқа миллатлар ижтимоий тараққиётнинг юксақроқ даражасига кўтарилиб, таълим-тарбия тизимини тубдан қайта қурган, илму фанни ривожлантирган, техника янгиликларининг ҳаётга кириб келишига кўмаклашганди. Бундай кескин зиддиятли ҳолнинг оқибати маълум: қолоқ, жаҳолатда қолган халқ ва элатлар тараққий топган миллатларнинг асоратига тушиб қолди. Мунаввар қори зукко инсон сифатида буни яхши тушунган. У юртнинг озод бўлишини орзу қилади, бироқ Россиядек кучли ва маккор салтанат асоратидан қутулиш осон эмасди. Бунинг учун, юқорида таъкидланганидек, қолоқликдан, жаҳолатдан чиқиш керак эди. 1898 йилда бўлган Дукчи эшон воқеаси буни очиқ кўрсатиб берганди.

Дарвоқе, Дукчи эшон воқеаси... Бу воқеа босқинчиларнинг тутган сиёсати-га ҳам, мустақилликни, эркни орзу қилиб келаётган, миллий истибдодга тушиб қолган халқ ва элатлар ҳаракатига ҳам жиддий “тузатиш”лар киритди. Мустабид чор ҳукумати энди маҳаллий аҳоли эрк, истиқлол учун бош кўтаролмайди, деб қаттиқ ишониб келган бир пайтда Дукчи эшон қўзғолони содир бўлди. Мустабидлар ўлкадаги маҳаллий аҳоли ўртасида жаҳолат, нодонликни сақлаб туриш озодлик, мустақиллик йўлида курашнинг бўлмаслиги учун энг яхши восита деб ўйлаб келгандилар, янглишганларини сезиб қолдилар. Уларнинг

назарида “саводсиз”, “жоҳил ва нодон” бир эшоннинг кетидан минглаб кишилар эргашиб озодлик, мустақиллик курашига отландилар. Бу ҳолни кўрган мустабидлар маҳаллий халқни жаҳолатда, нодонликда сақлаб туриш ҳам хавфли эканлигини сездилар. Натижада, маҳаллий аҳолига маърифат бериш керак, фақат бу русларга нисбатан олиқлик ҳиссини уйғотадиган тизим асосига қурилган бўлсин, деган хулосага келдилар. Бунга рус тили, маданияти, турмуш тарзини ўргатиш, сингдириш орқали эришиш мумкин, деган хулоса чиқарилди. Мустабидлар назарида, схоластика асосига қурилган эскича таълим усулини ҳам ўзгартириш керак, токи фанатик, жоҳил оломон пайдо бўлмасин. Натижада, ўтган аср охири, XX аср бошларида чор маъмурлари маҳаллий аҳоли учун рус тузем мактаблари тармоғини кўпайтиришга мажбур бўлди, катта ёшдагиларни ҳам рус тилига ўргатувчи бепул кечки курслар очилди. “Туркистон вилоятининг газети” (ТВГ) эски усулдаги мактабларни танқид остига олиб, янгича усул — усули савтияни ташвиқ қила бошлади. Дукчи эшон воқеасидан кейин Туркистон генерал-губернатори этиб тайинланган С.М. Духовской маҳаллий бой ва амалдорлар билан учрашганда шундай деганди: “...Мани ниятим русия тилида ўқийдурганлар ҳисоблик беш-ўн адад бўлмаса, юзлаб, минглаб бўлса...” (ТВГ, 1898 йил, 19 декабр).

Дукчи эшон воқеаси эрк, мустақиллик учун ёниб юрган маҳаллий халқлар вакиллари ҳам ўзига яраша сабоқ берди. Қудратли, замонавий қуроолларга эга мунтазам армияси бор салтанат — Россия чангалидан онгсиз, уюлмаган ҳолда ибтидоий қурооллар билан кутулиб бўлмайди. Дарвоқе, С.М. Духовской 1898 йилда маҳаллий аҳолига нўписа билан шундай деганди: “Ақлдан озган кишигина улуг подшоҳимизнинг тутган йўлига қарши ҳаракат қилиш ҳаёлида бўлиши мумкин! Унинг қудрати шу қадар улукки, унинг бир оғиз сўзи билан икки ҳафтадан сўнг Туркистон шу қадар қўшин билан тўладики, ҳар бир волостга биттадан батальон қўйиш мумкин”. (ТВГ, 1898 йил, 28 июн).

Туркистонлик эрксеварлар, жумладан, жадидлар Россия исканжасидан қутулиш учун энг аввало ўсиб келаётган авлодлар маърифатли бўлиши, замонавий илм-фанни эгаллашлари керак, деган хулосага келдилар. Шу боис улар

ижтимоий ҳаётни ислоҳ этишни таълим-тарбия соҳасидан бошлашга киришдилар. Асримиз бошларида янги усул мактабларининг юзага келиши бунинг самараси эди. Айтиш мумкинки, ёш авлоднинг шуури ва қалбини эгаллаш учун мустабидлар билан жадидлар орасида зимдан кураш бошланди. Жадидлар ёш авлоднинг қонига она тилига, она Ватанга, она халқига меҳр-муҳаббат руҳини сингдиришга, пировардида уларда эрк, мустақиллик учун кураш ҳиссини тарбиялашга ҳаракат қилдилар. Ана шу вазифа жадидлар маърифатпарварлигининг мағзини ташкил қилди. Мунаввар қори жадидларнинг пешволаридан бири сифатида бу ишга чин дилдан киришди. У 1903 йилда янги усул мактаби очди, унда ўзи дарс берди. Айни пайтда, янги усул мактаблари учун дарслиқлар, қўлланмалар яратди. Унинг 1907 йилда нашр этилган “Адиби аввал” (Биринчи ўқитувчи), “Адиби соний” (Иккинчи ўқитувчи) алифболари юзага келди. 1908 йилда географиядан “Ер юзи” деган рисола, Курьонни ўқиш усулига бағишланган “Тавжид” китобини ҳамда “Сабазор” тўпламини чоп эттирди. Абдулла Авлоний сингари миллатим, халқим деб ёниб юрганлар Мунаввар қори атрофига тўпландилар.

Мунаввар қори умрининг охиригача ҳам ёш авлодга таълим-тарбия берди. Шўро йилларида уларга эрк, истиқлол ҳақида сўзлади, болшевикларнинг ҳақиқий қиёфасини кўрсатишга интилди. 1927 йили ноябрда “чўлпончиликка қарши кураш” шиори остида миллатпарвар, эрқпарвар зиёлилар “миллатчи”, “буржуа синфининг мафкурачилари” деган ёрлик ёпиштирилиб, қаттиқ танқид, тўғрироғи, таҳдид остига олинганда, Мунаввар қорига ҳам “танқид” калтаги текканди. Қурултойда маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг котиби Акмал Икромов минбардан туриб шундай фактни келтиради: мен, дейди у, Наримонов номидаги техникум ўқувчиларининг биридан хат олдим. Унда ёзилишича, Мунаввар қори ўқувчиларга Чўлпон шеърларини, хусусан “Булоқлар кучоғида” шеърини кўп ўқитади, миллатчилик руҳида гаплар гапиради, дейилган. (Қаранг: “Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1927 йил 22 ноябр). Кўринадики, Мунаввар қори ёш авлод дилига, шуурига мустақиллик, озодлик туйғусини, фикрини жойлашга интилган. Бир куни келиб

туркистонликлар бошига Ҳумо қуши соя солажагига қаттиқ ишонган.

Жадидлар чор Россияси мустабидлиги даврида юзага келган озгина имкониятдан ҳам ўз гою ва мақсадларини амалга ошириш йўлида фойдаланганлар. Жумладан, инқилобий ҳаракатлардан чўчиб қолган Николай II 1905 йил 17 октябр манифести деб аталган ҳужжатга қўл қўйишга мажбур бўлганди. Бунга кўра, Россия фуқароларига сўз эркинлиги, матбуот ва жамиятлар эркинлиги берилди, дейилганди. Туркистон жадидлари ҳам бу имкониятдан фойдаланишга интилдилар. 1906 йилнинг июнида уларнинг “Тараққий” номли газеталари юзага келди. Бу газета чиқиб улгурган 19 сонидан чор маъмуралирининг, умуман мустабидлик тузумининг манфур башарасини халққа очиб ташлай олди. Натижада, Туркистон генерал-губернаторлиги шошилинич равишда газетани ёпишга, муҳаррири Исмоил Обидийни қамоққа олишга мажбур бўлди. Мунаввар қори матбуотнинг қанчалик катта кучга эга эканлигини кўргач, саъий ҳаракатлар билан 1906 йил октябрда “Хуршид” газетасини чиқаришга муваффақ бўлганди. Мазкур газета ҳақида Абдулла Авлоний кейинчалик ёзганди: “Эл орасидаги эътиборига қараб баҳо қўйилганда “Тараққий”дан кейин кўзга иларлик газета “Хуршид” газетаси бўлди.

Бу газета кўбрак “Туркистон вилоятининг газети” билан курашди ва унинг бузуқ ҳаракатларини элга онглашиб турди”. (“Туркистон” газетаси, 1924 йил 24 июн).

Охирги гапга эътибор берайлик: “Туркистон вилоятининг газети” билан курашди... Бу мустабид Россия ҳокимиятига қарши чиқиш билан баробар эди. Зеро, бу газета Россиянинг Туркистонда олиб бораётган мустабидлик сиёсатини мустаҳкамлашга хизмат қилар эди.

Мунаввар қори матбуот сўзининг қудрати нақадар улкан эканлигини яхши англаганлигидан феврал инқилобидан кейин ҳам газеталарга муҳаррирлик қилди. (“Нажот” ва “Кенгаш”), талайгина публицистик мақолалар билан чиқади. Мунаввар қорининг ушбу журналда эълон қилинаётган айрим мақолаларида унинг публицистик салоҳияти аниқ сезилиб турибди. Олайлик “Бизнинг жаҳолат — жаҳли мураккаб” мақоласини. Айтиш мумкинки, бунда публицист Мунаввар қорининг жасорати очиқ кўрилади. Мадрасаларга ўрнатилиб, неча асрлардан буён мустаҳкам тус олган таълим

тизимини ўзгартиришга, ислоҳ қилишга у дадил журъат этган. Ахир, диннинг, уламоларнинг таъсири кучли бир пайтда бундай дадил ҳаракатни жасорат дейиш мумкин, холос.

Мунаввар қорининг жамоатчилик орасидаги обрўйи, сўзининг таъсир кучи қанчалик катта бўлганлигини шундан ҳам билиш мумкинки, унинг “Никоҳ тўғрисида” сарлавҳали мақоласининг 1-қисми эълон қилинган, Иван Гейер муҳаррирлик қилган “Тараққий” газетасининг 1906 йил 16 март сонидан “Қозилар ҳукми” деган хабар босилган. Унда баччабозлик, никоҳ тўйларида яллагиларнинг базм уюштириши, ўлик чиққан уйда ғассола ва отин аёлларнинг бир ҳафта давомида йиғи қилиб, охирида майит эгасининг берганига қаноат қилмай, ортиқча талаб қилишлари каби хилофи шаръий ишлар қозилар йиғинида манъ қилиниб, бу тўғрида яқдил ҳукм чиқарилгани тўғрисида ёзилган. Бу публицист Мунаввар қори сўзининг амалий самараси эди.

Мунаввар қорининг “Тошкентда мусулмон жамияти” сарлавҳали мақоласининг аҳамиятини тушуниш учун ҳаёлан ўша йилларга қайтиш керак. Николай II нинг манифестида жамиятлар тузишга рухсат берилган, Туркистонда фирқалар юзага келтириш учун ҳаракат қилиш лозим эди. Ишни энг аввало кичик-кичик жамиятлар тузишдан бошлаш мумкин бўлган. Мунаввар қори бу йўлдаги ҳаракатни 1906 йилдаёқ бошлади. 1909 йилга келиб Тошкентда “Жамияти ҳайрия” ташкил қилинади. Бу маҳаллий аҳолини уюштириш, бирлаштириш йўлидаги дастлабки қадам эди. Шу боис Мунаввар қори мазкур мақоласида жамият фаолияти тўғрисида жон куйдираётгани бежиз эмасди. Уюшган, онгли ҳаракатнинг маркази жамиятлар, бора-бора эса, фирқалар бўлиши табиий ҳол эди. Дарвоқе, 1917 йил феврал инқилобидан сўнг мамлакатдаги вазият бирмунча ўзгарди: мусулмонлар ҳам ҳуррият келишига ишондилар, эрк ва истиқлолга эришиш имкони турилгандек туюлди. Бунинг учун зудлик билан амалий ишлар қилиш лозим эди. 1917 йилнинг мартада эрк, истиқлол ҳаракатининг маркази бўлиши мўлжалланган “Шўрои исломия” жамияти тузилади. Жамият аъзолари Туркистоннинг мустақиллиги учун курашаркан, Россиядаги мусулмонлар ҳаракатини бирлаштириш лозим деб ҳисобларди. Шу боис бу жамиятнинг Қозон, Петербург,

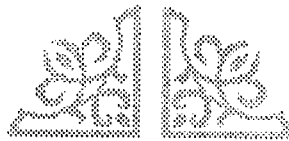
Уфа каби шаҳарлардаги мусулмонлар ташкилотлари билан алоқаси кучли эди. Шўронинг ташкилотчиларидан бири ва раҳбари Мунаввар қори бўлганди. Шу йили апрел ойида Туркистон мусулмонларининг қурултойи чақирилиб, кун тартибига 12 масала қўйилганди. Жумладан, Туркистоннинг келажакдаги усули идораси, яъни давлат тизими қандай бўлиши керак, унинг Россия билан алоқаси қай даражада қолади, деган муаммо асосий масалалардан эди. Қурултойнинг ўтишида Мунаввар қорининг хизмати алоҳида бўлди. Тўғри, қурултой юқорида зикр этилган масалани аниқ ҳал этолмади, бу масалани ҳар томонлама, пухта ўрганиб, маромнома тайёрлаш учун 9 кишидан иборат ҳайъат тузилади (бу ҳайъат кейинчалик 13 кишига етказилганди). Ана шу ҳайъат ичида Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар қори ҳам бор эди. Мўлжалланган маромнома тузилиб, сентябр ойидаги қурултойда қабул қилинади. Бу маромноманинг назарий асослари Туркистон (Кўқон мухторияти)га ҳуқуқий замин бўлганди.

Кўринадики, Мунаввар қорининг октабир тўнтариши арафасидаги ижтимоий фаолияти ниҳоятда қизғин кечганди. Буларнинг орасида энг муҳимларидан бири, у уламолар билан жадидлар орасидаги келишмовчиликни, нифоқни йўқотишга катта куч сарфлади. “Иттиҳоди тараққий” (Тараққийпарвар) фирқасининг ташкил қилиниши ҳам Мунаввар қори номи билан чамбарчас боғлиқ.

У мазкур фирқага раҳбарлик қилганди. Агар тарих ғилдираги шу йўсинда айланаверганда, Туркистон мухториятни қўлга киритиб, мустақамлаб олган бўлиши мумкин эди. Лекин октабир тўнтариши, большевикларнинг ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олишлари воқеалар оқимини бошқа йўлга буриб юборди. Чор ҳукуматидан ҳам юз карра маккор ва қаттол бўлган болшевиклар ҳукумати Туркистоннинг эрки, мустақиллиги учун ёниб, курашиб юрганларни биринкетин маҳв қилди. Булар орасида Мунаввар қори ҳам бор эди. Қатағон йилларининг даҳшатли азобларини бошидан кечирган Лазиз Азиззода ушбу сатрлар муаллифига шундай деганди: “Бизлар турган қамоқхонага Мунаввар қорини ҳам олиб келишганди. Унга маслагиндан қайт дейишди. Мунаввар қори маслагимдан қайтмайман деган. Шунда уни олиб чиқиб отиб юбордилар”. Бу воқеа 1931 йилнинг апрел-июн ойларида содир бўлади. Мунаввар қори сингари жадидлар Туркистоннинг эркин, мустақил бўлишини орзу қилишдан қайтмаганлар. Бу йўлда ожиз эканликларини сезганларида унсиз йиғлаган кишидек дилдан ёндилар, дилдан куйдилар.

Бу фактларнинг барчаси нима учун Туркистонда жадидчилик юзага келди, унинг моҳияти нимадан иборат эди, деган саволларга маълум даражада жавоб бўла олади.

*Бойбўта ДўСТҚОРАЕВ,
филология фанлари номзоди.*

Исмоил ПОРЛАТИР

Янги турк шеърияти

Турк шеъри, XIV асрдан бошлаб “Девон шеъри” деган анъана доирасида XIX аср ўрталарига қадар манбаини Шарқда топган эди. У чуқур диний мазмун ва бой мумтоз мезонларга йўғрилган ҳолда юз йиллар бўйи салтанатини давом эттирган-дир. Бу шеър дунёсининг табиати ва камолоти борасида кўп тадқиқотлар қилинган. Атоқли олим Меҳмет Човуш ўғли “Девон шеъри” сарлавҳали мақоласида биз айтаётган бу шеърий анъаналар қандай ташкил топган ва камолотга эришганини чуқур ўрганиб, бир умумий хулосага келган эди:

“Мавзуимиз шеър бўлгани учун умумий хулосамизни айтайлик: Девон шеърининг маълум бир шартлари, чегаралари бор эди, тили ва унга боғлиқ бўлган эстетик низомлари ўзгармаса, янги шеър қоидалари қаршида дош бериб туrolмасди. Ўзгаришларга учраб вужудга келган шеърни эса девон шеъри деб бўлмас эди. Чиндан ҳам, Яхё Камолнинг янги эстетик қарашлар асосида, аммо “Эски шеър шабадалари” йўлида ёзганлари ҳам шу туфайли Девон шеъри доирасига қўшилмасди.

Эски маданиятнинг ҳуқуқ тизими, давлат қурилмаси, шахс тушунчаси каби санъат ва хусусан шеър тушунчаси ҳам асос-асосларидан ўзгаришга мажбур эди. Лескофчали Фолиб, ҳарсақлик Ориф Ҳикмат, Усмон Шамс, янгишаҳарли Авний сингари сўз усталари Девон шеъри доирасида сўнгги сўзларини сўйладилар”.

Ҳа, бу хулосада жуда ўринли айтилганидай, XIX аср ўрталарида Девон шеъри сўнгги намуналарини, ҳатто янгитдан жонлана олиш мужодалаларини ҳам бераётган эди. Лекин аср олиб келган ғарбга таянган янги дунёқараш, янги нуқтаи назарлар қаршида Девон анъаналарини сақлаб қолиш учун қилинган бу сўнгги ҳаммалар ортиқ муваффақият қозониши қийин эди. Бунинг сабаблари ҳақида бироз тўхталишнинг нафи бор, деган фикрдамиз.

XVIII аср охирларидан XIX асрнинг илк йилларига кириларкан, турк дунёси янги бир маданий қурилма билан юзма-юз келаётган эди. Ғарб, хусусан француз маданий ҳаётини XVIII асрнинг бошларидан эътиборан тан ола бошлаган турк зиёлиси, бир тарафдан бу янги дунёда ўзи учун керак бўлган илм ва техникага оид маълумотларни, иккинчи тарафдан эса ўзида ҳам француз инқилобини ҳозирлаган ғарбнинг фикр оқимларини изма-из ўрганарди. Бу йўлнинг очилишида Ғарб билан дипломатик алоқалар ўрнатилганининг аҳамияти катта бўлди. Ҳарбий мактаблар очилиши натижасида халқ таълими ҳам ўзгаришларни бошидан кечирди. Франциядан мутахассислар келтириш ва Оврупога талабалар юбориш ишлари йўлга қўйилди. Йилдан-йилга бу олди-бердиларнинг суръати оша борди ва Истанбулда кенг миқёсда ғарбий ҳаёт тарзи ўзини кўрсата бошлади. Оврупога кетган турк инсонни эса, у ернинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётини яқиндан таниди ва бу ҳаётни Истанбулга, ўз даврасига ташиб кела бошлади. Бу ўзаро борди-келдилар турк маданий ҳаётига ва адабиёт дунёсига янги қадриятлар, янги адабий турлар ва хилма-хил санъат маҳсулотларини олиб келиб қўшаётган эди. Шуниси ҳам борки, ғарб таълим

тизими ҳамда муассасалари янги бир бегона тил — французчани ҳам бирга келти- раётганди. Бобиолийдаги (Боби Олий — Истанбулдаги ҳукумат уйи ва шу номли кўча) “Таржима уйи”, “Ҳорижия қалами” каби давлат доиралари ёнида ҳарбий таълим тизимида очилган мактаблар ҳам бу тилнинг, ҳам бу тилдаги адабиёт ва маданиятнинг зиёлилар орасида тез ўрганилиши ва танилишини таъминларди. Яна бу адабиёт ичида бизда бўлмаган газета, театр, ҳикоя ва роман билан бирга фикрий уйғотувчи мақодалар ҳам янги тушунча воситалари ўлароқ танила ва ўзлаштирила бошлаган эди.

Турк маданий ҳаёти учун янги ҳамда ўзгача бўлган икки санъат турини бу ерда санамай ўтолмайман. Булардан бири театр, иккинчиси ғарб мусиқасидир. Устига- устак, булар сарой томонидан ҳам қўлланаётган эди. Чет эл театр жамоаларининг Истанбулда катта рағбат кўргани, бу санъат турининг биз учун янгилиги, ҳам жон- ли, ҳаракатли эканлиги ҳамда томошабинни ўйлашга чорлаётгани турк жамиятига таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмасди. Мусиқа эса тўғридан-тўғри завқларнинг ўзга- риши учун восита бўлаётганди. Опера, оперетта, бал ва турли рақс (танца) группалари ўз маданий марказлари билан Истанбулга янги ва ўзгача ранг қўшаётган эди. Бутунлай ўзгача табиатли бу санъатларни кенг ёйишга интилганимиз, бу Ғарб ма- данияти ва санъати дунёсига киришга уринишларимиз, шубҳасиз, адабиётимизга ҳам янгича бир дунёқараш олиб келиши муқаррар эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Танзимат Фармони (3 ноябр 1839)нинг сиёсий ва ижтимоий (социал) соҳада қайд этилган янгилиниш ҳаракатлари, истар- истамас адабиётда ҳам таъсирини кўрсата бошлади. Чиндан ҳам Танзимат ҳаракати асосан дунёқарашда онг ўзгаришининг ифодаси эди. Сиёсат соҳасида, маршрутят фикри атрофида кенг тарқалган ҳақ, адолат, қонун, тенглик, озодлик каби янги тушунчалар ила тараққийётга юз тутган ижтимоий кайфиятли шиорлар ва тушунча- лар, таълим йўли билан ҳам кенг халқ қатламларига етказишга ҳаракат қилинарди.

Яна бу даврда адабиёт Танзимат ҳаракатининг руҳига уйғун ўлароқ, мунтазам тарзда бўлмаса ҳам, ҳар қалай сиёсий ва ижтимоий атамалар ва тушунчаларни ўз мавзулари ичига ола бошлади. Чиндан ҳам шу хусусияти ва Танзимат ҳаракатининг руҳига уйғун фикрларни ишлатаётганлиги туфайли “Танзимат адабиёти” деб ном- ланган бу давр адабиёти халқ онгида бурилиш, уни зиёли қилиш ва маърифат билан қуроллантириш учун янги кураш майдонига айланди. Хусусан, Шиносий, Зиё Поша, Номик Камол авлоди деб аталган бу даврнинг биринчи доирасидаги барча интилиш ва уринишлар фақат шу йўлдадир. Ундан ташқари улар яратган адабиёт- нинг сиёсий ва ижтимоий табиатга эгаллиги ҳам шундай дунёқараш туфайлидир. Бошқа жиҳатдан, Номик Камол бошчилигидаги бу авлоднинг, эски адабиётнинг “мухаййал” (“хаёл қилинган”) тарзини, тартибни нишонга олиб уриши, ҳатто йиқитишга уриниши, Рижоизода Акрам, Абдулҳақ Ҳомит ва Сазоий мактаби деб аталган иккинчи авлоднинг янгилик йўлида отилган илк одимлари янада илгарироққа олиб боргани, ҳатто уларни асосчи қилгани бу давр адабиётининг яна бир муҳим хусусиятларидандир.

ТАНЗИМАТНИНГ БИРИНЧИ АВЛОДИ

(Шиносий — Зиё Пошо — Номик Камол)

XIX асрнинг 60-йилларида турк адабиётининг чеҳрасини ўзгартирган, уни янги унсурлар, нуқтаи назарлар ва янги асарлар билан бойитган бу уч шоирни — Шино- сий, Зиё Пошо, Номик Камолни — “Танзиматнинг биринчи авлоди” деган тушун- ча остида бирлаштирмак ва баҳоламак тасодифий эмасдир. Бу уч шоирнинг ўз за- монасида энг олдинги қаторда келганликлари, айна йилларда адабий жараёнда бир орада бўлганликларидан ташқари ҳар учовининг ҳам бир оёғи Ғарбда, бир оёғи Шарқдадир. Учовининг ҳам онгли равишда (Зиё Пошога кейинроқ орта қайтиш юз берганини ҳам унутмаган ҳолда) адабиётга тафаккур йўналишларини олиб ки- ришга ҳаракат қилганлари, ақлга (рационализмга) яқинлашувлари, эски шеър анъ- анасини бир чеккадан “ёқавайрон қилишга” ва ўзгартиришга уринганликлари, янги фикрларни ҳимоя қилганликлари ва шунга мос йўлда отилган битганликлари ва ни- ҳоят ижтимоий мавзу ва муаммоларни шеърга олиб кирганликлари бизни шундай

таснифга, шундай номлашга олиб келаётир. Чиндан ҳам “Танзиматнинг иккинчи авлоди” деяжамиз Рихоизода Маҳмут Акрам ила Абдулҳақ Ҳомитнинг санъати ва шеъри ҳам унсурларда, ҳам татбиқларда булардан катта фикрий йўналишларда бўлади.

Турк адабиётининг, шу жумладан шеъриятимизнинг ўзгариши ва янгилашуви йўлида Шиносийнинг аввал бошда таржима соҳасида отган одимларини таърифлаган эдик. Фақат у бу дастлабки одимлар билан чекланмади, турк адабиётига инсон ҳақиқатини олиб киришга ҳаракат қилди. Чунончи, “Таҳмид”да:

Дагилми Тангрининг эҳсони ақлу қалбу лисон
Бу лутфу этмалидир фикру шукру зикр инсон, —

дер экан, инсоннинг ўз бойликларига ишора қилади; “Муножот”да эса:

Ваҳдати зотига ақлимча шаҳодат лозим,
Жону кўнглум-ла муножоту ибодат лозим, —

деб инсонни инсон қилган энг муҳим унсур “ақл”ни биринчи ўринга қўяди. Асрлар бўйи дунёга кўнгиш қўзи билан қараган турк шеъри энди тафаккур йўлига ўтаётган эди. Айна тавр Зиё Пошонинг “Таржибанд” ва “Таркибанд”ида ва ғазалларида ҳам кўзга ташланади:

Ё Рабб! Надир бу даҳрда ҳар марду зуфунун
Ўлмуш балойи ақл ила оромдан мосун, —

деган Зиё Пошо, ҳаётнинг ва ҳодисаларнинг қаршисига онгли инсонни чиқаради. Номик Камол эса инсоннинг инсоний сифатларидан сўз бошлаб, халқ ва миллат тушунчаларини тез-тез қўллайди:

На мумкин зулм ила бедод ила имҳойи ҳуррият
Чалиш идроки қолдир муқтадирсан одамийятдан, —

сўзи ила (бу ерда: “қолдир” сўзи “турғаз” маъносини билдиришини унутилмасин) одамзотнинг мангу бойлиги бўлиши “идрок”ка диққатни тортади.

Шиносийнинг турк шеъридаги ўрни, шубҳасиз, санъат мезонларида эмас, йўл очувчи бўлганлиги ила боғлиқдир. У Рашид Пошога ёзган илк қасидаларидан бирида:

Рума бир овруполи бут верали равнақ ва шон
Рашки иқлими фиранк ўлмалидир Туркистон, —

дейиши билан борилиши керак бўлган мўлжални кўрсатарди. Мўлжал Оврупо-дир. Хаёлимиздаги, орзумиздаги турк элларининг Ғарб билан бўй ўлчашини асос-дир. Бу йўлда у, вазир Рашид Пошонинг хизматларини тўрт қасидада санаш билан кифояланмайди. Бу мадҳлар баҳонасида турк шеъри янги тушунчалар билан тўйинтирилган бўлади: ақл, қонун, маданият, ҳақ, адолат, раиси жумҳур, анжумани до-ниш, итиқнома (ҳалоскорлик мактуби) каби. Шиносийнинг турк шеърига олиб кирган муҳим бойликлари ана шулардир. Йўқса, шеърини бошдан-оёқ назардан кечирилса, ундан янгиллик топиш учун кўп машғул бўлишга тўғри келади. Ғазалла-ри, қитъалари, мадҳиялари, муфрадотлари (бир мисралик шеърлари), масорийлари (шодиёналари), тарихлари — ҳаммаси эски унсурлар, эски борлиқлардир. Фақат улар орасида “соф туркча”да ёзилганлари ва халқ қўшиқларию халқ ибораларининг шеърлаштирилган турлари турк шеърида янги тил изланишларининг энг кўзга таш-ланган намуналаридир:

Файласуф ул кишидирким нереди! ўлса ҳамон
Уйар албатта замона уна уймазса замон.

¹ Қаерда.

* * *

Кўйамам қаргайи булбул ерина
Чечак очмиш тикани гул ерина.

* * *

Хукм эдан кўнглума жонон улдир,
Муҳр кимдайса Сулаймон улдир.

* * *

Ишқким қалбга физодир на енир на йўтулур,
Бир демир лаблабидир чигнайана ишқ ўлсун.

* * *

Не гам учуб ватанимдан боид душтумса (боид — йироқ),
Йопар ғариб қушун ошиёнини Оллоҳ.

* * *

Уммид эдерим васлини ғурбатта дамодам,
Доғ доға қовушмас қовушур одама одам.

Булар ва бунга ўхшаш иборалари, унинг сўзлик (луғат) яратиш ишларига ҳам нақадар жиддий ўралашганини очиқ-ойдин кўрсатмоқда. Яна Шиносийнинг ғарбдан ўгирган масаллари — “Таносух”, “Эшак ила Тулки”, “Қора қуш боласи ва Қарға”, “Ари ила Чивин” — ҳам тили билан, ҳам халқ ижодидан илҳомланганлиги билан қанчалар халққа юзланиш йўлида қаттиқ меҳнат қилганини кўрсатади.

Шиносий, янги шеър тили билан, эски шеърнинг хаёл дунёсини синдириш билан, ҳикоят тарзини янги жонли тилни олдинга чиқариб ўзгартириш билан Зиё Пошо ва Номик Камолга йўл очди, тилни замонга мослаш ишининг бошловчиси бўлди.

Унинг эски шеър анъаналарига қаршилиги фақат бадий ижодида билинади. Унда Зиё Пошо ва Номик Камолга ўхшаб янгилик йўлида эски нуқтаи назарни фикрий жабҳада тор-мор қилишга, йиқитишга уриниш ва уни кераксиз деб ҳисоблаш каби ниятлар ва ёндашишлар йўқдир.

Биринчи авлод ичида шеър ҳақидаги қарашларни илк бора асосли равишда Зиё Пошо машҳур “Шеър ва иншо” (“Хуррият” — 11, 1868) мақоласида ўртага қўйди. Пошо бу мақоласида “Усмонлиларнинг шеъри надир?” саволига жавоб изларкан, бизнинг шеъримиз на Нажотий, Боқий ва Нафъий девонларидаги қасидалар, ғазаллар, қитъалар ва маснавийлар, на-да Надим ва Восиф шарқийлари эканлигига диққатни тортароқ, у даврга ҳужум таври билан, ҳақиқий турк шеъри сифатида халқ кўшиқларини кўрганлигини билдиради. Лекин Пошо 1874 йилда тайёрлаган “Харобот” антологиясининг “Муқаддима”сида бу қарашларнинг тамоман тескарисини айтиб, Девон шеърини ҳимоя қилади ва уни асл турк шеъри ўлароқ тавсифлайди. Тагин у:

Гоҳийжа Ғарибийи ўқурдум,
Ошиқ Ғарибга ёнар дурурдум.
Ошиқ Умари гоҳ олирдим
Учқур сўзуна шошар қолирдим, —

дея халқ шеърини эрмак қилади; бундан ташқари Ғарб адабиётига юзланишни ҳам кераксиз ҳисоблайди ва:

Билмамки недан ҳар ишда мутлоқ
Овруполийа муқаллид ўлмоқ, —

дейиши билан шуурсиз Ғарб тақлидчилигини танқид қилади.

Зиё Пошодаги бу иккиёқламаликка зид ўлароқ Номиқ Камол эски шеър анъанасини йиқитиш сари кетаётганини кўрамиз. Айниқса, Зиё Пошонинг илк қарашлари асосида иш олиб бораётган ва “Харобот”даги баҳоларига кескин қарши чиққан Камол “Таҳриби харобот ва таъқиб”да дўсти Зиё Пошони қаттиқ танқид қиларкан, иккинчи тарафдан эски шеърни ҳужум остига олади. Айниқса, унинг Эрон шеъри тўғрисидаги мадҳияларига қарши чиққан Камол Шарқнинг шеър завқини янгидан жонлантиришга уриниш самара бермаслигини шундай ифодалайди:

Тарзи ажамий нечундир ихё?
Қилки абада попоқлар иқсо?
Эл вермадими Нодиму Нафъий?
Шеърин биза ворми нафъи?
Энг порлоғи энг буюк йолондир,
Дўғрусун бул бени инондир.

Бу ҳам етмагандек:

Туркийда қасида кўрмадим бан,
Беш байти биле мутобиқи фан.
Мазмунлари ваҳмдир зунундур,
Ақла гўра одата жунундур, —

деб эски шеърни мантиқсизликда айблайди.

Номиқ Камолнинг эски шеърга қарши чиқиши фақат шундагина эмас, “Муқаддимаи жалол”, “Баҳори дониш муқаддимаси”, шунингдек, мактубларида ҳам бу мавзуга такрор-такрор қайтади. Камол “Баҳори дониш”нинг сўзбошисиди шундай дейди:

“...девонларда бағри доғли лолалардан, ёқаси йиртиқ гуллардан, фалакка ўхшаш нилуфарлардан, қилчалик беллардан, илон қаби сочлардан, салви (сарв)дан узун гулбоний (девсифат) қаби бўйлардан, ўқ қаби киприклардан, ханжар қаби ғамзалардан гунафша ёқа зумрад қаби мўйлардан, шўр дудоқлардан, дарё-дарё қонли ёшлардан, дунёни ёқар даражадаги оташли оҳлардан, устига пахта ёпишган — ирганч яралардан, сеҳрбоз қаламлардан, ботмон-ботмон шароб ичувчи сархушлардан, жиннихоналардан қочганда кўчаларда кезиб, бақириб кўкрагига уриб юрувчи ошиқлардан, бир дилбарнинг сочига тароқ бўлган парча-парча кўнгишлардан воз кечилмайди”.

Муболағали тарзда эски шеърни бунақасига баҳолаш, шубҳасизки, ўзлари амалга ошираётган янгиликлар йўлини тўсиши мумкин бўлган унсурларни илдизидан қазиб отиш учундир. Ҳар янги адабий ҳаракат албатта ўзига мўлжал қилиб кучли бир санъат тушунчасини танлайди; ўз янгилиги, ўз тезислари бошқаларникидан устунлигини кўрсатмоқчи бўлади, ўз нуқтаи назарини ном қозонтиришга интилади. Номиқ Камолнинг ҳам эски шеър анъанасига қарши ҳаракат қилиши ва тутган йўли ана шу тушунчадан олади.

Ниҳоят, Номиқ Камолнинг Шиносий очган йўлдан кетганлигини таъкидлашим керак. У ҳам ўз даврининг фикри ва мантиқини шеърга киритмоқчи бўлди. “Таҳриби харобот”да:

Мақбул бўларми шуурсиз шеър?
Бир корга ярарми нурсиз шеър? —

дейиши шундандир.

Қисқаси, Танзиматнинг биринчи авлоди шарафига айтадиган гапимиз шуки, улар адабиётимизнинг янгилиниши йўлида ҳам фикрий жабҳада, ҳам татбиқотда муҳим одимлар отдилар; даврнинг сиёсий-ижтимоий муаммоларини адабиётнинг, айниқса, шеърнинг мавзулари доирасига киритдилар; уларнинг қўлида адабиёт ижтимоийлашиш йўлида илгарилаб кетгани кўринади; ҳатто жамиятнинг умум дардларини шеър кун тартибига киритдилар.

ТАНЗИМАТНИНГ ИККИНЧИ АВЛОДИ

Танзиматнинг иккинчи авлодини зеҳният (концепция) жиҳатидан икки йўналишда кўздан кечириш фойдадан ҳоли эмас дейман. Биринчи йўналишда шеърни, Зиё Пошо, Номик Камол авлоди қўйган қадамларни янада илгарироққа етказмоқ ва янада соғлом асосларга кўтармоқ ҳамда шу фикр асосида чиройли намуналар яратмоқ учун фаолият кўрсатган Ражоизода М. Акрам ила Абдулҳақ Ҳомишти кўра-миз. Иккинчи йўналиш эса эски шеър анъанасини давом эттириш йўлида ва Муаллим Ножи етакчилигида ўзини кўрсатади. Ҳар икки йўналишни қўллаб-қўлтиқлаган ёшлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, Акрамнинг ёнида Манамазлизода Меҳмет Тоҳир, Абдуллаҳалим Мамдуҳ каби ёшлар; Ножининг ёнида Алҳож Иброҳим Афанди, Шайх Васифий, Файзи Афанди, Саид Афанди (Ластик Саит), Меҳмет Тоҳир Афанди каби анъаначи шоир ва ёзувчилар жой оладилар.

ЯНГИ ШЕЪР САНЪАТИНИ ҚУРГАНЛАР

Адабиёт тушунчаси атрофидаги бу қутблашмалар ёнида адабиётнинг эстетик жиҳатининг кун тартибига келгани ҳам бу авлоднинг муҳим мавзуи бўлди. Айниқса, Ражоизода Маҳмуд Акрам адабиётни санъат мезонлари доирасида баҳолашган, шеърга ҳам янги ўлчовлар (талаблар) қўярди. Қандайдир бир маънода у ўз даврининг шеър санъати назариясини яратарди. Акрам, ўздан олдинги устозларининг эски-янги шеър борасидаги хулосаларига қарши бориб, шеър нима эканлигини тушунтиришга уринарди. Ҳатто шеърнинг адабиётдаги ўрни устида тўхталарди. Бу мавзуда у, аввало санъат мезонларини олдинги ўринга олаётган эди. “Санъатнинг мақсади гўзаллик” деган асосда гўзаллик унсурини ўртага ташлаётган эди.

“Мақтаби мулкыйя”да муаллимлик қилган Акрам “Таълими адабиёт” журналида ўзи ўқитаётган дарсларининг қадларини, сўнгра бу йўлдаги умумий хулосаларини эълон қилади. Бу чиқишларда олдин “фасоҳат” мавзуи кенг ўрин олади. “Тақдири Алҳон”, “Пажмурда”даги баъзи мақолалари ва тақризларининг бир қисмида “балогат” мавзуини кун тартибига қўяди. У кезларда Ражоизода М. Акрам шеър санъатини, узуқ-юлуқ ҳолда бўлса-да, Ғарб нуқтаи назаридан баҳолаш эди.

ШЕЪРНИНГ ЯНГИ МАВЗУЛАРИ

Танзимат даврининг бу иккинчи авлодини, Фардий¹ ҳиссиётлар деган ишончдаман. Бу ерда олдиндан таъкидлашим лозим бўлган бир нуқта шуки, биз энди бундан буён конкрет ҳаётда ҳис қилган, ўйлаган, севган, дарду аламларга қаршилик кўрсатган, ҳатто, қисматга ҳам қарши чиққан бир инсон типи билан юзма-юз келамиз. Бунинг илк намуналарини Иззат Мулланиннг “Меҳнаткашон”ида ҳамда Окиф Пошонинг неварасига атаб ёзилган марсияда кўрган эдик. Аммо бу ерда, айтиб ўтиш керакки, ғарб романтизмнинг таъсирларини ҳам унутмаслик керак. Чунончи, Номик Камолнинг илк таржималаридан ва Виктор Гюго романтизмидан сўз очиб ўринли бўлади. Номик Камол романтик оқимни турк ўқувчисига тақдим этаркан, бора-бора Виктор Гюгонинг мумтоз театрга нисбатан ўзини тутиш тарзини ҳам турк адабиётига олиб киради. Биз романтизмнинг сеҳрли ҳавосини унинг қалами орқали ўрганганмиз. Номик Камолни бу йўлда қўллаб-қўлтиқлаган Ражоизода Акрам, романтизмнинг машҳур романчиси Шатобрианнинг “Атала” романини туркчага ўгирди (1872). Американиннг ваҳший ўрмонларида инсонни ич-ичидан қуршаб олган ва сарсону саргардон этган бир севги воқеасини турк ўқувчисига тақдим этди. Бу роман у даврда жуда катта меҳр билан қарши олинди ва оммавий равишда ўқилди. Шу боисдан Акрам уни саҳнага мослаштиради. Романтизмнинг бу сеҳрли таъсиридан бунча узун сўзлаётганимнинг сабаби шуки, “Атала” таржимаси турк адабиётини романтизмнинг сеҳрли ҳавосига киришини тезлаштиради ва бу ҳавонинг таъсири ила “табиат” бошдан-оёқ иккинчи авлод шеърининг асосий мавзуи ҳолатига ўтди.

Табиат, шубҳасиз, иккинчи авлод шеърининг энг кўп ишланган ва янгилик тамбаси урилган мавзудир. Ражоизода Акрам табиатни санъат учун битмас-туганмас

¹ Шахсий.

шеър манбаи деб билса, унинг ёнида Ҳомит чунончи, Ҳиндистоннинг қўл тегмаган табиати ва бу табиат гўзаллиги қаршисида ҳайратларини яшира олмайди. Яна романтик адабиёт юзага келтирган у сеҳрли табиат иқлимини Ҳомит “Атала”дан олганини очиқчасига ўз “мактублар”ида ифода қилади.

Ражоизода Акрам, илк шеърый тўшлами “Нағмаи саҳар”дан бошлаб “Уч замзама”сида табиатнинг жуда ранг-баранг кўринишлари қаршисидаги ҳайронлигини тилга олади. Хусусан янгича тарздаги “Чўпон”, “Чечак” каби шеърларида табиатни ажнабий санъатчидай томоша қилган шоир “III замзама”даги “Бу ҳам бир шеър муҳзини дигар”, “Ҳилоли саҳар”, “Навбаҳор” каби шеърларида бой бир табиат манзарасини чизишга уринади...

Табиат ичида макон унсури ҳам яна Акрам орқали шеърга киради. Кўпроқ мазорлик (қабристон) оламларида юзага келган табиатни томоша қилиш одати ўлим фикри билан бирлашади. Шу тариқа шоир тафаккурга чўммоқ учун тез-тез табиат кўйнига боради. Бу манзара ичида “табиат — инсон” бир-бирига уйғундир.

Ҳомит эса “Саҳро” шеърисида қир ҳаётини мисраларга жо айлайди, бундан олдин ҳам “Можаройи ишқ” ва “Духтари ҳинду”да табиатга юзланганди. “Булар Удир”даги табиат шеърлари эса “Сарвати фунун” шеърисида замин ҳозирлайди. Фақат буларнинг нарёғида Ҳиндистон сафарларининг маҳсули бўлган “Қурсийи Истиғроқ” ила “Қулбаи иштиёқ” шоирнинг табиат қаршисидаги ҳайронлигини очиқча ифода этади. Кўркам бир табиат манзараси, уни гоҳ-гоҳ боқий ўйларга етаклайди. Лекин шеърни ортиқча чуқурлаштирмайди, у гўзалликларни мафтун бўлиб томоша қилиш билан кифояланади. Сўнгра:

Чамандир, баҳрдир, кўҳсордир, (тоғликлардир), субҳирабийдир (баҳор)

Бу ерларда дўған бир шоир ўлмоқ пек (жуда) табиийдир, —

дер экан, шоирлик ва шеърят илҳомини табиатдан топганини аниқ ифода этади.

Мавжуд ҳаётнинг аччиқ аламлари, бу аламларнинг таъсири ила ўлим мавзуи ҳам Ражоизода Акрам ва Ҳомитнинг шеърларида кенг ўрин тутаяди. Акрамда болаларининг мусибати туфайли туғилган бу ўлим ҳаёли Ҳомитда Фотима Хонимнинг ўлими чоғида янада кенгайди ва теранлашади. Бу йўлда Акрам, биринчи қизчаси Пиройа хотирасига ёзган “Таҳассур” (“Ҳасрат чекиш”) ила илк қалам кўйган бўлса, суюкли ўғли Ниждоннинг ўлимидан кейин ёзган “Ниждод Акрам”да сурункали ўлимдан сўз очади ва ҳазин ўйларга берилади. Шуниси ҳам борки, Акрам ўлимнинг аччиқларидан қовриларкан, туриб-туриб бу илоҳий сирнинг тушунарлиги қаршисида ожиз қолади; руҳидаги изтиробларни “қазо ва қадар” ҳаёли ила тинчлантиришга уринади.

Ҳомит эса ўлим қаршисида ҳаёлга толган инсондан ҳам кўпроқ уни муҳокама қилаётган шоирдир. Хусусан, “Мақбар”да бепоён борлик, ҳаёт ва ўлим ўлимдан кейинги ҳаётга оид кузатишлар манбаини сўфийлик тафаккуридан олади. Бу ерда шоирнинг Оллоҳнинг мухотаб (Оллоҳни тингловчи) ҳоли, доимий савол-жавоблар йўли билан ҳаёт-ўлим орасидаги таърифи имконсиз ўзгаришларни қаламга олиши, бу — янги шеърнинг катта ҳамласи эди. Ҳатто исён, ҳатто инкорчиликкача борган услуби, эскининг “мутлақ” тушунчасига тамоман зид ва бегонадир. Ва буларнинг бари шоирни инонгани Оллоҳга олиб бориш учундир. “Ўлик” шеърисида имонли инсоннинг боши этилиб фикрга толгани, “Мақбар”даги агностицизм ва таваккулни давом эттиргани сезилади. “Ҳажла (“Чимилдиқ”) эса сочилиб ётган фикрлар маҳсулидир. Ҳомитнинг ўлим устида фикрлаши фақат шуларнинг ўзидан иборат эмас; у “Мақбар”дан олдин бошлаган “Фаром” (“Қийноқ”)да ва “Ҳажла”дан кейин ёзганларида ҳам, ўлим устида у ер-бу ерда бўлса-да, фикр юритишдан четда бўлмагандир.

Кундалик ҳодисалар ва ҳиссиётлар бу давр шеърисида мавзу бўлган бир бошқа унсурдир. Ражоизоданинг “Ёдгори шабоб”да тадқиқ қилгани бу ранг-баранг туйғулар Ҳомитда “Саҳро” ила кенгай бошлайди, дала ва шаҳар ҳаётининг излари “Балда” (“Шаҳар”)да Париж ҳаётигача уланиб кетади.

Эски шеърнинг аслий мавзуларидан бўлган севги эса яна иккинчи авлоднинг қўлида янгича руҳга киради. Эскининг мавҳум муҳаббати ўрнида чинакам инсоний қўламларга хитоб этувчи бир севги ва севгили типи яратилади. Шиносий “Арзи муҳаббат” шеъри билан бир қадар ишқ тушунчасига янги нафас киритишга урингандай кўринса-да, буни давом эттира олмади. Бу мавзунини янги тарзда қўлга олган ва ишлаган Акрам бир оз романтиклар таъсири билан, айниқса, Волнейнинг “Харобалар”идан таъсирланиб янгича бир севгили типини яратишга ҳаракат қилади. “Иоқожикда оқшомдан сўнгра бир мозорлик олами”да:

Ногаҳ тажассум айлади қаршимда бир вужуд
Бир қаҳрамони ишва маҳобатли бир санам, —

тарзида берилган бу хаёлий севгили типи, шубҳасиз, эски анъана ичидаги севгили сиймдан тубдан фарқ қилади. Бундай хаёл-севгили сурати Ҳомитнинг “Саҳро”сида ҳам:

Бу бейаз жомасий-ла денса бири
Ера инмиш саҳоб ичинда пари, —

тарзида кўринади.

Бошқа томондан бу давр шеърида тасвирланган хотин, — яшнаган, ҳис қилган, йирлаган, янада тўғрироғи, оёқлари ерга теккан бир борлиқдир. Турли хусусиятлари билан илҳом манбаи бўлган бир мавжудотдир. Лекин шуни қайд этмоқ керакки, романтик шеърларда севги моддий эмас, хаёлийдир; одамга севинч, завқ бермайди. Конкрет ишқнинг ўрнини аччиқ аламлар, ингроқлар яратган мавҳум севги эгаллайди; хаёл кучи билан яратилган севгили қиёфаси асосида шеър ёзилади. Шу тариқа, севги улар учун муқалласдир, ўзгача бир қийматга эгадир. Акрам ила бошланган ва эскининг тасаввуфий муҳаббати ила романтикларнинг хаёлий муҳаббатини бирлаштиришга уринган бу ишқ тушунчаси иккинчи авлод шеърининг энг ёрқин хусусияти ўлароқ қаршимизга чиқади ва бу тушунча Манаманлизода Меҳмет Тохирдан ўтиб “Сарвати фунун” шоирларигача етади.

“САРВАТИ ФУНУН” ҲАРАКАТИ

Турк адабиётида 1880 йиллардан кейин баъзи газета ва журналларро юз берган кутблар эски-янги адабиёт тортишувларини янгидан оловлантирди. Ҳар икки адабиёт жабҳасининг усталари етакчилигида шеър билан эндигина таниша бошлаган ёшлар бу усталарни ёнидан жой олардилар. Бу усталар 1885 йиллардаёқ донг таратган ва энди энг етук асарларини бергандилар. Чунончи, Ҳомит “Мақбар”ни 1885 йилда эълон қилган; Раҷоизода Акрам 1883—1884—1885 йилларда “Замзама”ларини тамомлаган. Муаллим Ножи “Оташпора” (1883), “Шарора” (1884)ни нашр эттирган ва 1886 йилда “Фурузан”ни босмага берганди. Бу тарихдан кейин ўтган ўн йил ичида бутун эътиборлар эски-янги рақобатига қаратилган эди ва бу зиддиятлар ичига аралашган ёшларнинг ёзганлари тадқиқ этилар ва умум назаридан кечирилар эди. Гўё бу икки кутб бир-бирига яқин келмай ўз қарашларини ҳимоя қилиш ва давом эттириш билан ёшларнинг етишиб чиқишига хизмат қилар ёки замин тайёрлар эди.

Муаллим Ножи ва унинг атрофидагилар “Таржумони ҳақиқат”дан бошлаб “Саодат”, “Маълумот” каби газета ва журналларда ўз шеърини қарашларини кўп оғозлилик билан адабий жараёнда акс эттиришар ва кенг акс-садолар уйғотардилар. Меҳмет Зевар, Фазли Нажиб, Меҳмет Ҳилол, Андалиб (“Фоиқ Асат”), Мустафо Рашид каби у даврда танилган номлар Ножи очган йўлда тинимсиз асар берарди.

Нариги тарафда янгилик жабҳаси бир журнал атрофида уюшолмади ва яхлит кучга айланмади, шу боис бу жабҳа адабий жараёнда ўзгача ҳаво яратолмаётганидан қийналгани кузатилади. Номик Камолнинг нафаси ичида, Абдулҳақ Ҳомит чет

елда ишлар, Ражоизода Акрам эса ёлғиз, устига-устак, Ножи каби ҳаракатчан ва курашчан ҳам эмас. Ҳолбуки, янгилик йўлида дадил қадамлар қўйиш керак! Буни яхши тушунган Акрам талабалар орасида истеъдодли ёшларни бир ерга йиғиш йўлида ташаббусни қўлга олишга ва куртакларни аниқлашга киришади.

Ражоизода Маҳмуд Акрамни бундай изланишга мажбур этган бир-икки ҳодиса бор. Биринчиси, “Маълумот” журнали қофия баҳсида Меҳмет Тохир қаламидан унга ҳақсиз ва нолойиқ бир ҳужум қилгани бўлди. Кейин бу журнал шоир билан маслаҳатлашмай, “қўлингдан келганини қил”га бориб, “Шамса” деган бир ҳикоясини эълон қилди. (23-саҳ, 1895 йил, 28 ноябр). Айни шу пайтда фан билимлари мавзуида эълонлар бераётган “Сарвати фунун” журнали “Шамса”ни улуғловчи бир мақола эълон қилади. Бу мақола Акрамнинг диққатини бу журналга жалб этади. Чунки журнални чиқарётган одам — “Мақтаби мулкийя”да ўзи ўқитган ўқувчиси Аҳмат Эҳсон эди. Иккинчи бир ўқувчиси эса Галатасаройдан Меҳмет Тавфиқ (Тавфиқ Фикрат) эди ва у келажаги умидли ёш шоирлардан эди. Акрам ишни олдин шу икки ёшни топиштиришдан бошлади; 1896 йилнинг феврали — совуқ бир тунда Фикратни ёнига олиб, Аҳмат Эҳсонни келди боради: “Сизга Тавфиқ Фикрат Бейни бошлаб келдим. Ўзи менинг чўқ севдигим қобилиятли бир ёшдир. “Мақтаб” ва бошқа баъзи мажмуаларда асарлари ҳам чиқди. Фақат бен истаяоримки, Тавфиқ Фикрат Бей “Сарват Фунун”ни қўйсун”. (Аҳмат Эҳсон, “Матбуот хотираларим”, 1 жилд, Истанбул, 1930, 95 с.)

Шундай бўлди ҳам. Энди Тавфиқ Фикрат “Сарвати Фунун”нинг бошидадир. Бу кунгача илмий эълонлар бериб турган журнал Жаноб Шаҳобиддин, Ҳолид Зиё ва бошқа ёшларнинг бир-бир қўшилиб боришлари натижасида адабиёт дунёсига бурилди. Шу тариқа янгилик жабҳаси ўз ҳимоячисини топди.

Бу орада хотираларда турлича йўсинда изоҳланган бир нуқтани ёритиш фойдадан ҳоли эмас, деган фикрдаман. Фикрат Жаноб ва Холит Зиё етакчилигидаги бу ёшлар дастлаб “Сарвати фунун” журналида бириктирилди ва ё топишиб улгурмайдилар. Булардан кимдир мактабдош, кимдир, масалан, Фикрат, Жаноб ва Исмоил Сафо “Мақтаб” ила “Мирсад” журналлари давраларида танишган эдилар; бу журналларда шеър ва мақолалари бирга босиларди. Хусайн Жоҳид, Исмоил Сафо воситаси ила жамоатга қўшилар, Холит Зиё Измирда яшаган йилларида Ражоизода Акрам билан хат ёзишиб турар ва Истанбулга келганда устози у билан яқиндан танишишга имкон топган эди. Қисқаси, бу ёшларнинг бир-бирларини танишлари ва ё бир орага тўпланишлари бирдан ё тўсатдан юз берган ҳодиса эмас. Олдиндан озми-кўпми таниш бўлган бу ёш ижодкорларни Ражоизода Акрам қайнаб турган бир адабиёт уясига йиққан эди.

Устод Акрам фақат ёшларни бир орага йиғиш билан чекланиб қолмади, ҳафта-нинг маълум кунларида йиғинлар уюштирди. Адабиёт ва шеър хусусида оммавий муҳокамалар ташкил этилди. Шу тариқа йўл бошида ёшларнинг қизгин гурунглашишларини таъминлади.

“Сарвати фунун” журналининг адабий ҳаракатга айланганини қутлаган бир-икки мақола ва шеърга ҳам диққатни тортгим келади. Ражоизода Акрам журнал устунларини бутунлай адабиётга бағишлаш мавзуини Аҳмат Аҳсон билан гаплашиб олгандан кейин анча олдин ёзган (1889) биринчи ва бирдан-бир романи “Арава савдоси ёхуд Бехруз Бейнинг ошиқлиги”ни шу ерда бобма-боб эълон қилдира бошлади (258-саҳ., 1896 йил, 20 феврал). Манаманлизода Тохирнинг қофия баҳсига нуқта қўйган “Қофия” сарлавҳали мақоласи ҳам айнан шу сонда чиқарилади... Яна бир сониде Ражоизода Маҳмуд Акрамни элга танитувчи “Акрам Бей” номли узун мақола ҳам ўрин олади.

Лекин булардан олдин Тавфиқ Фикратнинг адабий жараёнда катта шов-шувга сабабчи бўлган “Хаста чўжуқ” (1896 йил, 13 феврал, 257-с.) манзумаси олдинги сониде чиқади. Ҳақиқатан бутун диққатлар “Сарвати фунун”га тортилганди. “Хаста чўжуқ” шеърининг жаранги янгича эди ва у бир қатор танқидларга учради ва Фикрат буларга жавобан “Хаста чўжуқ” манзумаси қандай тушунилди” сарлавҳали мақоласини ёзишга мажбур бўлди (266-с.) “Хаста чўжуқ” манзумасидан олдин ҳам қандайдир бир маънода “Сарвати фунун” ҳаракатининг адабий баённомаси дейиш мумкин бўлган “Мусоҳабаи адабийя” бурчагининг дастлабки мақоласи ҳам Тавфиқ Фикрат қаламидан чиққан эди (1896 йил, 6 феврал, 256-с.) ва бу мақолалар олдин Тавфиқ Фикрат, сўнгра эса “Сарвати фунун”нинг турли имзолари тарафи-

дан тартиб-батартиб қаламга олинганди. Буларни айтаётганимнинг сабаби шуки, журналнинг адабиёт дунёсига аралашуви олдин Фикратнинг илк “Мусоҳабаи адабийя”ни чиқариши билан амалга ошди. Учинчи одамлари эса Акрам ила Манаманлизода олиб келган Меҳмет Тоҳир бўлди.

Ёшларнинг француз адабиёти билан алоқаларини кўрсатувчи яна бир жиҳатга қисқача тегиниб ўтгим келади. Улар бирда шеърлари, бирда мақолалари билан у адабиётнинг янги жиҳатларини танитиш йўлига киргандилар. Чунончи, Тавфиқ Фикрат “Коппоннинг бир шеъри” (Коппо — парнасчи француз шоири, 1842—1908 йилларда яшаган — М. А.), жаноб Шаҳобиддин “Француз адабиёти жадидасига доир”, “Символизм надир?”, “Декадизм надир?”, Хусайн Жоҳит “Декадизм — символизм”. Меҳмет Рауф “Солли-Придомнинг ашъори” (Солли-Придом — парнасчи француз шоири, 1839—1907 й.), “Алфред де Моссе” сарлавҳали мақолалари билан (“Сарвати фунун”, 297, 299, 341, 344, 377, 378, 379, 380, 414, 425, 426-сонлар) у давр учун ҳеч ҳам чакана бўлмаган маълумотлар ва тавсифлар бергандилар.

XIX асрда янгилашишга юз тутган турк шеърининг камолот ва ўзгариш босқичларида биринчи авлод ижтимоий ва фикрий хусусиятга эга бўлган мавзуларни олдинги қаторга олган бўлсалар, иккинчи авлод кўпроқ Фардий мавзуларга боғланиб қолганди. “Сарвати фунун” атрофида уюшган ёшлар эса туйғуни биринчи қаторга олдилар; унинг таҳлил ва тасвири ила кўп машғул бўлдилар. “Сарвати фунун” адабий ҳаракатининг турк шеърига бошланғичда олиб кирган бойликлари мана шудир; буни эса янги шеър мафқураси яратган услуб давом эттиради. Бу шеър услуби жамият тарқалиб кетгунига қадар давом этади. Аслида Фикрат журналнинг 429-сонида қаламга олгани “Бир мулоҳаза” сарлавҳали мақоласида (“Мусоҳабаи адабийя”, яъни “Адабий суҳбат”ида) ўзларининг бу ҳаддан зиёд туйғу-парастлигини ва туйғуланиш тарзини шеърга олиб киришларини “нуқсонлик”, кейин эса “хасталик” сифатида тавсифлайди, унинг ёнида Холид Зиё эса ўзи аъзо бўлган адабий ҳаракатнинг бу ўта ҳиспарастлигини ва ҳиссиёт тарзини худди ўз таржимай ҳолини акс эттиргандай кўринувчи романи “Мовий ва қора” да Аҳмат Жамилнинг сиймосида акс эттиради, қандайдир бир маънода ўзларининг ўз тадқиқини қилади.

Ҳаракатнинг бошида бўлган, уни йўналтирган Тавфиқ Фикрат ўзи қаламга олган “Мусоҳабаи адабийя”ларда санъат ва шеърга қарашлари ва фикрларини ҳам айтар эди. Аввало “Биз шеърни “лисоний руҳ” деб қабул қиламиз” деган шоир, “Ҳа, манзум ўлсун, мансур ўлсун шеърнинг ўзига ҳос бир таври бадийи баёни бордир; уни руҳ сўйлатади, руҳ тинглайди, руҳ англайди” (270-сон) дейиши билан шеърда бир руҳ юки бўлишини таъкидлайди. Ортиқ у “бир қанча чиройли қофия хотири учун бир ғазал сўйламак даврларининг ўтгани...” (266-сон)га инонади. Унга кўра шоир “... ўйла баъзиларининг ўйлагани каби ғайратабийи, сохта бир лисони ифода эмас, аксинча, ҳиссиётнинг энг табиий, энг мувофиқ бир таржумони соҳқоридир” (396-сон). Шеърни яратувчи икки муҳим унсурни, вазн ва қофияни, бошқа мақоласида тавсифлаган Фикрат вазни “Авзони аруз” (292-сон) номли мақоласида “Калимотнинг ҳаракати табиийяси” деб таърифлайди, вазннинг шеърга мослашуви масаласини эса шундай баён этади:

“Вазннинг қай бири инжароқ, тиниқроқ, соддароқ, енгилроқ, шўхроқ, мастроқ, ўйноқироқ ва ҳавойи; қай бири самимийроқ, таъсирчанроқ, жиддийроқ, оғирроқ, юксакроқ, самовийроқ ва руҳонийдир — билиб олишимиз керак. Ҳа, қўлга олиб кўрайлик ва аниқлайлик: қайсиниси халқ табиятига мувофиқроқ тушади; қайси ҳиссиёт қайси вазнларга тўлароқ, соғломроқ ҳолда қовуша олиши мумкин.

Хуллас, қайси шеърни қайси вазнга татбиқан ёзилса табиийлигини, самимийлигини сақлаб қола олади — билишимиз керак”. (292-с.) “Авзони аруз” мақоласида илгари сурилган бу қарашларини яна бир қарра “Бизнинг назмимиз, умуман назм санъатига вазннинг таъсири нуқтаи назаридан жуда кўп тадқиқ қилиниши керак” деб қатъий шарт ҳолида таъкидлайди. Унинг назарида, комил шеър яратмоқчи бўлган санъаткор вазн билан сўзлар орасидаги мослашувни осонлик билан амалга ошира билиши лозимдир.

Фикрат, ҳаётда йўлга қўймоқчи бўлган шеър санъатини ўзларидан олдин янгилаш ишларини бошлаган устозларининг йўлида қилажакларини ва бу йўлда айниқса Акрам ва Ҳомитни давом эттиражакларини шундай ифодалайди:

“...устодларимиз адабиётни ўзгартиришда қандай қудратлари бўлганлигини кўрсатганлар; кўринг уларга ошқора арабча фикрлар, адабий истилоҳлар каби унсурларнинг қатъиян дахли йўқдир: модомики бу йўлда кетаётганлар биз эканмиз, биздан йўлбошчиларимиз кимлар, нималар бўлганлигини албатта ҳар кимдан олдин билиш талаб қилинади. “Таълими адабиёт”нинг, “Замзама”ларнинг, “Сахро”ларнинг, “Мақбар”ларнинг, “Тафаккур”ларнинг, ҳатто “Саргузашт”ларнинг қандай бир ғолибона далолатини шундоқ ёнгинамизда яхши кузатиш имкони борлигининг ўзи бизга мукофот ўламоқ кифоя қилади, биз бу билан фикрлана оламиз...” (364-с.)

Ундан ташқари, шоирнинг “Лисони шеър” (267-сон) ҳамда (“Тилни тозалаша” — 422-сон) сарлавҳали мақолаларида улар яратаётган шеър тили қандайлиги мавзуи тадқиқ қилинади. Шеър тилининг яхши ишланиши тарафдори бўлган Фикрат “тил бузилаётир... ёзганлари тушунарсиз...” тарзидаги айбашларга қарши шундай дейди:

“Тилни ҳеч ким поёнига етказолмайди, тил шунчаки китобсиз, қоидасиз, намуна-сиз қолган кўйи ўз-ўзича поёнига етади. Сиз ҳар балони ва ҳатто ундан ортигини ҳам биласиз, нечун шу нуқсонларни тугатиш учун ҳиммат кўрсатмайсиз? Мана, болаларимизнинг қўлида бир-икки чала-ярим китобидан, қироат китобидан бошқа бирон дарслик йўқ! Тил шундай тузатиладими? Турк тили бошқа тиллардан шундай тозаланадими?”

“Сарвати фунун” адабий ҳаракатининг бу илк даврида умумтурк тили ва адабиётига оид қарашлар билан ёнма-ён умумий мавзулар ҳам ишланганлиги диққатни тортади. Зиёда ҳиссиётлар маҳсули бўлган ишқ, аёл ва табиат мавзулари шундай уринишларнинг намуналаридир.

Ишқ ва аёл бир-бирига садо берувчи, бир-бирини тўлдирувчи ҳислатларга эгадир. Фикратда олдин романтик бир туйғу ва сезгининг маҳсули бўлган ишқ, аёлларга ёзган шеърларида муборак ва қутли бойлик сифатида ишланади. Вақти-вақти билан юз бериб турган турли ишқ можаролари ҳам унинг шеърларига киради. Чунончи, “Фурсат йўлида”, “Тасодиф”, “Иккинчи тасодиф”, “Сўнги тасодиф” бу ўткинчи ишқларнинг маҳсулларидир. Аёл эса инсонни ҳаётга боғловчи бир бойликдир, борлиқдир. Жанобда эса бу мавзу бутун санъат ҳаёти давомида зиёда ҳиссиёт ва туйғуларнинг натижаси ўлароқ узлуксиз ишланиб борилганини кўраемиз.

Жанобнинг “Сарвати фунун”га кўшилишдан олдин (1884—1895) ёзган шеърларида Акрамнинг яққол таъсирини кўраемиз: “Ҳилоли саҳар”, “Кўрдим”, “Билмадим ким учун йиғладим”, “Шеърли маҳзун” ва бошқа намуналарда Ражоизода Акрамнинг сентиментализми бордир. Бу даврда ёзган ғазаллари ё муаллим Ножига назирадир ва ё унинг таъсиридадир. Ишқ эса “Мапжараи саодат” (“Саодат ўрмони”)да кўринганидай, севишган ва севги қувончларини бўлишган икки ёшнинг туйғулари тарзида шеърга айланади:

Бу ўрмонда икки масти шабобин зибли зарди
 Душарди хока маҳтобин зиёсий-ла баробар.
 Чекарди ул делиқанли ила ул тоза духтар
 “Муҳаббат” номини вердиклари бир тотли дарди!
 Икки савдозада нуру зилол ичра гитарди;
 Делиқанли: “Эвет!” дерди ва сўйларса у духтар;
 Делиқанли на сўйларса — қиз тасдиқ эдарди...

Яъни:

Бу ўрмонда икки маст ёшнинг сариқ сояси
 Тушарди тупроққа тўлиной нури ила баробар.
 Ул навқирон йигит ила ул покиза қиз
 “Муҳаббат” номли тотли дардни чекардилар:
 Икки севгизада тиниқ нур ичра борарди;
 Йигит “Ҳа!” дерди у қиз нима деса;
 Йигит нима деса у қиз тасдиқ эгарди.

Бу шеърни ёзишда Жаноб биринчи бора “сонет” усулидан фойдаланган ва “Сарвати фунун”га келмасидан олдин эълон қилган эди. Кейин ҳам у теран туйғу маъсули сифатида севги мавзуйга қўл урганда кўпинча сонет тарзини қўллади.

Баъзан Жанобда, “Йиғласам” шеърда кўринганидай, висол севинчи ила бахтлилик кўзёшлари бир-бирига қоришади; баъзан, “Сўнгги орзу”да бўлганидай, севги муқаддас бойлик сифатида тасдиқ этилади; гоҳо, “Мақдами ёр” (“Ёрнинг қайтиши”)да бўлганидай, бутун дунёни ёритувчи туйғу сифатида улуғланади. У бамисли дунёнинг ҳаёт боғидир:

Севажак бошқа бир хотин кўрсам
Истарим севмак, истарим... севамам;
У замон бўйла хаста, бўйла ярим,
Жисминин бўйла кушта ҳолинда (Ўлим ҳолда)
Кўксумун бўш қолан маҳолинда (қисмида)
Бир теран... бир теран алам туярим!

Муҳаббатни бундай англаш ва бундай тадқиқ этиш, шубҳасиз, турк шеъри учун бениҳоя янги эди. “Ҳақиқати савдо” номли шеърда:

Севмак ҳам туғилмакдай, ўлмакдай бир нарса! — дер экан, ҳаётнинг мазмуни билан севгини айна бир нарса деб баҳолайди. Севгили билан биргалик, ҳиссий биргалик Жаноб шеърининг бошқа бир янги жиҳатидирки, чунончи, “Томошайи лайол” (лайол-тун)да:

Кел бу оқшом ҳам сарбасар гўзалим
Лавҳан коиноти сайр эдалим, —

дейди ва севгилисини табиатга чорлайди; “Томошайи хазон”да эса:

Кел бу кунда сукут ила гўзалим
Ихтизори хазони сайр эдалим (ихтизор-жон узилиши), —

деб, табиатнинг инсонга ҳузун берувчи бир кўринишини кузатишга таклиф қилади; “Тун бедорлиги”да бўлганидай:

Кел бу оқшом ҳам сарбасар гўзалим
Ихтизозоти лайли тинглайалим (ихтизозот — титроқ), —

каби сатрлари билан кечанинг ҳолини севгилиси билан бирга тинглашни орзулайди. Бутун бундай романтик чиқишлар, шубҳасиз, ҳам у давр ёшларига, ҳам кейинги авлодларга янги севги ибораларини мерос қилиб қолдирди. Ва буларнинг аксарияти Жанобга тегишлидир.

Бу даврнинг барча шеърларига хос умумий мавзу табиат эди. Аслида бу мавзу Танзимат адабиётининг иккинчи авлодида ишланган табиатнинг давоми сифатида, аммо янада яхшироқ ишланган тарзда кўз ўнгимизда намоён бўлади. Мисол учун, Ражоизода Акрам табиатнинг гул, япроқ, куз, денгиз, тўлиной (моҳтоб), кеча, сахар каби турли кўринишларини, кичик ва инжа гўзалликларини табло — шеър (расм — шеър) каби чизади ва табиатнинг ҳар кўриниши қаршисида:

Ҳар бири бошқа бадиийят, дейди. Ҳомит эса табиатни шеърнинг энг катта манбаи деб билади; унинг фикрий қимматини очади; у бош айлантирувчи гўзалликлар қаршисида ҳатто:

Бу ерларда туған бир шоир ўлмоқ пек табиийдир, — дейишгача боради! Яна Ражоизода картропостал шеър тарзини бошлаган шеърдир (“Картропостал” — “почта картаси” дегани бўлиб, бундай картада расм солинган бўларди ҳозирги маркалар каби... Бу ерда табиатнинг кичик бир тасвири туширилган шеър назарда тутилган).

“Сарвати фунун” ёшлари орасида табиатни шеърда энг кенг маънода ишлаган шоир Жаноб Шаҳобиддиндир. У ҳали “Сарвати фунун”чилар сафига қўшилмасдан

илгари “Хазинаи фунун” да нашр эттирган “Тайини маҳтоб” (“Тулиной ўрни”) номли шеърида табиатга янгича қарашини ифодалаган эди (1895 йил 5 декабрь). Унга кўра, табиат фақат кўриниб турувчи борлиққина эмас, ҳис қилинувчи ва фақат ҳис қилинганда маъно қозонувчи бир бойликдир. Бошқача айтганда, ташқи ва ички дунёнинг бутунлашувидир. Бу нуқтада шунингдек ҳаёлларнинг ҳам фарахбахш гўзаллигини унутмаслик керак. “Сарвати фунун” да чиққан “Бир лавҳа учун” шеъри эса бу даврда табиат шеърларига йўл очувчилик хислатини намоён этади. Жаноб шеърлари орасида биринчи ўринда келувчи табиат мавзуини фарб шеъриятида кўрган, таниган ва у ердан бизга олиб келган эди; “Мен бу лузуми таҳдидни (бу керакли йўналишни) Парижда ўзиндан адабиёт дарсини олдим Чарлес Брвет исминда муҳтарам бир одамдан ўргандимки, “Гаулоис” газетаси муҳтарам бир одамдан ўргандимки, “Гаулоис” газетаси муҳаррирларидан эди” дер экан, у Фарб шеъриятига бўлган яқинлигини очиқ баён этган эди. Чиндан ҳам “Сарвати фунун” га ўтгач, у ерда чиқарган жуда кўп шеърлари табиат ила инсон руҳи орасидаги яқин муносабатни акс эттиради.

Фикрат эса, Жанобнинг ёнида табиат тасвиридан одатда шеърга ранг бериш учун фойдаланади ва у адабиётимизга шундай шеър тарзини олиб киришни хоҳлайди. У, илк намунасини Ражоизодада кўрганимиз картропостал — шеър тарзини табло — шеър бичимиға ўтказган шоирдир (Табло — бу катта расм, картина бўлиб, бу ерда сўз табиат тасвири биринчи ўринга чиқарилгани ҳақида бораётир. — Тарж.). Журналларда босилган фотосуврат ёки рассомларнинг картиналари тагига шеър ёзиш русумини Фикрат бошлаб беради. Бу шеърларнинг дастлабкиси, “Хайрон” (“Сарвати фунун”, 254-сон) сарлавҳасига эгадир; уни “Биз ёз лавҳаси”, “Оқ елкан” каби шеърлари давом эттиради. Табиатни романтик тарзда ишлаган шеърларининг энг диққатга лойиғи “Сазо” дир. Унда икки севишганнинг денгиз соҳилига тушишлари ва табиатни томоша қилишлари тасвирланади. Шу шеър гўё “Мойй денгиз” (“Мовий денгиз”) шеърининг муқаддимасидай, уни ҳозирлангандай кўринади. “Барфи заррун” (“Заррин қор”) эса кўз ўнгимизда маҳтобли бир куз тунни манзарасини теран бир жимжитлик қўйнида гавдалантиради. “Ёмғир” шеъри ички оҳанг ила ташқи оҳангнинг бир-бирига уйғунлашувини муваффақият билан чизиб беради. Табиатнинг ёмғир ила бирга келган тароватини ва инсон унсурини жуда юмшоқ бир тарзда жонлантириб беради.

Тавфиқ Фикрат табиатнинг турли манзараларини, инсонни сеҳрловчи кўринишларини жуда кўп шеърида ранглантиргандир. Бу тарздаги шеърларга катта эътибор бергани натижасида унинг “Оҳангги шуҳур” (“Ойларнинг оҳанглари”) сарлавҳали кўргазма — шеърлар туркуми дунёга келди. Йилнинг ҳар ойида табиатнинг янгила-нишини ва олган кўринишини айри-айри ишлаган шоир, Франциянинг атоқли шоири Франсуа Коппонинг “Les Mois” “Ойлар” номли шеърдан илҳомлангандир.

“Сарвати фунун” да йиғилган бошқа шоирлар эса умуман ё Фикрат ёки Жаноб билан изма-из кетгандилар. Масалан, Ҳусайн Суод “Қиш кечаси” манзумасида Жанобнинг изидан борганини кўрамыз. Шундай хусусият Фоиқ Алида ҳам кўринади; Жанобдан кейин ҳам ҳаёл назокатини инжиқлик билан ҳимоя қилган шоир озгина Абдулҳақ Ҳомит таъсирида ҳам шеър ёзади. Бу жамоанинг энг ёш шоири Жалол Соҳир эса, севги ва табиат мавзулари ва ҳаёл дунёси ичра Жанобнинг ёнидан жой олади.

Бу ёшларнинг орасида Ражоизода тарзида ижод қилган Али Ақрам табиатнинг инжа гўзалликларини, чунончи тоғ гулларини шеърга соларкан “Алвоҳи табиатдан” сарлавҳали бир туркум яратади.

Тавфиқ Фикрат изидан борганларнинг биринчи қаторида эса Ҳусайн Сийрат турарди. Айниқса шеър техникасида Фикратнинг ёнидан жой олган бу ёш шоир, айни чоғда Ражоизоданинг шеърида кўрилган сентиментал ҳавонинг таъсирида ижод қиларди. Табиат шеърлари эса “Сарвати фунун” шеърига хос характерли хусусиятларни акс эттирарди.

Бу даврда бу умумий хусусиятлардан ташқарида фақатгина Тавфиқ Фикратнинг оила ва кичик инсон кулфатларини тараннум этган шеърларини кўрамыз. “Хаста

чўжук” ажал сиёқли касаллик чангалида қоврилаётган бола қошидаги шўрлик бир онанинг қийноқларини, драмасини тасвирласа, “Балиқчилар” йўқсул бир балиқчи оиланинг тирикчилиги ва ҳаёт талвасаларини кўрсатишга ҳаракат қилади. “Насрин” да кимсасиз бир қизнинг ёмон йўлга тушиб қолиши ва бу ҳаётдан ўзини қутқариши акс эттирилади. “Сархуш”, “Тиланчи”, “Рамазон садақаси”, “Бир айиошнинг қаршисинда” (айиош — пияниста) каби шеърларида шафқатсиз ҳаёт кўйнида кичик ва манглайи шўр инсоннинг драмаси қаламга олинади. Бу турдаги шеърлари ижтимоий руҳда бўлса, Валикесир зилзиласига бағишланган “верин шўрликларга” номли шеъри умуминсоний хусусияти билан ажралиб туради. Ундан ташқари 1895 йилда туғилган ўғли Холуқнинг шоирга илҳом ато этган шеърлари ҳам бор. “Холуқ учун”, “Холуқнинг байрами”, “Яна Холуқ” каби шеърлари ҳам бор. “Холуқ учун”, “Холуқнинг байрами”, “Яна Холуқ” каби шеърлари, ҳам оила шеърларида деб баҳоланиши мумкин, ҳам шоирнинг ҳаётга муносабатини акс эттирган намуналар деб тасдиқланиши керак. Бу ва бунга ўхшаш шеърларини бу йилларда, ҳам “Сарвати фунун” шеърига ҳамда Фикратнинг ижодига айрича унсур ва ранглар қўшган намуналар сифатида баҳолаш тўғри бўлади.

“Сарвати фунун” ҳаракати шеърда умумий мавзуларни ишлаш билан чекланмай, яна унга янги ҳаёллар ва рамзлар яратмоқ учун янги таркибларни вужудга келтириш талабини ҳам ўртага қўярди. Уларнинг бу йўлда шаклдан мазмунга ва услубга қадар қамралган тадқиқотлари, қаршиларида бор бўлган эски шеър аънарасини ўзлаштираётган жабҳанинг катта қарши ҳужумларига дучор бўла бошлади. Бобо Тоҳирнинг “Маълумот” и ва бошқа матбуот органларида бу ёшлар танқид ёмғирига тугилди! Устига-устак, бу танқидларнинг энг оғирини янгилик тарзига ҳеч ҳам бегона бўлмаган Аҳмад Мидхат Афанди бошлади. Унинг “Далиқонлар” (“Навқирон ёшлар” — “Сабоҳ” газетаси, 1897 йил, 14 март) номли мақоласи янги бир адабий тортишма муҳитини яратди. Бу танқидларга Жаноб “Декадизм надир?” (344-сон) дея қаршилиқ кўрсатган бўлса, Тавфиқ Фикрат “Тимсоли жаҳолат” номли шеърини ёзиб жавоб беради; улар Аҳмад Мидхатни ер остига тиқишарди. Охирида бу танқидлар оғир бўлганини англаган ва ёшларнинг шеър тарзига олиб кирган янги унсурларини тан олган Аҳмад Мидхат “Таслими ҳақиқат” (“Торик”, 1898 йил 4 декабрь) номли мақоласи билан “Сарвати фунун” ҳаракатини олқишлади.

Бу давр шеърининг диққатни тортувчи ҳамда адабий жараёнда энг кўп айтилган жиҳати қўлланган калималардан назм шаклларигача қамраб олинган бир услуб мураккаблигига эга эканлигидир. Танзиматнинг биринчи авлодидан бошлаб эски билан ёнма-ён тадқиқ қилина бошлаган назм шакллари, Тавфиқ Фикрат ва Жаноб Шаҳобиддиннинг қўлида комилликка, қусурсизликка эришаётган эди. Бу йўлда энг олдин Тавфиқ Фикрат садо (оҳанг), уйғунлик (гармония), вазн, қофия ила сатрларнинг тизилиши орасида зич-яқин муносабат қура бошлади. Парнасчиларнинг шакл мукаммалиятдан ўрнак олган бу талабчанлик турк шеърини янги бир услуб билан бойитди. Узун-қисқа мисраларнинг, арузнинг ўзгарган парчалари-ла қурилиши, қофиянинг овозга кўра қурилиши ва буларга қўлланилган калималарнинг ўзаро ритмик бир оҳанг яратиши мажбуриятининг қўшимча қилиниши — булар бари биз айтаяётган услубнинг моҳиятини ташкил этарди.

Қофиянинг овоз асосида қурилиши ва узун-қисқа мисраларнинг арузнинг ритмик асослари ила бирлаштирилиши дастлаб Фикрат томонидан “Хаста чўжук” манзумасида тажрибадан ўтказилди. Зотан, бу шеърнинг ҳужумга учраши ҳам дастлаб юз берган воқеалардан эди. Тавфиқ Фикрат назмнинг эгилувчанлигини, ритмик ўзгаришларга мойиллигини кўрсатиш учун янги-янги изланишларга йўналди. Бу йўлда унга эски шеърнинг “Мустазод” и ўрнак бўлди. У мустазоднинг ўзгармас қолипни ўйнамоққа бошлади; ўзгармас вазнини ўзгартирди. Қисқа мисраларни бирда байтларнинг энг охирига, бирда учлик ё тўртлик бандларнинг сўнгига қўшимча қилди. Шу тариха мустазоднинг монотон (бироханглик) қурилиши ўрнида янги оҳанг берган “сарбаст мустазод” пайдо бўлди. Бу шакл ёшлар орасида шу қадар кенг тарқалдики, бора-бора фақат улар эмас, улардан кейингилар ҳам Аҳмад Ҳошимнинг “У балда” сидан ўтиб, Жумҳурият даври шеъри — (1923 йилдан кейинги шеърнинг) “сарбаст назми”даги шеърга ҳам уни ўрнак қилиб олдилар.

“Сарвати фунун” ҳаракатининг турк шеърига олиб кирган яна битта назм шакли эса сонетдир. Италияда туғилган бу шаклни бизга француз шеърдан Жаноб

Шаҳобиддин олиб кирди, унинг қофия тарзига ўзича янгиликлар қўшди. Тавфик Фикрат, Хусайн Суод, Хусайн Сийрат бу ўзгарган қофия ўримидаги сонетни кенг ёйдилар.

Шаклнинг ёнида оҳанг унсури ўлароқ арузнинг ҳам синчковлик билан қайта ишланганини маълум қилмоқ керак. Айниқса Тавфик Фикрат аруз оҳанглари астойдил қадрлар, мавзу тақозосига кўра аруз қолипларига янги талқинлар берарди. Юқорида айтилган “Авзони аруз” номли мақоласида бу мавзу устида тўхталган шоир, мавзуси оғир бўлган шеърларда ўхшаш тафъила (арузда вазн парчаси — тарж.) лардан таркиб топган аруз қолипларининг қўлланилишини истайди, шўх-қувноқ мавзули шеърларда эса ўзгарган тафъилалардан тузилган аруз қолипларнинг қўлланилишини тавсия этади. Аслида бунга ўз ижодида ҳам синаб кўради. Чиндан ҳам бунинг энг муваффақиятли ижросини “Ёмғир” номли шеърда кўриш мумкин. Уни Жаноб “Алхони шито”, “Қиш мусиқаси” номли шеърда давом эттиради. Устига устак, у, бу шеърда икки айри-айри аруз қолипини қўллайди. “Сарвати фунун” шеърининг оҳанг яратиш йўлидаги тажрибаларини бу ерда намуналар билан кўрсатиш фойдадан холи эмас. Шоир “Алхони шито” ни ҳам бандларнинг таркибий қурилиши, ҳам қофия ўрими ҳамда аруз жиҳатдан уч айри бўлим ўлароқ тартибга солган.

Услуб унсури ўлароқ тил билан боғлиқ таврлардан ва ёндашувлардан юқорида гап очгандим. Бу ерда шу гапим билан алоқадор бир фикрни айтмай ўтолмайман: улар янги тил, янги ифода янга хаёллар дунёси, янги размлар манзумаси яратиш дарди билан яшадилар. Бошланғичда самимий ва маъқул кўринган ва арабча ва форсча ўзакли сўз ва ибораларнинг шеърлаштирилиш меъёри ва чегарасини кўпда тайин қилмадилар. Шеър тилини яратишда кўрсатган қатъий азму шижоатлари тил табиийлигининг туйғу ва хаёл дунёси учун поёнсизликларни очишда у қадар қатъий бўлмади, яъни турк тилининг имконларини кенгайтиришда тараддуд кўрсатмадилар. Натижада улар Жаноб бошчилигида истиора (метафора) ва разм қайғуси билан янги топган сўзлари, образлари ва таркибларига, услуб кулфатига тикилиб қолдилар ва бу тутимлари туфайли танқидга учраганларида бунга қарши бирон тадбир изламадилар. Охир-оқибатда ҳам замондошларининг, ҳам кейинги авлодларнинг узлуксиз таъналарига қолдилар.

“Сарвати фунун” адабий ҳаракатининг қисқа вақт давомида ўртак бўлганлиги ва тақдирланганлиги уларнинг ғайратига ғайрат қўшди ва бу ҳаракат намояндаларининг ҳар бири чиройли намуналар берди. Бу йўлда “Сарвати фунун” журнали матбуот ҳаётида энг олдинги сафда турди. Лекин йиллар ўтгач ва қарши танқидлар кучайиб кетгач, ёшлар ўз қобиқларига ўралиб қолдилар. Фикрат билан Жаноб эса, шеърда нозик меланхолик (ҳазин) ҳасратларга кўмилиб қолдилар, бошқа бир қатор ёшлар уларнинг изидан кетишди, ўзларини янгиласлик касалига, яъни турғунликка дучор бўлдилар. Биринчи бўлиб бундай ҳолга Али Акрам тушди. У “Шеъримиз” сарлавҳали узун бир мақола ёзди. Ўз-ўзини танқид руҳидаги бу мақолани Фикрат дастлаб эълон қилишдан бош тортди, лекин кейинроқ қисқартирган ҳолда журналга қўйди (505-508-сонлар). Бу ҳодиса ўзаро тортишувлар бошланишига сабабчи бўлди. Али Акрам журнал билан алоқани узиб, бу мақоласини бутун ҳолида ўзларига қарши бўлган Бобо Тоҳирнинг “Мусоввар маълумот” номли журналида эълон қилди. Бундан кейин ораларида катта кўнгилсизлик, нотинчлик юз берди. Али Акрам билан бирга Аҳмад Рашид ҳам журналдан кетди. Бу узилиш ораларидаги ҳузурсизликни яхшигина оширди. Фикрат, Аҳмад Эҳсон билан аразлашди ва ёзув ишларини (яъни журналдаги муҳаррирлик фаолиятини) ташлаб кетди. Унинг вази-фаси бир муддат. Хусайн Жоҳидга топширилди. Лекин Жоҳиднинг “Адабиёт ва ҳуқуқ” номли бир мақоласи сарой цензорларига нишон бўлди ва журнал бекитилди. Шу тариқа “Сарвати фунун” адабий ҳаракати барҳам топди.

“Сарвати фунун” теварагида бошланган ва таркиб топган адабий ҳаракат (1896—1901) журналнинг ёпилиши билан барҳам топдию, адабиётга давр тамғасини урган адабий ҳаракат ўлароқ авлодлар хотирасида қолди; ўзини “Сарвати фунун адабиёти” ўлароқ адабиёт тарихига ёздирди.

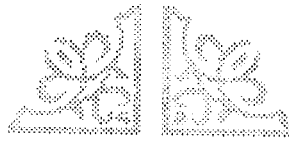
XIX асрнинг охирларида “Сарвати фунун” журнали теварагида юз берган адабий ҳаракатни янгилаш жаҳдининг маҳсули сифатида баҳоламоқ керак. Аср ўрталарида адабиёт дунёсида силкинишга ва осон намуналарини бера бошлаган янгилик жаҳдлари ва заҳматлари Танзиматнинг биринчи авлодида эски шеър анъанасини

нишонга олган янгиликни унинг эскириб йиқила бошлаган харобалари узра қуришга ҳаракат қилгандир. Адабиётда ва шеърда ижтимоий руҳи ва курашчанлик хусусиятига эга бўлган биринчи авлод ортидан кўпроқ устозлари йиқитган эски анъананинг харобаларини тиклашга, адабиёт ва айниқса шеърни эстетик мезонлар доирасида ва уни гўзал санъатнинг ичида баҳолаган иккинчи авлод уйғун ҳолга келтиришда жасурроқ ва билимлироқ одимлар отиш азмини кўрсатдилар. Биринчи авлод ва айниқса Номик Камол фикрий жиҳати билан эски шеърни камситар ва кудги остига оларди; аммо иккинчи авлодда Абдулҳақ Ҳомиш шеърни замонга мослашда катта меҳнат қилади: қаламга олган манзум намуналари билан шеър анъанасини кўз қорачўғидай авайлайди; у шеър қурилиши билан боғлиқ хатоларни билатуриб қилганини ҳам айтишдан чекинмас эди. Биринчи авлоднинг идеализмига қаршилик кўрсатган иккинчи авлод, сўфиёна андишага тикилади, бир оз бўлса-да, Иккинчи Абдулҳамиднинг истибодди ила Фардий (индивидуалистик) мавзулар сари йўналади; шеърни соф санъат нуқтаи назаридан ишлайди.

Танзимат адабиёти очган бу янгилик йўлида ташланган жасур қадамлар ёнида бир оз модерн мактабларда таълим кўрган ва шу боис кенгроқ дунёқараш билан қуролланган, Фарб адабиётини шахсан ўз илғор андозалари асосида таниш имконига эга бўлган “Сарвати фунун” ёшлари шеърнинг ҳам шаклини, ҳам моҳиятини, ҳам услубини янгилаш учун қатъий талабларни ўртага қўядилар; бундай ҳаракатлар билан юз йилнинг сўнгида турк шеърининг руҳини яхшигина ҳис этиладиган бичимда ўзгартирадилар. Улар тил масаласида кўпроқ танқидга учрадилар, аммо бунга қарши чора изламадилар; ҳатто чегарадан чиққанларини англаб етган бўлсалар ҳам, тилда бегоналашишни ўзларига бегона билмадилар. Ҳолбуки, улар инонган ва амалда йўлга қўймоқчи бўлган шеър тушунчаси (поэтик моҳият) буни тақозо этарди. Шундай бўлса ҳам улар катта муваффақият қозондилар. Тилдаги табиийликни бой беришлари ва қайсарликлари эътиборга олинмаса, “Сарвати фунун” шеъри ўз даврида кенг акс садо уйғотганини, ўзидан кейин келадиган XX аср турк шеърига ҳам бир сўқмоқ бўлажagini, ўрнаклик қилажagini, унинг ўзгариши ва камол топишига катта таъсир ўтказажagini қайд этмоқ зарур бўлади.

*Туркия туркчасидан
Мирализ АБЗАМ ўғирди*

(“Турк дили”, 481—482-сонлар, 1992 й.)

“Зафарнома”нинг иккинчи умри

Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. “Ўзбекистон” нашриёти,
Тошкент — 1996

Улуғ давлат арбоби, машҳур саркарда, илм ва маданият ҳомийси, соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг серқирра фаолияти ҳамда ҳаёт тарзини очиб берадиган асарларга қизиқиш кун сайин кучайиб бормоқда.

Шубҳасиз, жаҳон тарихи замирида кўҳна Шарқ маданияти алоҳида ўрин эгаллайди. Маълумки, ҳар бир давр ўзининг буюк тарихий шахсларини яратади. Бу шахслар эса тарих силсиласини вужудга келтирганлар. Бинобарин, Марказий Осиё халқлари тарихини ёритишда Темур ва теурийлар даврини муфассал ўрганмай туриб, бу минтақа тарихига баҳо бериш мумкин эмас. Зеро, Марказий Осиё халқлари тарихида Темур ва теурийлар даври мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ривожланиш жараёнида улкан ижобий бурилишлар даври бўлган. Шунинг учун ҳам бу даврни мамлакатимиз тарихидаги буюк юксалиш даври деб баҳолаб келмоқдамиз.

Ўша давр таниқли **муаррихлари** томонидан ёзиб қолдирилган асарларда соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг Мовароуннаҳрда марказлашган буюк салтанатни барпо этиш йўлида олиб борган курашлари, ҳарбий юришлари, давлатчилик сиёсати, ҳамда халқаро дипломатик ва савдо муносабатларни мустаҳкамлашга, шунингдек, халқ хўжалиги, зироат ва ҳунармандчиликни, маданий қурилиш ишларини ривожлантиришга қаратилган тадбирлари мукамал ёритилган.

Ана шундай нодир манбалардан бири моҳир адиб ва тарихнавис Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асаридир. Асар муаллифи Низомиддин Шомийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида аниқ ва кенг маълумотга эга эмасмиз. Унинг туғилган йили номаълум. Туғи-

либ ўсган ерига нисбат берилиб, Шомий ёхуд Шанбий (Шанби Ғозоний) нисбаси билан аталишига қараганда, у асли табриз чеккасидаги Шанби Ғозон мавзеидан бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин.

Муаллифнинг ўзи ҳақида “Зафарнома”да келтирган маълумотлари унинг Амир Темур билан учрашувлари ва асарнинг ёзилиш тарихи ҳақидаги айрим қисқа-қисқа лавҳалардан иборат. Жумладан, муаллиф 1393 йил август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини забт этганликлари ҳақидаги воқеаларни ёзаркан, унинг ўзи биринчи бўлиб шаҳардан чиққанлиги, ҳазрат соҳибқирон билан учрашиб, суҳбатда бўлганлигини эслатиб ўтади.

Низомиддин Шомийнинг соҳибқирон билан иккинчи учрашуви эса “Зафарнома”нинг 1400 йил воқеалари баён этилган варақларда қайд этилган. Шу йил октябр ойида Амир Темур Шом (Сурия) ёнида жойлашган **ҳалаб** шаҳрини қамал қилган. Муаллифнинг ёзишича, у ўша вақтда Хижоз томон сафарга кетаётганида, шаҳар мудофачилари шубҳаланиб, уни тўхтатганлар ва қалъа **рўбарўсидаги** бир бинога қамаб қўйганлар. У шу ерда қалъанинг забт этилишини ўз кўзи билан кўрган. Ўша давр **муаррихларидан** бўлган Ҳафиз Абрунинг ёзишича, жанг тугагач, Жалол ул-Ислом номли амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб кирган, ҳазрат соҳибқирон унга илтифотлар кўрсатиб, яхши қабул қилган.

“Зафарнома” асарининг ёзилиши тарихига келсак, шуни таъкидлаш лозимки, муаллифнинг ўзи берган маълумотга кўра, 804-ҳижрий йили (1401—1402) Амир Темур уни ўз ҳузурига чорлаб, ўзининг ҳокимиятга келишидан

тортиб то ҳарбий юришларигача ифодаловчи мукамал бир асар ёзишга ундаган. Соҳибқирон шу даврга қадар мунший ва котиблари томонидан тузилган битиклар уни қониқтирмаганлигини айтган. Ёзилажак асар авом халққа тушунарли, содда, раван тилда ва айни вақтда маърифатли кишилар эътиборга ҳам лойиқ тарзда ёзилиши лозимлигини уқтирган. Мавлоно Низомиддин Шомий эса асарни унинг кўнгилдагидек услубда ёзишни ўз зиммасига олган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Амир Темур бундай масъулиятли ишни Шомийга ишонч билдириб топширишининг ўша давр билимдон фузалоларидан ва зукко адилларидан бири эканлигига далолатдир. Дарҳақиқат, Низомиддин Шомий Амир Темур ҳаётини синчиклаб ўрганиш билан баробар, унинг саркардалик маҳоратию давлатчилик қобилияти, диний ва дунёвий фанларга бўлган иқтидори ҳақида ҳам етарли маълумотга эга бўлган. Шу боис асарга киритилган воқеаларни ҳаққоний таҳлил қилган ва Темур фаолиятига ҳолисона баҳо беришга ҳаракат қилган.

Табиийки, бу учрашувдан сўнг Низомиддин Шомий сарой тарихчиси сифатида Амир Темурнинг кейинги барча юришларида унга ҳамроҳлик қилган. Масалан, 806 йил Мухаррам (1403 йил июл-август) ойида Гуржистондаги Биртис қалъаси забт этилишини муаллиф ўз кўзи билан кўриб кузатганлигини ёзади. Ана шундай юришлардан бирида Шомий ийди Рамазон муносабати билан йиғилган жамоага ваъз айтиб, сўнг кешнамозликни адо этган. Бу воқеани машҳур тарихнавис Шарафиддин Али Яздий шундай тасвирлаган: “Шу йил Рамазон ийдини (806 йил, 1 шаввол — 1404 йил, 12 апрел) ҳазрат Соҳибқирон Оби Оғлиқ ёқасида кутди. Замонанинг балоғатли фузароларидан бўлган ва ҳазрат Соҳибқироннинг эзгуликлари ва фахрли ишларидан бир қанчасини баён қалами билан ифодалаган мавлоно Низомиддин Шанбий ийд хутбасининг қироати ва намозига киришди”.

Мана шундан бир оз вақт ўтгач, мавлоно Низомиддин Шомий соҳибқирон юришларини 1404 йил баҳоригача етказиб, асарни тамомлайди ва уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тараддудиди бўлган Амир Темурга тақдим этади. Бундан кейинги со-

ҳибқирон вафотигача бўлиб ўтган воқеалар, кейинчалик муаррих Ҳофизи Абру томонидан “Зафарнома”га “Хайл” — “Илова” тарзида ёзилган.

Мазкур “Зафарнома” форс тилида ёзилган бўлиб, унинг ҳозирги кунда фақат икки қўлёзма нусхасигина сақланиб қолган. Биринчиси, Амир Темурга тақдим этилган қўлёзманинг 1425 йилда кўчирилган нусхаси бўлиб, у Истамбулдаги “Нури Усмония” масжиди кутубхонасида 3367 инвентар рақамидида сақланади. Иккинчиси эса муаллиф томонидан Амир Темурнинг набираси Умар Мирзо ибн Мироншоҳга тақдим этилган қўлёзмадан 1434 йили кўчирилган нусха бўлиб, у Лондондаги “Британия музейи” кутубхонасида 23980 инвентар рақами билан сақланиб келинмоқда. Асар кейинги вақтларда Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан ўрганилиб, ундан қисқартирилган ҳолда таржималар қилинган.

1969-1972 йиллар мобайнида Шомийнинг мазкур “Зафарнома” асарини Ўзбекистон республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Феликс Туа-эр бошчилигида биринчи марта ўзбек тилида тўла нашрга тайёрлашга ҳаракат бошланган эди. Бу ишни институт катта илмий ходими Юнусхон Ҳакимжонов (1974 йили вафот этган) ўз зиммасига олди. Бироқ ўша даврда “Темур шахсига сифиниш” масаласининг кўтарилиши туфайли Амир Темур даврига доир асарларни чоп этишнинг иложи йўқ эди. Шу сабабли Ю. Ҳакимжонов таржимаси дастлабки қоралама ҳолда қолиб кетганди.

Мустақилликка эришиш шарофати билан кадриятларимизни, меросимизни ўрганиш, тарихимизни ҳаққоний равишда ёритиш ҳуқуқига эга бўлдик. Шу боис бир неча ёзма манбалар қаторида Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”си ҳам нашрга тайёрланиб, 1996 йили “Ўзбекистон” нашриётида чоп этилди. Асарни нашрга тайёрлашда Ю. Ҳакимжоновнинг таржимаси асос қилиб олинди. Юқорида айтиб ўтилганидек, таржима қоралама ҳолида қолиб кетганлиги туфайли ўз вақтида изоҳлар, кўрсаткичлар, лугатлар тузилмай қолганди. Шунингдек, “Зафарнома”га Ҳофизи Абру томонидан битилган “Илова” ҳам тарих фанлари номзоди Омонулла Бўриев таржимасида изоҳлари билан киритилган. Изоҳ

ва луғатлар Ҳабибулла Кароматов томонидан тузилган. Асарда учрайдиган географик номлар изоҳлари Омонул-ла Бўриёв қаламига мансубдир. Кўрсаткичларни эса тарих фанлари доктори Асомиддин Ўринбоев ва тарих фанлари номзоди Асадали Ҳаким-жоновлар тузганлар. Асарни нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — Асомиддин Ўринбоев.

“Зафарнома”нинг биринчи боби Тангри таолага ҳамду санолар, пайгамбар Муҳаммад Мустафонинг тавсифлари, “хулафойи рошидин”нинг биринчиси — Абубакир Сиддик, иккинчиси Умар ибн Ҳаттоб, учинчиси Усмон ибн Аффон ва тўртинчиси Али ибн Абу Толибнинг фазлу васфлари ҳамда Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнларнинг мадҳига бағишланган.

Иккинчи бобдан 20-бобгача соҳибқирон Амир Темурнинг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган курашлари ҳамда амир Ҳусайн билан бўлган муносабатлари баён қилинган.

Йигирманчи бобдан кейинги боблар соҳибқирон Темурнинг Мовароуннаҳр ҳукмдорлари сифатида, мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш борасида ички душманлар билан кураши, мамлакат ободончилигию фуқаронинг осойишталиги борасида қўллаган тadbирлари ҳақида ҳикоя қилинади. Шунингдек, 1386 йилдан кейинги ҳарбий юришлар, Тўхтамишхон билан бўлган жангу жадаллар, 1402 йилги Боязид Йилдирим билан бўлган муҳораба ва, ниҳоят, Боязиднинг енгилиши ҳамда унинг вафоти ҳақида муфассал ҳикоя қилинади.

Асарга илова этилган кўрсаткичлар ва изоҳлар мазкур китобнинг қимма-

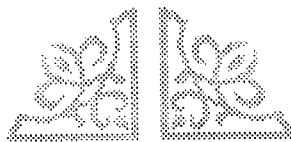
тини янада оширган. Айниқса, географик номлар изоҳи, воқеанинг қаерда содир бўлганлигини аниқлаб олишда ҳозирги кун ўқувчисига ишончли ҳамроҳлик вазифасини бажаради.

Умуман, Низомиддин Шомийнинг мазкур “Зафарнома” асари ўзининг тарихий ва ишончли маълумотларга бойлиги билан ўзидан кейин ёзилган асарлар учун бош манба бўлиб хизмат қилди. Дарвоқе, Шарафиддин Али Яздийнинг (вафоти 1454 й.) 1419—1425 йилларда ёзган “Зафарнома” асари, Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413—1482) “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи), Фасиҳ Ҳавофийнинг (вафоти тахминан 1442 й.) “Мужмали Фасиҳий” асари, Мирхонднинг (1433—1498) “Равзат ус-сафо” (Поклик боғи), Хондамирнинг (1475—1535) “Ҳабиб ус-сияр” каби бир қанча асарларнинг ёзилишида Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”си асосий манба бўлиб хизмат қилган.

Ҳалол ва холис ёзилган яхши асарга ўлим йўқ. Муҳим фактларга бой, воқеалар равон ва содда тилда ифода-ланган мамлакатимиз тарихи, айниқса, Амир Темур ва унинг шавкатли авлоди тарихи чуқур ёритилган мазкур асар нодир манба сифатида иккинчи умрини бошлади. Ҳали ундан жуда кўп ўқувчилар ва илмий тадқиқотчилар узоқ йиллар баҳраманд бўладилар.

Тургун ФАЙЗИЁВ

Ўзбекистон Фанлар Академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институтининг
етакчи илмий ходими.

Айзек АЗИМОВ

Коинот оқимлари

Илмий-фантастик роман

МУҚАДДИМА. БИР ЙИЛ ИЛГАРИ

Ерлик одам бир қарорга келди. Бу қарор аста-секин пишиб етилгани учун жуда қатъий эди.

Мана неча ҳафтадирки, у қадрдон кемасини ташлаб бу ёқларда юрибди. Ҳозир у, ўзига доим эл бўлган, қоп-қора ва совуқ фазога боқибдан ҳам маҳрум. У Юлдузлараро Коинот Тадқиқоти Бюросига шошилинич хабар бермоқчи, сўнг дарров изига қайтмоқчи эди. Бироқ, бу ерда анча ушланиб қолди. У ўзини душман қўлига тушган асирдек ҳис этарди.

У чойини охиригача ичди-да, столнинг нариги томонида ўтирган одамга юзланди:
— Бўлди, мен бу ерда ортиқ қололмайман!

Озод
МУМИНОВ
таржимаси

Айзек АЗИМОВ — америкалик фантаст-ёзувчи ва олим. Смоленск яқинидаги Петровичи қишлоғида туғилган. У ёшлигида ота-онаси билан Нью-Йорк шаҳрига кўчиб кетган.

Айзек Азимов — биокимё бўйича мутахассис. Докторлик унвонига эга.

Маълумки, фантастикада икки хил йўналиш мавжуд. Бири “фантази” (хаёлот) деб аталса, иккинчиси “сайнс фикшн” (илмий тўқима) деб ном олган. Бизда бу оқимлар “фантастика” ва “илмий фантастика” деб таржима қилинган. Бутун дунё эътирофи бўйича, илмий фантастикада Айзек Азимов олдига тушадиган ҳеч ким йўқ. Аниқса, унинг “Мангуликнинг тугатилиши” романи кенг довруғ таратган. Бошқа йирик асарлари ҳам китобхонлар эътиборини қозонган. Айзек Азимовнинг бошқа бир машҳур илмий-фантастик романи — “Коинот оқимлари” 1952 йилда ёзилган. Шуниси ажабланарлики, бу асарда кўрсатилган социал муаммолар Ўзбекистоннинг собиқ Шўролар давридаги пахта яккахоқимлиги билан боғлиқ қийинчиликларга жуда ҳамоҳанг.

Коинотдаги сайёраларнинг бирида пахтанинг энг аъло, ноёб ва гоят қимматбаҳо нави — кирт ўсади. Бошқа сайёраларда кирт ўстиришга бўлган турли-туман уринишларнинг барчаси беҳуда. Бу ҳол ўша сайёра — Флорина (сайёра номини инглизчадан “гуллаб-яшнган ўлка”, деб ўгириш мумкин) бошига бало бўлиб тушган. Уни бошқа бир сайёра — Сарк забт этиб, Флорина аҳолисини ёппасига, фақат пахта плантацияларида фидокорона меҳнат қилаётган азамат кирткорларга айлантирган. Халқнинг аксари қисми фирт оми бўлиб қолган. Ана шундай шароитда, коинотда кезиб юрувчи тадқиқотчиларнинг бири бу сайёранинг ҳалокатга маҳкум эканлигини аниқлайди. Бу фожа яқин бир неча йил ичида рўй бериши мумкин...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

170

У киши ҳам бир қарорга келганди. Қарор эса аста-секинлик билан пишиб стилгани учун жуда қатъий эди. Вақт керак, жуда кўп вақт керак. Юборилган хатларга ҳамон жавоб йўқ. Демак, Ерлик одамни кўлдан чиқармаслик зарур. У чўнтагидаги қора рангли силлиқ стерженни ушлаб кўрди.

— Сиз бу муаммонинг ўта нозиклигини сезмаяпсиз, шекилли?

— Гап бутун бошли сайёранинг йўқотилиши ҳақида кетяпти, — эътироз билдирди Ерлик. — Шунинг учун, сиз бир гапни Саркка, унда яшаётганларга етказишингизни истайман.

— Биз бундай қила олмаймиз, ваҳима кўтарилиши мумкин.

— Лекин, сиз ваъда бергансиз.

Мен яна ўйлаб кўрдим. Ҳозиргина тушундимки, бу асло мумкин эмас экан.

— ЮКТБ вакили-чи, у ҳали етиб келмадими? — бир оздан сўнг сўради Ерлик.

— Йўқ. Улар зарур чора-тадбирларни кўриш билан оворалар. Яна бир-икки кун...

— Яна бир-икки кун?! Наҳот, улар шунчалик бандларки, мен учун бир неча дақиқа вақт ажрата олмайдилар? Улар, ҳатто менинг ҳисоб-китобларимни кўрганлари йўқ.

— Сизга, ўша ҳисоб-китобларингизни менга беринг, уларга ўзим кўрсатаман дегандим. Сиз эса рози бўлмадингиз.

— Ҳали ҳам рози эмасман. Улар менинг олдимга келишсин, ёки мен ўзим борай ўша ёққа. Сиз Флоринанинг ҳалокатга учрашига ишонмаяпсиз, шекилли.

— Мен сизга ишонаман. Беҳуда қизишманг.

— Нега қизишмас эканман?! Бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ! Сиз, бу одам ҳалигидай бўлиб қолган, унга коинот таъсир қилган, деб ўйлаяпсиз! Мени эси оғанга чиқаряпсиз!

— Қўйсангиз-чи, бекор гап!

— Тилёғламалик қилманг. Мен, худди мана шунинг учун ҳам ЮКТБ даги бирор кимса билан учрашишим керак. Менинг ақдан озган-озмаганлигимни ана ўшалар ҳал қиладилар.

— Сиз касалсиз. Сизга ёрдам зарур.

— Йўқ. Ёрдамингиз ўзингизга буюрсин! — жазавага тушиб қичқирди Ерлик. — Мен ҳозир кетаман. Агар мени ушлаб қолмоқчи бўлсангиз, фақат ўлдирибгина ниятингизга етасиз. Лекин, бунга ҳаққингиз йўқ. Агар менинг жонимга қасд қилсангиз, Флорина аҳолиси қонининг гуноҳи сизнинг гарданингизга тушади!

— Мен сизни ўлдирмайман!

— Унда нима, боғлаб қўймоқчимисиз? Ёки қамоққа тиқасизми? Ниятингиз маълум? Лекин, билиб қўйинг, ЮКТБ мени қидира бошласа, қийин аҳволга тушиб қоласиз. Мен вақти-вақти билан маълумот юбориб туришим керак.

— Сиз бежавотир жойда, яъни меникида эканлигингизни Бюро билади.

— Билади деяпсизми? Айнан шу сайёрага қўнганлигимни ҳам билади дерсиз? Менинг юборган маълумотларим етиб ҳам бормаганди...

Унинг боши айланар, вужуди титрай бошлаганди.

Сухбатдоши ўрнидан турди. У катта столни айланиб ўтиб, Ерликка яқинлаша бошлади. Сўзлари ҳаддан зиёд мулоқим эди.

— Мен фақат сизнинг фойдангизни кўзляпман.

Унинг қўлида қора стержень пайдо бўлди. Ерликнинг овози бўғиқ чиқди:

— Рухият зонди-ку!

У ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин қимирлашга мажולי етмади. Тиришиб қолган тишлари орасидан аранг товуш чиқарди:

— Гиёҳми?

— Ҳа, чойга гиёҳ солдим, — тасдиқлади нариги киши. — Менга қаранг, сизга зиён-заҳмат етказиш ниятим йўқ. Бироқ, сиз қаттиқ ҳаяжонланиб хавотирга тушгансиз. Мен вужудингиздаги хавотирлик ҳиссини йўқотаман, холос. Фақат хавотирликни.

Ерлик гапира олмайдиган ҳолга тушди. У фақат ўтира оларди. Тили акашак бўлгандай қотиб қолган, бироқ мия ҳали ишларди. “Ё Буюк Коинот, мен не ҳолга тушдим”. У бақирлишни, қочиб кетишни истар, лекин қўлидан ҳеч нарса келмасди.

Нариги киши унга яқинлашди. У Ерликка нуқоридан боқиб турарди. Ерлик ҳам унга қаради. Унинг кўзлари эс-хушли одамга хос хусусиятини ҳали йўқотмаганди.

Рухият зонди автоматик қурилма эди. Унинг бир учи бош суякнинг маълум нуқталарига теккизилади-да, ишга туширилади. Ерлик кўзлари шишадек қотиб

қолгунча даҳшат билан қараб турди. У ҳатто бош суягининг айрим жойларига ўткир ва ингичка симлар суқулганини ҳам сезмади.

У ҳаёлан қичқирарди:

“Наҳотки, сиз тушунмаяпсиз! Бу ахир, инсон яшайдиган макон-ку! Юз миллионлаб инсонлар ҳаёти билан ҳазиллашиб бўладими?”

Нариги кишининг сўзлари зим-зиё гор ичига кириб кетаётгандек эди.

— Бу ҳечам оғритмайди. Бир соатдан кейин яхши бўлиб кетасиз, батамом тузаласиз. Сиз ҳатто мен билан бирга ҳозирги ҳолатингиздан куласиз.

Атрофни қоронғулик қамради. Шу билан у ҳеч қачон тўлиқ тарқалмади. Бу қоронғулик пардасининг қисман бўлса-да, кўтарилишига бир йил вақт керак бўлди.

ТАШЛАНДИ

Рик ўрнидан туриб кетди. У шундай титрардики, оппоқ деворга суянишга мажбур бўлди.

— Эсимга тушди! — бақириб юборди у.

Овқат чайнаётган жағлар шовқини тинди. Ҳамманинг юзи бир хилда ялтиратиб қиртишланган ҳамда деворларнинг хира ёрдусидан оппоқ бўлиб кўринарди. Уларнинг кўзларида ҳеч қандай қизиқиш ифодаси йўқ, фақат ногаҳоний ҳайқирикдан туғилган оддий бир эътибор зоҳир эди.

Рик яна қичқирди:

— Хизмат жойим эсимга тушди! Мен ишлар эдим!

Кимдир унга пўписа қилди:

— Жим бўл!

Яна кимдир қўшиб қўйди:

— Ўтир жойингга!

Юзлар ўгирилиб, чайнаш жараёни давом эттирилди. Рик атрофдагиларга маъносиз қараб турарди. “Ҳе, телба Рик!” деган хитоб эшитилди. Кимнингдир кўрсаткич бармоғини чеккасига тираб айлантирганига кўзи тушди. Аммо буларнинг ҳеч бири унинг учун бирон маъно англатмасди.

У аста жойига ўтирди. Қўлига бир ёни пичоқдек ўткир, учи паншахага ўхшаши тишли қошиқни олди — бу билан амаллаб овқатни ичиши, кесиши ва санчиши мумкин эди. Пахта плантациясида ишловчи куллар учун шунинг ўзи кифоя. У қошиқни айлантириб, бандига назар ташлади. Ундан бўлак ҳамманинг қошиғида рақам билан исмлар ҳам битилганди. Уникида эса Рик деган лақабгина бор. Плантациялардагина қўлланиладиган алоҳида тилда, бу тахминан жинни ёки телба деган маънони англатарди.

У, балки, энди кўп нарсаларни эслай бошлар?! Рик фабрикада пайдо бўлгандан буён илк марта аввалги ҳаётига тааллуқли ниманидир эслади. Бир ўйлаб кўринг-а!”...

Кечқурун фабрикадан қайтаётганда унга Валона Марч етиб олди.

— Нонушта маҳалида қандайдир нохуш воқеа рўй берганмиш?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, Лона, — тўнғиллаб қўйди Рик.

Қиз яна қайта сўради:

— Сенинг ёдингга нимадир тушганмиш. Шу тўғрими, Рик?

Валона ҳам уни Рик деб атарди. У бўлса зўр бериб ўз исмини эслашга тиришарди. Бир куни Валона титилиб кетган адреслар китобини топиб келди-да, ундаги барча исмларни бирма-бир ўқиб чиқди. Аммо китобдаги исмларнинг ҳеч қайсиси унга таниш туюлмади.

Рик қизнинг юзига тикилганча деди:

— Мен фабрикадан кетишим керак.

Валонанинг қовоғи солинди:

— Билмадим, қўлингдан келармикан. Бу яхши эмас, ҳар қалай.

— Мен ўз ҳақимда кўпроқ ўйлашим; эсланим керак.

Валона қуриб қолган лабларини намлаб олди.

— Билмадим, бунинг ҳожати бормикан.

Рик тескари ўтирилди. Ҳа, бу қиз уни фабрикага жойлади, ҳаётини сақлаб қолди. Лекин, ҳар ҳолда у кўп нарсани ёдга тушириши лозим.

— Яна бошинг оғрияптими?

— Йўқ. Ҳақиқатдан боя ниманидир эсладим. Илгари қандай иш билан шуғулланганим ёдимга тушди... Юр, Лона, майдонга борамиз.

— Кеч кириб қолди.

— Илтимос! Қишлоқ ташқарисига чиқсак бўлди.

...Ярим соатлардан сўнг улар текис йўлдан қум сепилган илонизи йўлга бурилишди. Жим кетиш оғирлик қилар, Валона хавогирга тушарди.

Агар Рик уни ташлаб кетса нима бўлади? У ҳали ҳам ёш болага ўхшайди. Аммо, у эс-ҳушидан маҳрум қилинишидан аввал ўқимишли, Катта одам бўлган.

Ўз пайтида, у Рикнинг биринчи сўзлариданоқ чўчиб тушганди. Ўша сўзлар, бош оғриғи ҳақидаги турли-туман узоқ шикоятлардан сўнг, қутилмаганда жуда ғалати туюлган эди. Валона, ўшандаёқ, унинг қўп нарсани эслаб қолиши ва бир кун келиб ўзини ташлаб кетиши мумкинлигидан қўрқиб қолганди. У бор-йўғи Катта Лона лақабли Валона Марч эди. Унинг оёқлари қўпол, қўллари меҳнатдан дағаллашган йириккина қиз эди. Бундай қизларга эр топилиши жуда қийин. У йигитларга фақат ҳасрат билангина қарарди. Йигитларга қараб жилмайиш ёки қўз қисиш унга асло ярашмасди. Бошқа аёллар бирин-кетин фарзанд кўришар, Валона эса улар олдига бориб, кўзлари юмук, жажжигина оғизчали, сочсиз ва қип-қизил гўшт бўлган чақалоқларга назар ташлаш билан кифояланарди.

Лекин, мана унинг ҳаётида ҳам ўзига хос чақалоқ — Рик пайдо бўлди. Унинг атрофида парвона бўлиш, овқатлантириш, тоза ҳавога олиб чиқиш, ухлатиш, бош оғриғи қийнаганда эса овутиш керак эди.

Унинг муштидан ҳатто эркак кишилар ҳам қўрқишарди. Рикни фабрикага ишга олиб келган куни, уят гап айтгани учун устанинг бошлаб таъсирини берганди.

Шунинг учун, Рикнинг олдинги ҳаётини эслашини истамасди. Акс ҳолда, у Рикка нима ҳам таклиф қила олади. Бироқ унинг доимо ёрдамга муҳтож ва ақли ожиз бўлиб юришини тилаш худбинлик эмасми?! Қиз шу пайтгача ҳеч кимга шу қадар керак бўлмаган ва ёлғизликка асло тоби-тоқати йўқ эди.

Қиз сўради:

— Эслаётганларнинг тўғрилигига ишончинг комилми, Рик?

— Ҳа, Лона, мен ёдимга тушган нарсаларга ишонаман. Сен буни биласан. Масалан, мени гапиришга ўргатмадинг. Ўзим эсладим. Тўғрими? Энди бўлса, илгари қандай эканлигим ёдимга тушяпти. Менинг “илгариги ҳаётим” бўлиши керак, Лона!

“Бўлиши керак”. Шу сўзлар қизнинг юрагига оғир ботди. Рикнинг “илгариси” бутунлай бошқа дунё эди. Бу нарса аниқ, чунки унинг ёдига тушмаган биргина сўз “кирт” эди. Лонага эса Рикни Флоринада энг муҳим ҳаётини тушмаган биргина сўз ушбу сўзга ўргатишга тўғри келди.

— Нималарни эслаяпсан? — сўради қиз.

Рикнинг ҳаяжони тўсатдан босилди. У иккиланарди.

— Буни тушуниш қийин, Лона. Мен фақат, ўз хизматимни ва вазифамни эсладим. Бутунлай бўлмаса ҳам, қисман аниқ биламан.

— Мен Ҳеч Нимани тадқиқ қилганман.

Қиз ўз ҳаётида “тадқиқ қилиш” иборасини эшитмаганди, шундай бўлса-да, савол берди:

— Айт-чи, Рик, бу қандай хизмат? Ҳеч нарсани тадқиқ қилиш мумкинми? Бу иш эмас-ку!

— Мен “ҳеч нарса” деганим йўқ. Ҳеч Нимани тадқиқ қилганман. Катта “Ҳ” ва катта “Н” билан ёзилади.

— Барибир, маъно ўзгармайди-ку?

— Йўқ, албатта. — У чуқур ҳўрсинди. — Буни тушунтириб беролмасам керак. Эслаганларим фақат шунинг ўзи. Лекин, хизматимнинг муҳим ҳисобланганини ҳис қиляпман. Илгари жиноятчи бўлганлигим ёлғон гап!

* * *

Бу ҳодиса, у биринчи марта сўзлаганда рўй берганди. У шундай тўсатдан гапириб юбордики, қизнинг эси чиқиб кетди. Қиз ҳатто Резидент билан маслаҳатлашишга ботинолмади. Келгуси дам олиш кунида Лона Рикни шаҳарга, ҳақимга кўрсатгани олиб борди.

Текширувдан сўнг ҳақим қизнинг олдига чиқди.

- Сиз бу одамни қачон учратдингиз?
 Қиз эҳтиётлик билан, кераксиз тафсилотларсиз, Резидент ва соқчиларнинг но-
 мини қўшмай Рик ҳақида сўзлаб берди.
- Демак, сиз у ҳақда ҳеч нарса билмайсиз?
 — Илгари у ким бўлганидан асло хабарим йўқ.
 — Бу одам руҳият зонди таъсирига дучор қилинган. Бунинг маъносини биласизми?
 Аввалига қиз бош чайқади, сўнг пичирлади:
 — Бу нарса ақли ожизларга нисбатан ишлатиладими, дўхтир?
 — Жиноятчиларга ҳам. Ақлни жойига келтириш ёки ўғирлаш ва ўддиришга бўлган
 иштиёқни сўндириш учун.
 — Аммо Рик ҳеч қачон ўғирлик қилган эмас, — ҳайрон бўлди Лона.
 — Аввал у нима ишлар қилиб юрганини сиз қаердан биласиз? Ҳозир буни аниқ-
 лаш мушкул. Зонд билан жуда кўпол ва чуқур таъсир кўрсатилган. Оннинг қайси
 қисми буткул ишдан чиққани, қайси қисми хиралаштирилгани номаълум. Бу ким-
 са ҳамиша кузатув остида бўлиши лозим.
- Йўқ, йўқ! У мен билан қолади. Дўхтир, мен ўзим унга қарайман!
 Ҳақимнинг қовоғи солинди, аммо янада мулоимроқ сўз қотди:
 — Ҳа, айтгандай, сиз ҳақингизда ўйламапман. Балки унинг онгида бирор ёмон-
 лик қолдиқлари бордир. У сизга зиён-заҳмат етказиши мумкин.
 Шу пайт ҳамшира Рикни етаклаб чиқди. У Рикни гўё ёш боладек тинчлантирар,
 овутарди. Рик қўли билан бошини ушлаганча, атрофга бефарқ нигоҳ ташлади. Кўзи
 Валонага тушгач, унга қўлларини чўзиб талпинди.
 — Лона!
- Қизи маҳкам қучоқлаб олди. Рикнинг бошини меҳрибонлик билан елкасига
 қўйди-да, ҳақимга қаради:
 — У ҳеч қачон менга ёмонлик қилмайди.
 — Барибир, бу ҳақда тегишли жойга маълум қилиш керак. Шу аҳволда назорат-
 дан қандай қочибдийкин?
 — Демак, уни мендан тортиб олишадими, дўхтир?
 — Бошқа илож йўқ. Қонунга бўйсунуш шарт.
 Улар орқага қайтишар экан, Валонанинг кайфияти бузилган, алаmidан Рикни
 бағрига босарди.
- Орадан бир ҳафта ўтгач, гипервидеодан бахтсиз ҳодиса туфайли ҳалок бўлган
 бир ҳақим тўғрисида хабар қилдилар. У электр тармоғи узилган чоғда фалокатга
 йўлиққанди. Ҳақимнинг исми қизга танишдек туюлди ва кечаси уни ўзининг қоғоз-
 ларидаги ном билан солиштирди. Исmlар мос келди.
- Кейинчалик, Рик анча нарсани тушунадиган бўлиб қолганида, қиз ҳақимнинг
 гапларини айтиб берди ва тинч юришни истаса, қишлоқдан четга чиқмасликни мас-
 лаҳат берди...

* * *

- Менинг жиноятчи бўлганлигим ёлгон, — қайтарди Рик, — айниқса, агар ме-
 нинг хизматим муҳимлигини ҳисобга олсак! Кетишим керак. Бошқа илож йўқ. Фаб-
 рикани ҳам, қишлоқни ҳам тарк этишим ва ўзим ҳақимда кўпроқ билишга интили-
 шим шарт.
- Рик! Бу хавфли! Сен Ҳеч Нимани тадқиқ қилган бўлсанг ҳам, ўз ҳақингда
 кўпроқ билишга интилишингнинг нимаси муҳим?
 — Нега десанг, яқинда мен яна бир нарсани хотирладим.
 — Нимани, нимани эсингга туширддинг?
 — Айтмайман, — пичирлади Рик.
 — Сен буни кимгадир айтишинг лозим. Йўқса, унутиб қўйишинг мумкин.
 Рик қизнинг қўлларини ушлади.
 — Гапинг тўғри. Сен ҳеч кимга айтиб қўймайсанми, Лона? Ҳар эҳтимолга қар-
 ши, ёдинда сақлаб юрасанми?
 — Албатта, Рик.
- Рик атрофга боқди. Дунё гўзал эди. Валона қачонлардир бу ердан, бир неча
 миль нарида жойлашган Юқорй Шаҳарда ёниб турадиган каттагина ёзувлар борли-
 гини айтганди:

“ФЛОРИНА — БУТУН ГАЛАКТИКАДАГИ ЭНГ ГЎЗАЛ САЙЁРАДИР”.

Ҳозир атрофга қараркан, у ўша ёзувнинг ҳақиқатлигига ишонч ҳосил қиларди.

— Эсимга тушган нарса жуда даҳшатли. Лекин, ҳаммаси тўғри, шу пайтгача янглишганим йўқ. Буни мен кечқурун эсладим.

— Ростданми?

У даҳшат билан қизга тикилди:

— Бу сайёрада ҳамма ҳалок бўлиши керак. Флоринада бирор тирик зот қолмайди.

* * *

Мирлин Теренс қўнғироқ жиринглаганида, тахмондан фильмкитоб олмоқда эди. Резидент кўйлагининг ёқасини текислар экан, оҳиста эшикка яқинлашди. Унинг кийими Сквайрларниқига ўхшаш эди. Баъзан, у ҳатто ўзининг Флоринада туғилганини ҳам унутиб қўярди.

Остонада Валона Марч турарди. У тиз чўкиб, бошини эгди — бу ҳурмат билан салом беришни билдирарди.

Теренс эшикни ланг очди.

— Киравер, Валона. Ўтир. Ётиш вақти аллақачон ўтиб кетди-ку! Назоратчилар сени кўришмадимми?

— Менимча, йўқ. Резидент.

— Хафа кўринасан? Яна Рикни дебми?

— Ҳа, Резидент. — У ҳар доимгидек, катта қўлларини этаклари барига яширди, бироқ қизнинг кучли бармоқлари билинар-билинимас титраётгани Теренснинг назаридан четда қолмади.

— Бир бошидан бошла, — деди у оҳиста. — Қўрқма.

— Эсингиздами, Резидент, мен сизга келиб шаҳарлик ҳаким ва унинг нималар ҳақида гапирганини айтиб бергандим?

— Ҳа, Валона, эсимда. Мен билан маслаҳатлашмай, бунақанги ишларга қўл урма, деб буюрганим ҳам эсимда. Бу-чи, сенинг ёдингдами?

Қизнинг кўзлари чақнади. Бу эслатманинг унга асло ҳожати йўқ эди, ўзи шундоқ ҳам Резидентдан қаттиқ чўчирди.

— Энди ҳеч ҳам бундай қилмайман, Резидент. Бир вақтлар Рик доим ёнингда бўлади, деб ваъда қилгандингиз. Ҳозир шунга эслатгани келгандим.

— Мен ваъдамда тураман. Демак, назоратчилар Рикни суриштиришибди-да?

— Йўқ. О, Резидент, ҳали улар суриштириши ҳам мумкинми?

— Йўқ. Бунга ишончим комил. — Унинг сабр косаси тўлиб борар эди. — Қани, Валона, гапир, нима бўлди?

— У ҳар хил нарсаларни эслаётганмиш.

Теренс шаҳд билан олдинга интилиб, қизнинг қўлидан ушлаб олай деди.

— Қандай нарсаларни?

* * *

Теренс Рик топиб олинган кунни эслади. У қишлоқ четига қанал бўйида бир қанча болаларнинг тўпланиб турганини кўриб қолди. Улар, “Резидент!”, “Резидент!” деб қулоқни битиргудай қичқиришар ва қимирлаётган қандайдир оппоқ жонзотни кўрсатишарди.

У ярим яланғоч, кап-катта эркак бўлиб, оғзидан сўлақлар оқар, оёқ-қўлларини бемақсад қимирлатар ва ўзича қандайдир товушлар чиқариб чийилларди. Унинг кўзлари Теренснинг кўзлари билан бир оний муддатга тўқнашиб маълум маъно касб этгандай бўлди... Кейин у қўлини кўтарди ва бош бармоғини оғзига солди.

Болалардан бири кулиб юборди:

— Резидент, у бармоғини сўряпти!

Тошиланг кишининг танаси ногаҳоний қичқириқдан титраб кетди. Юзлари қизариб-буришди. Сўнг кўз ёши чиқармай йиғлашга тушди, лекин бармоғини оғзидан олмади.

Теренс вужудини қамраб олган титроқни нари ҳайдади.

— Нега кирт майдонида ўйнаяпсизлар? Ҳосилни пайҳон қилиб ташлабсиз-ку! Плантация ишчилари тутиб олишса, нима бўлишини биласиз-а? Қани бу ердан жўнанглар! Бировга гапириб юрманг... Ҳой, сен бориб Женкс-ҳакимни чақириб кел.

Женкс-ҳаким билан Теренс икковлашиб бу одамни аравага жойладилар. Кейин иложи борича ҳеч кимга билдирмай қишлоққа олиб келдилар. Биргалашиб уни ювинтиришди, Женкс уни синчиклаб текширди.

— Резидент, унинг юкумли касали йўқ. Қорни тўқ. Оч қолмаган. Уни нима қила-миз, сизнинг фикрингиз қандай?

— Билмадим.

— У ҳатто юра олмайди. У худди чақалоқнинг ўзи. Барча билган нарсаларини эздан чиқарган.

— Бу касаллик натижаси бўлса керак?

— Менимча, ундай эмас. Балки, руҳий касалликдир. Бироқ, мен бу соҳада ҳеч вақо билмайман, шунинг учун, бундайларни шаҳарга жўнатаман. Сиз шахримизни кўрганмисиз, Резидент?

— Келганимга энди бир ой бўлди.

Женкс хўрсинди-да, дастрўмол олиш учун қўлини чўнтагига тикди.

— Ҳа, олдинги Резидент эпчил эди. Бизга қаттиқ турарди. Олтмиш йилдан бери шу ерда яшайман, бироқ бу йигитни энди кўриб туришим. Назоратчилар нима деркин, кўрайлик-чи.

Назоратчилар, албатта, келишди. Бу ҳодисани яшириш мушкул эди. Улар Флорина Назоратчилари аъзоси, деган обрўли номга эга бўлган икки киши эди. Улар бу ишга эътиборсизлик билан қарадилар.

— Бу ақлдан озган ким ўзи? — сўради уларнинг бири Теренсдан.

— Ким билади дейсиз? Утган куни уни кирт майдонидаги зовурдан топиб олдик.

— Ҳужжатлари бор эканми?

— Йўқ, жаноб. Фақат белига бойланган икки қарич латта бор экан.

— Унга нима бўлган?

— Менимча, гирт жинни.

— Уни бошингизга урасизми? — Флорина назоратчилари Аъзоси эснади, дафтарчасини чўнтагига тикди ва яна сўз қотди. — Бу иш хабар қилишга арзимайди. Шундоқ ҳам ишларимиз жуда кўп.

Шу билан иккала назоратчи кетди.

Резидент Женкс-ҳаким билан маслаҳатлашиб, Рикни Валона Марч қарамоғига топширди. Ҳар ҳолда, яна бир ишчи кучи, айниқса, — текин, бунинг нимаси ёмон?

... Теренс норасмий равишда уларга қараб турди, у Валона учун қўшимча овқат, кийим-бошга пахта ундирди, яъни, икки кишининг (бири рўйхатга олинмаган) битта маошга япашлари учун имконият яратиб берди. У Рикни фабрикага ишга жойлашда ҳам Валонага ёрдам берди. Шаҳарлик ҳакимнинг ҳалок бўлгани ундаги хавотирни йўқотди. Лекин Резидент ҳушёр эди.

Шунинг учун Валонанинг барча муаммолар бўйича унга мурожаат қилиши табиий эди. Ҳозир у, ўз саволларига Валонадан жавоб кутарди.

* * *

— У айтяптики, дунёда ҳамма ўлармиш.

— Нега эканлигини айтдимми?

— Билмайди. Унинг айтишича, қачонлардир муҳим иш билан шуғулланган экан, лекин мен тушунмадим.

— Иши ҳақида сўзлардимми?

— Умуман олганда, у... Ҳеч Нимани тадқиқ қилган экан. Бироқ, Резидент, қандай қилиб Ҳеч Нимани бирор нарса қилиш мумкин?

Теренс ўрнидан турди-да, жилмайди.

— Валона, наҳотки сен Коинотнинг деярли ҳеч нарсадан ташкил топганини билмасанг?

Валона бу гапга ҳам тушунмади, лекин индамади. Унинг назарида, Резидент олим одам эди. Рик, ўзининг Рики, Резидентдан ҳам катта олим экани ғурур ба-ришлади.

— Кетдик, — деди Теренс унга қўлини узатиб. — Рикнинг олдига борамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Валонанинг кулбаси қоронғу бўлгани учун улар пайпаслаб ичкари кирдилар. Теренс чўнтакчиқоннинг хира ёдусида хонанинг бир бурчаги парда билан тўсиб қўйилганига эътибор қилди.

Бу пардани Валонага унинг ўзи топиб берганди, чунки Рик бу пайтга келиб чақалоқдан кўра кўпроқ катта одамга ўхшаб қолганди.

Парда орқасида кимдир бир текис нафас оларди.

— Валона, уни уйғот!

Қиз Рикка мурожаат қилди.

— Рик! Рик! Болажон!

У ердан бўғиқ товуш эшитилди.

— Мен Лонаман, — деди дарҳол у. Улар парда ортига ўтишди ва Теренс чўнтакчиқон билан ўзини, Валонани, кейин Рикни ёритди.

Рик қўли билан кўзини тўсди.

— Нима бўлди?

Теренс каравот четига ўтирди.

— Рик, — деди у, — Валонанинг айтишича, — у-бу нарсалар ёдинга тушаётганмиш.

— Ҳа, Резидент, — Рик Резидент билан суҳбатлашаётганида ювошгина бўлиб қоларди, чунки шу пайтгача ундан кўра улугроқ одамни учратмаганди. Резидент билан ҳаттоки фабрика бошқарувчиси ҳам хушмуомала эди. Рик Теренсга кун бўйи ёдига тушган нарсаларни сўзлаб берди.

— Яна нималарни эсладинг?

— Бошқа ҳеч нарсани, Резидент.

Теренс ўйланиб қолди.

— Майли, Рик, ухлайвер.

Валона уни кузатиб чиқди. У қизнинг юзлари титраётганини ва кафтининг орқаси билан кўзларини артиб олганини кўрди.

— У энди кетадими, Резидент?

Теренс унинг қўлини ушлаб, жиддий сўз қотди:

— Валона, сен ёш бола эмассан. У мен билан маълум бир муддатга кетади, кейин яна қайтиб келади.

— Кейин-чи?

— Билмадим. Сен уни тушунишинг керак. Ҳозир бизга ҳаммасидан ҳам Рикнинг иложи борича кўпроқ нарсаларни элагани зарурроқ.

— Наҳотки, Рикнинг гапи — Флоринадаги барча кишиларнинг ҳалок бўлиши тўғри бўлса?

Теренс унинг қўлини қаттиқроқ сиқди.

— Бу ҳақда ҳеч кимга гапирма, Валона. Уни назоратчилар бутунлай олиб кетишлари мумкин.

Теренс аста бурилиб, ўз уйи томон кета бошлади. У ҳатто қўллари титраётганини ҳам сезмади. Уйда анча вақтгача ухломмай — ётди ва, ниҳоят, махсус наша мосламасини ишлатишга мажбур бўлди. Бу қурилма, у Флоринага Резидент этиб тайинланганида Саркдан олиб келган асбобларининг бири эди. Асбоб, худди юпқа жун қалпоқдек бошга кийиларди. Теренс вақтни соат 5 га тўғрилади-да, контактни улади.

У ўрнида бемалолроқ ўрнашиб ётишга улгуриши биланоқ, аста-секин таъсир қилувчи кучлар мия марказларини туташтириб, уни дарҳол чуқур уйқуга чўлдирди.

КУТУБХОНАЧИ

Улар диамагнит роллордан шаҳар чеккасидаги тўхташ жойида тушишди. Теренс тўхташ жойи эшигини ёпиб, электрон қулфни бармоғи билан муҳрлагунча, Рик кутиб турди. Янги комбинезонда Рик ўзини ноқулай сезарди. У Юқори Шаҳарни ушлаб турувчи кўприксимон қурилма тагига йўналган Резидентга истамайгина эргашди. Шаҳар икки қисмдан иборат эди: уни майдони 50 квадрат милга тенг бўлган, 20 минг панжарасимон пўлат устун суяб турувчи темирқотишма қатлами ажратиб турарди. Пастда, яъни сояда, маҳаллий халқ яшарди. Юқори эса, қуёш нурларидан

бахра олиб Сквайрлар¹ турмуш кечирардилар. Юқори Шаҳарда юрган киши ўзининг Флоринада эканлигини батамом унутарди. Бу ердаги аҳоли оз сонли назоратчиларни ҳисобга олганда ҳам, фақат саркликлардан иборат эди. Улар том маънодаги олий табақа кишилар эдилар.

Теренс йўлни яхши биларди. У ўзининг резидентлик кийимига ҳам ҳавас, ҳам ҳасад билан боқаятган йўловчилардан четлашиб тез-тез юрарди. Осмонда қуёш чарақлар, унинг нурлари темирқотишма қатлами бўйлаб дарчалардан тақсимлангандек бир текисда тушар экан, атрофдаги қоронғуликни янада бўрттириб кўрсатарди.

Офтоб тушувчи жойларга қариялар ўзларининг силжувчи курсиларини қўйиб ўтиришар, иссиқликдан баҳра олиб, нур билан бирга ҳаракатланишарди. Баъзан улар мудраб қолиб соя тушганини пайқашмас, фақат беҳосдан қимирлаб кетганларида курси филдиракларининг гижирлашидан уйғонишарди. Бошқа бўш, офтобли жойларга эса ёш болали оналар ўз аравачаларини қўйиб олишганди.

— Энди, Рик, бардам бўл, — деди Теренс. — Биз ҳозир кўтариламиз.

Улар тўрт устун ораллиғига жойлашган, ердан то Юқори Шаҳарга етадиган баландликдаги қурилма қаршисида тўхташди. Бу лифт эди.

Улар юқорига чиқишганда эшик тамоман бошқа дунёга очилди. Сарқдаги барча шаҳарлар каби Юқори Шаҳар ҳаддан зиёд сержило ва ранго-ранг эди. Бинолар, улар хоҳ жамоат жойлари бўлсин, хоҳ шахсий тураржой бўлсин, мураккаб ва ранг-баранг тош нақшин билан қопланганди. Бу нақшлар яқиндан алкаш-чалкаш кўринсада, узоқдан, кузатиш бурчаги ўзгарганда жилоланувчи ажиб ранглар уйғунлигини ҳосил қиларди.

— Кетдик, Рик, — деди Теренс.

Рик атрофга ҳайратланиб боқарди. Ҳеч қандай ўсимлик йўқ! Фақатгина катта-катта тошлар ва ранглар. У биноларнинг бунчалик сервиқор бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Шу пайт унинг қалбида нимадир ёнди-ю, сўнди. Бир дақиқагина ушбу буюклик уни ҳайратга солмай қўйди... Кейин эса онги яна эски ҳолига қайтди.

Ёнларидан фойтун — енгил арава ўтиб кетди.

— Булар Сквайрларми? — пичирлади Рик.

У фақат бир нигоҳ тапшлаганига улгурди. Уларнинг сочлари калта қилиб қирқилган, ёнларидан кўкимтир-бинафша тусда жилоланувчи ялтироқ матодан тикилган кенг, ҳилпироқ енгил қўйлак, калта духоба шим ва худди мис симдан тўқилгандек ялтироқ узун пайпоқ бор эди.

— Ёшлар, — деди Теренс. У Сарқдан кетгандан бери уларни бунчалик яқиндан кўрмаганди. Теренс бу сафар ҳам нафратини беркитди.

Ортидан сиқилган ҳаво ёрдамида бошқарилувчи икки кишилик фойтуннинг шишиллаши эшитилди. Машина йўл устида муаллақ турарди: унинг силлиқ тағлиги ҳаво қаршилигини камайтириш мақсадида барча томондан юқорига текис ва силлиқ қайрилган эди. Худди шу нарса ўзига хос шишиллашни вужудга келтирар, бу эса ўз навбатида назоратчилар пайдо бўлишининг биринчи белгиси эди.

Улар барча назоратчилар каби баланд бўйли, кенг ва текис юзли, узун сочли эдилар. Танлари оч жигар ранг тусда эди. Уларнинг қоп-қора кийимлари, уни янада қорайтириб кўрсатаётган кумуш рангли камарбандлари ва ўйма нақшли тугмалари афт-башараларини деярли бир хил қилиб қўйганди.

Назоратчиларнинг бири бошқариш пультада ўтирарди. Иккинчиси эса чаққонлик билан сакраб ерга тушди.

— Ҳужжатларингизни кўрсатинг! — Назоратчи кўрсатилган резидентлик қоғозига кўз ташлади-ю, уни Теренсга қайтарди. — Сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Офицер, мен кутубхонага бормоқчийдим. Мен бундай имтиёзга эгаман.

— Шерингизнинг резидентлик имтиёзи йўқ, — деди кескин назоратчи.

— Унга мен жавобгарман.

Назоратчи елкасини қисди.

— Хоҳишингиз. Резидентларда имтиёз бор, лекин улар Сквайр эмаслар. Ёдингиздан чиқмасин... Ҳов анави бино — кутубхона. Кетдик, Кред!

Улар турган жойдан кутубхона ол рангда товланар, юқори қаватлари эса тўқ қирмизи тусда эди. Улар бинога яқинлашишган сари қирмизи ранг пастки қаватларга силжий бошлади.

¹ Сквайр — олий табақа одами, катта ер эгаси.

— Менимча, бу гўзаллик эмас, — деди Рик.

Теренс унга ҳайрон бўлиб қараб қўйди. У бундай ранг-барангликка Саркнинг ўзида кўникаб бўлганди, бироқ унга ҳам Юқори Шаҳарнинг бундай безаклари бач-каналикдек туюларди.

Улар асосий кириш эшигига олиб чиқувчи айланмасимон зина олдида тўхташди. Аслини олганда, у текис бўлиб, рангларнинг турланишигина зина суратини берарди. Бу эса кутубхонага “илмий” биноларга хос қадимийлик нусхини бахш этарди.

Асосий хона катта, совуқ бўлиб, у ерда деярли ҳеч ким йўқ эди. Кутубхоначи аёл уларни кўриб, ўрнидан турди.

— Мен Резидентман. Алоҳида имтиёзларим бор. Мен манави маҳаллий кишига жавобгарман, — Теренс тайёраб қўйган қоғозларини узатди.

Кутубхоначи аёл қайтиб жойига ўтирди ва жиддийлашди. У ҳужжатни очиб, текшириш тирқишига киритганда, ўша заҳотиёқ бинафша тусдаги хира чироқ ёниб ўчди.

— Иккиюз қирқ иккинчи хона, — деди у.

* * *

Бу хона техник котибларникига ўхшарди. Сунъий ёруғлик, ҳаво юритиш мосла-масидан бошқа ҳеч қанақа безак йўқ. Иккита диктофон ва бутун девор юзаси қоп-ланган катта экран. Унда пастанд юқорига қараб турли адабиётлар — уларнинг номлари, муаллифлари, тартиб сонлари — алифбо бўйича силжиб борарди.

— Буюртма беришни биламан, — деди Рик тўсатдан. Мана бу митти тугмачалар ёрдамида зарур ҳарф ва рақамларни терсак, ҳов анови экранда китоб пайдо бўлади.

Теренс ялт этиб унга қаради.

— Қаердан биласан? Эсинга тушдимми?

— Балки. Ишончим қомил эмас.

— Бўпти, унда буни топагонлик деб ҳисоблаймиз.

У ҳарф ва сонларнинг қандайдир қоринмасини терди. Экранда ёзув пайдо бўлди: “Сарк энциклопедияси” 54 китоб, Олмос-Анод”.

— Кузатиб тур, Рик. Мен сенга ҳеч нима айтмайман. Бу китобни қараб чиқи-шинг ва таниш нарсалар учраса тўхташинг лозим. Тушунарлими?

— Ҳа.

— Бўпти. Энди кузатиб тур...

Дақиқалар ўтди. Бир пайт Рик қичқириб юборди:

— Учради, Резидент! Учради!

Бу Коинот тадқиқи ҳақидаги мақола эди.

— Бу ерда нималар ёзилганини биламан, — давом этди Рик. — У ҳовлиқиб кетганидан зўра нафас ростлади. — Мана, қаранг, мен доимо шу ёзувни учрата-ман!

У секин-аста, лекин Валонанинг гоҳи-гоҳида берадиган дарсларидагига қара-ганда анча дуруст ўқий бошлади:

— “Ўз мижозига кўра Коинот тадқиқотчисининг интроверт¹ лигига ва кўпинча ҳаётга мослаша олмаслигига таажжубланиш керак эмас. Ҳаётнинг кўп қисмини юлдузлараро даҳшатли бўшлиқни ёлғизона кузатишга бағишлашни тўрт мучаси соғ одамдан талаб қилиб бўлмайди. Ана шуларни қисман тушунган ҳолда Коинот тад-қиқоти институти расмий шпор сифатида унча аниқ бўлмаган ифодани қабул қил-ган: “Биз Ҳеч Нимани тадқиқ қиламиз”.

Рик охириги сўзларни ўқиётганида қичқириб юбораёзди.

— Ўқиган нарсангни тушундингми? — сўради Теренс.

Рик ёниқ нигоҳини унга қадади.

— У ерда: “Биз Ҳеч Нимани тадқиқ қиламиз”, — деб айтилган. Мен худди мана шуни эслагандим. Мен уларнинг бири эдим.

— Сен Коинот тадқиқотчисимидинг?

¹ Интроверт (ингл.) — одамовилик.

— Ҳа! — бақирди Рик. Кейин пастроқ товушда қўшиб қўйди: — Бошим оғриятти. — Унинг пешонаси тиришди. — Мен кўпроқ эслашим лозим. Хавф бор. Жуда катта хавф!.. Мен нима қилишни билмайман.

— Кутубхона бизнинг ихтиёримизда, Рик, — деди Теренс унга синчковлик билан боқиб, ҳар бир сўзини ўйлаб гапирар экан, — каталогни ўзинг қараб чиқ, Коинот тадқиқи тўғрисидаги мақолаларни қидир. Кўрамиз, бу нарса сени нимага олиб бораркин...

— Врийтнинг “Коинотнинг амалий тадқиқоти ҳақидаги рисола” си тўғрисида нима дейсиз? — сўради Рик, узоқ ўйлаб кўргач. — Тўғри топдимми?

— Ўзинг ҳал қил, Рик.

Рик тугмани босди, аммо экранда бошқа ёзув пайдо бўлди: “Бу китоб ҳақида шахсан кутубхоначидан сўралсин”.

Теренс қўл узатиб, экранни ўчирди.

— Бошқасини қидира қол, Рик.

— Аммо... — Рик иккилана-иккилана буйруқни бажарди. У каталогдан Эннингнинг “Фазо таркиби”ни топди.

Экранда яна бояги ёзув пайдо бўлди. Теренс сўкинди-да, экранни ўчирди.

Шу пайт диктофоннинг юқорисига ўрнатилган карнайдан кутубхоначи аёлнинг ингичка товуши эшитилди, бу овоз уларни сескантириб юборди.

— Икки юз қирқ иккинчи хона! Икки юз қирқ иккинчи хонада ким бор?

— Хўш, хизмат? — хириллаб сўради Теренс.

— Сизга қандай китоб керак?

— Ҳеч қандай. Раҳмат. Биз асбобнинг ишлашинигина кўрдик.

Орага жимлик чўкди. Гўё нариги томонда ўзаро маслаҳат қилинаётганди. Кейин кескинроқ товуш янгради:

— Бизга, Воийтнинг “Коинот амалий тадқиқоти ҳақидаги рисола” сини ва Эннингнинг “Фазо таркиби”ни талаб қилингани тўғрисида ёзув келди. Шундайми?

— Биз дуч келган сонларни тергандик, — деди Теренс.

— Нега айнан шу китобларни сўраганингизни билсак бўладими? — янгради талабчан товуш.

— Айтяпман-ку, улар бизга керак эмас деб... Жим бўл! — Бу хитоб бир нима деб пичирлаётган Рикка қаратилганди.

Яна жимлик чўкди. Кейин товуш янгради:

— Агар менинг олдимга келсангиз, сўраган китобларингизни олишингиз мумкин. Уларни топиб қўйдим. Фақат хизмат қорозини тўлдирсангиз бўлди.

Теренс Рикка қўлини узатди.

— Кетдик.

— Балки биз қондани бузгандирмиз, — ғўлдиради Рик.

— Бўлмаган гап, Рик. Кетдик.

Теренс шошганча Рикни олиб чиқиб кетди. Улар асосий хонага чиқишди. Кутубхоначи аёл уларга қаради.

— Тўхтаб туринг! — қичқирди у ўрнидан турар экан. — Бир дақиқа! Бир дақиқа! Улар тўхташмади. Бироқ олдиларида назоратчи пайдо бўлди.

— Хўш, йигитлар! Қаерга шошасиз?

Кутубхоначи аёл ҳарсиллаб югуриб кетди.

— Сиз икки юз қирқ иккинчи хонадансиз, тўғрими?

— Менга қаранг, — деди Теренс жиддийлашиб, — нега бизни ушлаб қолишяпти?

— Сиз баъзи китобларни сўрадингизми? Биз уларни беришимиз мумкин.

— Кечикдингиз. Бошқа сафар. Наҳотки, ўша китобларнинг бизга керакмаслигини тушунмадингиз? Мен эртага келаман.

— Кутубхонамиз барча ўқувчилар талабини қондиришни истайди, — деди аёл кеккайиб. — Китоблар бир-икки дақиқадан сўнг етиб келади. — Унинг юзлари кизарди. Аёл одам яқинлашганда ўзи очиладиган эшик томон бурилди.

— Офицер, агар сиз йўқ демасангиз... — Теренс гап бошлаган эди ҳамки, назоратчи калта нейротаёқни кўрсатиб, унинг гапини бўлди. Бу таёқ узоқдан таъсир қилувчи ажойиб қурол эди.

— Оғайни, анави хоним қайтмагунча кутиб турганинг маъқул.

Теренснинг пешонасини тер қоплади. Шароитни яхши ҳисобга олмабди. У ўзининг воқеа ва ҳодисаларни тез таҳлил қила билиш қобилиятига ҳаддан зиёд ишо-

нарди. Мана, бунинг оқибати. Бундай қатъийликнинг кераги йўқ эди. Ҳаммасига унинг лаънати, қизиқувчанлиги, Юқори Шаҳарга кириш, кутубхона йўлакларига гуё саркликлардек виқор билан юриш истаги айбдор...

Кутилмаганда унинг назоратчига бор кучи билан ташлангиси келди, бироқ, тўсатдан бунга зарурат қолмади.

Аввалига кимнингдир шарпаси сезилди. Назоратчи қайрилиб қарамоқчи эди, аммо кечикди.

Унинг қўлидаги нейротаёқ юлиб олинди. Офицер фақат, таёқнинг учи чеккасига тиралганида, бўғиқ товуш чиқаришга улгурди.

Рик қувончдан қичқариб юборди, Теренс эса хитоб қилди:

— Валона! Саркнинг барча жинлари ҳаққи, Валона!

ИСЁНЧИ

Теренс шу заҳотиёқ ўзини тутиб олди.

— Кетдик бу ердан! Тезроқ! — деди-ю, ташқарига отилди.

У беҳуш назоратчини устунлар орқасига олиб ўтсаммикан, деб ҳам ўйлади, лекин ҳозир бунинг мавриди эмасли.

Улар ташқарига — зина олдига чиқишди. Атрофга иссиқлик ва ажиб нур таратаётган қуёш пешиндан кейинги манзилига йўл олганди. Юқори Шаҳарнинг рангларини зарғалдоқ тусга кира бошлаганди.

— Тезроқ юринг! — деди ҳаяжонланиб Валона.

Теренс унинг биллагидан ушлаб қолди. У жилмаяётган бўлса-да, паст товушда, қатъий қилиб деди:

— Чопма! Одатдагидай юр, менинг ортимдан қолма. Рикнинг қўлини ушлаб ол. У ҳам югурмасин...

Улар қадам ташлай бошлашди. Назарларида оёқлари елимга ёпишиб қолаётгандек туюларди. Кутубхонада тўполон бошландими? Ёки шундай туюляптими? Теренс ортига қарашга ботинолмасди.

— Бу ёққа, — деди у.

Йўлка устида қуёш нурларида жилланаётган кўрсаткич турарди: “Амбулаторияга кириш”. Хизмат қўйлагидаги аёл уларни узоқдан кўрди. Аввалига у иккиланиб туриб қолди. Кейин қовоқларини уйганча, улар томон йўналди.

Теренс уни кутиб ўтирмади. У дуч келган йўлакка кескин бурилди; кейин бошқасига ўтди. Уларни ҳозир барибир ушлаб олишади. Шу вақтгача маҳаллий халқ касалхонанинг юқори қаватида назоратсиз юрган эмас. Бу ёғи нима бўларкин?

Охир-оқибат уларни тўхтатишлари аниқ. Шунинг учун ҳам Теренс тепасига “Пастки қаватга” деб ёзилган, кўзга унча ташланмайдиган эшикни кўрганда кўнгли сал жойига тушди. Лифт шу ерда экан. Теренс унга Валона билан Рикни итариб киритди.

Ҳаддан зиёд синчков лифтерлар хизмат қилувчи катта, имиллаган юк лифтларидан кўра, мана шуниси маъқул эди. Бироқ, маҳаллий кишиларга касалхона лифтларидан фойдаланиш ман этилганди. Лекин бу “жиноят” назоратчига ҳужум қилишга нисбатан анча енгил қонунбузарлик ҳисобланарди.

Улар пастки қаватга тушиб, ташқарига чиқишди.

— Мен Рикдан роса хавотир олдим, Резидент! — тез-тез шивирлади Валона. — Мен уни қайтиб олиб келмайсиз, деб ўйладим ва...

— Қандай қилиб Юқори Шаҳарга келиб қолдинг?

— Ортингиздан кузатиб келаётгандим, лифтда юқорига кўтарилганингизни ҳам кўрдим. Лифтер қайтиб тушгач, унга сизлардан қолиб кетганимни айтдим. Кейин у мени юқорига чиқариб қўйди.

— Индамай-я?

— Сал унинг жиғини эзишга тўғри келди.

— Ё, Сарк жини! — ингради Теренс.

— Шундай қилишга мажбур бўлдим, — итоаткорона тушунтирди Валона. —

Назоратчилар сизга қандайдир бинони кўрсатишди. Уларнинг учиб кетишини кутиб турдим-да, ўзим ҳам ўша бинога қараб йўл олдим. Фақат ичкарига киргани ботинолмадим. Қайтиб чиқаётганингизда, назоратчи сизни ушлаб қолганини кўрмагунимча беркиниб туравердим...

Улар соя-салқин Пастки Шаҳар кўчаларидан кетиб боришарди. Бу ерни Флорина даҳаларининг ўзига хос шовқини, ҳидлари тутганди. Юқори қават улар учун яна томга айланганди. Улар жуда ҳаддан ошишди, энди бу ерлар ҳам хавф-хатардан ҳоли эмас.

Бу фикр Резидент онгида гужрон ўйнаётган эди ҳамки, Рик тўсатдан қичқириб юборди:

— Анавини қаранглар!

Теренснинг томоғига нимадир тикилгандек бўлди.

Бу Пастки Шаҳар аҳолиси кўриши мумкин бўлган энг даҳшатли манзара эди. Гўё Юқори Шаҳар даричаларидан баҳайбат қуш учиб бирдан пастга тушар, яна чиқарди. Пастки Шаҳарни булутдай қоплаб оларди. Бу — қуролланган назоратчилар тўла ҳарбий машина эди.

Маҳаллий аҳоли шовқин солганча турли томонга қоча бошлади. Уларда бундай қилиш учун тайинли асос ҳам йўқ эди, бироқ ҳар эҳтимолга қарши ўзларини панага олишга шошардилар.

Теренс иккиланар, Рик билан Валона эса унинг қарорини кутишарди. Резидентнинг хавотири оша бошлади. Энди қабққа қочадилар? Агар жойларида қолсаларчи, унда нима бўлади?

Улар томон бир келбатли кимса лўкиллаб яқинлашди. Гўё бу ёғига нима қилишни билмагандай у бир фурсат туриб қолди. Кейин лоқайдлик билан деди:

— Хоровнинг новвойхонаси чап кўчадаги иккинчи уйда, кирхонадан кейингиси. — У орқасига бурилди-да, жўнаб қолди.

— Кетдик новвойхонага, — деди ҳаяжонланиб Теренс.

Ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди.

У терга тушганча чошиб борар, шовқин-сурон аралаш назоратчилар карнайидан акиллаб чиқаётган буйруқларни эшитарди. У орқасига қаради. Беш-олти назоратчи машинадан тушганча, ҳар тарафга югура бошлагандилар. Теренс эса резидентлик кийимида Юқори Шаҳарни кўтариб турган устунлардек яққол кўзга ташланарди.

Икки назоратчи тўғри улар томон чопишга тушганди. Теренс улар кимни мўлжаллаб келишаётганини, ўзиними ёки бошқаними, англай олмади, очиги бунинг аҳамияти ҳам йўқ эди. Кутилмаганда назоратчиларнинг иккиси ҳам, новвойхонани кўрсатган келбатли кишига урилиб кетишди. Улар анча яқин келиб қолгандилар. Теренс келбатли кимсанинг бўғиқ товушини, назоратчиларнинг сўкинганини аниқ эшитди ва шу заҳоти Валона билан Рикни чап томондаги кўчага итариб юборди.

Новвойхонанинг тепасида ўзидан нур таратувчи, баъзи жойлари ёрилиб ранги ўчган пластмасса билан ёзилган лавҳа бор эди. Очилиб турган эшикдан ажойиб ҳид тараларди. Улар ичкарига отилиб киришгач, ҳамир юқлари қорайтириб юборган радарли тандирларнинг нурланишини пайқашга улгуришмай, тўсиқ орқасидан бир қария чиқди.

Теренс унга “Келбатли киши...” дея не мақсадда келганини тушунтира бошлаган ҳам эдики, ташқаридан “Назоратчи! Назоратчи!” деган қичқириқлар эшитилди.

— Бу ёққа! Тезроқ! — шивирлади қария. — Мана бу тандир ичига киришлар.

— Шу ёққами? — ҳайрон бўлди Теренс.

— Ҳа! Бу қалбаки тандир. Тезроқ!

Аввал Валона, кейин Рик, сўнг Теренс тандир ичига киришди. Кутилмаганда нимадир шиқ этди ва тандирнинг орқа девори эшикдек очилиб қолди. Улар шу тирқишдан кичик, хира ёритилган хонага ўтишди.

Улар узок ўтиришди. Бу ернинг ҳавоси оғир, пиширилаётган нонларнинг ҳиди эса иштаҳани кўзгарди. Валона Рикка меҳр билан боқар, гоҳи-гоҳида унинг қўлларини аста силаб қўярди. Рик эса унга маъносиз тикиларди.

Орадан нақ бир умрлик вақт ўтгандек бўлди.

Девор шиқ этди. Теренснинг бутун вужуди диққатга айланди. Ўзи билмаган ҳолда муштларини тугиб қўлларини кўтарди.

Тирқишдан баҳайбат елкалар кўринди. Улар ичкарига аранг ўтдилар. Келбатли киши Теренсга қараб жилмайди:

— Ўзингни бос, оғайни. Уришмоқчи эмасман. — Унинг кўйлаги гавдасида сирилиб турар, юзининг у ер-бу ери озгина тирналганди. — Қидирув тугади. Агар қорнингиз оч бўлса, пулни тўланг-да, истаган овқатингизни олинг. Хўш, нима дейсиз?

* * *

Юқори Шаҳар чироқлари етти қават осмонни ҳам ёритардилар-у, бироқ Пастки Шаҳарда зулмат ҳукмрон эди. Чироқ нурларини ташқарига чиқармаслик учун новвойхона деразаларига қалин пардалар тутилганди.

— Мен Матт Хоровман, лекин мени ҳамма новвой деб чақиради, — ўзини танитди келбатли киши. — Сизлар кимсиз?

— Биз, ҳалиги... — елкасини қисди Теренс.

— Кўриб турибман. Балки мен билмаганим яхшироқдир. Бироқ, менга юз фоиз ишонишингиз мумкин. Ахир сизларни назоратчилардан қутқардим-ку, тўғрими?

— Ҳа! Катта раҳмат, — Теренснинг миннатдорчилиги юракдан чиқмади. — Улар бизни қидиришаётганини қаёқдан билдингиз? Ҳамма қочаётганди-ку.

Новвой жилмайди.

— Ҳеч кимнинг турқи-таровати сизникидай эмасди. Юзларингиз оппоқ, доканинг ўзи эди.

Теренс жилмайишга уринди.

— Сиз ўз ҳаётингизни хавфга қўйдингиз. Бизни қутқарганингиз учун миннатдорман.

— Агар имкони бўлса, доим шундай қиламан. Назоратчилар кимнидир излаётган, қувлаётган бўлса, аралашмай туролмайман. Кўргани кўзим йўқ уларни.

— Кўнгилсиз воқеаларга тез-тез дуч келиб тураркансиз-да?

— Албатта. Манави қалбаки тандирни ҳам шунинг учун курганман. Шу тандир борки, улар мени тутолмайдилар, ишимга ҳам халақит беришмайди. Биласизми, Флоринада қанча сквайр бор? Ўн минг. Назоратчилар-чи? Балки, йигирма мингдир. Бизлар эса, маҳаллий аҳоли, — беш юз миллионмиз. Агар ҳаммамиз уларга қарши турсак... — у қўлларини шиқирлатди.

Теренс унга эътироз билдирди:

— Биз қандай қилиб игнамилтиқ ва плазматўпларга қарши тура оламиз, Новвой.

— Биз ҳам қуролланишимиз лозим. Сиз, резидентлар сквайрларга жуда яқин яшайсиз ва улардан кўрқасиз.

Валонанинг дунёси ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Қаршисида ўтирган одам назоратчилар билан муштлашди, энди эса Резидентни ҳам менсимай ишонч билан гапирмоқда. Рик қизнинг енгидан тортди, Валона унинг қўлини олиб, танлашди-да, унга ухлашни буурди.

— ... Сквайрларнинг игнамилтиқлари, плазматўплари бўлса ҳам, улар фақат биргина шароитда, яъни юз минг резидентнинг ёрдами билангина Флоринада ҳукмронлик қила оладилар.

Теренснинг жаҳли чиқиб кетди:

— Сиздан кўра кўпроқ нафратланаман улардан! Аммо барибир...

— Давом этаберинг, хаҳолади Новвой. — Бу гапингиз учун мен сизни сотмайман. Хўш, нега назоратчилар сизни қувишди?

Теренс жавоб бермади.

— Эҳтиёткорлик — яхши нарсаси, Резидент, лекин унинг ҳаддан зиёд бўлгани ҳар доим ҳам фойда келтиравермайди. Балки сизга ёрдам керак бўлиб қолар. Ахир сизни таниб олишган-ку?

— Йўқ, танишмайди, — деди Теренс шошиб.

— Юқори шаҳарда ҳужжатларингизни текширишгандир.

— У ёқда бўлганимни сизга ким айтди?

— Ўзим фаҳмладим.

— Ҳужжатимни кўришди, лекин шунчаки кўз ташлашди, исмиمنى ўқишгани йўқ.

— Бироқ, сизнинг Резидент эканлигингизни пайқашган-ку. Улар, қайси Резидент бутун ўз шаҳрида бўлмаганини аниқлашса бўлгани. Эҳтимол, ҳозир бутун Флоринадаги алоқа симлари шу ҳақда фингиллаётгандир. Хўш, сизга ёрдам керакми?

Улар пичирлаб гаплашишарди. Рик бир бурчакка тикилганча ухлаб қолган, Валона бир Новвойга, бир Резидентга тикилганча, уларнинг суҳбатини индамай тингларди.

— Йўқ, раҳмат, — бош чайқади Теренс. — Ўзим... ўзим бир амаллаб қутуларман.

Новвой кулиб юборди.

— Қизик, қандай қилиб. Майли, эрталабгача таклифимни бир ўйлаб кўринг. Балки, ёрдам сўрашга қарор қиларсиз.

— Валона.

Овоз яқиндан келгани учун унинг соч толаларигача силкинди, аммо у шунақаям паст эдики, қиз уни зўр-базўр илгади. У устига фақат чойшаб ёпиб ётгани учун, кўркув ва хижолатдан гужанак бўлиб олди.

Гапирган Резидент эди.

— Жим. Фақат эшит. Мен кетяпман. Эшик очик экан. Мен қайтиб келаман. Эшитяпсанми? Тушундингми?

У қоронғуликка қўл узатди-да, Резидентнинг қўлини топгач, уни сиқиб қўйди. — Рикка огоҳ бўл. Уни кўздан қочирма. Валона... — У узоқ жим қолди. — Мана-ви Новвойга жуда ҳам ишонаверма. Мен уни танимайман. Тушундингми?

Енгил шитирлаш эшитилди, сўнг узоқроқда нимадир шиқирлади ва у кетди. Қиз тирсагига тиралиб ўтирди, аммо ўзининг ва Рикнинг нафас олишидан бўлак товуш эшитмади.

У кўзларини юмиб, ўйлашга ҳаракат қилди. Нега Резидент назоратчиларни ёмон кўрадиган, уларнинг учаловини ҳам қутқарган Новвой ҳақида бундай гап айтди. Нега бутун ҳодисотлар чувалашиб кетганда, манави Новвой пайдо бўлиб тез ва дадил ишга киришди. Балки, ҳаммаси олдиндан уюштирилгандир? Новвой шундай бўлишини атай кутиб тургандир...

— Алло! Ҳали ҳам шу ердамисиз?

Ёруғлик нури тўғри унинг устига тушди, қиз тошдек қотиб қолди. Аста-секин ўзига келиб, чойшабни бўйнигача тортди. Нур ўчди. Гапирган ким, дея сўрашнинг ҳожати йўқ эди. Унинг кенг елкалари орқа томондан таралаётган хира нурда элас-элас кўзга ташланарди.

— У билан бирга кетибсанми, деб ўйлабман.

— Ким билан, жаноб?

— Резидент билан-да. Унинг кетганини биласан-ку. Муғомбирлик қилма.

— У қайтиб келади, жаноб.

— Қайтиб келаман, дедими? У адашибди, назоратчилар тутиб олишади. Сенинг Резидентинг унча айёр эмас экан, акс ҳолда эшикни атай очик қолдирганимни билган бўларди. Сен ҳам кетмоқчимсан?

— Мен Резидентни кутаман.

— Ихтиёринг. Узоқ кутишга тўғри келади. Истаган пайтингда кетишинг мумкин.

Яна ёруғлик нури пайдо бўлди. Валона ерни пайпаслаб, Рикнинг озгин ва ранг-пар юзини топди. Рикнинг кўзлари ёруғликда яна-да қаттиқроқ қисилди. Бироқ уйғонмади.

— Бу кишини эса қолдирган маъқул. Сен кетмоқчи бўлсанг, марҳамат, лекин эшик унинг учун ёпиқ.

— У бир бечора, касал йигит... — деди чўчинқираб Валона.

— Шунақами? Мен касал, бечора йигитларни тўллаяпман. Хуллас, гап битта: у шу ерда қолади. Ёдиндан чиқмасин!

Ёруғлик нури Рикнинг юзига ёпишиб қолгандек эди.

О Л И М

Доктор салим Жуңнинг бир йилдан бери тоқати тоқ бўлди. Бетоқатлик вақт ўтиши билан камаймайди. Аксинча кучаяди. Бироқ ўтган вақт уни Сарк Разведка-си шоширмаслик кераклигига ўргатди. Чунки хизматчиларнинг кўпчилиги кўчиб келган флоринликлардан иборат эди ва улар ўз обрўларига путур етказишни исташмасди.

* * *

Бир куни у Саркда жуда узоқ яшаганидан ҳатто бошмоқлари ҳам шу ерда илдиз отиб кетган қария Эбл транторлик вакил билан суҳбат курди.

— Нега саркликлар давлат идораларида ўзлари чин дилдан нафратланадиган кимсаларнинг хизмат қилишига йўл қўядилар, — деб сўради Жуңц.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Эбл яшил май тўлдирилган қадаҳни тутар экан, кўзларини қисди.

— Сиёсат, Жунц, — деди у. — Сиёсат. Ҳамма гап саркча мантиқ билан олиб борилаётган амалий генетикада. Саркликлар аслини олганда пачоқ ва бир тийинга қиммат халқ, фақат битмас-туганмас олтин кони — флоринага эга бўлганликлари учун кеккайдилар. Шунинг учун улар ҳар йили флоринанинг шаҳар ва қишлоқларидаги йигитларнинг энг сара гулларини олиб Саркка ўқишга жўнатадилар. Бундайроқларини турли қоғозларни тўлдиришга, аризаларга қўл қўйиб туришга ўтказадилар, ақл ва истеъдод эгаларини эса орқага, флоринага юборадилар, улар шаҳарларда маҳаллий ҳукмдор — резидентликка тайинланадилар. Флоринанинг энг ақлли зотлари саркларга содик, чунки улар Саркка хизмат қилар эканлар, ғамташвиш, етишмовчилик нималигини билмайдилар, лекин бу ишдан бўйин товласалар, фақат оддий флориналик каби япашагина умид қилишлари мумкин. Бу эса, дўстим, асло ҳавас қиладиган нарса эмас.

Қари дипломат бир кўтаришда қадаҳни бўшатди-да, давом этди:

— Бу ёғи... Резидентлар ҳам, Саркдаги идора ходимлари ҳам ўз мавқеларини йўқотмай туриб фарзанд кўришга ҳақлари йўқ. Ҳатто флориналик аёллардан ҳам. Сарк аёллари билан никоҳ ўқитиш ҳақида эса гап бўлиши мумкинмас. Шундай қилиб, флоринанинг энг яхши генлари бетиним чиқитга чиқиб кетаверди ва бора-бора флоринада фақат ўтинчилар билан сув ташувчиларгина қолди.

— У ҳолда саркликлар хизматчисиз қолмайдами?

— Бу келажак муаммоси.

* * *

Шундай қилиб, ҳозир коинот тадқиқотчиси — доктор Салим Жунц флорина ишлари Департаменти қабулхоналарининг бирида ўтирар ва бюрократик лабиринтларда бетиним югуриб юрган флориналик кичик хизматчилар уни қачон чақиришларини бетоқатлик билан кутарди. Ниҳоят, уни дабдабали жиҳозланган хонага олиб кириб, Кичик Котиб Клерк¹ столи рўпарасидаги оромкурсига ишора қилишди. Ҳеч бир флориналик қанчалик кўп ишга бош кўшмасин, барибир Клеркдан юқорироқ мансабни эгаллай олмасди. Флорина ишлари бўйича Кичик ва Катта Котиблар, албатта, саркликлардан иборат эди. Жунц уларни юқори қаватларда учратиши мумкин бўлса ҳам, бу идорада ҳеч қачон рўпара келмаслигини яхши биларди.

Клерк бир сафга тизилган қат-қат маълумотлар тўпидаги ҳар қоғозни, худди унда бутун Коинот сирини яширингандек ҳижжалаб текширарди. У ёш эди, балки мактабни яқинда тугатгандир. Барча флориналиклар каби у ҳам оқ танли ва сочлари малла рангда эди. Ниҳоят, у қоғозларни бир чеккага қўйди-да, сўз қотди:

— Маълумотларга қараганда, сиз бу идорада илгари ҳам кўп бўлган экансиз, шу тўғрими?

— Ҳа, бўлганман, жаноб, — деди Доктор Жунц кескинроқ оҳангда.

— Лекин, яқин орада эмас, а?

— Ҳа, яқин орада эмас.

— Сиз ҳали ҳам ўн бир ой муқаддам... — Клерк қоғоз титкилади, — йўқолган коинот тадқиқотчисини излаяпсизми?

— Худди шундай.

— Шу вақт мобайнида, — давом этди Клерк, — ўша одамнинг ҳеч қандай изи топилмади ва унинг саркликлар худудига бирон марта киргани ҳам аниқланмади.

— Ундан олинган энг сўнгги маълумот, — деди олим, — Сарк яқинидаги фазодан юборилганди.

Клерк бир дақиқагина мовий кўзларини унга қаратди. Кейин ерга боққанча деди:

— Бўлиши мумкин, аммо унинг Саркка боргани исботланмади.

* * *

Исботланмади! Жунцнинг даблари қимтилди. Худди шундай жавобни, борган сари кескинроқ тус олаётган бундай жавобни у кейинги ойлarda Юлдузлараро Коинот Тадқиқоти Бюросидан ҳам олаётганди.

¹ Клерк — энг паст мавқедаги идора ходими.

“Ҳеч қандай далил йўқ, доктор Жунц. Доктор Жунц, сиз ўз вақтингизни бошқа бир тузукроқ ишга сарфласангиз яхши бўларди. Доктор Жунц, Бюро қидирув давом этишини таъминлайди”.

Бу сўзлар: “Бўлар-бўлмас ишларга пул сарфлайверманг, доктор Жунц”, деган маънони аниқларди.

Воқеа, Клерк тўғри тавсифлаганидек, Юлдузлараро келишилган вақт бирлиги бўйича бундан ўн бир ой муқаддам бошланганди. Уша ҳодисага икки кун қолганида, Жунц Бюронинг сарқдаги бўлинмаларини одатдаги текширувдан ўтказиш ниятида сайёрага тушди. Уни ЮКТБ вакили — Саркнинг кимё саноат чиқарадиган қандайдир эластик сақични жағ тишлари ортига ўтказди-да, бир қоғоз узатди:

— Доктор Жунц, кузатувчиларнинг бири хабар юборибди.

Жунц хабарни овоз чиқариб ўқиди:

— Ўта муҳим аҳамиятга молик иш юзасидан батафсил хабар бериш учун ЮКТБ Бош штабининг қоллаштирилган алоқа воситасини бўш сақлашни илтимос қилман. Муҳим хабар бутун Галактикага тегишли. Энг кичик траектория бўйича қўнман.

Вакил жилмайди.

— Буни қаранг, жаноб! “Хабар бутун Галактикага тегишли” эмиш. Бу ҳатто кузатувчи учун жуда зарур гап. Хабарни олишим билан, дарров у билан юлдузлараро алоқа йўли орқали оғиб бундан гап нимада эканлигини аниқроқ билмоқчи бўлдим. Бироқ унга ҳеч гап уқтиролмадим. У фақат бир нарсани, яъни флоринадаги ҳар бир кишининг ҳаёти хавф остида эканлигини таъкидлайверди. Биласизми, у ерда ярим миллиард одам бор. У эси паст одамга ўхшарди. Шунинг учун тўғриси айтсам, сайёрамизга келганида у билан яккама-якка қолишни истамайман. Сиз бунга нима дейсиз?

— Суҳбатингиз ёзилганми?

— Ҳа, жаноб, — у чўнтагини кавлади. — Мана.

Бу бир бўлак лента эди. Жунц уни асбобга қўйди ва қоғозини солди.

— Кўчирма нусха шекилли?

— Ҳа. Асл нусхани Сайёралараро Транспорт Бюросига жўнатганман. Мен уни “Тез ёрдам” хизмати билан кутиб олсак яхшироқ бўлади, деб ўйлагандим. Балки унинг аҳволи оғирдир. Жунц йигитнинг фикрига қўшилгиси келди. Чунки, ёлғиз ҳаёт кечирувчи коинот тадқиқотчилари ақлдан озганларида, уларнинг хатти-ҳаракатларида кутилмаган жиҳатлар пайдо бўлиши мумкин эди. Бироқ, Жунц ўйлиниб қолди.

— Тўхтанг-чи. У ҳали қўнгани йўқми?

Вакил ҳайрон бўлди.

— Назаримда у қўнган, лекин ҳали ҳеч ким менга бу ҳақда хабар бермади.

— Ундай бўлса, Транспорт билан алоқа ўрнатинг ва тафсилотларни суриштиринг. У ақлдан озганми ёки йўқми, барча маълумотларни қайд этишингиз керак.

Жунц эртаси кун, энг охириги текширувга келди. Бошқа сайёраларда иши қўн бўлгани учун, у жуда шошаётганди. У чиқиб кетар чоғидагина қайрилиб сўради:

— Кузатувчи нима бўлди?

— Ҳа, айтгандай, унутаёзбман, — деди вакил, — Сунъий йўлдошлар у ҳақида ҳеч нарса билмайди. Мен унинг қувват спектрини фазога юбордим, улар бундай кема фазонинг ҳеч қаерида йўқлигини айтишди.

Жунц қайтишни яна бир кунга кечиктирди. Келаси кун у сайёра пойтахти — Сарк шаҳридаги Сайёралараро Транспорт Бюросига борди. Бу ерда у биринчи марта флориналик бюрократлар билан тўқнашди, улар барча саволларга бош чайқаб жавоб бердилар. Улар ЮКТБ тадқиқотчисининг Саркка қўнмоқчи эканлиги тўғрисида хабар олишган, бироқ кема қўнмаган.

— Бу жуда муҳим, — қатъий туриб деди Жунц. — У одам қаттиқ бетоб. Улар тадқиқотчининг ЮКТБ хизматчиси билан ўтказган суҳбати ёзувининг нусхасини олишдимми?

Бюро аъзолари бу гапни эшитиб ҳайрон бўлишди. Ҳеч ким бирор нарсани олганини эслолмади. У кишининг бетоблигига, албатта, ачинамиз, бироқ ЮКТБнинг ҳеч қандай кемаси бу ерга қўнгани йўқ.

Жунц меҳмонхонага қайтиб, бу муаммо тўғрисида узоқ ўйлади. У қайтиб кетишни яна орқага сурди. Узоқ вақт истиқомат қилишга мўлжалланган бошқа хонага кўчиб ўтди. Трантор вакили Людиган Эбл билан учрашишга келишди.

Кейинги кунни у Сарк тарихига оид китобларни мутолаа қилиш билан ўтказди. Эбл билан учрашиш вақти етганида, унинг қалби ғазабдан жунбушга келганди. Улар ҳали кўрадиганини кўрадилар...

Қари Эбл унинг қўлларини қаттиқ сиқиб, меҳмоннавозлик билан кутиб олди. Робот-барменни чақирди ва биринчи, иккинчи қадаҳларни бўшатиш мобайнида иш ҳақида умуман гапиртирмади. Жунц қулай фурсатдан фойдалаиб қолишга интилиб флоринанинг фуқаролик хизмати тўғрисида савол берди ва Саркдаги амалий генетика ҳақида маъруза эшитди. Унинг нафрати янада ошди. Шунга қарамай, у оҳиста ва қисқагина қилиб, ўтган воқеани айтиб берди. Эбл бирон марта ҳам унинг сўзини бўлмади.

Жунц гапиришдан тўхтагач, у сўради:

— Сиз йўқолган кимсани танийсизми?

— Йўқ.

— Унга назарингиз тушмаган ҳамми?

— Кузатувчи — тадқиқотчиларимиз билан учрашиш жуда мушкул.

— Унда авваллари ҳам ана шундай руҳий безовталиқ бўлганми?

— ЮКТБнинг марказий бошқармасидаги ёзувларга қараганда, бу — биринчиси. Агар буни руҳий безовталиқ деб ҳисобласак, албатта.

— Қандай ёрдам қилишим мумкин?

— Мен тушунтириб бераман. Саркнинг Сайёралараро Транспорт Бюроси кузатувчимиз кемасининг юригичлари қуввати спектрини яқин фазодан топа олмади. Бу нарсада улар алдашмайди. Мен саркликлар алдам-қалдамни ёқтиришмайди демоқчи эмасман, улар фақат бефойда ёлғон-яшиқни ишлатишмайди, чунки менинг бу фазони икки-уч соат ичида текшириб чиқишим мумкинлигини билишади.

— Тўғри, Хўш, унда нима?

— Қувват спектрини фақат икки ҳолдагина сезиш мумкин эмас. Биринчиси — яқин фазода кеманинг йўқлиги, чунки у гиперфазо орқали Галактиканинг бошқа қисмига ўтиб кетган; иккинчиси — унинг умуман фазода мавжуд эмаслиги, чунки кема сайёрага қўнган. Тадқиқотчи ўз фикридан қайтганлигига ишонмайман. Агарда унинг флорина учун хавфли ва Галактика учун муҳим ҳисобланувчи фикрлари чиндан ҳам хомхаёл бўлса, унинг Саркка тушиб, хавфдан огоҳ қилишига ҳеч нарса халақит қилолмайди. У ўз фикрни ўзгартириши ва қайтиб учиб кетиши асло мумкин эмас. Бу соҳада менинг ўн беш йиллик тажрибам бор. Лекин унинг хабари тўғри бўлса, унинг яқин фазодан жўнаб қолиши, ҳеч бир ақлга сизмайдиغان хатти-ҳаракатдир.

Транторлик қария кўрсаткич бармоғини кўтарди-да, уни оҳиста тебратар экан, деди:

— Демак, сиз уни Саркда деб ҳисоблаяпсизми?

— Худди шундай. Лекин, бу ерда ҳам икки хил тахмин бор. Биринчидан, агар у ҳақиқатдан ҳам ақдан озган бўлса, албатта, сайёранинг фазовий бекатидан бошқа жойга қўнган бўларди. Ва у қасрлардадир ярим эси оған ҳолда санғиб юрарди. Бу бизнинг кузатувчиларимиз учун ҳам камдан-кам учрайдиган ҳол. Бундай эс оғишлик одатда вақтинча бўлади. Бу нарса ўтиб кетганда эса, бемор ўз ишининг тафсилотларини эслайди. Чунки, коинот тадқиқотчисининг ҳаёти — унинг хизмати дир. Кўпинча бундай беморни оммавий кутубхонага кириб коинот тадқиқотига оид адабиёт қидиришидан топиб олишади.

— Тушунарли. Сиз Кутубхоначилар қўмитасидан шундай ҳол тўғрисида ахборот олиб беришимни истаяпсизми?

— Йўқ, мен учун бундай қийинчилик мавжуд эмас. Мен коинот тадқиқоти бўйича айрим адабиёт намуналарини махсус сақлашнига қўйиб, уларни сўраган ҳар бир кимсани, агар у сарклик эканлигини исботлай олмаса, ушлаб, сўроқ қилишни илтимос қиламан. Буни, албатта, бажаришади, чунки улар ёки уларнинг бошлиқлари билишадики, бундай мўлжал ҳеч қандай натижа бермайди.

— Нега натижа бермас экан?

— Ишончим комил, ўша одам мўлжаллаганидек Саркнинг фазовий бекатига қўнган, сарк ҳукумати эса уни қамоққа тикқан ёки ҳатто, ўлдирган бўлиши мумкин.

— Ҳазиллашяпсизми?

— Қандай ҳазил? Сарклиларнинг ҳаёти ҳам, бойлиги ҳам, ҳукмдорлиги ҳам флоринани эгаллаб туришга боғлиқ-ку. Сиз Саркнинг бутун бойлиги флоринанинг киртзорлари эканлигини мендан яхши биласиз. Кутилмаганда қандайдир одам пайдо бўлади-да, — унинг эс-ҳуши жойидами ёки йўқми, бунинг аҳамияти йўқ, — аллақандай янги вазият флоринанинг барча аҳолиси ҳаётига хавф соляпти, дейди. Мана, кузатувчимизнинг энг охириги хабарини бир кўринг.

Эбл Жунц тиззасига ташлаган лента бўлагига назар солди.

— Бу жуда калта-ку.

— Албатта. Бу ерда фақат хавф борлиги айтилган. Бу хавфнинг жуда катта эканлиги таъкидланган. Мана шунинг ўзи. Бироқ, бу хабарни саркликларга жўнатиш мумкин эмас эди. Агар коинот тадқиқотчиси хато қилган бўлса ҳам, унга сарк ҳукмати ақлсиз гоёни тарқатишга ва у билан бутун Галактикани тўлдиришга йўл қўйиши мумкинмиди? Флоринада кўтариладиган ваҳимани, кирт толаси етиштиришда вужудга келадиган қийинчиликларни айтмаса ҳам бўлади, ва бу ҳолда, албатта, Сарк билан Флорина ўтрасидаги сиёсий муносабатларнинг қоронғу томонлари бутун Галактика олдида яққол очилиб қолади. Ана шулардан қутилиш учун, улар бир одамни йўқ қилишлари керак. Бундай вазиятда Сарк иккиланиб ўтирармиди? Сиз тасвирлаб берган генетик тажриба ўтказувчиларга тўла сайёра асло иккиланмайди.

— Сиз ахир мендан нима истайсиз? Ҳозирча бу воқеадан мен ҳеч нарса тушунолганим йўқ, — деди Эбл совуққонлик билан.

— Уни ким ўлдирганини топинг, — деди ғамгинлик билан Жунц. — Бу ерда сизнинг жосуслик ташкилотингиз бўлиши керак. О, келинг, бекинмачоқ ўйнамайлик. Мен Галактика қаърида етарли даражада изғиб, сиёсий калтабинликдан ташқарига чиққанман. Мен уларни кутубхона масалалари билан чалғитиб тургунимча, сиз калаванинг учини топишга интилинг. Сиз қотилликни очганингиздан сўнг, мен истардимки, Трантор Галактикадаги ҳеч бир ҳукумат ЮКТБ одамларини ўлдириб, сувдан қуруқ чиқа олиши мумкин эмаслигини кўрсатсин.

Унинг Эбл билан биринчи суҳбати ана шундай тугади.

Жунц фақат бир нарсада ҳақ эди: сарк ҳукмати иш кутубхона билан боғлиқ бўлгунча жуда ҳушмуолама бўлди. Бироқ, унинг бошқа тахминлари нотўғри чиқадиганга ўхшарди. Ойлар ўтмоқда эди, Эблнинг жосуслари Саркда изи йўқолган кузатувчининг на ўлигини, на тиригини топдилар.

Шу тарзда ўн бир ойдан кўпроқ вақт ўтди. Жунц бу нарсаларнинг барчаси жонига тегаётганини пайқайди. У ўн иккинчи ойдан кейин кутишни бас қилишни мўлжаллаб қўйди. Аммо шу орада қандайдир умид учқуни пайдо бўлди. Бу ахборот Эблдан эмас, махсус тайинланган кишидан келди. Сарк Оммавий кутубхонасидан хабар қилинишига, кимдир коинот тадқиқотига оид китобларни сўрабди. Шундан сўнг Жунц флорина ишлари Департаменти ходими ҳузурига келди.

* * *

Клерк хаёлини йиғди-да, қабулида ўтирган кишига қаради.

— Ҳўш, мендан нима истайсиз?

Жунц қуруққина қилиб сўз бошлади:

— Кеча кундуз 4.22 да Сарк Оммавий кутубхонасининг флоринадаги бўлими коинот тадқиқоти бўйича икки намунавий адабиётни олишга уринган, сарклик бўлмаган одамни мен учун ушлаб туришганини хабар қилганди. Аммо ўшандан буён кутубхона ҳеч қандай ахборот бермади. — У Клеркнинг нимадир деб гап қайтармоқчи бўлаётганини пайқаб, товушини баландатди. — Мен яшаб турган меҳмонхонадаги жамоат аппаратида кундузги 12.05 да қабул қилинган ва дарҳол эълон қилинган қисқа телеахборотда айтилишича, сарк оммавий кутубхонасининг флоринадаги бўлимида флорина назоратчиси уриб йиқитилган ва у беҳуш ҳолда ётибди, ҳамда бу ишга алоқадор деб ҳисобланаётган уч флориналик қидириляпти. Кейинги телеахборотда бу хабар қайтарилмади. Мен, бу икки хабарнинг бир-бирига боғлиқ эканлигига шубҳа қилмайман. Қидираётган одамимнинг назорат қўлида эканлигига ҳам шубҳа қилмайман. Флоринага учишга руҳсат сўрадим, бироқ жавоб ололмадим. Флорина ишлари Департаментига бу ишда ёрдам беришларини сўраб ташриф буюрдим. Ё менга руҳсат этилсин, ёки у киши бу ерга жўнатилсин.

Клеркнинг мурдадек совуқ товуши янгради:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

188

— Сарк ҳукумати ЮКТБ ходимларидан ультиматум қабул қилмайди. Менинг бошлиқларим, сизнинг ана шу иш бўйича қизиқишингиз мумкинлигини ҳисобга олиб, ўз кўрсатмаларини беришган. Хабарда айтилишича, махсус сақланишдаги китобларни истаган одам ва унинг икки шериги — Резидент ва флориналик аёл, ҳақиқатда ҳам сиз эслатган ноҳўя ишни қилишган. Назорат уларни таъқиб этган, аммо қўлга туширилмаган.

Жунцнинг вужудини ачиқ алам қамраб олди. Бу ҳолатини беркитиб ўтирмади.

— Улар қочишибдими?

— Жуда ҳам бундай эмас. Улар Матт Хоров деган кимсанинг новвойхонасигача таъқиб этилганлар.

Жунц ҳайратга тушди.

— Улар ўша ерда қолишибдими? Уларга тегишмабдими?

— Сиз кейинги пайтда Людиган Эбл жаноби олийлари билан суҳбатлашмадингизми?

— Бунинг нима аҳамияти...

— Сизнинг тез-тез Грантор элчихонасида бўлиб туришингиз бизга маълум.

— Мен ҳурматли элчини кўрмаганимга бир ҳафта бўлди.

— У ҳолда учрашишни маслаҳат бераман. Грантор билан бизнинг юлдузлараро муносабатлармиз қалтислиги туфайли, жиноятчиларнинг Хоров дўконига қолишига йўл қўйдик. Менга, агар лозим топилса, шу нарсани айтиш топширилганки, сиз бунга ҳайрон қолмасангиз керак... Клерк рангпар юзини масҳараомуз буриштирди, — Хоров, бизнинг хавфсизлик бўлимимизга Грантор жосуси сифатида жуда яхши таниш.

ЭЛЧИ

Жунцнинг Клерк билан ўтказган суҳбатидан ўн соат аввал Теренс Хоровнинг новвойхонасини тарк этди. У турли пастқам кўчалардан эҳтиёткорлик билан кетиб борарди. Унинг қўллари ишчилар яшовчи кулбаларнинг гадир-будир деворларига тегиб кетар, агар Юқори Шаҳардан дам-бадам тушиб турган хира ёруғликни ҳисобга олмаса, атроф зим-зиё эди.

Пастки Шаҳар гуё ялтироқ, гажақларини жилвали Юқори Шаҳар тагига беркитган улкан чаёнга ўхшаб кетарди. Бирон-бир ерда балки тунги ҳаёт давом этаётган бўлиши ҳам мумкин, бироқ бу ердаги вайроналарда эмас.

Узоқдаги қадам товушларини эшитиб, Теренс чанг босган бир кўчага чекинди (Флоринада кечалари ёғиб турадиган ёмғир ҳам темирқотишма остидаги соялар маконига ўгиши қийин эди). Чўнтақчироқ ёғдулари пайдо бўлиб, шундоқ ёнгинадан ўтдилар-да, қоронгулик қаърига сингиб кетдилар.

Назоратчилар бутун тун у ёқ, бу ёққа юрардилар. Тартибни сақлаш учун куч ишлагиш шарт эмас, уларни кўрганда пайдо бўладиган кўрқувнинг ўзи етарли эди.

Теренс шошарди. У юқоридаги темирқотишма тирқишлари тагидан ўтаётганда юзига оппоқ шуълалар тушарди ва у тепага нигоҳ ташлашдан ўзини тиёлмади.

Сквайрларга етиш мушкул!

* * *

Ҳақиқатдан ҳам уларга етиш мушкулми? Унинг сарклик Сквайрларга бўлган муносабати бир неча марта ўзгарганди. Ёшлигида у бошқа болалардан ҳеч фарқ қилмасди. Назоратчилар қорамтир-кумуш маҳлуқ эдилар, улардан айбдор-айбдор-маслигинга қарамай қочиш лозим эди. Сквайрлар эса Сарк номли жаннатда яшовчи, чидам ва ҳушёрлик билан флоринада истиқомат қилувчи ақли ноқисларнинг фаровон ҳаётини асровчи мавҳум, хаёлий суперодам эдилар.

У ўн ёш экан, мактабда саркдаги ҳаётни қандай тасаввур этиши тўғрисида иншо ёзди. Бу ғирт тўқима нарса эди. Ҳозир фақат унинг бир қисмигина ёдида. У Сквайрларни бундай тасвирлаганди: бўйлари 20 футлик сервикор одамлар ҳар кун эрталаб деворлари кирт гули рангида бўлган катта хонага тўпланадилар ва флориналикларнинг гуноҳларини муҳокама қилар эканлар, уларни эзгуликка қайтариш учун жазолаб туриш лозимлигини айтиб, ачинадилар.

Ўқитувчи аёлга унинг иншоиси жуда ёқди ва йил охирида, бошқа ўғил-қизлар ўқиш, ёзиш ҳамда одоб-ахлоқ бўйича қисқа курс ўтадиган пайтларида, уни арифметика, галактография ва Сарк тарихи ўқитиладиган махсус синфга кўчиришди. Ун олги ёшида эса уни Саркка жўнатишди.

* * *

Ҳозир Теренс шаҳар четига яқинлашиб қолганди. Ногаҳон эсан шабада унинг димоғига кирт гулининг тунги ажиб ҳидини олиб келди. Бир қанча дақиқалардан сўнг, назоратдан ҳоли, бежавотирроқ очиқ далаларга чиқади ва узук-юлуқ булутлар орасидан ярқироқ юлдузларга яна нигоҳ ташлайди. Ҳатто Саркнинг куёши бўлмиш ёрқин сариқ юлдузни ҳам кўради.

* * *

Ўша юлдуз кетма-кет бир неча йил унинг ҳам куёши бўлган. Уни кеманинг иллюминаторидан биринчи марта юлдуз каби эмас, балки беҳад ёрқин коптокчадек кўрганда, беихтиёр тиз чўккиси келганди. Жаннатга яқинлашяпсан, деган фикр, ҳатто биринчи фазовий учишнинг фалаж қилиб қўювчи кўрқинчини ҳам босиб кетганди.

У жаннатга кўнғач, инон-ихтиёрини флориналик бир қарияга топширишди. Қария эса уни яхшилаб ювинтириб, тузукроқ кийим кийдирди. Шундан сўнг, уни бир катта бинога олиб боришди. Йўлда кетишаётганда қария йўлбошчи қаршиларидан чиқиб қолган бир кимсага букчайиб таъзим қилди.

— Бошингни эг, қуллуқ қил! — жаҳл билан шивирлади у ёш Теренсга.

Теренс айтилганни бажарди, лекин хижолат бўлди.

— Ким бу?

— Сквайр, қишлоқи!

— Шу — Сквайрми?

У тўсатдан тўхтаб қолди ва уни тезроқ юришга ундашга тўғри келди. Шундай қилиб, у Сквайрлар билан танишди. Улар ҳам оддийгина одам эканлар. Бошқа ёш флориналиклар, балки бундай қутилмаган ҳафсаласизликни енгиб кетган бўлардилар, бироқ бу Теренснинг қўлидан келмади. Унинг қалбида бир нарса бутун умрга ўзгарди.

У фуқаролик хазматида беш йилдан кўпроқ ишлади ва шу вақт мобайнида унинг истеъдодини одат бўйича турли ишларда синаб кўрдилар.

Бир кун унинг олдига лўшпигина, юмшоқ флориналик келди-да, дўстона жилмайди, елкаларига қоқиб. Сквайрлар ҳақидаги фикрини сўради.

Теренснинг бир кўнглида шартта бурилиб, кетиб қолгиси ҳам келди-ю, лекин ўзини босди. У пинҳоний фикрларим қандайдир сирли йўл билан юзимда ифодаланиб қолмадимикан, деб ҳам ўйлади. У бош чайқаб, Сквайрларнинг фазилатлари ҳақида нималарнидир гўлдирди. Лўшпи одам эса лабларини қимтиб, сўз қотди.

— Сиз бундай ўйламайсиз. Кечаси мана бу ерга келинг.

У Теренснинг қўлига бир парча қоғоз тутқазди. Бу қоғоз бир неча дақиқадан кейин ўз-ўзидан куйиб қулга айланди.

Теренс борди. У бир чеккаси кўрқар, аммо қизиқиш туйғуси ундан ҳам кучли эди. У бир неча танишларини ҳам учратди, улар Теренсга жуда сирли боқардилар. Маълум бўлишича, у якка эмас экан.

Бу одамлар ҳам Сквайрларни флоринанинг бойликларини ўзларининг бир чақага қиммат ўйин-қулгуларига сарфловчи, маҳаллий халқни эса кабағалликда ва нодонликда сақловчи ифлос чўчқалар деб ҳисоблашар экан. У яқин орада Саркка қарши буюк қўзғалиш рўй беришини ва флорина бойликлари қонуний эгаларига топширилажagini билди.

— Аммо, Сквайрлар ва назоратчилар қуролланишган-ку... — ҳайрон бўлди Теренс.

Шунда унга Трантор, яъни кейинги юз йилликларда кенгайиб Галактикадаги инсон зоги яшайдиган сайёраларнинг қарийб ярмисини ўз ичига олган улкан давлат ҳақида сўзлаб беришди. Трантор, дейишди улар, флориналиклар ёрдамида Саркни тор-мор келтиради.

— Бироқ, — деди Теренс аввал ўзига, кейин бошқаларга. — Трантор шунчалик буюк, флорина эса кичкинагина, бу ҳолда Трантор янада каттароқ ва золироқ ҳукмдор бўлиб қолмайдими? Агарда бу қутулишнинг ягона йўли ҳисобланса, ундан кўра Сарк истибдодига чидаган яхши-ку.

Лекин улар Теренснинг устидан кулишди ва бу ерда эшитганлари ҳақида бировга гиринг деса гумдон қилажакларини айтиб ҳайдаб юборишди.

Теренс бир қанча вақт Хавфсизлик Бўлимида ҳам ишлади, — бунга унча-бунча флориналик муяссар бўла олмади. Теренс бу хизматда юриб, бутун сиёсат турли фитналардан иборат экан. Флоринадаги кишилар қандайдир йўллар билан тил топишиб, қўзғолонга тайёргарлик кўришарди. Одатда, уларни маблағ билан Трантор таъминларди. Баъзан эса бўлажак исёнчилар Флорина бошқа бировнинг ёрдамисиз ҳам галаба қила олади, деб ўйлардилар.

Энди эса манави, қачонлардир коинот тадқиқотчиси бўлган, ҳозир эса ҳар бир флориналик ҳаётига таҳдид қилаётган қандайдир хавф ҳақида гўлдираётган кўрим-сизгина одам унда умид уйғотди...

* * *

Теренс тунги ёмғир ёғиб ўтган, булутлар орасидан хирагина милтиллаб турган юлдузлар ёғдуси тушаётган дала бўйлаб юрарди. У Флоринанинг бойлиги ҳамда бошига тушган балоси бўлган кирт бўйини тўйиб ҳидларди.

* * *

У хомхаёлликдан йироқ эди. Ҳа, у энди Резидент эмас. Ҳатто флориналик озод деҳқон ҳам эмас. У — қочоқ, беркиниб юришга мажбур жиноятчи. Бироқ, охириги кунларда унинг қўлида Саркка қарши буюк куч мавжуд эди. У янгилишаётгани йўқ. У Рикнинг ёдига тушган нарсалар тўғрилигини, унинг қачонлардир коинот тадқиқотчиси бўлганлигини ва у эсини йўқотар даражада руҳият зонди таъсирига учраганлигини биларди.

Бироқ, ҳозир Рик ўзини флориналик ватанпарвар қилиб кўрсатган, аслида эса Трантор жосуси бўлган — бунга аввал бошданок шубҳаланмаганди, келбатли кимсанинг қўлида. Ахир, Пастки шаҳарнинг қайси фуқароси радарли қалбаки тандир кура олади?

Нима бўлганда ҳам Рикни Трантор ихтиёрига қолдириб бўлмайди. У нима қилишини билади. Фақат тонг отишини кутиш лозим.

* * *

Жунц Клерк билан суҳбат қургандан сўнг ўн соат ўтгач, яна Людиган Эбл билан учрашди.

Элчи Салим Жунцни одатдаги меҳмоннавозлик билан кутиб олди, лекин ўзини унинг олдида айбдор ҳис этарди. Уларнинг биринчи учрашувларида (бунга анча бўлди, деярли бир Намунавий йил) Эбл унинг коинот тадқиқотчиси ҳақидаги ҳикоясига эътибор бермаганди. Ўша вақтда у фақат бир нарсани ўйлаганди: бундан Транторга қандай наф бор?

* * *

Трантор! У элчининг ўй-фикрлари орасида ҳамиша биринчи ўринда турарди, лекин Эбл юлдузлар жаннатини ёки трантор ҳарбий кучларининг сариқ нишонини қўёш ва коинот кемалари билан қўшиб илоҳийлаштирувчи аҳмоқлардан эмасди.

Очиги, у том маънодаги ватанпарвар ҳам эмасди, унинг учун Трантор Трантор сифатида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди.

Бироқ, у тинчлик тарафдори эди. Бунинг устига у кексайиб борар ва ўзининг қадаҳидаги майни, бешовқин мусиқали муҳитни, тушки овқатдан кейинги уйқуни ҳамда шошилмай қазои-муаллақни кутишни хуш кўрарди. У барча одамлар шундай бўлишлари керак деб ҳисобларди, лекин одамлар урушга ва вайронагарчиликларга муқкадан кетишганди. Улар фазо бўшлиқларида музлаб қолишар, атомлар портла-

шидан буғлиниб кетишар, қамал қилинган, ўққа тутилаётган сайёраларда очдан ўлишарди.

Эблнинг хонасида Трантор харитаси — Галактика қолипнинг уч ўлчамли биллур куббаси осифлик турарди. Юлдузлар оппоқ олмосдек чақнаб турардилар, туманликлар ёрқин ёки қорамтир хиралик эдилар, анча тублиқда эса Трантор жумҳуриятини билдирувчи бир қанча мовий ранг учқунлар милтирардилар.

Харита тарихий бўлиб, унинг тугмаси бор эди — улар ёрдамида ҳар эллик йилдан сўнг Трантор атрофида кўлаб мовий юлдузлар чақнаётганини кузатиш мумкин эди.

Ўнта тугманинг оддийгина босилиши натижасида бир ярим минг йил ўтар ва Трантор тасарруфига Галактиканинг ярми кўшилди.

Трантор жумҳуриятнинг Трантор Иттифоқига айланиш йўли тоғ-тоғ ҳалок бўлган одамлар, кули фазога созурилган кемалар, йўқ қилинган одамлар устидан ўтганди. Буларнинг ҳаммаси Транторга куч берарди.

Ҳозир эса Трантор янги ўзгариш бўсағасида, яъни унинг таъсири барча юлдузларга тарқатилиб, Трантор Иттифоқининг Галактика Иттифоқига айланиш ва натижада умумжаҳон тинчлиги вужудга келиши олдида ҳаяжондан титрарди. Эбл худди шундай тинчликни истарди.

Хуллас, эҳтиёткор Элчи доктор Жунц билан бир йил илгари ўтказган суҳбатида “бундан Транторга қандай наф бор?” деган фикрнигина кўнглидан ўтказганди.

* * *

— Йўқ, мен орқамдан қўйилган жосусларингиздан ранжимаяпман, — деди Жунц. — Балки, сиз эҳтиёткор одамдирсиз, ҳеч кимга ва ҳеч нарсага ишонишингиз керак эмасдир. Аммо, ҳар ҳолда айтинг-чи, нега мен қидираётган кишининг манзилгоҳи аниқланганини хабар қилмадингиз? Ёки сиз ҳам у бир йил Флоринада яшаганини, уни Сарқдан қидириш бефойда эканини билмаганмидингиз? Бироқ, ҳозир сиз уни топибсиз ва мен у билан суҳбатлашим зарур.

— Афсуски, бунинг иложи йўқ.

— Нега?

— Яхши, мен сизга очиғини айтаман: Шунинг учунки, ўн икки соат аввал Матт Хоровни — трантор жосусини Флорина назоратчиси ўлдирилган. У ўз новвойхонасида яшириб қўйган икки флориналик аёл ва эркак, сиз қидираётган кузатувчи бўлиши керак, изсиз йўқолишган. Афтидан, уларни Сквайрлар тутиб олишган бўлишса керак.

Жунц оромкурсидан турди.

Эбл хотиржамлик билан май тўлдирилган қадаҳни лабларига яқинлаштирар экан, сўз қотди:

— Расмий томондан мен ҳеч нарса қилолмайман. Ўлдирилган киши флориналик эди, йўқолганларнинг ҳам флориналик эмаслигини биз исбот этолмаймиз.

НАЗОРАТЧИ

Рик ғира-шира пайтда уйғонди. У узоқ ётиб, ўз онги ҳақида ўйлади. Ўтган тун мобайнида қалбининг қандайдир яраси тузалгандек, кўнгли тўлгандек эди. Бу, икки кун аввал, ўша, “эслашга” тушгандан сўнг рўй бера бошлаганди. Бундай жараён кеча кун бўйи давом этди. Юқори Шаҳарга боргани, кутубхона ва назоратчиға қилинган ҳужум, ундан кейинги кечишлар ва Новвой билан бўлган учрашув — буларнинг ҳаммаси унга фермент¹ дек, малҳамдек таъсир кўрсатди. Миянинг анчадан бери қуруқшаб ётган ҳужайралари ўзларининг заиф бўлса-да, фаолиятини бошладилар. Ҳозир, у уйкуга тўйғач, уларда қандайдир ҳаракат сезиларди. Рик фазо ва юлдузлар, ёлғизона узоқ кезиб юришлар, буюк жимжитлик ҳақида хаёл сурди. Ниҳоят, у бошини кўтариб қизни чақирди:

— Лона!

— У шу заҳотиёқ уйғонди, тирсагига тиралиб турди-да, Рик томонга боқди.

¹ Фермент — организмдаги кимёвий ўзгаришларга ёрдам берувчи мураккаб органик модда.

— Лона, менинг аҳволим жуда яхши. Мен яна у-бу нарсаларни эсладим. Мен кемада бўлганман ва аниқ биламанки...

Бироқ қиз уни эшитмасди. У Рикка тескари қараб, кўйлагини кийди, олдидаги илгак-чокни силади-да, белбоғини асабийлик билан тортиб қўйди. Кейин оёқ учида яқинлашди.

— Жим, товушингни баланд чиқарма.

— Резидент қани?

— У йўқ. У... у кетди.

Хона ёришди ва Новвойнинг келбатли қомати кўринди. Унинг қалин лаблари табассумдан қулоқларига етай дерди.

— Вақтли уйғонибсиз.

Улар индашмади.

— Бугун сиз жўнайсиз.

Резидент кетгандан сўнг, унинг Рикка қандай кўз билан қарагани, қизнинг ёдида эди.

— Сиз тўғрингизда тегишли жойга хабар қилинди. Хавотирланмасангиз ҳам бўлади.

У кетди, лекин тез орада овқат, кийим ва икки тоғорачада сув кўтарганча қайтиб келди. Кийим янги ва қандайдир ажабтовур эди.

Новвой уларнинг овқатланишини кузатиб ўтирди-да, кейин сўз қотди:

— Мен сизга янги исм ва янги таржимаи ҳол бераман. Ҳеч нарсани эсдан чиқариб қўймаслик учун, менга диққат билан қулоқ солинг. Сиз флориналик эмассиз, тушундингизми? Сизлар Вотекс сайёрасидан Флоринага келган ака-сингилсизлар...

У барча икир-чикирларни батафсил айтиб берди-да, саволлар бериб жавобларини текшириб кўрди.

Рикка ўзининг ёдда сақлаш, тушунувчанлик қобилиятини кўрсатиш хуш келаётгани, лекин Валона ташвишланаётгандек туюларди.

Новвой бунга сезди.

— Менга қара, ҳой қиз. Агар сен ғаламислик қилсанг, шу ерда қолсан, шеринг эса жўнаб кетади.

— Йўқ, йўқ... — титраб кетди Валона. — Мен сизга асло халақит қилмайман.

Новвой уларни кўчага олиб чиққанда, қуёш тиккага келиб қолганди. Рик ҳайрат билан эгнига боқарди. Кийим ҳам шунчалик ажабтовур бўладими? Валона ҳеч ҳам қишлоқи қизга ўхшамасди. Ҳатто оёқларини ҳам қандайдир мато ёпиб турар, пойафзалининг пошнаси шунчалик баланд эдики, у эҳтиёткорлик билан юришга мажбур эди.

Атрофга тўпланиб олган йўловчилар уларга разм солиб қарашар, бир-бирлари билан фикр алмашишарди. Буларнинг кўпчилиги бозор-дўконларга йўл олган гамгин ва тунд аёллар, йиртиқ-ямоқ кийган бекорчи болалар эди. Новвой уларни сезмаётгани гўё. У қўлига каттагина таёқ ушлаб олганди.

Шу пайт орқа томондаги халойиқ ҳаяжонга тушди ва Рик назоратчиларнинг қорамтир-кумуш кийимини пайқайди.

Худди шу дақиқада бир ҳодиса рўй берди. Куролли назоратчи пайдо бўлди, у ўқ узди. Новвой йиқилди ва улар яна қочинга тушдилар. Наҳотки назоратчилар уларни бир умр таъқиб этса?

* * *

Улар шаҳар четидаги хароба жойга келиб қолишди. Валона ҳансирар, янги кўйлагининг баъзи жойлари тердан намиққан эди.

Рик нафас ололмай қолди.

— Бўлди, бошқа югуролмайман.

— Юр, қочиш керак!

— Тўхта. — У деворга суяниб олди, лекин Валона уни судрарди. — Сўзимга қулоқ сол.

Ваҳима аста-секин уни тарк этди.

— Лона, биз қаерга қочяпмиз, нега қочяпмиз? Биз ахир ўзга сайёраликлар кийимидамиз-ку... Мана, қара Новвой бизга нима берган, Рик ҳаяжонланар экан, чўнтагидан кичкинагина китобчага ўхшаш нарса чиқарди. Унинг у ёқ-бу ёғини

ўгириб кўрди-да, қандай очилишини текширди. Аммо бунинг иложи бўлмади. Шундан сўнг, четларини пайпаслаб кўриб, бармоқлари билан сиққан эди, китобчанинг бир томони сутдек оқарди. Митти ҳарфларни дарҳол тушунолмаган бўлса ҳам, бўғинма-бўғин ўқишга тиришди.

Ниҳоят, у деди:

— Бу — паспорт. Демак учиб кетсак бўлади. Ахир Новвой ҳам Флоринани кемада тарк этишимизни истаганиди-ку. Кел, шундай қила қоламиз.

— Рик, бизни тутиб олишади!

— Агар мўлжалланган кемада эмас, бошқасида учсак, тутишолмайди. У ерда бизни кутиб туришади. Биз бошқа кемада учшимиз лозим. Бошқа ҳар қандай кемада.

Кема! Ҳар қандай кема. Бу сўзлар Рикнинг қулоғи остида сеҳрли оҳангдай жанранглади. Бу фикри муваффақият қозонадими ёки йўқми, унга барибир эди. Унинг кемага чиққиси келарди. Фазо қаърига киришни истарди.

— Майли, Рик! Мен фазо бекати қаерда эканлигини биламан. Кичкиналигимда, дам олиш кунлари биз доим ўша ерга борардик. Кемаларнинг учишини томоша қилардик.

Бекат текширувчиси ажабтовур кийимларидан ўзга сайёралик эканликлари биллиниб турган, терлаб-пишиб бесўнақай ҳаракат қилаётган эркак ва аёлга жилмайиб боқди. Аёл тирқишдан паспорт узатди.

У бир аёлга, бир паспортга, кейин банд қилинган жойлар сонига нигоҳ ташлади. Текширувчи керакли тугмани босди ва автоматдан икки шаффоф лента чиқди.

— Ўтишингиз мумкин, — деди у шошилиқираб. — Мана буларни енгингизга тақиб олинг.

Бу мурожаат унга хуш келди. Ўзга сайёраликлар флоринанинг фазо бекатида кўп ҳам учрайвермасдилар. Айниқса, сўнгги йилларда улар борган сари камайиб бораётгандилар. Улар Сквайрларга ҳам, назоратчиларга ҳам ўхшамайдилар. Улар сенинг флориналик эканлигингни билмайдилар ва жуда хушмуомалалик билан гаплашадилар.

— Сиз уни 17-майдондан топасиз, хоним. Вотекуса парвозингиз бехатар бўлсин. — Текширувчи бу сўзларни алоҳида назокат билан айтди.

Сўнгра у ўзининг сеvimли машғулотига: дўстларига қўнғироқ қилишга, Юқори Шаҳарнинг энергетик нурларидаги шахсий суҳбатларга билинтирмай уланиб олишга тугинди. У қандай хато қилганини англашига ҳали бир неча соат бор эди.

Бу кема 17-майдондаги патта олинган кемага қараганда анча кичик ва ярқироқ эди. Унинг тўртта ҳаво тирқиши беркитилмаган экан. Асосий эшик билан унга туташган зина — очиқ оғиз-у, ундан чиқиб турган тилни эслатарди.

— Кема ичини шамоллатишяпти, — деди Рик. — Одам ташувчи кемаларни кўп марта ишлатилган сиқилган кислород ҳидини йўқотиш ниятида учиб кетишдан олдин ҳамиша шамоллатишади.

Валона унга қаради.

— Сен қаердан биласан?

Рик ўзида ғурур пайдо бўлаётганини сезди.

— Шундоқ биламан. Ҳозир у ерда ҳеч ким йўқ. Шамолда туриш кимга ҳам ёқарди. — У ташвишланиб атрофга боқди. — Қизиқ, нега одам бунчалик кам.

Кема шлюзига киришлари билан уларга ҳаво оқими урилди. Валонанинг кўйлагига ҳаводан шишиб кетди, у этақларини ушлаб туришга мажбур бўлди.

— Бу ерда доимо шундайми? — сўради қиз. У ҳеч қачон фазовий кемада учмаган, ҳатто орзу ҳам қилмаган. Унинг юраги қаттиқ урар, лаблари қимтилганди.

— Йўқ. Фақат шамоллатиш пайтида.

Рик хурсанд бўлиб, қаттиқ металллардан ясалган йўлак бўйлаб юрар экан, бўм-бўш хонага ҳавас билан тикиларди.

— Мана, — деди у. — Бу ошхона. Лекин, овқат унчалик муҳим эмас. Маълум муддат усиз ҳам яшаса бўлади. Асосийси — сув.

У муъжаз, шинам ёпиқ тахмонлардаги ашқол-дашқолларни титкилаб қопқоқли катта идиш тоқди. Сув жўмрагини нигоҳи билан қидирди ва ундан вишиллаб ҳаво, кетидан сувнинг отилиб чиқишидан енгил тортиб мийиғида қулиб қўйди.

— Энди бир нечта консерва оламиз. Кўпининг кераги йўқ. Сезиб қолишлари мумкин.

Рик ёнғиндан сақланиш, табобат жиҳозлари, дори-дармонлар ва пайвандлаш асбоблари сақланадиган кичик хонани топди.

— Лона, шу ерга жойлаша қоламиз, — деди у иккиланиброқ. — Бу ерга жуда камдан-кам ҳолларда кўз ташланади. Биз чироқ ёқмаймиз, акс ҳолда қувват сарфланаётганлиги билиниб қолади ҳамда ҳожатхонадан фақат дам олиш соатларида, тунги навбатчиларнинг кўзига фойдаланишимиз лозим.

Тўсатдан ҳаво ҳаракати тўхтади. Бир маромдаги енгил вижиллаш ўрнини сокинлик эгаллади.

— Тез орада улар кемага чиқадилар, кейин парвоз қиламиз.

Рик тонгда уйғонганида ўзини туппа-тузук одам деб ҳис этган бўлса, ҳозир қўли Галактиканинг ҳар чеккасига етадиган буюк зот деб фаҳмларди. Юлдузлар — коп-токча эдилар, туманлиқлар — олиб ташланиши лозим бўлган ўргимчак инининг қолдиқлари эди.

У кемада эди! Хотиралар бир-бирларини суришиб-шарқираб оқиб келардилар. У кирт майдонларини, фабрикани, қоронғида бир нима деб гўлдираётган Валонани ҳам унутаёзганди. Булар фақат ёдига тушаётган фильмнинг узилган жойларидек туюлар ва уларнинг учлари аста-секин уланардилар.

Кема!

Агар Рикни илгарироқ кемага олиб келишганида, миясидаги куйдирилган хужайраларнинг битишини бунчалик узоқ кутмаган бўларди.

— Валона, сен ҳаяжонланма, ҳозир сен дириллашни, шовқинни эшитасан — бу юритгичларнинг овози. Сени оғирлик босади. Бу тезланиш!

— Тез-ла-ниш? Бу нима дегани?

— Қўрқма, Лона. Бизда босим таъсирини йўқотувчи қурилма йўқлиги учун озгина нохушлик бўлади. Деворга суяниб ол, агар унга ёпишиб қолаётгандек бўлсанг, қаршилик кўрсатма. Сезяпсанми, бошланяпти!

Рик бир бурчакка яхшилаб ўрнашиб олди — гипертатомли юритгичларнинг гумбур-гумбури кучайгани сари босим ҳам кучайиб борарди.

Валона оҳиста ингради, кейин индамай оғир-оғир нафас олишга тушди. Унинг томоғидан хуштак чалингандек товуш чиқди, бунинг сабаби гидравлик ёстиқчалар, камарлар билан боғланмаган кўкрак қафаси ўпкага озгина бўлса-да, ҳаво ўтказишга интилаётганидан эди.

Рик қийналиб нафас оларкан, унинг руҳини кўтариш, ўзини шу ерда эканлигини билдириш ниятида маъносига эътибор қилмай, нималарнидир сўзлай бошлади. Қизнинг вужудини тўлдираётган мавҳум келажак олдидаги қўрқув ҳисси тамоман йўқолиши лозим.

Бу кема — ажойиб кема эди, лекин Валона ҳеч қачон учмаган.

— Валона, салдан кейин кема сакрайди — бунда биз гиперфазога ўтиб, юлдузларро масофанинг катта қисмини босиб ўтамиз. Сен буни ҳатто сезмайсан. Фақат юрагинг бир марта шиф этади холос. Рик бу сўзларни аста-секин, бўғинма-бўғин қилиб айтдики, бунга анча вақт кетди.

Уларни босаётган оғирлик йўқола борди, деворга боғлаб қўйган кўринмас занжирлар бўшашиб пастга қуладилар. Оғир нафас олаётган Рик билан Валона ўтириб қолишди.

— Яраланмадингми, Рик?

— Менми?! — Рик кемада қандай яраланиши мумкинлигини ўйлаб, нафас ростлашга улгурмаган бўлса-да, кулиб юборди. — Қачонлардир мен ойлаб бирон-бир сайёрага қўнмай учардим.

— Нега? — сўради қиз. У яқинроққа эмаклаб келди-да, ўзининг Рики шу ерда эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун, қўлларини унинг юзига теккизди.

— Ишим шунақа эди.

— Ҳа, — тасдиқлади қиз. — Сен Ҳеч Нимани тадқиқ қилгансан.

— Тўппа-тўғри. Мен худди шу иш билан шуғулланганман. Сен бунинг маънисини тушунасанми?

— Йўқ.

Рик қизнинг барибир ҳеч нарса англай олмаслигини биларди, лекин гапиришни истарди. У кўрган-кечирганларини эслашни, эслай олишидан лаззатланишни хоҳларди.

Биласанми, Бутун Олам юзлаб турли моддалардан ташкил топган. Биз бу моддаларни элементлар деб атаёмиз. Темир ҳам, мис ҳам — элементлардир.

— Мен уларни металл деб ўйлардим.

— Жуда тўғри, лекин улар бундан ташқари элемент ҳамдир. Кислород, азот, углерод, палладий — ҳаммаси ҳам элемент. Лекин, борлиқда энг асосий элемент — водород ва гелийдир. Улар жуда оддий тузилганлар ҳамда жуда кўп учрайдилар.

— Бу ҳақда илгари ҳеч эшитмагандим, — деди Валона.

— Бутун Оламнинг тўқсон беш фоизи водороддан иборат, қолганининг асосий қисми эса — гелий. Ҳаттоки, фазода ҳам худди шундай.

— Мен бир пайтлар, — деди Валона, — фазони бўшлиқ деб эшитгандим. У ерда ҳеч нарса йўқ экан. Шу тўғрими?

— Унчалик тўғри эмас. Деярли ҳеч нарса йўқ деса бўлади. Мен коинот тадқиқотчиси бўлганман, бунинг маъниси шуки, мен фазо қаърида кезар эканман, ундаги элементлардан оз миқдорда олиб, уларни текширдим. Уларда қанча водород, қанча гелий ва бошқа элементлар борлигини аниқлардим.

— Нега?

— Чунки элементлар фазода турли миқдорда тарқалган. Баъзи жойларда гелий кўп бўлса, бошқа маконда натрий мўдроқ ва ҳоказо. Ана шундай махсус таркибли тўшланмалар фазода оқиб юрадилар. Булар коинот оқимлари дейилади. Агар уларнинг хусусияти ва йўналиши ўрганилса, Бутун Оламнинг келиб чиқиши ҳамда ривожланиши тасаввур этиш мумкин.

— Буни қандай билиш мумкин?

Рик иккиланди.

— Ҳеч ким аниқ айтолмайди... — Шу тобда унинг билимларга чўмган онги яйрар, Рик уларнинг тугаб қолишидан чўчиганча сўзида давом этарди. — Кейин биз Галлактиканинг ҳамма жойидаги зичликни, яъни коинот гази қуюқлигини аниқлаймиз, бу кемаларнинг гиперфазодаги сакрашини олдиндан белгилаш учун зарур. Ниҳоят... — у гапиришдан тўхтади.

Валона диққат билан давомини кутди. Лекин Рик қотиб қолгандек эди. Қоронгуликда қизнинг бўғиқ товуши эшитилди:

— Рик? Сенга нима бўлди, Рик?

У индамасди. Қиз Рикнинг елкасидан ушлаб силкий бошлади.

— Рик! Рик!

Шунда ҳозиргидек бардам, тетик Рик эмас, балки илгариги ғамгин ва маъюс Рик жавоб берди:

— Лона, биз ёмон иш қилиб қўйдик.

— Нега? Қандай ёмон иш?

— Қочмаслик керак эди. Бу кемага ҳам бекор чиқдик.

Рикнинг вужуди титрар, унинг пешонасини маржондай тер қоплаган, Валона уни артар эди.

— Нега? — сўради қиз. — Нега?

— Агар Новвой купша-кундуз куни бизни шаҳарда олиб юрмоқчи бўлган экан, демак, у назоратчилардан хавфсирамаган. Новвой отиб ўлдирган назоратчи эсингдами?

— Ҳа.

— Унинг афт-башараси қанақа эди?

— Унга қарашга ботинмагандим.

— Мен эса ботингандим, унинг юзида ғалати бир маъно бор эди. Лекин ўша дамда мулоҳаза қилиб ўтирмагандим... Лона, у назоратчи эмасди! У — Резидент эди, Лона! У — назоратчи кийимидаги Резидент эди!

* * *

Аччиқланган Самия Файф қизи хонанинг у бурчагидан бу бурчагига тез-тез бориб келарди. Унинг тим қора сочлари ҳурпайтириб турмакланган, баланд пошналар эса бўйини баландроқ қилиб кўрсатарди. Ўртасидан билинар-билинимас из тушган писта даҳани титрарди.

— Йўқ, — пичирлади у, — менга нисбатан бундай қилишга ҳаққи йўқ. Бунга йўл қўймайман... Капитан!

Унинг товуши кескин ва қатъий жаранглади. Капитан Рейсти келиб таъзим қилди.

— Хизмат, хоним?

— Менга буйруқ берилмасин, — деди тантанавор оҳангда у. — Мен ёш бола эмасман. Ўзимга ўзим хўжайинман. Мен шу ерда қоламан.

— Тушунинг, хоним, — деди эҳтиётлик билан капитан. — Бу менинг буйруғим эмас. Мендан сўраб ҳам ўтиришгани йўқ. Менга нима қилиш лозимлигини айтишди, холос. Мана буйруқ нусхалари.

— Сизнинг буйруқларингиз мени қизиқтирмайди. Самия қайрилди-да, пошналарини тез-тез тақиллатиб ундан узоқлашди.

Капитан қизга етиб олиб, юмшоққина сўз қотди:

— Буйруқда айтилишича, сиз учини истамасангиз, мени кечирасиз, сизни куч ишлатиб кемага олиб боришга мажбурдирман.

— Бунга ҳаққингиз йўқ! — Қиз кескин у томонга юзини бурди.

— Буйруқ шундайки, мен ҳар қандай ишга тайёр бўлишим лозим.

Қиз уни тинчлантиришга уринди.

— Капитан, ахир, ҳақиқий хавф йўқ. Бу жуда кулгили ва бемаъни буйруқ! Шаҳар тинч. Бор-йўғи, кеча кечқурун кутубхонада бир назоратчини дўппослаб кетишибди.

— Бошқа бир назоратчи бугун эрталаб яна ўша флориналиклар томонидан ўлдирилган.

— Уларнинг менга қандай алоқаси бор? Мен назоратчи эмасман.

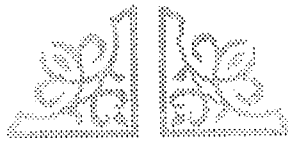
— Хоним, кема учинга тайёр. Бир оз ўтириб у парвоз этади. Шу пайтда сиз унинг ичида бўлишингиз шарт.

— Менинг ишим-чи? Тадқиқотчиларим-чи? Сиз тушунасизми ўзи...

Қаёқдан ҳам тушунардингиз.

Капитан индамади. Қиз тескари ўгирилди. Мис рангли, сутдек оппоқ кумуш сим кўшиб тўқилган кирт матосидан тикилган кўйлак унинг елкалари, қўлларининг ажиб бир дўмбоқлигини, гўзаллигини ажратиб кўрсатарди. Капитан Рейсти Олийзот Хонимга нисбатан оддий саркликнинг нигоҳида мужассамлашиши шарт бўлган иззат-эҳтиром, юввошлик ва ҳиссизликдан бошқачароқ бир маънода нигоҳ ташлади. У доимо, нега шундай гўзал жонон ўз вақтини қандайдир илмий ишларга сарфлашга чин дилдан ажабланарди.

(Давоми келгуси сонда.)

Илья ИЛЬФ
Евгений ПЕТРОВ

Ҳажвий ҳикоялар

БАХТИЁР ОТА

Сундучанский оилада кўпайиш бўлишини кутаётганди. Сўнги ҳал қилувчи дамлар яқинлашган кунлари у хизматдошларининг столлари ора-сида ўралашиб, синиқ товушда мингирлай бошлади:

— Ўғилми ёки қиз? Менга шуниси зарур, Марья Васильева! Агар қиз бўлса, исмини нима қўямиз?

Сундучанскийлар шонли авлодининг кўпайиш масаласи Марья Васильевнани унчалик қизиқтирмасди.

— Клотильда атайқолинглар, — тунд жавоб берди Марья Васильевна. Ёхуд билганингизни қилинг. Жамоат ишлари бўйича мен фақат машғулотлардан кейин қабул қиламан.

— Ўғил бўлса-чи? — тиқилинч қилди Сундучанский.

— Кечирасиз, мен бандман, — деди Марья Васильевна, — долзарб топшириқ олганман.

— Агар ўғил бўлса, — маслаҳат берди Отверстиев, — менинг шарафимга исмини Коля деб қўйинглар. Лекин ҳадеб оёғим остида ўралашаверма. Ўзи ишим бошимдан ошиб ётибди.

Бир бор Сундучанский ишхонага югуриб кирди, — зўрға нафас оларди.

— Агар эгизак бўлса-чи, унда исмлари нима бўлади? — деди ҳаллослаб. Хизматдошлари инграб юборишди.

— О, фалокат! Жонга тегдинг-ку! Билганингча атамайсанми? Истасанг Давид ва Голиаф деб.

— Ёки Брокгауз ва Ефрон. Ажойиб исмлар. Брокгаузни Отверстиев таклиф қилди. — У кесатишга уста эди.

— Сизларга ҳазил бўлса, — деди шикоятмуз Сундучанский, — мен бўлсам хотинимни туғруқхонага жўнатиб келяпман.

Тўғриси айтганда, Сундучанскийнинг бу хабари ҳеч кимни қизиқтирмади. Хўжалик йилининг сўнги оёи, ҳамма зарур иш билан банд эди.

Ниҳоят гаройиб ҳодиса юз берди.

Сундучанскийлар авлоди яна биттага кўпайди. Бахтиёр ота хизматига шошилди. «Ҳеч нарса юз бермагандай кириб бораман, — ўйларди у, — атрофимни ўраб олиб, сўраб-суриштиравергач, балки бирор нарса гапириб берарман».

У шундай қилди ҳам. Ҳеч нарса бўлмагандай кириб борди.

— Ие! Сундучанский! — қичқирди Отверстиев.

Илья ИЛЬФ (Илья Арнолдович Файнзильберг — 1897 — 1937) билан Евгений ПЕТРОВ (Евгений Петрович Катаев 1902 — 1942) ҳажв усталари сифатида машҳур адиблар. Улар биргалликда ижод қилган «Ўн икки стул», «Олтин бузоқ» романлари, «Бир қаватли Америка» ва юзлаб ҳажвий ҳикоялари, фелъетонлари ҳамон севиб ўқилмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

198

www.ziyouz.com kutubxonasi

— Қанақа? Тайёрми?
 — Тайёр, — деди ёш ота қизариб.
 — Қани, буёққа ол-чи...
 — Қанақа қилиб оламан, ахир у уйда, хотиним ўғил туғди!
 — Яна ўғил дейсан. Мен ўғлингни эмас, жадвални сўраяпман. Жадвал тайёрми? Ахир уни дарров топширишимиз керак...
 Сундучанский ҳафсаласи пир бўлиб, жойига ўтирди ва жадвални тўлдиришда давом этди.

Ишдан қайтаётганда ўзини тутолмади. Марья Васильевнага шипшиди:
 — Бир кириб ўтсангизлар бўларди. Ўғлимни кўрингизлар, менга жудаям ўхшайди. Саккиз ярим фунт келади, ярамас.

— Учу чорак кило, — деди беихтиёр Марья Васильевна. — Бугун мажлисга қатнашасизми? Оталик масаласи...

— Биласанми, Отверстиев, — деди Сундучанский, — менинг ўғлим зўр! Худди одамнинг ўзи: қорни, оёқлари. Қулоқлари ҳам бор. Лекин ҳали жудаям ушоқ. Балки кириб ўтарсан? Хотиним роса хурсанд бўларди!

— Энди мен кетдим, — деди шошилиб Отверстиев. — Бир ишни шатакка олишимиз керак. Шошиб турибман. Сираям вақтим йўқ, биродар. Қизчани ўпиб қўй! — Жўнаворди.

Шу кун Сундучанский ҳеч кимни кўндира олмади. Унинг ўғилчасини томоша қилгани уйига ҳеч ким бормади.

Вақт ўтиб борарди. Ўғилчанинг вазни ҳам анча оғирлашди. Ота-онаси ўғилчамиз «агу» деб айтди деган хабарни тарқатишди. Ҳолбуки, икки ҳафталик чақалоқнинг «агу» дейиши амри маҳол.

Бироқ бу фавкуллодда янгилик ҳам Сундучанскийлар уйига хизматдошларининг оқими янги урдирмади. Шунда аламзада ота сўнгги чорани қўллади. У ишга барча хизматдошларидан эртароқ келди ва билдириш тахтасига эълон осиб қўйди:

"Сундучанскийнинг боласини текшириш бўйича гуруҳ бугун соат 6 да Сундучанскийлар хонадонига иш бошлайди. Отверстиев, Кусков, Имянинен, Шакальская ва Башмаков ўртоқларнинг келишлари шарт".

Соат учларда Башмаков Сундучанский ёнига келиб шивирлади:

— Менга қара, Сундучанский! Мен бугун боролмайман. Бугун тўғарагим бор. Ундан кейин... ҳалиги... хотиним касал, худо ҳақи!!

— Нима ҳам қилардинг, — деди совуққина қилиб Сундучанский, — ҳамма банд. Мен ҳам бандман. Йўқ, биродар эълонда аниқ қилиб ёзиб қўйилган: «Келишлари шарт» деб...

Гуруҳ аъзолари кечикишиб, соат еттига Сундучанскийлар хонадонига ҳовлиқиб келиб қолишди.

— Сал батартиброқ бўлиш керак-да, — эътироз билдирди уй соҳиби. — Бўпти, майли, ўтиринглар. Ҳозир бошлаймиз.

У шундай деб хонага аравагани гилдиратиб олиб кирди. Унда ёш Сундучанский оғзини очганича лапшайиб ётарди. — Мана, — деди Сундучанский, — кўришинглар мумкин.

— Тартиб қанақа? — сўради Шакальская. — Аввал кўриб, кейин савол бериш керакми? Ёки аввал сўрайликми?

— Сўрашларинг мумкин, — деди ота ҳаяжонини яширмай.

— Маърузачи бизга айтиб беролмайдими, — сўради Отверстиев одатдаги товушда, — ушбу мавзунинг сифат кўрсаткичлари қандай?

— Йиғилишни олиб бориш тартиби бўйича сўз сўрасам майлими? — гапга аралашди ҳамиша ҳозир нозир Шакальская.

— Чақалоқда тўлишиш ҳолати етарли эмаслиги сезилмаяптими? — сўради тортиниб Башмаков.

Гапга гап уланиб кетди.

Бахтиёр ота саволларга жавоб қайтариб улгурмасди.

БАҲС

Оилада учовлон эдилар — ота, она ва ўғил. Ота — кекса большевик, она — уй бекаси, ўғил эса ўн икки йиллик ҳаёт тажрибасига эга бўлган эски пионерлардан эди.

Ҳаммаси соз эди.

Шунга қарамай, ҳар куни эрталабки нонушта пайти оилавий баҳс, тортишувлар қизиб кетарди.

Одатда гапни ота бошларди.

— Хўш, синфингларда қандай янгилик бор? — сўради у.

— Синфда эмас, гуруҳда, — жавоб қайтарарди ўғил. — Сизга неча марта айтдим, ада, синф — реакцион-феодал тушунча деб.

— Яхши, яхши. Майли, гуруҳ бўла қолсин. Гуруҳда нимани ўқидинглар?

— Ўқидикмас, балки ўргандик.

— Майли, ўргандик бўла қолсин. Хўш, нимани ўргандинглар?

— Биз лассалчиликнинг реформизмнинг пайдо бўлишига таъсири масаласини ўргандик.

— Шунақами? Масалалар ҳам ечдингларми?

— Ечдик.

— Қойил, зўрсизлар-ку! Қанақа, вазифаларни ҳам бажардингларми? Қийин бўлса кераг-ов?

— Йўқ, унчаликмас. Комакадемия иккинчи сессияси томонидан аграр-марксчилар пленуми билан биргаликда қўйилган кўрсатмалар асосида материалистик фалсафа вазифалари.

Ота финжондаги чойни нарироқ суриб қўйди, — кўзойнагини олиб, пиджагининг бари билан артди, ўғлига диққат билан тикилди. Оддий бола.

— Хўш, рус тилидан ҳозир нимани ўқи... Яъни ўрганяпсизлар?

— Сўнгги бир жамоа бўлиб «От думи ҳақида бир овоз билан» достонини ўргандик.

— От ҳақидами? — умид билан сўради ота. — «Нимага кишнайсан, эй серғайрат аргумоғим, нега бўйнинг букилди?».

— Отнинг думи ҳақида, — совуққина жавоб берди ўғил. — Нима эшитмаганмисиз?

Ҳей болалар, чиқайлик,
Юринг, дала-тузларга!
Аргумоқни овламоқ
Топширилган бизларга!
Атроф ларзага келсин
Қўшиқ тараннумидан.
Кўпроқ юлиб берайлик
Қимматли от думидан!

— Биринчи бор эшитяпман, бунақанги... ҳалиги... ғалати достонни, — деди ота. — Ким ёзган буни?

— Аркадий Паровой.

— Болалар бўлса керак? Сизларнинг гуруҳданми?

— Қанақа бола! Хайф сизга, ада. Тагин кекса большевик эмиш... Паровойни билмасангиз! Биз яқинда иншо ҳам ёздик — «Паровой ижодининг гарб адабиётига таъсири» деган мавзуда.

— Менга қара, — деб сўради ота эҳтиёткорлик билан. — Мана шу Паровой ижодида шеърый ҳиссиёт негадир хом эканлигини сезмаяпсанми?

— Нега хом бўларкан? От учун кераксиз бўлган дум толасини йиғиб, уни кўрпа-тўшак саноатида фойдаланиш учун топшириш масаласи етарли тарзда бўрттириб кўрсатилган-ку.

— Кераксиз дейсанми?!

— Албатта, кераксиз.

— От кулоқларини ҳам йиғиштириб олишни мўлжалламаяпсанларми, ишқилиб? — қичқирди ота титроқ товушда.

— Нонушта қолиб кетди. Еб-ичмайсизларми? — деди яраштириш оҳангида она. Қачон қарасанг, баҳслашгани баҳслашган.

Ота узоқ вақт ўзини босолмай, елкасини қисиб ҳайратланар, ўзича нималарнидир минғирларди. Кейин бор кучини тўплаб, бу сирли болага ҳужум қилди.

— Ҳўш, сизлар қандай дам олаяпсизлар, нима билан вақтичоғлик қилаяпсизлар?

— Вақтичоғлик қилишга вақтимиз йўқ.

— Нима қилдинглар бўлмаса?

— Курашдик.

Ота жонланди.

— Мана бу бошқа гап. Эсимда, мен ҳам ёшлигимда жуда қизиқардим. Шиддат билан олишувларнинг ўзгача гашти бор. Белдан олиш, бўйинни қайириш, оёқдан чалиш... Французча кураш, — зўр нарса-да!

— Нега французча?

— Қанақа бўлмаса?

— Оддий кураш. Қатъиятли.

— Ким билан курашдинглар ахир, — сўради ота тушкун овозда.

— Лебедевчилик билан.

— Лебедевчилигинг нимаси, тагин? — Лебедевнинг ўзи ким?

— Болаларимиздан биттаси.

— Нима, унинг хулқи ёмонми? Ўйинқароқми?

— Жуда ёмон хулқли, ада! У Деборин хатоларининг кўпларини айнан такрорлади. Махизмга, махаевчиликка ҳамда механицизмга баҳо беришда катта хатоларга йўл қўйди.

— Даҳшат-ку!

— Албатта, даҳшат! Мана икки ҳафтадирки, биз шу билан оворамиз. Бугун куч-ғайратлар шу курашга жалб қилинган.

Ота бешини чангаллади.

— Ёши нечада унинг?

— Кимнинг, Лебедевнингми? — Э, унча ёшмас, саккиз ёшларда бор.

— Бола саккиз ёшдаю, сизлар у билан кураш олиб боряпсизларми?

— Бўлмасам-чи? Сизнингча нима қилиш керак? Оппортунизмга йўл қўйиш, масалани бежаб кетиш керакми?

Ота қалтираётган қўллари билан портфелга ёпишди, рўбарў келган стулни ағдариб ўтиб, кўчага отилди. Бўш келмайдиган болакай ачиниш билан қошларини чимирди-да, унинг орқасидан қичқириб қолди:

— Яна кекса большевик эмиш...

Бир куни бечора ота газетани кўздан кечираркан, тантанавор қичқириб юборди. Она чўчиб тушди. Бола гангиганча отасига қаради. Ота Марказкўмининг газетада босилган мактаб ҳақидаги қарорини ўқиётганди.

— Ҳм...м, — деди ота ғалати жилмайиб, — тўртинчи синф ўқувчиси Сотников Николай, буёғи нима бўлади?

Ўғил миқ этмасди.

— Ҳўш, кеча жамоа бўлиб нимани ўргандинглар?

Ўғил ҳамон жим.

— Ёш мурасасиз ортадоқслар, ниҳоят лебедевчиликка барҳам бердингларми?

Сукунат.

— Бечора бола ўз хатоларини тан олдимми? Дарвоқе, унинг ўзи нечанчи синфда?

— Нулинчи гуруҳда.

— Нулинчи гуруҳда эмас, тайёрлов синфида, — гулдирди ота. — Билиш керак.

Ўғил индамасди.

— Кеча газетада сизларнинг Аркадийни, ҳалиги нимаиди, Паровозовни ёзувчилар уюшмасига қабул қилишмаганини ўқидим. Нима деб ёзганди: «Эй болалар, дала-тузларга чиқайлик, от думини юлайлик»миди?

— «Кўпроқ юлиб берайлик, қимматли от думидан», — ялиниш оҳангида пичирлади болакай.

— Ҳа, ҳа. Бир сўз билан: «Янгра, тарал ҳар тараф арғумоқнинг овози» дейиларди унда. Ҳаммаси эсимда. Ҳали-ҳамон жаҳон адабиётига таъсир ўтказяптими?

— Бил... майман.

— Билмайсан? Чайналмасанг-чи, ўқитувчинг билан гаплашаётганда! «Ўлик жонлар»ни ким ёзган? Буни ҳам билмайсанми? Гоголь ёзган, Гоголь.

— Ўта айниган ва реакцион кайфиятдаги майда мутасаввиф... — севи-ниб тўнгиллади болакай.

— Манфий икки! — голибона дўқ урди ота. — Гоголни ўқиш керак, Гоголни ўқмоқ керак. Ўрганишни яна ўн йиллардан кейин Комакадемияда давом эттирасан. Хўш, Сотников Николай, менга Нью-Йорк ҳақида гапириб беринг-чи...

— Бу шаҳарда ҳар жойдагидан кўра «капиталистик зиддиятлар ёрқин намоён бўлади»,— деди тўлқинланиб Коля.

— Буни ўзим ҳам биламан. Сен менга Нью-Йорк қайси океан соҳилида жойлашганини айтиб бер?

Ўгил индамади.

— У ерда қанча аҳоли яшайди?

— Билмайман.

— Екатерина Иккинчи ким эди?

— Маҳсулот.

— Маҳсулот?

— Ҳозир эслаб олай. Биз ўргангандик. Ҳа! Тижорий капитал таъсири кучайган давр маҳсули...

— Унинг ким бўлганини айт. Қандай лавозимда эди?

— Биз буни ўрганганимиз йўқ.

— Шунақами? Учга бўлинишнинг қандай белгилари бор?

— Овқатларингни есанглар-чи, — деди кўнгилчан она. Ё тавба, қачон қарасанг баҳслашишгани-баҳслашишган.

— Йўқ, у менга яриморол нималигини айтиб берсин-чи? — қизишди ота.

— Куро-Сиво нималигини айтсин, қани? Бўлмаса Ганрих Птицелов қандай маҳсул эканини гапириб берсин?!

Сирли болакай ўрнидан сапчиб турди, чўзмасини чўнтагига солди-да, кўчага отилди.

— Иккинчи, — орқасидан бақириб қолди хушбахт ота. — Ҳаммасини директорга айтаман!

У ниҳоят интиқом олганди.

1934.

СЎНГИ УЧРАШУВ

Бадий театрнинг чекиш хонасида танаффус пайти икки киши учрашиб қолди. Аввалига улар узоқдан бир-бирига обдон қараб олишди, уёқ-буёққа ўтиб ёндан разм солишди. Кейин бир-бирига ташланишди. «Қанча вақт бўлди, қанча сувлар оқиб ўтди» — дерди ҳар иккаласи қайта-қайта термулишаркан.

«Ўн беш йил ўтибди-я», «Ҳа, биродар», «Мана кўриб турибсан» «Ишлар шунақа, оғайни», «Қариб қолибсан-а, биродар», «Ўзинг ҳам оғайни» дея бир-бирига гал бермай сўрашгунларича анча вақт ўтди.

Кейин суҳбат уланиб кетди.

— Сен, демак, ҳарбий йўлдан кетибсан-да?

— Ҳа, анча бўлди.

— Марказдамисан?

— Йўқ, шу бугун Узоқ Шарқдан келдим.

- Ҳўш, японлар қандай? Урушмоқчи эмасмилар?
- Шундай бир кўрсатма бор, шекилли.
- Шунақа дегин! Нега погонингда белгилар озроқ. Булар нима дейилади?
- Шпала.
- Учта шпала! Ҳм! Ромблар йўқми!
- Ромблар йўқ.
- Бу қанақа лавозим — у шпала?
- Полк командири.
- Унча қуюқ эмас-ку, қария.
- Нега қуюқ эмас? Қизил Армияда полкка командирлик қилиш — шарафли иш. Полк — йирик бўлинма, ахир. Қанча ўқишга тўғри келди! Эсингдами, арифметикани ҳам тузук билмасдик. Ўтган ўн беш йил давомида ўқишдан тинганим йўқ. Ҳарбий мактаблардан кейин взводга командирлик қилдим, кейин ротани бошқардим. Батальон кўмондони бўлганимда «Отиш» мактабига қатнай бошладим. Жуда мураккаб. Бултур моторлаштириш ва механизациялаш курсини битирдим. Ҳозир ҳам ўқияпман.
- Бари бир ромблар йўқ экан-да?
- Ромблар йўқ. Сен ўзинг-чи, Костя, қайси йўлдан кетдинг?
- Мен, Леня, бошқа йўлни танладим.
- Барибир, айтақол.
- Мен, Леня, масъул ходимман.
- Шунақами? Қайси соҳада?
- Масъул ходим.
- Шуниси сўраяпман, қайси соҳада?
- Айтаяпману масъул ходим деб.
- Ниманинг ходими?
- Ниманинг нимаси?
- Мутахассислигинг нима, деб сўраяпман?
- Мутахассисликнинг нима дахли бор! Ҳақ рост, қулоғинг том битганими? Мен, азизим, бутун бир муассасанинг бошлиғиман. Агар ҳарбийчасига ҳисоблайдиган бўлсак, бу икки-учта ромб дегани, кам эмас.
- Қанақа муассаса, ахир?
- Қурилиш трести директори.
- Бу зўр-ку. Нима, ҳозир архитектормисан? Санъат академиясида ўқидингми?
- Ўқидингми? Қачон ўқийман? Мен ўқисам ким ишлайди. «Правда»ни варақлашга ҳам вақтим йўғу, ўқиш дейсан-а. Албатта, ўқиса яхши бўлади. Бу ҳақда Сталин ҳам айтган. Фақат ҳамма ўқийдиган бўлса, ишни ким қилади? Ие, юр, залга кирайлик, бу ерда иккаламиз қолибмиз.
- Сўхбат кейинги танаффусда давом этди.
- Демак, шунча ўқисанг ҳам ромблар ололмабсан-да?
- Ромб ололмадим. Лекин менга айт-чи, Костя, демак сен меъмор бўлмаган катта амалий тажрибага эга экансан-да?
- Бўлмасам-чи? Жуда катта тажрибам бор.
- Айтайлик, сенга қандайдир бир бинонинг чизмаларини олиб келишди, уни бемалол ўқий оласан-а?
- Ҳисоб-китобларни текшира оласанми?
- Нега энди? Бунинг учун менда меъморлар бор-ку. Нима уларни ишда бекорга ушлаб турибманми? Агар мен куни билан чизмаларни ковлаш билан шуғуллансам, ишни ким қилади?
- Демак, сен молиявий томони билан шуғулланасан?
- Қанақа молиявий томони? Нега энди майда-чуйда ишлар билан бошимни қотириб ўтиришим керак? Бунинг учун иқтисодчилар, ҳисоб-китоб юритувчилар бор. У ерда биродар, калькуляторлар туну кун ишлаб туради. Мен ҳатто битта профессорни ҳам ишлатаяпман.
- Бордию ўша калькуляторларинг сенга бемаъни нарсани тиқиштирса-чи?
- Менгами?
- Сенга-да? Ахир сен мутахассис эмассан-ку.

- Сезги-чи?
- Қанақа сезги?
- Нимага ўзингни гўлликка соляпсан? Оддий сезги-да, нима бўларди. Мен илмсиз ҳам ҳамма нарсани аниқ кўриб тураман.
- Ўз муассасангда нима билан шуғулланасан ахир? Қурилиш ускуналари биланми? Бу тармоқ анча қизиқарли-да.
- Қурилиш ускуналаридан ҳеч бало тушунмайман, ахир!
- Ие, жуда катта тажрибам бор, девдинг-ку?
- Ҳа, жуда катта. Ахир бу ишга келганимга энди ярим йил бўлди. Унгача мен ўлка сут бўлимида эдим.
- Ҳа, шундай демайсанми? Демак, сут хўжалиги билимдони экансан-да!
- Ишқилиб, чўчқа билан сигирнинг фарқига бораман. Демак, ўлка сутчилик тармоғида уч ой, унгача эски хомашёлар базасида, ундан олдин муסיқа техникумида мудир бўлиб ишладим. Касаба уюшмаларида, Қизил Хоч ва Яримой жамиятида ишладим, қалайи қидирув гуруҳига раҳбарлик қилдим, икки ой давомида бутун бир банкни бошқардим. Бир неча бирлашма ва комбинатларда, умуман ўндан ошиқ лавозимларда ишлаб келганман. Ҳозир ҳаммаси эсимда йўқ.
- Полк командири гангиб қолди.
- Сира тушунолмамаяпман, асосий касби-коринг нима ўзи?
- Наҳотки тушунмасанг? Умумий раҳбарлик қиламан.
- Ҳа, ҳа, умумий раҳбарлик, бунини тушуниб турибман. Лекин касб-чи... Қандай тушунтирсам экан-а, мана мен ўн беш йил чиланган бўлиб ишладим, сен электрмонтёр эдинг... Энди қанақа касбдасан, ахир?
- Вой, тентак-ей, ахир бошда айтдим-ку масъул ходим деб. Мана, Саша Зайцев ўқийверди. Мен эса шу пайт ичида ундан ўзиб кетдим. Умуман, кўпчилик ўқияпти, мен ўқимасам ҳам амаллаб юрибман, ҳатто мартабага эришдим.
- Мартаба, дегин!
- Ҳа, — шивирлади трест бошлиғи сирли равишда атрофга аланглаб оларкан. — Менда бир янгилик бор. Яъни, ҳалиги, янгилик ҳали йўғ-у, лекин бўлиши мумкин. Афтидан мен янги хизматга айна пайтида келганга ўхшайман. Яқинда трестимизнинг ўн йиллиги нишонланади. Мукофотлар ҳам бўлади, дейишмоқда. Ҳаммани мукофотлашса-ю директорни мукофотлашмаса... Бўлиши мумкин эмас. Сен нима дейсан, Лентя?
- Вақт бўлиб қолди. Юр, залга кирайлик, — деди командир.
- Мана сен ҳарбийсан, — давом этди Костя, — лекин орденинг йўқ. Бу яхши эмас.
- Менда бор.
- Ростданми! Қаердан олдинг?
- Шундай, Хитой можаросида қатнашган эдим.
- Ўша ерда беришдими? — сўради ҳовлиқиб Костя.
- У ерда ўққа тутишди, — деди қуруққина командир.
- Нега тақиб юрмайсан?
- Нега энди театрга тақиб келишим керак.
- Жиннимисан! Айна театрга тақиб келиш керак-да. Ҳамма кўради. Эҳ, жангари-ей! Қаерда асраёпсан?
- Қутичада.
- Росаям жойини топибсану! Хўп, майли, ҳозир тўртинчи кўриниш. Кўрмасак ҳам бўлади. Қизиқмас. Ҳозир бизникига борамиз. Биласанми, биродар, хотиним чинакам парирў. Кўрсанг ҳавасинг келади. Тамадди қиламиз, ҳалигидай. Граммафон қўямиз.
- Майли, борсак борибмиз-да.
- Юрақол, биродар, уйим тўла комплект.
- Ростдан ҳам уйи тўла комплект экан, поляк тангоси патефон дейсизми, динамикли радиомии-ей, бешта объективли фотоаппарат — чинакам ўйинчоқлар уюми... Хотини ҳали келмаган экан.
- Фотоаппаратинг ажойиб экан, — деди командир — яхшигина суратлар ҳам олаётгандирсан?

— Йўғ-е, — деди Костя, буфетини титкилар экан. — Мендан қанақа сураткаш чиқарди. Ростини айтсам, бу билан шуғулланишга вақтим ҳам йўқ.

— Афсус, афсус. Майли, радиони қўйиб юбора қол. Бунинг — ЭКЛ — 4 га ўхшайдими? Дунёнинг ҳамма жойидан олса керак. Мириқиб тингласа бўлади.

Костя радиони токка улаб, қулогини буради. Фалати чийиллаш эшитилди. Костя дарҳол радиони ўчирди.

— Биласанми, бу соҳада мен мутахассис эмасман. Қўшни хонадондан бир Вова деган болакай келиб туради. Саккиз ёшдаю, барча станцияни қойиллатиб тутиб беради, Копенгаген, Мопенгаген, унга барибир, дарҳол топади.

— Нима ҳам қилардик, — деди хўрсиниб Леня, — граммофонни қўйиб юбор бўлмаса.

— Балки хотинимни кутармиз. Граммофоннинг тилини у яхши тушунади. Умуман, қўйса ҳам бўлади.

Костя ишга киришди.

— Ҳа, биродар, — деди у граммофон дастасини айлантираркан. — Ҳамма нарса бор: хонадон, радио, «Лейка» фотоаппарати, чиройли хотин. Фақат орден йўқ-да. Битта орден беришса эди...

Бирдан қарсиллаган овоз эшитилди.

— Ана, — деди Костя бошини қашиб, — пружинаси отилиб кетди. Айтдим-а, хотинни кутайлик деб. Афсус, яхши граммофон эди. Импортми ёки экспортми, ишқилиб, зўр эди. Энди нима қиламиз? Тамадди қила қолайлик?

У қўлларини бир-бирига ишқалаб столга қараб одимлади. Шу пайт кутилмаганда чироқ ўчиб қолса бўладими?

— Ё товба. Шу етмай турувди, — жаранглади қоронғида Костянинг овози. — Энди қоронғида ўтирамиз.

— Нега қоронғида бўларкан? — деди ғижиниб командир. — Оддий нарса-ку! Пробка куйиб қолди. Тузатиб чиқ. Ахир бир вақтлар электромонтёр бўлиб ишлагандинг-ку.

— Қўйсанг-чи. Эсимда қолибди, дейсанми? Қайси диод, қайси катод — қаердан биламан. Устага одам юборишга тўғри келади.

У қоронғида анчагача ивирсиб юрди.

Чироқ ёнганда, командир аллақачон кетиб қолганди.

1935.

Илья ИЛЬФ: ЁН ДАФТАРДАН

* Иванов қирол ҳузурига киришга қарор қилди. Буни эшитган қирол тахтдан воз кечди.

* Ақлий машқлар билан толиққан чехра.

* У совет ҳокимияти тарафдори, фақат бизнинг қуёш системамиз ёқмаганидан нолияпти, холос.

* Ит шу қадар садоқатлики, инсон шу қадар севгига лойиқлигига ишонгинг келмайди.

* У аҳмоқларнинг кучли тўдаси бошида турарди.

* Спектаклларда тўкилган кўз ёшларни графинларга тўпламоқ керак.

* Нега энди бувимни ҳурмат қилишим керак? Ахир мени у туғмаган-ку.

* Унга қандайдир қоғозни кўрсатиш керак, бўлмаса у борлигинга ишонмайди.

* Актёрлар тўрт кўринишли пьесанинг иккинчи кўринишида ўлдирилишларини ёқтиришмайди.

* Лофчилар танлови. Биринчи мукофотни ҳақиқатни гапирган одам олди.

* Барча истеъдодли кишилар турлича ёзадилар, барча қобилиятсизлар бир хил, ҳатто бир хил хат билан ёзадилар.

Файзи ШОҲИСМОИЛ таржималари.

Курия республикаси

КУРИЯ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Асримизнинг иккинчи ярмида бутун жаҳон миқёсида етакчи ўринлардан бирини эгаллаган Курия республикасидаги шиддатли ўзгаришлар гувоҳи бўлди. Агар Курия уруши (1950—1953) мамлакатни вайронага айлантирганини назарда тутсак, қисқа давр ичида у эришган ютуқлар янада кўзга яққолроқ ташланади. 1988 йилда Сеулда бўлиб ўтган Ёзги Олимпия ўйинларининг яхши ташкил этилганлиги ҳам айрича таассурот қолдирди. Мард ва мағрур курия халқи ўз тарихи давомида кўплаб синовларни бошдан кечирди. “Тароватбахш ўлка” деб ном олган Курия 1948 йилда иккига бўлиниб кетди: Жанубий Курия ва Шимолий Курияга. Жанубий Курия майдони 99314 км бўлиб, 9 вилоятдан иборат. Пойтахти Сеул шаҳри. Лусан, Тэгү, Инчхон, Кванчжу ва Тэчжон мамлакатнинг йирик шаҳарлари ҳисобланади. Соҳилбўйи ҳудудларда 3000 дан ортиқ орол жойлашган. Пойтахтни қоқ иккига бўлиб оқувчи Ханган дарёси деярли бутун яриморолга ўзгача қўрқ бериб туради. 70 фоиз майдон тоғлиқдан иборатлиги ҳамда мўътадил иқлим бу дийёрнинг “тароватбахш ўлка” деб бежиз ном олмаганини айтиб турибди.

ҲОЗИРГИ КУРИЯ МАНЗАРАЛАРИ

Мустақиллик руҳи билан эркин нафас олаётган жонажон Ўзбекистонимиз бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида биринчи навбатда юксак даражада ривожланган давлатлар билан дўстона алоқалар ўрнатишни ўзининг олижаноб мақсадларидан бири деб билади. Бу борада Курия республикаси билан давом этаётган ва кундан-кун ривожланаётган ҳамкорлик эътиборга молик. Шаҳар ва қасабаларимизнинг қон томири бўлмиш нақлиёт йўлларида йўловчиларни манзилларига элтаётган “ДЭУ” тамғали автобуслардан тортиб, тижоратчилар унумли фойдаланаётган жажжи компьютерларгача бугунги кунда ўзбек халқининг кундалик тирикчилик воситаларига айланган. Лекин “тароватбахш ўлка”нинг ўзидаги маданий ҳаёт манзаралари янада мароқли. Курия республикаси

фуқаролари хунармандчилик ва санъат соҳасида ҳайратомуз ютуқларга эришмоқда. Ёғоч ва сопол буюмлар, тасвирий санъат намуналари, дин билан боғлиқ санъат асарлари бу юрт ижодкорлари номини дунёга танитмоқда. Кенжу шаҳри анъанавий санъат — сополчилик кенг ривожланганлиги билан оғизга тушган. Силла қироллиги даврида пойтахт бўлган бу шаҳарда ўша давр маданий ёдгорликлари яхши сақланиб қолган ва тарих зарварқларига Кённжу санъати дея ёзилган. Бу ерда ҳозирги кунда маъдан, кулолчилик ва заргарлик буюмлари ишлаб чиқаришга асосланган ўн саккиз устахона фаолият кўрсатмоқда. Шаҳарча маъмури Ким Чон-жиннинг мамнуният билан эътироф этишича, ҳукумат уларга ҳар тарафлама ёрдам бериб, санъаткорларнинг бутун бир янги авлоди етишиб чиқишига эътибор билан қарамоқда. Оддий ёғоч, бамбук (ғаров), тош ва ҳоказоларга ишлов бериш, каштачилик, жилвирлаш каби хунармандчилик соҳаларида, таъбир жоиз бўлса, етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган хунар соҳиблари ўз санъатларини намоён этмоқда. Чой-Ча-ран — ўнинчи авлод вақиласи, ўзининг табарруқ 70 ёшига қарамай, ҳалигача электр қувватисиз барча ишларни ўз қўли билан бажаради.

РАССОМ Ю. ЁНКУК

Тасвирий санъат Курия республикаси маданиятининг узвий қисми ҳисобланади. Қадимий иншоотлардан тортиб замонавий биноларгача тасвирий санъат намуналари билан безатилганининг гувоҳи бўласиз. Кўпчилик хорижий мамлакатларда бўлганидек, Курияда ҳам абстракт (мавҳум) тасвирий санъат замонавийлик чанъикоси сифатида етакчи ўрин тутди. Шу кунларда ўзининг 60 баҳорини кечираётган истеъдодли рассом Ю. Ёнкук айна ижодий кучга тўлган пайтда. Кўпчилик абстракт мусаввирлардан фарқли ўларок, Ю. Ёнкук бўёқларни тартибсиз равишда чаплаб ташлашдан йироқ. Шу жиҳатдан уни абстракт тасвирий санъат устаси деб аташга ҳам тил бормайди, чунки у бўз узра тортган ҳар бир чизиқ ўзининг маъ-

нодорлиги ва аниқлиги билан мана мен деб туради. Бу эса рассомнинг мазкур услубнинг афзаллигини таъкидлашдан кўра она дидорининг нафосатини томошабинга куз-кўз қилишга кўпроқ эътибор бераётганлигини айтиб турибди. Дарҳақиқат, Ёнқук мўйқаламидан чиққан полотноларни томоша қилар экансиз, ўзингизни Курия тоғлари орасида сайр қилиб юргандек, мусаффо тоғ ҳавосидан мириқиб нафас олаётгандек ва ниҳоят, захматкаш курия ҳалқининг ўқтам ва беғубор қалбидаги ҳалқималарга шерик бўлаётгандек ҳис этасиз.

Афсуски, юрак хасталиги сермаҳсул мусавирни вақтинча сеvimли машғулотида четлатиб қўйди. “Ўзимни бир оз тутиб олгандан сўнг яна мўйқаламларни ишга соламан. Мен сурат чизмай туролмайман. Сўнгги нафасимгача ижод қилиш — олий мақсадим”, — дейди кекса рассом Ю. Ёнқук. Чинакам санъаткор иродаси ана шундай бўлмастек бўлади.

СОНГДОК ҚИРОЛИНИНГ ИЛОХИЙ ҚЎНФИРОҒИ

Шарқда ҳам, Фарбда ҳам қўнғироқлар диний маъно касб этади. Фарбда қўнғироқлар илохий даъватга жавоб ва ҳурматни англатса, шарқда Будданинг маърифий тафаккурини етказувчи рамзий ифода бўлиб хизмат қилади. Куриядаги Сонгдок илохий қўнғироғи минг йилдан кўпроқ вақтдан бери диндорлар хизматида. У 1200 йил аввал Силла сулоласига мансуб қирол Кендек фармонида биниоан унинг отаси Сонгдок хотирасига бағишлаб қўйилган. Қўнғироқнинг бўйи 3,33 метр, эни 2,27 метр ва оғирлиги 25 тонна. Ҳозирги пайтда у Кёнжу Миллий музейида авайлаб сақланмоқда. Афсоналарга кўра, дастлаб қўйилганда қўнғироқдан сас-садо чиқмаган экан. Шундан кейин у қайта-қайта қўйилган бўлса-да, ҳеч бир натижа бермаган. Шунда бир қўнғирнинг тушига арвоқ кирганмиш ва унга, агар ёш қизни қўнғир қилинса, қўнғироқ садо бера бошлайди, деган эмиш. Қўнғирнинг адо этилибди ва қўнғироқ чинданам “тил”га кирибди. Ундан чиққан товуш чақалоқнинг “эмиле” деган сўзига ўхшаб кетаркан. Бу сўз Силла замонасидаги “она” сўзи маъносини бера экан. Қўнғироқнинг иккинчи номи Эмиле қўнғироғи шундан қолган экан. Вақт тақозоси туфайли қўнғироқ бир неча жойидан чатнаб, дарз кетган. Баъзилар уни шиша идиш ичида сақланса қўнғироқ умри узайиши мумкин деса, бошқа бировлар унинг бирдан-бир давоси тез-тез чалиб туриш деб таъкидлайдилар. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам битта савол кўндаланг бўлади: қадимий қўнғироқнинг сирли овозидан бахраманд бўлиш учун курияликлар уни сақлаб қолишнинг уддасидан чиқа оладиларми, йўқми — ҳамма гап шунда.

МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ

Курияликлар табиатпарвар халқ. Хоҳ тасвирий санъат бўлсин, хоҳ мусиқа ё рақс, хоҳ чиннисозлик бўлсин ё шеърият — барчасида табиат нафосати мана мен деб туради. Санъатлар ичида энг қадимийси мусиқа ва рақс ҳисобланади. Мусиқа икки тоифага бўлинган: олий табақалар учун **чонок** тури, оддий халқ учун **согак** тури хизмат қилган. Чонок мусиқаси саройдаги маросим ва тантаналарда ижро этилиб, ўзининг улуғворлиги, вазминлиги ва мураккаблиги билан ажралиб турган. Согок мусиқа жанри шомон, буддавийлик маросимлари, халқ қўшиқлари ва сахна асарларида қўлланилади. 19-аср охиридан курия мусиқаси фарб мусиқаси билан яқиндан “таниша” бошлайди. 80-йилларда мустамлакачилик даврида унутилган миллий рақсларни қайта тиклашга мойиллик сезилади. Рақсларда асосан шомон, буддавийлик, конфуцийлик, спрой, халқ руҳлари устунлик қилади. Улардан анчагинаси “маънавий маданиятнинг миллий хазиналари” деб тан олинаиб, уларнинг ижрочиларга “инсон — маданий хазина” унвони берилган.

АДАБИЁТ

Илк курия адабиётига шомон, буддавийлик ва конфуцийлик динлари катта таъсир кўрсатган. Дастлаб оғзаки жанрда ривожланган адабий асарларда инсон ва табиат ягоналиги тасвирланган. Фонетик (товуш) белгилари бўйича хитой миҳхати ёрдамида ёзилган **хаянга** илк шеърий асарлар асосан хитой мумтоз адабиётининг фалсафий мушоадаларини ўзида намоён этган. Бу услуб юқори мартабага эришмоқчи бўлган ижодкорлар учун кўпроқ аҳамият касб этган. Кейинчалик хитой тилидаги **ханси** шеърияти кенг расм бўлган. Корё сулласи сўнггида уч сатрдан иборат **хангиле-сичжо** шеърий шакли оммавийлашади. Чосон даври охиригача ҳукмрон бўлган сичжо ўрнини кейинчалик она тилдаги янги **каса** жанри эгаллайди. Хангиле жанрида **Сирхик** (Аниқ фанлар) ҳаракати таъсири билан одамлар ўртасидаги тенглик ғоялари тарғиб этилади. Бу жанр ибтидосида “Хон Гил Дон ҳақида қисса” асари (17-аср) узага келади, унда жамиятда ҳукмрон ижтимоий адолатсизлик фож этилади. 19-асрда бу йўналиш фарб адабиёти таъсири остида янги маъно касб этади. Ҳозирги замон курия адиблари асарларида индустриаллаштириш ва замонавийлаштиришнинг инсон табиатида салбий таъсирлари мавзуси ижоднинг бош йўналиши ҳисобланади.

Амир **ФАЙЗУЛЛА тайёрлади.**

КЕЛГУСИ СОНДА:

ЛАЙЛО УСМОН (Кувайт). “Васмия денгиздан қайтиб чиқади”. Қисса.

ЯШПАЛ (Ҳиндистон). **Раққоса**. Роман. Охири.

ПЕТРАРКА (Италия). **Авлодларга мактуб**. Сонетлар.

НИКОЛАЙ РУБЦОВ (Россия). **Тўқилмоқда дарахтдан япроқ**.

АЙЗЕК АЗИМОВ (АҚШ). **Коинот оқимлари**. Охири.

Шунингдек, хориж ва республикамиз адабий жараёни, маданий, ижтимоий ҳаётига доир қизиқарли тадқиқот ҳамда мақолалар билан танишасиз.

Жаҳон адабиёти 3. 1998

ИНДЕКС 828, 829

Таҳририят:

АМИР ФАЙЗУЛЛА — Шарқ адабиёти бўлими мудир
ОРТИҚБОЙ АБДУЛЛА — публицистика ва адабиётшунослик бўлими мудир
РАУФ ПАРФИ — шеърият бўлими етакчи муҳаррири

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида
рўйхатга олинган. № 172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60. 144-41-61. 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Рассом М. КАРПУЗАС
Техник муҳаррир В. БАРСУКОВА
Мусаҳҳиҳ Т. АРИПОВА

Теришга берилди 23.01.1998 й. Босишга рухсат этилди 14.04.98 й.
Бичими 70×108¹/₁₆. Офсет қоғози. Офсет босма Шартли босма табоқ 18,2.
Нашриёт босма табоғи 20.0. Жами 5000 нусха. К-5995 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.